

Εκσυγχρονισμός και κράτος Σκέψεις για ένα διάλογο*

Α. Η ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ πτέρνα κάθε εκσυγχρονιστικής προσπάθειας, οιασδήποτε χροιάς, σήμερα είναι τα κόμματα. Ή, καλύτερα, η αφασία των κομμάτων. Καθενός ξεχωριστά, και του κομματικού συστήματος συνολικά. Το οποίο έχει να αντιμετωπίσει ακόμα μεγάλες δοκιμασίες: η ιστορική παρακμή της κομμουνιστικής κουλτούρας, ανεξάρτητα από την τελική έκβαση της κρίσης στο ΚΚΕ και στον ΣΥΝ, θα προκαλέσει αλυσιδωτές αντιδράσεις σε όλο το φάσμα και στη δυναμική του κομματικού ανταγωνισμού. Ο ασφυκτικά αρχηγικός χαρακτήρας των δύο μεγαλύτερων κομμάτων καθιστά επώδυνη ή καθυστερεί την ανανέωση των ηγεσιών, με συνέπεια την παρατεταμένη καθήλωση ή την παράλυση.

Τα ίδια τα κόμματα έχουν γίνει πεδίο αντιπαράθεσης, που καθόλου τυχαία –αντιθέτως– δείχνει την ωριμότητα του αιτήματος– κωδικοποιήθηκε ως σύγκρουση «εκσυγχρονισμού – λαϊκισμού». Αυτή η κοινή εγκάρσια αντίθεση που τέμνει τις μεγάλες πολιτικές παρατάξεις, δημιουργεί έτσι, από την πλευρά που εδώ ενδιαφέρει, είτε ενιαία μέτωπα εκσυγχρονισμού είτε αντικειμενικά αλληλέγγυες δράσεις είτε παράλληλες προσπάθειες για τον καθορισμό ενός περισσότερο προωθημένου πεδίου αντιπαράθεσης διαφορετικών εκδοχών του εκσυγχρονισμού.

Όταν όμως νοσοούν τα κόμματα σημαίνει ότι υπονομεύεται η δυνατότητα συνειδητής διεύθυνσης και αφομοίωσης του εκσυγχρονισμού που, έτσι κι αλλιώς, συνταράσσει την κοινωνία και τις συμπεριφορές, με την ορμή είτε της διεθνούς

αγοράς, είτε της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή του διεθνοποιημένου συστήματος των media. Το αίτημα του εκσυγχρονισμού είναι λοιπόν, πριν απ' όλα, το αίτημα μιας ενεργούς στάσης μπροστά στις ραγδαίες αλλαγές. Γι' αυτό άλλωστε ο εκσυγχρονισμός έχει επίθετο – και του έχουν δοθεί αρκετά: φιλελεύθερος ή νεοφιλελεύθερος, αριστερός, δημοκρατικός ή σοσιαλιστικός. Εκδοχές με διαφορετικές κοινωνικές αναφορές, πολιτικές ιεραρχήσεις, ιδεολογικές ευαισθησίες. Μ' αυτήν την προϋπόθεση διατυπώνονται στη συνέχεια ορισμένα θέματα που μπορούν να αποτελέσουν κοινά στοιχεία προβληματισμού όλων των δυνάμεων που αναφέρονται στο Δημοκρατικό Σοσιαλισμό. Δυνάμεις που μπορούν –ανοίγοντας δρόμο ανάμεσα στα ξεπερασμένα στερεότυπα της κομμουνιστικής παράδοσης και του κεντρώου λαϊκιστικού αντιδωξισμού– να βρουν κοινό πολιτικό λόγο, κοινή στρατηγική μεταρρυθμίσεων και εκσυγχρονισμού και, σ' αυτό το πλαίσιο, κοινή έκφραση. Η ανανέωση της ως τώρα καθιερωμένης «αριστερής» ή «δημοκρατικής–προοδευτικής κουλτούρας» είναι, με άλλα λόγια, το κρίσιμο ζήτημα. Ή αλλιώς: για μια σύγχρονη μεταρρυθμιστική στρατηγική προέχει η μεταρρύθμιση του μεταρρυθμιστή.

Β. Θα επιδιώξω αρχικά μία σύντομη ιστορική ανασκόπηση των κοινωνικών–πολιτικών όρων με τους οποίους προσδιορίστηκε, ή μάλλον άλλαξε δραστικά, το πε-

ριεχόμενο του εκσυγχρονισμού κατά τις δεκαετίες '70 και '80, μιλώντας για τον δυτικό πολιτικό χώρο. Όχι τυχαία, επίκεντρο αυτής της αλλαγής είναι η άποψη για το κράτος. Θεωρώ αναγκαίο τον ιστορικό αυτό προσδιορισμό, γιατί αναδεικνύει τις βαθύτερες τάσεις που επιβάλλουν σήμερα στις προοδευτικές δυνάμεις ριζικούς αναπροσανατολισμούς. Επιδιώκω, με άλλα λόγια, να θυμίσω τα χαρακτηριστικά της αλλαγής που πραγματοποιείται από τη φάση του εθνικού κένσινισμού των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών στη φιλελεύθερη/νεοφιλελεύθερη περίοδο της δεκαετίας του '80, την ιδιαίτερη ελληνική εκδήλωση, για να επιχειρήσω στη συνέχεια ορισμένες διαπιστώσεις για τις κατευθύνσεις μιας αριστερής στρατηγικής μεταρρυθμίσεων και εκσυγχρονισμού.

Ξεφυλλίζοντας πράγματι την πολιτική βιβλιογραφία της δεκαετίας του '60 προβάλλει μια κοινή, περίπου, θεώρηση: το κράτος ήταν το κέντρο, ο εγκέφαλος και ο συντονιστής της αναδυόμενης κοινωνίας της αφθονίας, οργανωτής της κοινωνικής δυναμικής και εναρμόνισης των αντιτιθέμενων ταξικών συμφερόντων.

Σε λιγότερο από δέκα χρόνια, στα μέσα της επόμενης δεκαετίας, το σκηνικό αλλάζει: η κοινωνία της αφθονίας γίνεται κοινωνία σε κρίση, και πρώτο το Κράτος κάθεται στο σκαμνί του κατηγορουμένου. Αυτά που είχαν μεσολαβήσει βεβαίως δεν ήταν λίγα: κινήματα '68, ισχυροποίηση συνδικάτων, νέα κοινωνικά κινήματα και, από την άλλη, τέλος του μεταπολεμικού νομισματικού συστήματος Bretton Woods, πετρελαϊκό σοκ, Τσεχοσλοβακία κ.λπ.

Η κρίση θεωρητικοποιήθηκε με διάφορους τρόπους και όρους, όλοι όμως ήταν αρκούντως δραματικοί: κρίση διακυβέρνησης, κρίση της δημοκρατίας –διάσημο πόρισμα της Διεθνούς Τριμερούς Επιτροπής–, κρίση νομιμοποίησης – νεομαρξί-

* Το παρόν κείμενο αποτέλεσε μια από τις εισηγήσεις στην εκδήλωση που οργάνωσε ο Όμιλος προβληματισμού για τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, στις 7 Μαρτίου 1991, με θέμα «Εκσυγχρονισμός και κράτος».

στικής κυρίως τάσης. Θεωρητικοποιήσεις που κινούνταν εν πολλοίς ανάμεσα σε δύο αντιδιαμετρικούς πόλους: Ο πρώτος καταλόγιζε στη Δημοκρατία, στις αύξουσες προσδοκίες που αυτή υποκινούσε και τη συνεπαγόμενη «υπερφόρτωση» των θεσμών με διεκδικήσεις, το μπλοκάρισμα του Καπιταλισμού και της ανάπτυξης. Ο δεύτερος καταλόγιζε στον Καπιταλισμό και στο κέρδος την περιορισμένη ικανότητα να ανταποκριθεί στις διεκδικήσεις που γεννούσε η Δημοκρατία.

Κοινή, πάντως, διαπίστωση ήταν ότι το κράτος είχε γίνει ή ήταν το κατ' εξοχήν πεδίο της κρίσης. Κοινή στις γενικές γραμμές και η περιγραφή των όψεών της. Κρίση δημοσιονομική, δομικού χαρακτήρα. Κρίση ορθολογισμού ενός εξαιρετικά διευρυσμένου κράτους, που αδυνατεί να υπαγάγει σε ενιαία δράση τα ίδια τα κομμάτια του και περισσότερο να συλλάβει την κοινωνική πολυπλοκότητα. Κρίση νομιμοποίησης, που εκφράστηκε με αμφισβήτηση των καθιερωμένων μορφών και θεσμών αντιπροσώπευσης, ιδίως των κομμάτων. Κι αυτά σε ένα ταραγμένο διεθνές πλαίσιο οξυμμένου οικονομικού ανταγωνισμού και αστάθειας.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα ωρίμασε και επιβλήθηκε, στο γύρισμα της δεκαετίας του '70, η φιλελεύθερη λύση, η νεοφιλελεύθερη πρόκληση ή όπως αλλιώς ονομάστηκε. Το κατηγορούμενο Κράτος δικάστηκε και καταδικάστηκε. Πριν απ' όλα, στο ιδεολογικό επίπεδο και στις στάσεις της κοινής γνώμης. Στις θεωρητικοποιήσεις των φιλελευθέρων γίνεται συνώνυμο της αποτυχίας, της αναποτελεσματικότητας, της παρακώλυσης και του τέλματος. Θα ήταν λάθος ωστόσο να θεωρηθεί η φιλελεύθερη πρόκληση και η επικράτησή της απλή ή απλοϊκή αντίδραση στις πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες της δεκαετίας του '70. Θα έχανε μια σημαντική διάσταση: ότι, δηλαδή, η πολιτική επικράτηση του φιλελευθερισμού στη

δεκαετία του '80 σημαίνει ότι έδωσε μορφή και λόγο σε βαθύτερους μετασχηματισμούς που σημειώνονταν στην κοινωνία και τον κόσμο. Και έφερε στην επικαιρότητα στοιχεία και αιτήματα τα οποία δεν μπορεί να παρακάμψει μία προσοδευτική εκσυγχρονιστική πρόταση.

Αναφέρομαι σε ανατρεπτικούς μετασχηματισμούς, όπως η εκπληκτική διεθνοποίηση που σταθερά περιόρισε τις εξουσίες του Εθνικού Κράτους και τα μέσα που διέθετε για τη ρύθμιση του οικονομικού κύκλου και του κοινωνικού/ταξικού συμβιβασμού. Αναφέρομαι στο νέο τεχνολογικό παράδειγμα, που ραγδαία εξαπλώνεται με βάση τη μικροηλεκτρονική-πληροφορική επανάσταση, καθώς και στην επακόλουθη διείσδυση της μορφής εμπόρευμα δυνάμει σε όλους τους τομείς. Αναφέρομαι στις έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις που επιφέρουν αυτές οι αλλαγές με τον κατακερματισμό των μεγάλων «συλλογικών ταυτοτήτων» ταξικού πριν απ' όλα χαρακτήρα, που είχε ως τότε γεννήσει η εκβιομηχάνιση, στη διαφοροποίηση των καταναλωτικών προτύπων, στην ευελιξία της παραγωγής και των προϊόντων, στην εκρηκτική εξάπλωση των mass media. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η κρίση του εθνικού κενύσιανισμού και του θεσμικού αποκρυσταλλώματος του Κοινωνικού Κράτους φαίνεται να είναι μέρος ενός ευρύτερου μετασχηματισμού, που αγκαλιάζει όλο το λεγόμενο

«φορντικό μοντέλο» συσσώρευσης και κοινωνικής ρύθμισης. Η μαζική τειλορική οργάνωση της παραγωγής, η ραγδαία αύξηση της σχέσης μισθωτής εργασίας, η μαζική κατανάλωση τυποποιημένων προϊόντων και το πλέγμα των κοινωνικών πολιτικών, αποτέλεσαν τα συστατικά κομμάτια αυτού του μοντέλου, και η κρίση του ενός προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις στα άλλα.

Κοντολογίς, ο νεοφιλελευθερισμός δεν εξέφρασε μόνο τη συντηρητική αντίδραση στην οικονομική και δημοσιονομική κρίση της δεκαετίας του '70, αλλά ενσωμάτωσε και δυναμικά στοιχεία αυτών των μετασχηματισμών. Η Ευρωπαϊκή Αριστερά, αντίθετα, δοκιμάστηκε από αυτές τις αλλαγές: η κρίση των κοινωνικών πολιτικών, των κρατικών μέσων επίτευξης του κενύσιανου συμβιβασμού, ο κατακερματισμός της ενότητας των εργαζόμενων τάξεων και της εργατικής τάξης κ.λπ., υπέσκαψαν την πλειοψηφική συναίνεση που συγκέντρωνε στις περισσότερες χώρες. Συμβολικά, πρώτη πληρώνει το 1976 η πρωταθλήτρια του εθνικού μεταρρυθμισμού, η σουηδική σοσιαλδημοκρατία, για να ακολουθήσουν οι Άγγλοι εργατικοί, το ΙΚΚ, το SPD κ.ά.

Σχεδόν αντίθετα στο ρεύμα, στο Νότο της Ευρώπης και στη Γαλλία επικρατούν κατά τη δεκαετία του '80 τα σοσιαλιστικά κόμματα. Ωστόσο, με χαρακτηριστική την αλλαγή πολιτικής του ΓΣΚ περί το '82 – το PSDE είχε κάνει ήδη τη δική του αναθεώρηση –, αυτά τα σοσιαλιστικά κόμματα αναθεωρούν την πολιτική τους επιδιώκοντας, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να απαντήσουν στους νέους μετασχηματισμούς. Αξιοπρόσεκτη ιδιορρυθμία το ΠΑΣΟΚ, το οποίο ακριβώς μετά μία πρώτη τετραετία έντονου κρατισμού και εκτατικής πολιτικής που προκάλεσε ανισορροπίες, ουσιαστικά αρνήθηκε να αντιμετωπίσει τις νέες πραγματικότητες. Αντί να φέρει εις πέρας ένα σοβαρό και ειλικρινή εκσυγχρονιστικό αναπροσανατολισμό της πολιτικής του, επικράτησε ο λαϊκίστικος αντιδεξισμός, που κατέφυγε στην εκλογική διαχείριση της οικονομικής πολιτικής και στη γνωστή προσπάθεια διείσδυσης – μέσω Κοσκωτά – και συνάρθρω-

σης της πολιτικής εξουσίας με τη χρηματιστική δύναμη, τον έλεγχο των mass media και της βιομηχανίας του ποδοσφαίρου, με πρόθεση να διατηρήσει μια πλειοψηφική συναίνεση.

Στην κοινωνία όμως ήδη από το 1985 σημειώνονταν βαθύτερες ιδεολογικές μεταστροφές και αξιακές αλλαγές. Καταγράφονταν μια βαθμιαία αλλά σαφής απομάκρυνση της κοινής γνώμης από το ιδεολογικό/αξιακό πλαίσιο που διαμόρφωναν έννοιες όπως κρατική παρέμβαση – εθνική αυτοδυναμία – συλλογικές μορφές δράσης, πλαίσιο που παρέπεμπε στην παραδοσιακή κουλτούρα των «αριστερών – προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων». Διαχεόταν αντιστρόφως η αποδοχή μιας φιλελεύθερης εκδοχής εκσυγχρονισμού. Έτσι, ενώ ως και το 1985 η πολιτική αντίθεση «δεξιάς – αριστεράς» ή «αντιδεξιάς – δεξιάς» αναφερόταν σ' ένα ιδεολογικό/αξιακό πλαίσιο σχετικά καθορισμένο και αναγνώσιμο από ευρύτερα τμήματα της κοινής γνώμης, βαθμιαία τα πράγματα περιπλέκονταν. Και βεβαίως περιπλέχθηκαν δραματικά μετά τις ανατροπές της Α. Ευρώπης: η «πρόοδος» όλο και δυσκολότερα μπορούσε να οριστεί θετικά, καθώς οι σημειούμενες αλλαγές και οι εκσυγχρονισμοί υπονόμειναν παγιωμένες εκδοχές της. Υπονομούνται ακόμα οι ιστορικές κομματικές/εκλογικές ταυτίσεις, με αποτέλεσμα, όπως φάνηκε, οι μεταφορές ψήφων να γίνονται προς πάσα κατεύθυνση, ιδίως στο χώρο των μεσαίων στρωμάτων, των νεότερων και των μορφωμένων. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετείται η επικράτηση της ΝΔ, που όμως πολύ απέχει από το να δώσει διέξοδο στο αίτημα του εκσυγχρονισμού, ακόμα και στη φιλελεύθερη εκδοχή του.

Γ. Αυτό, με λίγα λόγια, είναι το πεδίο μέσα στο οποίο τοποθετείται το αίτημα του εκσυγχρονισμού από τα αριστερά και, ταυτόχρονα, το αίτημα του εκσυγχρο-

σμού της Αριστεράς. Τέσσερις μεγάλες θεματικές μπορούν να προσδιορίσουν την ταυτότητα του χώρου του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού, η οποία, μετά το τέλος του εθνικού μεταρρυθμισμού, μόνο σαν οργανικό τμήμα μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής Αριστεράς έχει εκσυγχρονιστική δυναμική.

1. Πρώτη και βασική ενότητα, η «γεωγραφική ανακατανομή» της εξουσίας. Σήμερα υπάρχει πολύ κράτος εκεί που δεν χρειάζεται τόσο – στο εθνικό επίπεδο –, και λίγο ή καθόλου εκεί που γίνεται όλο και περισσότερο απαραίτητο – παγκόσμιο, ευρωπαϊκό, τοπικό/αυτοδιοικητικό επίπεδο. Την εποχή της αλληλεξάρτησης, που «η ανθρωπότητα παύει να είναι αφηρημένο ιδανικό και γίνεται κοινωνική πραγματικότητα», είναι επιτακτική η ανάγκη εισαγωγής στοιχείων «διακυβέρνησης του κόσμου» με θεσμική καρδιά τον ΟΗΕ, ώστε να αυξάνει το βάρος του στα ζητήματα του πολέμου και της ειρήνης, των σχέσεων Βορρά – Νότου, του πλανητικού περιβάλλοντος. Για τη χώρα μας καθοριστική, φυσικά, είναι η επιτάχυνση της πολιτικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και, βεβαίως, η διαμόρφωση κοινής εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής. Κάτω από το επίπεδο

του εθνικού κράτους, ανακατανομή εξουσίας σημαίνει την περιλάλητη τριτοβάθμια και δευτεροβάθμια αυτοδιοίκηση.

2. Διαφορετική αντίληψη της κρατικής παρέμβασης απαιτείται και στο εθνικό επίπεδο. Διαφορετική όχι βεβαίως ως προς την εμπειρία της καθολικής σχεδιοποίησης που κατέρρευσε, όσο ως προς τα κρατικιστικά χαρακτηριστικά που πήρε η «μικτή οικονομία» και στη σοσιαλδημοκρατική της εκδοχή.

Όταν μιλάμε για κρατική παρέμβαση, εννοούμε κατά κανόνα τη σχέση Κράτους – Αγοράς. Εξίσου όμως σημαντική, αν όχι σημαντικότερη, αναδεικνύεται και η σχέση Κράτους – Δημοκρατίας: τα υποκείμενα, οι μορφές άσκησης και κυρίως ελέγχου μιας εξουσίας που γίνεται όλο και περισσότερο συγκεντρωτική, ολιγαρχική και απομακρυσμένη. Κράτος, Αγορά, Δημοκρατία είναι, λοιπόν, η δεύτερη ενότητα. Σε μια στρατηγική προοδευτικού μη κρατικιστικού εκσυγχρονισμού, όπου μέτρο του είναι η συνεπής ανάπτυξη της δημοκρατίας, οι δύο ανάγκες, παρέμβασης στην οικονομική διαδικασία και ελέγχου της εξουσίας, διασταυρώνονται όλο και περισσότερο στο κομβικό αίτημα της αυτοοργάνωσης και της ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών. Μιας κοινωνίας, ας μην ξεχνάμε, που έχει πλέον καλύτερες μορφωτικές και άλλες προϋποθέσεις αυτοοργάνωσης. Άλλωστε αρκετές αναλύσεις δείχνουν ότι περισσότερη επιτυχία είχαν οι μεταρρυθμιστικές στρατηγικές που βασίστηκαν στον κοινωνικό έλεγχο, στην κοινωνική συμφωνία και ρύθμιση, στην οικονομική δημοκρατία, παρά αυτές που στηρίχτηκαν στη λογική της εθνικοποίησης και σε φιλοδοξίες γενικού κρατικού προγραμματισμού. Το στοίχημα, βεβαίως, είναι να αντιστραφούν οι σημερινές τάσεις απάθειας, ιδιάτευσης και κυνισμού της κοινωνίας. Να ισχύσουν θεσμοί ή κινήσεις ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών για τον έλεγχο της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, όπως

– η οικονομική δημοκρατία, γύρω από την οποία αναπτύσσονται σοβαρές αναζητήσεις των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων και διεκδικήσεις συμμετοχής στην απόφαση, πληροφόρηση, συμμετοχή στο κεφάλαιο, εξανθρωπισμός της εργασίας, ποιοτική αναβάθμιση μέσω της εκπαίδευσης κ.λπ.

– κινήματα καταναλωτών, κινήματα

χρηστών των υπηρεσιών δημόσιων οργανισμών. Υποκείμενα και προφίλ, ας σημειωθεί, διαφορετικά από του «εργαζόμενου» που η Αριστερά είχε στο κέντρο της οπτικής της·

– γυναικεία κινητοποίηση για την απελευθέρωση και υπέρβαση του φυλετικού καταμερισμού της εργασίας·

– αυτοοργάνωση και κινητοποιήσεις σε μικροκλίμακα: μορφές εθελοντικής προσφοράς υπηρεσιών, ανασύστασης δικτύων αλληλεγγύης σε μειονότητες, διαχείρισης λειτουργιών της τοπικής κοινωνίας, φροντίδας του τοπικού περιβάλλοντος.

Από την άλλη μεριά, η παρέμβαση του Κράτους στην Αγορά συγκεντρώνεται όλο και περισσότερο στην υποδομή, στην έρευνα, στην εκπαίδευση και την επανειδίκευση, τη διάχυση τεχνογνωσίας, την ενθάρρυνση καινοτομίας κ.λπ. Η κουλτούρα της Δημοκρατικής Αριστεράς για τη σχέση Κράτους–Αγοράς έχει αλλάξει δραστικά, αποκρούοντας τον κρατισμό. Έχει ωριμάσει η αντίληψη για ένα Κράτος που λιγότερο παρεμβαίνει και περισσότερο ρυθμίζει: Ένα Κράτος που λιγότερο κάνει το ίδιο και περισσότερο βοηθάει την κοινωνία να κάνει.

Απορρίπτεται τόσο μία αρνητική στάση ως προς την αγορά και την επιχείρηση, όσο και μία αριστοκρατική στάση ως προς την κρατική παρέμβαση. Ξεπερνιέται η φετιχοποίηση της δημόσιας ιδιοκτησίας, η ταύτιση του «δημόσιου» με το «γενικό συμφέρον».

Η διάκριση δημόσιου/ιδιωτικού αφορά όλο και περισσότερο τους σκοπούς και λιγότερο τα μέσα και τα «υποκείμενα». Ζητούμενο είναι ένα Κράτος που έχει τη στρατηγική ικανότητα να επιβάλλει ρυθμίσεις και προσανατολισμούς σε οικονομικές δυνάμεις – είτε είναι ιδιωτικού είτε δημόσιου και κοινωνικού χαρακτήρα. Σε μια τέτοια λογική, η κρατική παρέμβαση και η αγορά, η ιδιωτικοποίηση, η κοινωνικοποίηση γίνονται μέσα και όχι σκοποί.

Επιλέγονται στη βάση του οικονομικού και κοινωνικού αποτελέσματος που επιδιώκεται, και όχι στη βάση κάποιων ιδεολογικών αρχών.

Αναφέρθηκα προηγουμένως στο πρόβλημα δημοκρατίας και ελέγχου μιας αυξανόμενα ολιγαρχικής εξουσίας. Μέρος κεφαλαιώδης αυτού του προβλήματος είναι ο ρόλος και η εξάπλωση των mass media. Κι ακόμα περισσότερο, η ολιγαρχική συγκέντρωση οικονομικής, χρηματικής ισχύος και μέσωσιν επικοινωνίας. Είναι διεθνές πρόβλημα. Στη χώρα μας παρουσιάζεται με την εκφυλιστική κατάσταση των άτυπων σχέσεων με τις κορυφές της πολιτικής εξουσίας – που την ξαναζούμε σήμερα–, την έλλειψη οποιασδήποτε αντιμονοπωλιακής ρύθμισης και τη συνέχιση της απαράδεκτης κυβερνητικής παρέμβασης στα δημόσια μέσα.

3. Τρίτη ενότητα, η μεγαλύτερη έμφαση στον ποιοτικό χαρακτήρα της ανάπτυξης και της υποταγής του ποσοτικού στόχου στους οικολογικούς περιορισμούς και τις γενικότερες ανάγκες της ποιότητας ζωής. Κεντρική ιδέα, η «οικολογικά ανεκτή ανάπτυξη», που δημιουργεί μια νέα μαζική συνείδηση για την ανάγκη κοινωνικού προσανατολισμού της οικονομίας, κοινωνικής και ατομικής ευθύνης, «ήπιας κατανάλωσης».

4. Η νεοφιλελεύθερη αποθέωση του ατομισμού κατά τα τελευταία χρόνια δεν στεκόταν στον αέρα. Υπάρχει μια αύξουσα απαίτηση υποκειμενικότητας, απαίτηση ατομικής ελευθερίας και έκφρασης. Η Αριστερά ιστορικά συνδέθηκε περισσότερο με το συλλογικό, που τα τελευταία χρόνια ταυτίστηκε με τη γραφειοκρατική ισοπεδωτική ομοιομορφία. Η τέταρτη ε-

νότητα αφορά ακριβώς την επαναξιολόγηση του ατόμου, τη θετική στάση απέναντι στη διαφορετικότητα, θεωρώντας την πλούτο της κοινωνίας. Χωρίς μια «κουλτούρα της διαφοράς» δύσκολο ο δημοκρατικός σοσιαλισμός θα ωφεληθεί από το δυναμικό των νέων και των γυναικών.

5. Όπως επισημάναμε στην αρχή, η αχίλλειος πτέρνα του εκσυγχρονισμού στη χώρα μας είναι η αφασία των κομμάτων. Υπάρχει η πλευρά η συγκυριακή και εξόχως ελληνική του φαινομένου: ο παθολογικός βαθμός αρχηγισμού, η απουσία δημοκρατικών διαδικασιών οργάνωσης, η επιμονή μιας γερασμένης ηγετικής τάξης να μένει στη θέση της σε πείσμα των καιρών και των αναγκών.

Κι όταν λυθούν ωστόσο αυτά τα προβλήματα, θα έρθει με μεγαλύτερη καθαρότητα στην επιφάνεια το βαθύτερο πρόβλημα: του τρόπου ύπαρξης και δράσης των κομμάτων στη σύγχρονη κοινωνία. Εννοώ κυρίως των μαζικών κομμάτων, όπως διαμορφώθηκαν στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Όπως είναι σήμερα, επιτείνουν την κρίση του κράτους και των θεσμών. Η απώλεια της ικανότητας διεύθυνσης, η εκχώρηση του ιδεολογικού/παιδευτικού ρόλου στα mass media, αναπληρώνεται με την τάση κατάληψης του κράτους για κομματική ή ιδιωτική χρήση, και της κοινωνίας στη βάση των πελατειακών σχέσεων, της απλής διοχέτευσης, αντί της σύνθεσης των συμφερόντων. Επείγει, λοιπόν, ο μετασχηματισμός τους. Πρόγραμμα και διεκδίκηση ενός ηγεμονικού ρόλου στη βάση των αξιών που το πρόγραμμα αναδεικνύει, ευελιξία στις μορφές οργάνωσης κινητοποίησης και εκδημοκρατισμός, αποκέντρωση των αποφάσεων, συνειδητή εγκατάλειψη του μονοπωλίου της αντιπροσωπευσης υπέρ των κοινωνικών κινημάτων ή των κινημάτων γνώμης, απαρέγκλητη εμμονή στην ηθική διάσταση της πολιτικής πράξης ως στοιχειώδες αντίδοτο στην έμφυτη τάση κυνισμού της σύγχρονης κοινωνίας, αποτελούν τα θεμελιακά στοιχεία της αναγκαίας μεταρρύθμισης των κομμάτων.

Δ. Επιδίωξα να δώσω ορισμένους τίτλους, έναν κατάλογο θεμάτων που μπο-

ρούν να αποτελέσουν θέματα ξεχωριστών διερευνήσεων, όπου η σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές εμπειρίες θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη. Πίσω απ' αυτά τα θέματα υποβόσκει ένα ερώτημα: μέσα στο γενικό σύνολο που ονομάζεται Δύση, που σήμερα φαίνεται να γιορτάζει το θρίαμβό της μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, υπάρχει περιθώριο για μια «ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα»; Αλλιώς διατυπωμένο: είναι ακόμα δυνατή μία «ευρωπαϊκή μεταρρύθμιση» που θα πηγάζει από την ιστορική πρωτοτυπία της Ευρώπης – της μόνης περιοχής όπου ο καπιταλισμός δεν συνυπήρξε μόνο με την πολιτική δημοκρατία, αλλά και με ισχυρότατες μαζικές οργανώσεις εργαζομένων και κόμματα που έρχονται από τη σοσιαλιστική παράδοση;

Η αντιπαράβολή γίνεται με αυτό που αποκαλείται «αμερικανική μορφή πολιτικής» – όχι με τη γεωγραφική έννοια. Οι χαλαροί εκλογικοί μηχανισμοί, η κυριαρχία του αρχηγού και των υποψηφίων, η εκλογική/πολιτική δράση με βάση μεμονωμένα προβλήματα (issues) είναι ένας από τους τρόπους ή προοιωνίζεται την εξέλιξη των μορφών αντιπροσώπευσης που θα ακολουθήσει και η Ευρώπη με τη μοιραία –ευκαταία για πολλούς– παρακμή των μεγάλων κομμάτων και συνδικάτων; Είναι ερωτήματα που μπορούν να προχωρήσουν βαθύτερα και τα οποία απασχολούν όχι μόνο την πολιτική θεωρία, αλλά και τη φιλοσοφική συζήτηση: Είναι δυνατή η πολιτική ως συνειδητό σχέδιο, ή αυτό ανήκει σ' έναν κύκλο που έκλεισε: του γιακωβινισμού, του λενινισμού, της βουλευσαρχίας; Υπάρχει η δυνατότητα και η αναγκαιότητα νομιμοποίησης της πολιτικής δράσης και της Πολιτικής στη βάση οικουμενικών αξιών, ή αυτό είναι παρελθόν που έκλεισε με τις «μεγάλες α-

φηγήσεις», τις ιδεολογίες και τελολογίες του 19ου αιώνα;

Αυτή όμως είναι άλλη συζήτηση. Η παράθεση των ερωτημάτων θέλει να δώσει το μέγεθος των προβλημάτων που τίθενται στην πολιτική συζήτηση στις σημερινές συνθήκες, που η ιστορία τρέχει με ταχύτατους ρυθμούς.

Είναι βέβαιο πάντως ότι τα «μεγάλα σχέδια» και οι τελολογίες έχουν παρέλθει. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο μόνος δρόμος που έμεινε είναι η διαχείριση μιας «μελαγχολικής Δημοκρατίας». Ούτε ότι η Αγορά μπορεί να γίνει ο απόλυτος μηχανισμός ρύθμισης της κοινωνίας ή ο θεματοφύλακας του ορθολογισμού.

Η εκσυγχρονιστική στρατηγική επικαλείται μια Πολιτική «μετριόφρονα» μεν που αναγνωρίζει τα όριά της, αλλά εξακολουθεί να διεκδικεί τη δυνατότητα συνειδητής παρέμβασης στη βάση οικουμενικών αξιών. Μένει, βεβαίως, στην Ευρωπαϊστερά να αποδείξει ότι ο δρόμος του

σοσιαλιστικού εκσυγχρονισμού, μιας ιδιαίτερης «ευρωπαϊκής μεταρρυθμίσης» είναι δυνατός. Ότι υπάρχει αυτός ο χώρος της «συγκεκριμένης ουτοπίας», που τοποθετείται μεταξύ διαχείρισης και ανίσχυρων ιδεολογικών επικλήσεων.

Η χώρα μας, εξάλλου, στάθηκε πολλές φορές και επί πολύ, από την αρχή της ιστορίας της ως ανεξάρτητου κράτους, με το βήμα μετέωρο μεταξύ εκσυγχρονισμού και οπισθοδρόμησης, αφομοιώνοντας παθητικά το νέο, συντηρώντας σαν σαράκι το παλιό. Υπάρχουν όμως στην ιστορία μας και οι εκσυγχρονιστικές επιταχύνσεις, οι στροφές. Σήμερα είναι φανερό: ο ρεαλισμός του μέσου όρου και των παλινδρομήσεων μεταξύ λαϊκισμού και εκσυγχρονισμού οδηγεί στην αποκοπή της χώρας από την ευρωπαϊκή δυναμική. Τώρα είναι ώρα στροφής.

Γιάννης Βούλγαρης

Δημόσια διοίκηση και κοινωνική πραγματικότητα Μια επίκαιρη ημερίδα

Η ΔΗΜΟΣΙΑ διοίκηση και τα χρόνια προβλήματά της ήταν το θέμα που απασχόλησε επιστήμονες, πολιτικούς, δημοσιογράφους και συνδικαλιστές, σε ημερίδα που οργάνωσε το πανεπιστήμιο Αθηνών στις 16 Μαρτίου, στο παλαιό Πανεπιστήμιο. Θέμα εξαιρετικά ενδιαφέρον, μια που τις ίδιες ημέρες, η Βουλή συζητούσε το σχετικό νομοσχέδιο για τη δημόσια διοίκηση.

Με κοινή αφετηρία όλων τη σοβαρή και χρόνια κρίση που περνά η δημόσια διοίκηση, ακούστηκαν ενδιαφέρουσες απόψεις για τις αιτίες της κρίσης αυτής, αλλά και για πιθανές λύσεις του προβλήματος.

Στην εισήγησή του ο αναπληρωτής καθηγητής *Ι. Αναστόπουλος* αναφέρθηκε στη διαιώνιση αρχαίων αντιλήψεων, όσον αφορά τις σχέσεις πολιτικής και διοίκησης, σαν καθομολογούμενο αίτιο αυτής της κρίσης.

Στην Ελλάδα, τόνισε ο κ. Αναστόπουλος, δεν έχουμε απαλλαγεί από το σύν-

δρομο του κομματικού ελέγχου της δημόσιας διοίκησης, δεν έχουμε απαλλαγεί από το σύνδρομο των πελατειακών σχέσεων. Ο συγκεντρωτισμός στη λήψη αποφάσεων, η υπερσυγκέντρωση του ανθρώπινου δυναμικού στην πρωτεύουσα, η έλλειψη πρωτοβουλιών, η ατομία στην αντιμετώπιση των θεμάτων της μεταφοράς αρμοδιοτήτων από τα υπουργεία στην τοπική αυτοδιοίκηση, είναι μέρος από τις αιτίες αυτής της κρίσης.

Υπήρξε μια αστοχία, σύμφωνα με τον κ. Αναστόπουλο, των μεταρρυθμίσεων που έχουν αναλυθεί τα τελευταία χρόνια, σε σχέση με τον ανθρώπινο παράγοντα.

Σ' αυτόν τον τομέα, επικράτησαν λαϊκίστικες αντιλήψεις σαν πλειοψηφικά αιτήματα, με αποτέλεσμα έναν άνευ προηγουμένου εξισωτισμό.

Μια αντίληψη είναι ότι «ένα στομάχι έχουμε όλοι, άρα όχι περικοπές, όχι καλύτερες αμοιβές στους πιο άξιους, όχι κίνητρα». Όλοι το ίδιο... Αυτή τη στιγμή είμαστε μια χώρα που εξαφανίζει τη μισθολογική βαθμίδα. Ενώ στη Γαλλία η μισθολογική ψαλίδα είναι 1:7, στην Ελλάδα είναι 1:1,3.

Άλλη αντίληψη, πάλι λαϊκίστικη, είναι πως «το σύνταγμα εξασφαλίζει το δικαίωμα εργασίας, δεν εξασφαλίζει τις αξιοκρατικές προσλήψεις»! Αυτό όμως θα γίνει αιτία να ξεφύγει από τις επιδιώξεις μας η ανάγκη στελέχωσης της διοίκησης με ικανά στελέχη; Μόνο ο ιδιωτικός τομέας θα διαλέγει τους καλύτερους;

Η μεταφορά στη διοίκηση όλων των κοινωνικών μας αδυναμιών δεν βελτιώνει τα πράγματα, ούτε λύνει τα προβλήματα. Εξασφαλίζει μόνο χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας. Το ζήτημα είναι, συνεχίζει ο κ. Αναστόπουλος, πως θα πρέπει να κινηθούμε προς μια κατεύθυνση η οποία θα λύνει το σύνολο των προβλημάτων. Στο εξωτερικό ασχολούνται πλέον με τα λειτουργικά προβλήματα της διοίκησης και όχι με τη διάρθρωση της διοίκησης, με προβλήματα ανθρώπινου δυναμικού και οργανωτικού πλαισίου, όπως κάνουμε ακόμα στην Ελλάδα.

Θα πρέπει, καταλήγει ο κ. Αναστόπουλος, να τεθούν οι βασικοί στόχοι ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος:

– Να υπάρξει εκλογίκευση στις σχέσεις κυβέρνησης και διοίκησης: ανακατανομή των υπουργείων σε σχέση με το αντικείμενό τους.

– Να λειτουργήσουν πλέον και στην Ελλάδα οι διαδικασίες συντονισμού. Χαρακτηριστικό των μη ανεπτυγμένων χωρών είναι η αδυναμία τους να λειτουργήσουν αποκεντρωμένες ομάδες μέσα από τη συντονιστική διαδικασία.

– Να γίνει επιτυχής εκμετάλλευση των κοινοτικών προγραμμάτων.

– Δεν μπορεί όλα να περνάνε από ένα μόνο φορέα. Πρέπει να τονιστεί η αυτοτέλεια των υπουργείων. Έχει νομοθετηθεί από την προηγούμενη κυβέρνηση ο θεσμός των διυπουργικών κλάδων, που

θα συνέβαλε στην αποκέντρωση, αλλά ποτέ δεν εφαρμόστηκε. Άρα τα προβλήματα τα γνωρίζουμε και δεν έχουμε ανάγκη νόμων (οι οποίοι ήδη υπάρχουν), αλλά θέλησης να τους εφαρμόσουμε.

– Πρέπει να απομακρύνουμε τη διοίκηση από τα κόμματα.

– Να δημιουργήσουμε, και να πολλαπλασιάσουμε, ανεξάρτητες διοικητικές αρχές. Να υπάρξουν φορείς που θα εποπτεύουν την αυτοτελή, όμως, δημόσια διοίκηση. Και ίσως ο φορέας αυτός να είναι κοινοβουλευτικός και διακομματικός, δηλαδή ανεξάρτητος.

Οι πανεπιστημιακοί

Ο λέκτορας του πανεπιστημίου Χ. Χρυσανθάκης, μιλώντας για τα εναλλακτικά συστήματα προσλήψεων, θέτει μερικά καίρια ερωτήματα: Πέρα από τα οικονομικά και κοινωνικά εμπόδια στο να εφαρμοστούν τα κατά καιρούς νομοθετημένα συστήματα προσλήψεων, μήπως υπάρχουν προβλήματα και στην κατά καιρούς νομοθεσία; Και, τελικά, τι είναι αυτό που λείπει; Ο προβληματισμός και ο διάλογος πάνω στο καυτό πρόβλημα της νομοθεσίας για τα συστήματα προσλήψεων στο δημόσιο, ή η κατά γράμμα και ειλικρινής εφαρμογή των ήδη νομοθετημένων συστημάτων;

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η εισήγηση της λέκτορας του πανεπιστημίου, Κ. Σπανού, η οποία ασκεί μια γενική κριτική στο νομοσχέδιο, ξεχωρίζοντας τρία σημεία:

α. *Τι το καινούργιο προσφέρει το νομοσχέδιο με την επαναφορά του γραπτού διαγωνισμού;* Ο γραπτός διαγωνισμός σκοπό έχει να ελέγξει γνώσεις που ήδη έχουν ελεγχθεί, εφ' όσον οι υποψήφιοι φέρουν τίτλους σπουδών. Επίσης, στην κεντρική επιτροπή διαγωνισμού θα συμμετέχουν καθηγητές πανεπιστημίου. Όμως αυτή η σύνθεση δεν διασφαλίζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ζητήματος αφού αναπαράγεται μια ακαδημαϊκού τύπου αξιολόγηση. Επιπροσθέτως, δεν προβλέπεται καμιά διαδικασία για την εξακρίβωση της καταλληλότητας του ατόμου ως προς τη συγκεκριμένη εργασία (όπως ψυχολογικά τεστ, συνεντεύξεις). Το νομοσχέδιο, λοιπόν, εμφανίζει την αξιοκρατία συνώνυμη με τους τίτλους και τα πτυχία! Όσον αφορά όμως τις προσλήψεις ειδικού επιστημονικού προσωπικού, θεωρεί απαραίτητη την εξακρίβωση των ουσιαστικών προσόντων των υποψηφίων με τη διαδικασία των συνεντεύξεων. Άρα, το σύστημα των γραπτών διαγωνισμών ελέγχει μόνο τα τυπικά. Και γιατί για το τακτικό προσωπικό μας ενδιαφέρουν μόνο αυτά;

β. *Τις διαδικασίες προσλήψεων:* Θα γίνεται ετήσιος προγραμματισμός, κατά τον οποίο οι φορείς σε συνεργασία με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις (καινοτομία του νομοσχεδίου) θα καταγράφουν τις ανάγκες τους σε προσωπικό. Στη συνέχεια, το θέμα θα εξετάζεται από τον αρμόδιο υπουργό και ύστερα από τον υπουργό Προεδρίας, ο οποίος μαζί με τον υπουργό Οικονομικών θα φέρνουν το ζήτημα στο υπουργικό συμβούλιο για έγκριση. Βλέπουμε, δηλαδή, έναν συγκεντρωτισμό πάλι σε πολιτικό (κομματικό) επίπεδο.

γ. *Το ζήτημα των εκτάκτων υπαλλήλων:* Πάλι το υπουργικό συμβούλιο θα μεριμνά για τις ανάγκες σε έκτακτο προσωπικό. Θα ενημερώνει, βεβαίως, τη Βουλή ανά εξάμηνο (θετικό στοιχείο).

Το νέο νομοσχέδιο εισάγει το θεσμό των ωρομίσθιων υπαλλήλων για να εκλείψει το πρόβλημα των συμβάσεων. Πώς θα γίνει όμως αυτό, όταν ο τρόπος των προσλήψεων ευνοεί και πάλι τις πελατειακές σχέσεις κυβέρνησης και πολιτών; Μήπως το ν/σ αντικαθιστά απλώς το θεσμό των συμβάσεων με το θεσμό της ωρομίσθιας εργασίας;

Σίγουρα, λέει η κ. Σπανού, το νέο νομοσχέδιο δεν αποτελεί τομή. Τείνει και αυτό να ελέγξει τη δημόσια απασχόληση σε πολιτικό επίπεδο. Με το ενιαίο σύστημα προσλήψεων αγνοεί τις ιδιαιτερότητες κάθε τομέα και αφαιρεί τα κίνητρα από τους υπαλλήλους για μια καριέρα στο δημόσιο. Τα επίπεδα στο πρόβλημα της δημόσιας διοίκησης είναι δύο: το επίπεδο των ρυθμίσεων και το επίπεδο της δυναμικής. Κανένα από τα προηγούμενα νομοσχέδια δεν έπασχε από ρυθμίσεις: το πρόβλημα ήταν ότι οι οποιεσδήποτε ρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν ποτέ στην ουσία. Κάθε νομοσχέδιο καταργούσε το προηγούμενό του ως μη αξιοκρατικό, ανειπαρκές, διαβλητό. Αλλά γιατί ποτέ δεν εφαρμόστηκε κάποιο, ώστε να φανεί η καταλληλότητά του; Και γιατί το νέο θα έχει καλύτερη τύχη;

Αντιμετωπίζουμε λοιπόν ένα κοινωνικό πρόβλημα. Και η αλλαγή θα πρέπει να γίνει σε κοινωνικό και όχι σε νομοθετικό επίπεδο, καταλήγει η κ. Σπανού, χρησιμοποιώντας εύστοχα τον τίτλο ενός έργου του Γάλλου διοικητικού επιστήμονα Μισέλ Προβιέ: «Δεν μπορούμε να μεταβάλουμε την κοινωνική πραγματικότητα με διατάγματα». Σύμφωνα με τον επίκουρο καθηγητή Α. Μακρυδημήτρη, η διαιώνιση του ελλείμματος του δημόσιου τομέα, η δυσανεξία των πολιτών λόγω της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης, ο υδροκεφαλισμός, η απουσία σύγχρονου πνεύματος μεθοδολογίας και φιλοσοφίας, η κομματικοποίηση της δημόσιας διοίκησης, συνθέτουν την κρίση ικανότητας του διοικητικού συστήματος της χώρας. Η κρίση αυτή αντανακλά και αναπα-

ράγει μια συλλογική αδράνεια η οποία διαπερνά το δημόσιο τομέα, και τα αίτια της πρέπει να αναζητηθούν στα θεμέλια του κοινωνικοπολιτικού συστήματος και λιγότερο στην πολιτική συγκυρία.

Η δομική και διαρθρωτική ακαταλληλότητα του μηχανισμού τόσο σε επίπεδο οργάνωσης όσο και σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο, όπου το ένα επιστρέφει στο άλλο, καταλήγει ο κ. Μακρυδημήτρη, τονίζοντας την αναγκαιότητα εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και τη δημιουργία επαρκών πανεπιστημιακών σχολών δημόσιας διοίκησης.

Οι πολιτικοί

Από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων ο βουλευτής της ΝΔ Μ. Λιάπης μίλησε για τα σοβαρά προβλήματα που παρουσιάζει ο δημόσιος τομέας σήμερα: τη δυσκινησία στη λήψη αποφάσεων και τη δυσανεξία των πολιτών για την ταλαιπωρία που υφίστανται σε κάθε συναλλαγή τους με το δημόσιο. Είναι λοιπόν, τόνισε ο κ. Λιάπης, τεράστια η ανάγκη για μια γενική μεταρρύθμιση και μια τομή στο σύστημα της δημόσιας διοίκησης: για ένα αξιοκρατικό και αδιάβλητο σύστημα προσλήψεων το οποίο θα διέπεται από τις αρχές της αντικειμενικότητας, της αξιοκρατίας και

της διαφάνειας. Η καθιέρωση του αξιοκρατικού συστήματος προσλήψεων ενδυναμώνει την ανεξαρτησία του δημοσίου υπαλλήλου, πλήττει καίρια τον κομματισμό και περιορίζει τις πελατειακές σχέσεις διοίκησης και πολιτών.

Για την τύχη του νέου νομοσχεδίου και για το κατά πόσον θα εφαρμοστούν πιστά οι διατάξεις του δεν υπάρχουν εγγυήσεις, είπε ο κ. Λιάπης. Υπάρχουν όμως καλές προθέσεις. Θέλει χρόνο και συνέπεια, παιδεία και ωριμότητα για να αλλάξουν αυτά τα πράγματα. Η ιδεολογία της ΝΔ όμως αποτελεί μια εγγύηση. Γιατί η ιδεολογία του φιλελευθερισμού θέλει λιγότερο και καλύτερο κράτος.

Στη συνέχεια, ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Γ. Παπαντωνίου χαρακτήρισε το υπό συζήτηση νομοσχέδιο υπεργραφειοκρατικό, αναφέροντας συγκεκριμένα πως προβλέπει γύρω στα 200 συμβούλια και επιτροπές για το δημόσιο τομέα.

Χρειαζόμαστε, είπε ο κ. Παπαντωνίου, μια πολιτική δημόσια διοίκηση και όχι μια κομματική δημόσια διοίκηση. Η διοίκηση πρέπει να απαλλαγεί από τον κομματισμό. Όμως κανένα κόμμα σήμερα δεν είναι ώριμο να αναλάβει μόνο το έργο του εκσυγχρονισμού της. Διότι τα πολιτικά κόμματα δεν έχουν απαλλαγεί από την πελατειακή νοοτροπία. Κι αν ακόμα υπάρχουν στοιχεία μέσα σ' ένα κόμμα που θέλουν την ανανέωση της δημόσιας διοίκησης, παράλληλα δομές και καταστάσεις το αποτρέπουν να αναλάβει αυτό το έργο μόνο του. Σε ό,τι αφορά τον εκσυγχρονισμό των πολιτικών κομμάτων, αυτό δεν μπορεί να γίνει αύριο ή μεθαύριο. Θα πάρει χρόνια. Είμαστε πολύ πίσω. Είναι θέμα νοοτροπίας και ωριμότητας.

Η λύση που προτείνει το ΠΑΣΟΚ είναι να υπάρξει μια ευρύτερη κοινωνική συμφωνία στην οποία θα εντάσσεται και το πρόβλημα της δημόσιας διοίκησης. Όλα τα κόμματα μαζί σε συνεργασία με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις θα μπορούσαν να δώσουν λύση στο πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης. Η Βουλή, όπως γίνεται στη Γαλλία και στην Ιταλία, έχει την εποπτεία, ως ελάχιστη εγγύηση για την πιστή εφαρμογή των νομοσχεδίων.

Εξάλλου ο βουλευτής του Συνασπισμού Ν. Κωνσταντόπουλος στην εισήγησή του αναφέρθηκε σε ιδιοποίηση της δημόσιας διοίκησης από τα κόμματα.

Πάντα, είπε ο κ. Κωνσταντόπουλος, το

κυβερνών κόμμα θεωρούσε τη δημόσια διοίκηση φέουδό του. Χρειάζεται παρεμβάσεις εκσυγχρονισμού, για να αντιμετωπισθούν οι ακαταλληλότητες και οι λειτουργικές ανεπάρκειες. Αλλά τέτοιου εκσυγχρονισμού, που θα έχει αναπτυξιακό χαρακτήρα, δημοκρατικό-λειτουργικό περιεχόμενο και θα εξασφαλίζει τις λειτουργικές αναπλάσεις. Ή κομματική πρακτική στον τομέα της δημόσιας διοίκησης έχει ανατρέψει τις κοινωνικές, αναπτυξιακές και λειτουργικές προτεραιότητες. Και ενώ οι άλλες χώρες της Ευρώπης έχουν δύο και τρεις φορές εφαρμόσει και αναπροσαρμόσει μεταρρυθμιστικά και αναπτυξιακά προγράμματα για τη δημόσια διοίκηση, εμείς είμαστε πολύ απομακρυσμένοι από αυτά τα προβλήματα. Μεθαύριο θα τα αντιμετωπίσουμε μονάχα με νοοτροπία «πλιατσικολόγου», ο οποίος με ευκαιριακή νοοτροπία θα θελήσει να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη δυνατή αξιοποίηση των όποιων παροχών έρθουν στη χώρα μας.

Ένα από τα θετικά σημεία αυτής της ημερίδας για τη δημόσια διοίκηση ήταν ότι υπήρξε ομοφωνία για τις ευθύνες των πολιτικών όσον αφορά την κρίση στη δημόσια διοίκηση. Όλοι όσοι παρευρέθησαν, αλλά κυρίως οι τρεις βουλευτές, κύριοι Λιάπης, Παπαντωνίου και Κωνσταντόπουλος, συμφώνησαν πως για το αδιέξοδο στο οποίο έχει οδηγηθεί σήμερα η δημόσια διοίκηση κυρίως υπεύθυνα είναι τα πολιτικά κόμματα.

Στη συνέχεια ο πρόεδρος της ΑΔΕΔΥ Σπ. Γιατράς επεσήμανε πως τα προβλήματα της δημόσιας διοίκησης είναι κυρίως προβλήματα δομής και προσανατολισμού. Αναφερόμενος στην άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, ο κ. Γιατράς είπε πως είναι αντίφαση να μιλάμε για άρση μονιμότητας, τη στιγμή που όλοι συμφωνούν για την κομματική εξάρτηση της δημόσιας διοίκησης. Αυτό που συμβαίνει σήμερα, να αλλάζει δηλαδή όλη η υπαλληλική ιεραρχία όταν αλλάζει η κυβέρνηση. Τι διαστάσεις θα πάρει αυτό στο επίπεδο των απολύσεων; Συγκεκριμένες και σαφείς, τόνισε ο κ. Γιατράς, είναι μόνο οι διατάξεις που αφορούν δυσμενείς μεταβολές των εργασιακών σχέσεων. Οι διατάξεις που αφορούν διαρθρωτικά προβλήματα είτε περιορίζονται σε επίπεδο ευχών και γενικών προθέσεων, είτε παραπέμπονται στο μέλλον. Σημαντικά βήματα που έγιναν

επί οικουμενικής εγκαταλείφθηκαν στην πορεία. Και ο κ. Γιατράς κατέληξε με την πρόβλεψη πως ούτε κι αυτό το νομοσχέδιο πρόκειται να λειτουργήσει.

Οι δημοσιογράφοι

Το ίδιο απαισιόδοξοι φάνηκαν και οι εκπρόσωποι του τύπου.

Ο δημοσιογράφος Κ. Καλλιγιάς τόνισε την αναγκαιότητα όχι μόνο αναμόρφωσης, αλλά ριζικής αλλαγής στο δημόσιο τομέα. Πρέπει να γίνουν, είπε, ριζοσπαστικές αλλαγές στο πλαίσιο μιας γενικότερης αντιμετώπισης της σχέσης πολιτη-διοίκησης. Ο κ. Καλλιγιάς ήταν κατηγορηματικός όσον αφορά την αναγκαιότητα να αρθεί η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Όπου καταργήθηκε η μονιμότητα, είπε, λειτούργησε υπέρ του δημόσιου τομέα. Τώρα στην απολυτότητα που εφαρμόζεται και κόντρα στο σύνταγμα, είναι και εναντίον της δημόσιας διοίκησης, κατέληξε ο κ. Καλλιγιάς.

Ο δημοσιογράφος Στ. Χαϊκάλης μίλησε για τις υποχρεώσεις πολιτών και πολιτικών, ώστε να υπάρξει μια εκσυγχρονισμένη δημόσια διοίκηση. Μέχρι τότε, είπε, θα γκρινιάζουμε μόνο για τις αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης; Πότε θα πιέσουμε τα κόμματα ώστε να υπάρξουν κάποιες ρυθμίσεις; Το θέμα δεν είναι εμείς ως πολίτες να κάνουμε διαπιστώσεις, ή να διαφωνούμε με κάποιες λύσεις που προτείνουν οι μεν ή οι δε. Πρέπει να πεισθούν τα κόμματα να αναλάβουν οι ηγεσίες τους ρόλους τους. Να είναι πραγματικά ηγεσίες, όχι να σκέφτονται μόνο το πολιτικό κόστος. Να καταλάβουν ότι ηγεσία σημαίνει να πηγαίνεις μπροστά, να αφουγκράζεσαι τις ανάγκες του κόσμου. Και οι ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας σήμερα έχουν σχέση με την Ευρώπη, έχουν σχέση με την Ελλάδα του 2000.

Το πνεύμα αυτής της τόσο ενδιαφέρουσας ημερίδας για τη δημόσια διοίκηση συμπυκνώνεται σε αυτό που εύστοχα επισήμανε ο κ. Χαϊκάλης: «Μέχρι στιγμής οι πολιτικοί αποφεύγουν να εφαρμόσουν τέτοια νομοσχέδια, γιατί φοβούνται το πολιτικό κόστος. Θα υπάρξουν κάποιες ελπίδες και κάποιες εγγυήσεις, όταν οι πολιτικοί θα φοβούνται το πολιτικό κόστος αν δεν τα εφαρμόσουν».

Μαρία Κουτσιλιέρη

Ο πόλεμος για την εκδίωξη του Ιράκ από το Κουβέιτ και η οικολογική καταστροφή που προκλήθηκε

ΣΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ τεύχος σχολίαζα το ενδεχόμενο της χρήσης χημικών όπλων από το Ιράκ στον πόλεμο για το Κουβέιτ. Ουσιαστικά, ο φόβος της χρήσης χημικών όπλων ήταν μεγαλύτερος από την ενδεχόμενη καταστροφική τους ικανότητα. Τελικά τα όπλα αυτά δεν χρησιμοποιήθηκαν, αν και σημαντικό μέρος των εργοστασίων παρασκευής και των αποθηκών του Ιράκ πρέπει να καταστράφηκαν από τους ανελέητους βομβαρδισμούς. Σε πολλές επίσημες και δευτερεύουσες ανακοινώσεις, οι Δυτικοί σύμμαχοι αναφέρθηκαν στα «βιολογικά» όπλα του Σαντάμ Χουσεΐν, αλλά μέχρι τώρα τίποτα το συγκεκριμένο δεν βρέθηκε.

Ένα άλλο θέμα που κατέλαβε αρκετές σελίδες των εφημερίδων και αρκετές ώρες στα ραδιοτηλεοπτικά δίκτυα ήταν η ρύπανση του περιβάλλοντος και η ενδεχόμενη οικολογική καταστροφή στην ευρύτερη περιοχή. Πάλι υπήρξαν αρκετές υπερβολές και απλοποιήσεις αρκετά σύνθετων προβλημάτων.

Υπήρξαν, εύλογα, πολλές αντιρρήσεις για το θέμα της οικολογικής καταστροφής τόσο από την καύση πετρελαίου από τις ανεξέλεγκτες πυρκαγιές στις πετρελαιοπηγές, όσο και από την εκτεταμένη ρύπανση της θάλασσας με πετρελαιοειδή, αλλά και για τις διαστάσεις της ρύπανσης από τη χρήση χημικών όπλων.

Είναι σίγουρο ότι ακόμη και αν χρησιμοποιούνταν χημικά όπλα στον πόλεμο αυτόν, δεν θα είχαν υπολειμματικές διαστάσεις. Οι ουσίες που χρησιμοποιούνται είναι μικρού μοριακού βάρους και εξατμίζονται ή υδρολύονται από την υγρασία και τον αέρα σε μερικές ημέρες ή εβδομάδες. Ίσως ένα μικρό τμήμα του εδάφους όπου έπεφταν να παρέμενε για μερικούς μήνες ρυπασμένο. Η δραστική τοξικολογική τους ιδιότητα είναι άμεση όταν πέσουν πάνω στο ανθρώπινο δέρμα ή τα εισπνεύσει ο άνθρωπος σε μικρές ποσότητες. Αντίθετα, οι εκρηκτικές ύλες (οι οποίες είναι χημικές ουσίες και παρασκευάζονται σε χημικά εργοστάσια πυρομαχικών, αλλά που παράδοξα δεν τις συν-

δέουμε με τα χημικά όπλα) με το ωστικό κύμα και τις υψηλές θερμοκρασίες που προκαλούν είναι πολύ πιο καταστροφικές για τα κτίρια και περισσότερο φονικές για τους ανθρώπους.

Η ρύπανση του Περσικού Κόλπου από πετρελαιοειδή, που προκλήθηκε από διαρροή πετρελαίου στις μεγάλες αποθήκες της πόλης του Κουβέιτ, ήταν προφανώς ένα από τα «όπλα» των Ιρακινών για να παρεμποδίσουν τη ναυτική απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων. Οι εικόνες της ρυπασμένης θάλασσας και αργότερα των ακτών της Σαουδικής Αραβίας ήταν η θλιβερή πραγματικότητα του πολέμου στις περιοχές αυτές και δικαιολογημένα προκάλεσαν την ευαισθησία των οικολόγων όλων των χωρών. Ωστόσο η καταστροφή δεν πήρε τις διαστάσεις που αναμενόταν. Θα περάσουν αρκετά χρόνια για να αποκατασταθεί η ευαίσθητη οικολογική ισορροπία στην περιοχή, αλλά και οι ζημιές που προκλήθηκαν στον φυσικό πλούτο της θαλάσσιας αυτής περιοχής θα παραμείνουν μια μελανή εικόνα των πολεμικών επιχειρήσεων.

Η δεύτερη και πλέον σημαντική δολιοφθορά του πολέμου ήταν οι 600-900 φλεγόμενες πετρελαιοπηγές του Κουβέιτ, από τα αποχωρούντα στρατεύματα των Ιρακινών. Η ατμοσφαιρική ρύπανση είχε άμεσες συνέπειες στην υγεία των κατοίκων του Κουβέιτ, και φυσικά θα δημιουργήσει εκτεταμένες καταστροφές στις αγροτικές καλλιέργειες της περιοχής αλλά και άλλων περιοχών, ως την Ινδία. Οι φό-

βοι για ένα είδος «μίνι πυρηνικού χειμώνα» δεν επιβεβαιώθηκαν, αλλά οι συνέπειες της ατμοσφαιρικής ρύπανσης θα αποτελέσουν σημαντικό μάθημα για τους επιστήμονες που μελετούν τέτοιας έκτασης φαινόμενα.

Η απώλεια των εκατομμυρίων τόννων πετρελαίου που θα καούν μέχρι να σβήσουν όλες οι πυρκαγιές, είναι μια ακόμη θλιβερή πραγματικότητα του σύntonμου αυτού πολέμου (ήδη πιστεύεται ότι με τον σημερινό ρυθμό κατάσβεσης των πυρκαγιών θα χρειαστούν 6-8 μήνες, ή 1-2 χρόνια κατ' άλλους υπολογισμούς).

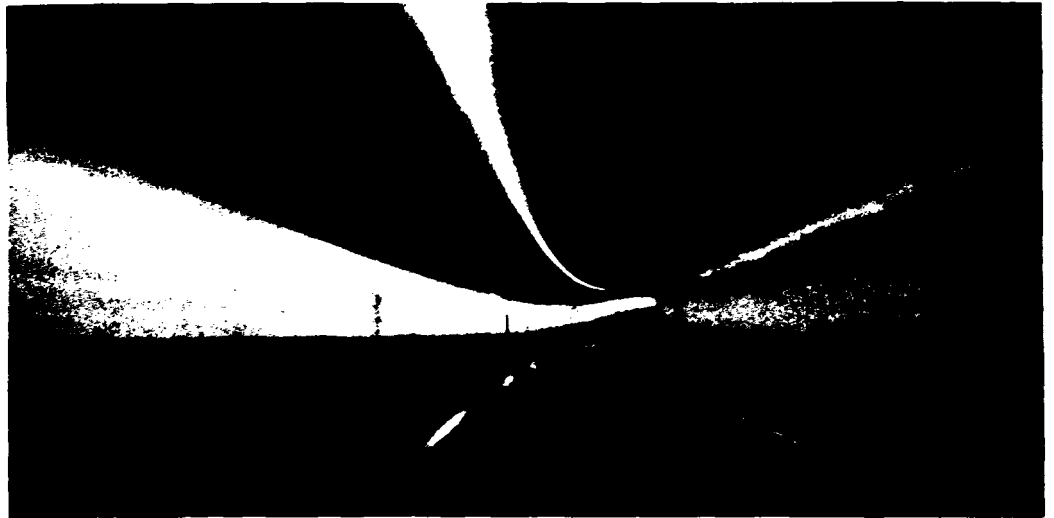
Οι συνέπειες στην υγεία των κατοίκων του Κουβέιτ από την όξινη βροχή και την εισπνοή ρύπων από τις καύσεις, θα είναι άμεσες αλλά και μακροχρόνιες. Σίγουρα η νοσηρότητα και θνησιμότητα των κατοίκων θα είναι αυξημένη κατά τα επόμενα χρόνια.

Αλλά πέρα από τις προφανείς διαστάσεις της ρύπανσης του περιβάλλοντος στο Κουβέιτ και το Ιράκ, ο πόλεμος θα αφήσει σημαντικές πληγές στο έδαφος, στα νερά και τα ευαίσθητα οικοσυστήματα της περιοχής, τόσο από τους ανελέητους βομβαρδισμούς, τις καταστροφές της υποδομής των πόλεων και συστημάτων καθαρισμού και συντήρησης, όσο και από την καθυστέρηση της ανοικοδόμησής.

Τέλος, πρέπει να προσθέσουμε τις ψυχολογικές πληγές του πληθυσμού στο Κουβέιτ και το Ιράκ (συμπεριλαμβανομένων των συμπαθών αλλά αιωνίως καταπιεζόμενων Κούρδων), που με τη σειρά τους θα έχουν μακροχρόνιες συνέπειες στο περιβάλλον και των δύο χωρών.

Ο απολογισμός των συνεπειών αυτού του πολέμου στους ανθρώπους και το περιβάλλον δεν έχει ακόμη καταγραφεί λεπτομερώς, αλλά σίγουρα οι διαστάσεις των καταστροφών θα κατατρέχουν τη συνείδηση των ανθρώπων αυτού του πλανήτη για πολλά χρόνια.

Θανάσης Βαλαβανίδης

Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη

ΕΩΣ ΤΑ μέσα της δεκαετίας του 1970 ήταν διαδεδομένες οι αντιλήψεις που υποστήριζαν ότι εκβιομηχάνιση σημαίνει κυρίως ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας στις πόλεις. Οι αντιλήψεις αυτές βασίζονταν στις επίσημες στατιστικές της βιομηχανίας, που έδειχναν ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο είχε την τάση να συγκεντρώνεται σε ολοένα μεγαλύτερες μονάδες για την επίτευξη οικονομικών κλίμακας που του επέτρεπαν τη μείωση του κόστους ανά μονάδα προϊόντος. Η γεωγραφική συγκέντρωση παραγωγής και κατανάλωσης στις πόλεις ανέπτυξε με τη σειρά της τις οικονομίες συγκέντρωσης και αστικοποίησης, μέσω της διευρυνόμενης αγοράς προϊόντων, υπηρεσιών και εργασίας, της ανάπτυξης των επικοινωνιών, των υποδομών και των κοινωνικών εξυπηρετήσεων. Έτσι, η συγκεντρωμένη μεγάλη βιομηχανία θεωρήθηκε a priori το απαραίτητο συστατικό της αστικοποίησης, η απαραίτητη οικονομική βάση που βασίζει τον πλούτο και την πολιτιστική ανάπτυξη μιας κοινότητας.

Οι αντιλήψεις αυτές έχουν αποκτήσει μια αστήρικτη παγκοσμιότητα, που δεν εταληθεύεται σε πολλές χώρες από τα εμπειρικά δεδομένα, τα οποία, με τη σειρά τους, δεν απεικονίζονται πάντα στις επίσημες στατιστικές. Ανάπτυξη και ευημερία θεωρήθηκαν συνώνυμες με την αστικοποίηση-εκβιομηχάνιση, και κάθε απόκλιση από το πρότυπο αυτό ήταν ισοδύναμη με την καθυστέρηση και την υπανάπτυξη. Αντίστοιχες ήταν και οι εκτιμήσεις για τις μικρές βιομηχανίες, τις βιοτεχνίες και τις χειρωνακτικές μορφές παραγωγής: θα έπρεπε να δώσουν τη θέση τους σε μεγάλες σύγχρονες μονάδες, που αντικαθιστούν την ανθρωπίνη εργασία με μηχανές και ορθολογικοποιούν την παραγωγή.

Σε πολλές περιπτώσεις, λοιπόν, τόσο σε ανεπτυγμένες όσο και σε αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες οι παραπάνω βεβαιότητες και γραμμικές ιστορικές εξελίξεις δεν επαληθεύτηκαν. Η συμπληρωματική σχέση αστικοποίησης και μεγάλης καθετοποιημένης βιομηχανίας αναπτύχθηκε σε ορισμένες μόνο πόλεις και περιφέρειες και σε ορισμένους μόνο βιομηχανικούς κλάδους. Η παγκόσμια οικονομική κρίση από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 – στην οποία συμμετέχει έκδηλα και η χώρα μας – έφερε στην επιφάνεια τις έντονες διαφοροποιήσεις μεταξύ πόλεων και περιφερειών και ανέδειξε τέσσερις βασικές κατά τη γνώμη μας εξελίξεις: Η πρώτη αφορά τις διαδικασίες αποβιομηχάνισης «παλαιών» κεν-

τριών βιομηχανικών περιοχών και αστικών κέντρων που γνωρίζουν μια δραματική μείωση των θέσεων απασχόλησης (π.χ. ΒΑ Αγγλία, Ν. Ουαλία, Λωραίνη, Παρίσι, Λονδίνο, Μιλάνο, Βαρκελώνη, Αθήνα). Η δεύτερη αφορά τη διαδικασία αποκέντρωσης της βιομηχανικής παραγωγής σε πόλεις και περιφέρειες που βρίσκονται σε ένα «ενδιάμεσο» επίπεδο ανάπτυξης. Η τρίτη αφορά τις νέες στρατηγικές των εταιρειών, που αξιοποιούν ή αποφεύγουν τα ειδικά χαρακτηριστικά των γεωγραφικά προσδιορισμένων (και γι' αυτό διαφοροποιημένων) αγορών εργασίας. Και τέλος, η τέταρτη σημαντική εξέλιξη είναι η μεγάλη εξάπλωση των υπεργολαβιών παραγωγής και η συνεργασία για μια κάθετη αποσυγκέντρωση μεγάλων, μεσαίων και μικρών επιχειρήσεων έως και την ενσωμάτωση μεμονωμένων παραγωγών (κυρίως γυναικών που δουλεύουν φασόν στο σπίτι).

Στην Ελλάδα ο προβληματισμός γι' αυτές τις εξελίξεις μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να αναπτύσσεται, ενώ, για παράδειγμα, στη γειτονική Ιταλία (αλλά και στη Γαλλία, την Αγγλία, τις ΗΠΑ) είναι ήδη «καθιερωμένος» από τη δεκαετία του 1970.¹ Από τις τέσσερις αυτές τάσεις εξέλιξης που σύντομα περιγράψαμε, η τελευταία που αφορά τις υπεργολαβίες παραγωγής είναι ίσως η λιγότερο μελετημένη παρά το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε πολλούς κλάδους και ενσωματώνει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο χιλιάδες «μη τυπικά» εργαζόμενους/ες.² Αν και τα δίκτυα των υπεργολαβικών σχέσεων έχουν αναπτυχθεί σε πολλές αγροτικές περιοχές (κυρίως της Βορείου Ελλάδος), η πλειονότητά τους παραμένει μια αστική υπόθεση.³ Πρόθεση αυτού του αφιερώματος είναι να ανοίξει τη συζήτηση για τη σχέση υπεργολαβιών παραγωγής, «κρυφής» εργασίας και αστικής ανάπτυξης, να προσεγγίσει δηλαδή το τριπλό ερώτημα πώς οργανώνονται οι υπεργολαβίες και η αποκέντρωση της παραγωγής μεταξύ των επιχειρήσεων, και πώς επιδρούν στην ανάπτυξη των πόλεων δημιουργώντας συγχρόνως τοπικές αγορές εργασίας που βασίζονται στις άτυπες εργασιακές σχέσεις.

Όπως όλα τα αφιερώματα σε περιοδικά έτσι κι αυτό δεν μπόρεσε να ξεφύγει από τους «κλασικούς» περιορισμούς, όπως π.χ. της διαθεσιμότητας υλικού και ατόμων που ασχολούνται με το θέμα, των χρονικών ορίων και ενός προγραμματισμού που υλοποιείται μόνο εν μέρει. Οι πιθανές ελλείψεις και η τυχόν μονομέρεια που θα εντοπίσουν ορισμένοι αναγνώστες μπορεί ίσως να συμπληρωθούν με αναφορές σε παρόμοια θέματα που έχουν δημοσιευθεί στο παρελθόν στα *Σύγχρονα Θέματα* και σε άλλες εκδόσεις.⁴

Το αφιέρωμα αποτελείται από τρία μέρη: Το πρώτο περιλαμβάνει τρεις μεταφράσεις άρθρων συγγραφέων που αποτελούν σταθερές αναφορές στη διεθνή βιβλιογραφία και εισάγουν τρόπον τινά το σχετικό θέμα. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από δύο ελληνικές μελέτες γενικού χαρακτήρα για την παραοικονομία και τους «μύθους» για την εργασία φασόν των γυναικών στο σπίτι. Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει τρεις ειδικές μελέτες περιπτώσεων – δύο για την Αθήνα και μία για τη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα:

Ο *John Holmes* (αναπληρωτής καθηγητής Γεωγραφίας στο Queen's University, Οντάριο, Καναδά) εισάγει στον προβληματισμό των υπεργολαβιών παραγωγής και στη σχέση των τελευταίων με την οργάνωση του χώρου. Αναλύεται διεξοδικά ο ρόλος των σύγχρονων υπεργολαβιών στη βιομηχανική παραγωγή, οι διάφορες κατηγορίες τους καθώς και οι κυριότερες αιτίες που τις προκαλούν. Το άρθρο ολοκληρώνεται με αναφορές στον κατακερματισμό των αγορών εργασίας και στη γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβικών δικτύων.

Ο *Alan J. Scott* (καθηγητής Γεωγραφίας, UCLA, Λος Άντζελες) αναλύει τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής που έχουν επηρεάσει καθοριστικά την ανάπτυξη νέων βιομηχανικών χώρων στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη. Ο Scott βασιζόμενος στη θεωρία της ρύθμισης υποστηρίζει ότι η μετάβαση από τον φορντισμό στα συστήματα ευέλικτης εξειδίκευσης έχει ως αποτέλεσμα τη γεωγραφική μετατόπιση των δυναμικών βιομηχανικών κέντρων σε νέες περιφέρειες και πόλεις, που έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 δεν είχαν σημαντική βιομηχανική παρουσία. Στο τελευταίο μέρος του άρθρου παρουσιάζεται μια εκτενής περιγραφή και τυπολογία των νέων βιομηχανικών χώρων και αναζητούνται κάποιες νέες θεωρητικές συνθέσεις. Το άρθρο αυτό μαζί με άλλες μεταφράσεις πρόκειται να συμπεριληφθεί στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) *Το περιφερειακό πρόβλημα:*

1. Πρβλ. A. Bagnasco (1977) *Tre Italie*, Il Mulino, Bologna και του ίδιου (1988) *La costruzione sociale del Mercato*, Il Mulino, Bologna. Magnagni A., Perelli B. (1978) *Ristrutturazione e diffusione territoriale del ciclo produttivo: formazione della «fabbrica diffusa» in Italia*, mimeo, Univ. di Milano. Paci M. (1982) *La struttura sociale italiana*, il Mulino, Bologna. Friedman A. (1977) *Industry and Labour*, McMillan, London, GLC (1985) *The London Industrial strategy*, London. Lipietz A. (1987) *Mirages and miracles*, Verso, London. Scott A., Störper M. (1986) (eds.) *Production, work, territory*, Allen and Unwin, Boston. Scott A. (1988) *Metropolis: from the division of labour to urban form*, Univ. of California Press, Los Angeles.

2. Από την περιορισμένη ελληνική βιβλιογραφία πρβλ. Γιαννίτσης Τ. (1985) *Η ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα. Μπενέκος Κ. (1985) «Οι υπεργολαβίες στην Ελλάδα», στο: *Διάσκεψη για τις υπεργολαβίες*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Ετοιμουν Ενδύματος, Πλεκτικής και Φασόν, Θεσσαλονίκη 1985. Cavouliaris M. (1990) *Les Effets de l' Acherement des Marche Interieur sur l' Emploi dans le Textile et l' Habillement en Grèce*, D.G.S. Communante Europeenne (mimeo).

Συλλογή κριτικών κειμένων από τη διεθνή εμπειρία, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα.

Στη γειτονική Ιταλία είναι γνωστό ότι τα φαινόμενα των βιομηχανικών υπεργολαβιών και της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι ευρέως διαδεδομένα. Ο *Arnaldo Bagnasco* (καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο πανεπιστήμιο του Τορίνο, Ιταλία) στην εργασία του αυτή παρουσιάζει τα αίτια της εξέλιξης της «Τρίτης Ιταλίας» που γεωγραφικά εντοπίζεται στις περιφέρειες της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ιταλικής Χερσονήσου. Βασικά εξετάζει τα χαρακτηριστικά της μικρής βιομηχανίας-βιοτεχνίας και την κλαδική τους διάρθρωση, τους λόγους ανάπτυξής τους στη συγκεκριμένη περιοχή και τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επέτρεψαν αυτού του είδους την ανάπτυξη. Επίσης επισημαίνεται ο ρόλος του πολιτικού και κυρίως του πολιτισμικού παράγοντα που επέτρεψε την ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης μορφής «αγοράς» εργασίας και την ανάπτυξη, στη συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, της «άτυπης οικονομίας». Τονίζει με έμφαση ότι το ιταλικό μοντέλο αφορά τις συγκεκριμένες περιφέρειες και διαφοροποιείται στις χώρες όπου είναι κυρίαρχη η μεγάλη βιομηχανία, όπως σε ΗΠΑ, Αγγλία. Το άρθρο πρόκειται να κυκλοφορήσει στον ίδιο τόμο που αναφέρθηκε προηγουμένως.

Ο *Σαράντης Λώλος* παρουσιάζει στο άρθρο του τους διαφορετικούς ορισμούς για την ανεπίσημη οικονομία, εντοπίζοντας τις ιδιαιτερότητες ανάλογα με την ανάπτυξη κάθε χώρας και τις διαφορετικές οπτικές των ερευνητών. Στην προσέγγισή του διακρίνει τρεις ομάδες διαφορετικών ορισμών που σχετίζονται:

1. με την καταγραφή ή όχι της οικονομικής δραστηριότητας και τη δημοσιονομική τους αντανάκλαση
2. με την παραγωγική διαδικασία και τις εργασιακές σχέσεις και
3. με τη δομή της παραγωγής, όπου η οικονομική δραστηριότητα διακρίνεται στον επίσημο ή ανεπίσημο τομέα. Το άρθρο αυτό δεν ασχολείται με την ερμηνεία των φαινομένων, αλλά επισημαίνει ότι η ανάλυση των φαινομένων της παραοικονομίας συναρτάται με τα χαρακτηριστικά των ανεπίσημων δραστηριοτήτων που είναι κυρίαρχα σε κάθε χώρα.

Η εργασία των *Ντίνας Βαΐου, Μαρίας Στρατηγάκη και Ζώγιας Χρονάκη* προσεγγίζει το φαινόμενο της αμειβόμενης δουλειάς στο σπίτι με το κομμάτι (φασόν), ασκώντας κριτική σε μία σειρά «μύθων» που την περιβάλλουν. Υποστηρίζεται στο άρθρο ότι το φασόν στο σπίτι «κατασκευάζεται» ως γυναικεία δουλειά μέσω των μεταβολών στη δομή της απασχόλησης, συγκεκριμένων κλαδικών ειδικοτήσεων και των αλλαγών στην τεχνολογία. Το άρθρο καταλήγει δείχνοντας ότι η εργασία στο σπίτι είναι μία μορφή παραγωγής στην οποία οι γυναίκες ωθούνται μέσα από πληθώρα δεσμεύσεων που εξαπλώνεται συνεχώς, γιατί βρίσκεται στο σημείο όπου εξυπηρετούνται δύο ανάγκες: η ευελιξία στην παραγωγή και η ισχυροποίηση της ανδρικής υπεροχής στην ιεραρχία του φύλου.

Στη συνέχεια η *Αντιγόνη Λυμπεράκη* εξετάζει τις ομοιότητες και διαφορές των προτύπων της στρατηγικής της ευέλικτης εξειδίκευσης στη χώρα μας και κυρίως στην Αθήνα, μέσα από τις συγκεντρώσεις μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο. Το άρθρο χρησιμοποιεί την έννοια της «βιομηχανικής συνοικίας» και εξετάζει αν το μοντέλο αυτό αποτελεί νέο υπόδειγμα αναγέννησης τοπικών και περιφερειακών οικονομιών. Στη συνέχεια με τη χρήση εμπειρικού υλικού από τρεις κλάδους, που προέκυψε από μια έρευνα στις δυτικές συνοικίες του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών, αναδεικνύονται οι δύο τάσεις (στρατηγικής) αναδιάρθρωσης (αμυντική και επιθετική), που προσφέρουν μεγαλύτερη ευελιξία για την επιβίωση και ανάπτυξη των ΜΜΕ επιχειρήσεων. Στο τρίτο μέρος εντοπίζονται από τη μια πλευρά οι διαφορές των δυτικών συνοικιών στο να αποτελέσουν μια «βιομηχανική συνοικία» σύμφωνα με τον ορισμό της απόλυτα εξειδικευμένης περιοχής, από την άλλη όμως πλευρά κυριαρχούν μεταξύ των επιχειρήσεων οι άτυπες μορφές συνεργασίας, πληροφόρησης και διάχυτης τεχνολογίας.

Η *Πόπη Σαπουντζάκη* εξετάζοντας τις σχέσεις της μεταποιητικής δραστηριότητας και του αστικού χώρου επικεντρώνεται στις μικρές επιχειρήσεις (βιοτεχνίες) και το ρόλο που παίζει ο τόπος εγκατάστασης στη λειτουργία τους. Από μία εκτεταμένη έρευνα πεδίου

3. Πρβλ. για τη Βόρειο Ελλάδα: Βαΐου Ντ., Χατζημυχάλης Κ. (1990) «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 77, σελ. 15-61. Λαμπριανίδης Λ. (1987) «Προβλήματα εκβιομηχάνισης μιας αγροτικής περιοχής», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τόμ. II, τεύχ. 1, σελ. 15-50.
4. Πρβλ. το αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων* με θέμα: *Εργασία των Γυναικών: ανάμεσα σε δύο κόσμους*, τεύχ. Νο 40/1989 επιμέλεια Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. και τα αφιέρωματα: «Η παραοικονομία και πώς την αντιμετωπίζουμε», *Το Κάπα*, Νο 17/1987 (επιμέλεια ομάδα δουλειάς), «Η δουλειά με το κομμάτι: πίσω στο μεσαίωνα», *Σύγχρονη Γυναίκα*, Νο 86/1985 (επιμέλεια ομάδα δουλειάς) και το αφιέρωμα στις «Νέες Τεχνολογίες» στο περιοδικό *Θέσεις*, Νο 32/1990.

συμπεραίνεται ότι οι πιο εύρωστες επιχειρήσεις των κλάδων (κυρίως αυτές που είναι τεχνολογικά περισσότερο ανεπτυγμένες) επιλέγουν άλλους χώρους εγκατάστασης με συγκριτικά πλεονεκτήματα ως προς την ποιότητα και τη διάταξη των κτιριακών τους εγκαταστάσεων καθώς και ως προς τις διασυνδέσεις τους για την κάλυψη συμπληρωματικών τους υπηρεσιών. Αυτές δε που παραμένουν στο κέντρο της πόλης καθορίζουν το είδος, την ένταση και τις επιπτώσεις μεταξύ του περιβάλλοντος και της παραγωγικής δραστηριότητας. Έτσι παρατηρούνται φαινόμενα επαύξησης της υποβάθμισης με τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα των τιμών γης και των ενοικίων, τον κυκλοφοριακό κορεσμό και την αυξημένη ρύπανση και, τέλος, την αποθάρρυνση της εισόδου άλλων χρήσεων γης και κυρίως της απομάκρυνσης της κατοικίας.

Η τελευταία εργασία των *Ντίνας Βαΐου, Λόη Λαμπριανίδη, Κωστή Χατζημιχάλη και Ζώγιας Χρονάκη* αναφέρεται στα δίκτυα υπεργολαβιών παραγωγής στη Θεσσαλονίκη και στην επιρροή που έχουν στις άτυπες εργασιακές σχέσεις και στην πόλη ευρύτερα. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο «διάχυτη εκβιομηχάνιση» για να περιγράψουν τη διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιστό της πόλης. Το άρθρο βασίζεται σε εκτεταμένη έρευνα πεδίου, σε παρατηρήσεις που αφορούν την οργάνωση των υπεργολαβικών σχέσεων, τη γεωγραφική τους κατανομή και τη δημιουργία άτυπων αγορών εργασίας, ιδίως για τις εργαζόμενες φασόν στα σπίτια. ■

Σάββας Τσιλένης - Κωστής Χατζημιχάλης

Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής*

JOHN HOLMES

Μετάφραση: ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΡΔΙΛΗ

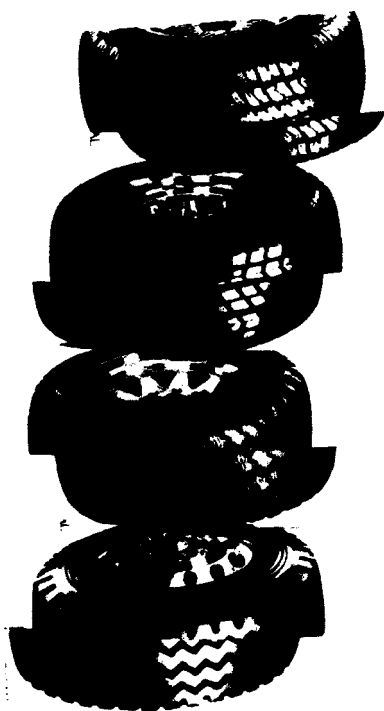
Η ΥΠΕΡΓΟΛΑΒΙΑ παραγωγής συνεχίζει να είναι ένας σημαντικός παράγοντας για την οργάνωση και τη γεωγραφική διάρθρωση κάποιων βιομηχανικών κλάδων στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Ας πάρουμε για παράδειγμα την αυτοκινητοβιομηχανία στον Καναδά. Η εν λόγω βιομηχανία συνίσταται σε δύο βασικούς υποκλάδους με σημαντικά διαφοροποιημένες οργανωτικές δομές: τον υποκλάδο της συναρμολόγησης του αυτοκινήτου, και τον υποκλάδο των ανταλλακτικών και εξαρτημάτων. Ο πρώτος χαρακτηρίζεται από αξιόσημειωτη συγκέντρωση της παραγωγής: η συναρμολόγηση σε μεγάλη κλίμακα διεκπεραιώνεται σε ξένης ιδιοκτησίας εργοστάσια, χρησιμοποιώντας αρχέτυπες φορτιστικές τεχνικές παραγωγής και καλά οργανωμένη και συνδικαλισμένη εργατική δύναμη. Από την άλλη πλευρά, ο υποκλάδος των ανταλλακτικών και εξαρτημάτων χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων ποικίλων μεγέθους. Τα καταστήματα αυτού του τομέα περιλαμβάνουν από μικρά εργαστήρια που απασχολούν λιγότερους από μισή ντουζίνα εργαζόμενους, έως και μεγάλα εργοστάσια που απασχολούν περισσότερους από 700 εργάτες, με σημαντική διαφοροποίηση στον εκσυγχρονισμό της τεχνολογίας και στην τεχνική οργάνωση της παραγωγής. Πολλά από τα καταστήματα ανήκουν σε μικρές ανεξάρτητες καναδικές εταιρείες. Σύνθετες και εκτεταμένες διασυνδέσεις, με ποικιλία υπεργολαβικών σχέσεων, παρατηρούνται μεταξύ του μεγάλου «πρωτογενούς τομέα», των πολυεθνικών επιχειρήσεων του υποκλάδου συναρμολόγησης και των επιχειρήσεων του υποκλάδου ανταλλακτικών και εξαρτημάτων, που σε πρώτη ματιά φαίνεται να είναι μικρές ανεξάρτητες ανταγωνιστικές επιχειρήσεις (και απ' αυτή την άποψη καλούνται επιχειρήσεις του «δευτερογενούς τομέα»).

Παρόμοιες διευθετήσεις έχουν γίνει και σε αυτοκινητοβιομηχανίες άλλων χωρών, αλλά και σε άλλους κλάδους όπως τα ηλεκτρονικά, οι μεταλλικές κατασκευές και το έτοιμο ένδυμα (Watanabe, 1971· Friedman, 1977· Taylor and Thrift, 1982). Στην πραγματικότητα, ο «δευτερογενής» βιομηχανικός τομέας και οι «δευτερογενείς» τύποι παραγωγής και απασχόλησης, όπως η υπεργολαβία και η δουλειά με το κομμάτι εκτός εργοστασίου, φαίνεται να

είναι πολύ πιο διαδεδομένοι και επίμονοι στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές οικονομίες απ' ό,τι εθεωρείτο προηγουμένως. Μέχρι πρόσφατα, οι συμβατικές απόψεις (τόσο κατά τη νεοκλασική όσο και κατά τη μαρξιστική οικονομική ανάλυση) χαρακτήριζαν τέτοια φαινόμενα ως οριακά ή αρχαϊκά στοιχεία του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, που σταδιακά θα εξαφανίζονταν με τον συνεχή και προοδευτικό ορθολογισμό και τη συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου. Από αυτή την άποψη, προσέδιδαν στην υπεργολαβία και στην εργασία με το κομμάτι εκτός εργοστασίου μικρή μόνον αξία και θεωρητικό ενδιαφέρον και, συνεπώς, σε μεγάλο βαθμό έχουν αγνοηθεί από την οικονομική θεωρία. Ωστόσο τέτοιοι «δευτερογενείς» τύποι οργάνωσης της παραγωγής και της απασχόλησης όχι μόνο επιμένουν αλλά, υπό την επήρεια της τρέχουσας κρίσης αναδιάρθρωσης στην παγκόσμια οικονομία, έχουν προσλάβει νέα σημασία και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αναδιαμόρφωση των βιομηχανικών κλάδων σε εθνικό και πολυεθνικό επίπεδο. Για παράδειγμα, η διεθνής υπεργολαβία που είναι συνδεδεμένη με την ανάπτυξη ζωνών ελεύθερου εμπορίου και εξαγωγών λαμβάνεται σημαντικά υπόψη στη διαμόρφωση των διεθνών στρατηγικών ανάπτυξης, τις οποίες υιοθετούν οργανισμοί, όπως ο ΟΟΣΑ και η Διεθνής Τράπεζα (UNIDO, 1974· UNCTD, 1975· UNCTD, 1979· Berthomieu and Hanaut, 1980).

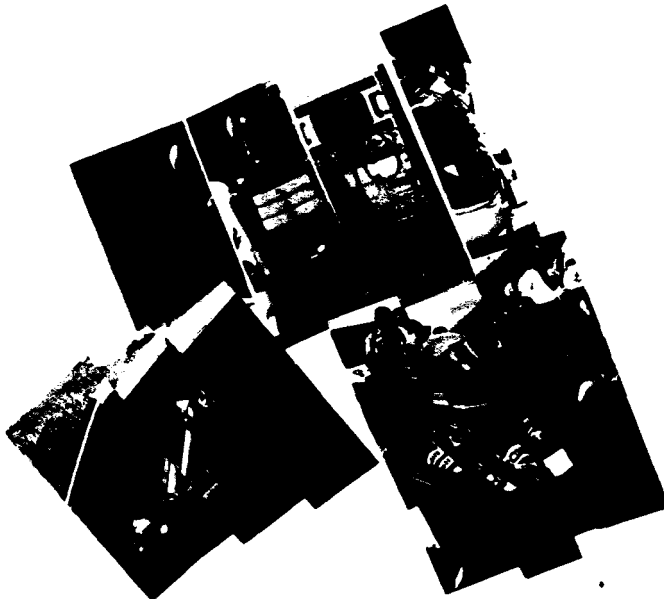
Εμπειρικά δεδομένα αποκαλύπτουν ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων έχει σημειωθεί αξιολογη αποκέντρωση της παραγωγής και αντίστοιχη αύξηση των επιχειρήσεων του «δευτερογενούς» τομέα και της χρησιμοποίησης της υπεργολαβίας και της εργασίας με το κομμάτι εκτός εργοστασίου σε προηγμένες βιομηχανικές χώρες, όπως η Γαλλία και η Ιταλία (Berger and Piore, 1980· Mattered, 1980· Berger, 1981· Sabel, 1982· Murray, 1983· Brusco, 1982). Έχει παρατηρηθεί επίσης η επανεμφάνιση της εργασίας στο σπίτι και σε μικρά ημιπαρανόμα εργαστήρια στην καρδιά μητροπολιτικών περιοχών όπως η Νέα Υόρκη, το Λος Άντζελες, το Λονδίνο και το Τορόντο (Wolin, 1981· Ross and Trachte, 1983· Harrison, 1983· Johnson and Johnson, 1983).

Έτσι, λοιπόν, η αντοχή ακόμη και η επέκταση της χρησιμοποίησης ποικίλων

* Περιλαμβάνεται στην έκδοση: Scott A., Storper M. (eds.) (1986): *Production, work, territory. The geographical anatomy of industrial capitalism*. Allen and Unwin. Παρουσιάζεται εδώ με την άδεια του συγγραφέα.

επιχείρηση να αναλάβει την παραγωγή γι' αυτήν, σύμφωνα με προδιαγραφές ή σχέδια που της προμηθεύει, ή να ολοκληρώσει την επεξεργασία ενός υλικού, εξαρτήματος ή φάσης υποσυναρμολόγησης. Έτσι, η υπεργολαβία διαφοροποιείται από την απλή αγορά υλικών και εξαρτημάτων

οριακών τύπων εργασίας σε συνδυασμό με την αποκαθετοποίηση της παραγωγής τόσο σε προηγμένους βιομηχανικούς κλάδους όσο και σε παρακμάζοντες, μας καλεί να επανεκτιμήσουμε την πρακτική και θεωρητική σημασία διαφορετικών τύπων παραγωγής και οργάνωσης της εργασίας, όπως η υπεργολαβία και η εργασία με το κομμάτι εκτός εργοστασίου. Αντικείμενο αυτού του άρθρου είναι να εξετάσει το ρόλο που διαδραματίζουν η υπεργολαβία παραγωγής και ο σχετικός κατακερματισμός της αγοράς εργασίας στην οργάνωση της βιομηχανικής παραγωγής των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών, καθώς και τις επιπτώσεις αυτών των μορφών οργάνωσης της παραγωγής στη γεωγραφική διάθροση της βιομηχανίας.

Η φύση της υπεργολαβίας

Η υπεργολαβία είναι από μόνη της περίπου «χαοτική έννοια»! Ο όρος χρησιμοποιείται χαλαρά και συχνά διφορούμενα στη βιβλιογραφία, και αρκετοί συγγραφείς διακρίνουν ταυτόσημες «υποκατηγορίες» των υπεργολαβικών σχέσεων μεταξύ δύο επιχειρήσεων (Houssiaux, 1957a· Salez and Schlegel, 1963· Watanabe, 1971· Sharpston, 1975· Chaillou, 1977· Friedman, 1977). Πάντως, γενικά αποδεκτό είναι ότι τυπικά ο όρος υπεργολαβία αναφέρεται σε μια κατάσταση όπου μια επιχείρηση προσκαλεί μια άλλη ανεξάρτητη

από προμηθευτές, κατά το ότι μεταξύ των δύο εμπλεκόμενων επιχειρήσεων υφίσταται ένα ενεργό συμβόλαιο που ορίζει τις προδιαγραφές της παραγγελίας. Ωστόσο σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους, όπως η αυτοκινητοβιομηχανία και τα ηλεκτρονικά, αυτή η διάκριση μεταξύ «προμηθευτή» και «υπεργολάβου» ορίζεται με δυσκολία. Επιπλέον, η διάκριση μεταξύ υπεργολαβίας και εργολαβίας είναι αόριστη και ασαφής. Κάτι τέτοιο μπορεί να παρατηρηθεί στην περίπτωση της αυτοκινητοβιομηχανίας: Μερικοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η εργασία που εκτελείται από έναν άμεσο προμηθευτή ανταλλακτικών και εξαρτημάτων για λογαριασμό ενός μεταποιητή μπορεί τεχνικά να ταξινομηθεί ως άμεση συναλλαγή αγοράς ή ως ανάληψη εργολαβίας, αλλά όχι ως υπεργολαβία. Πάντως, όπως υποστηρίζει ο Friedman, μεταξύ προμηθευτών στην αυτοκινητοβιομηχανία ο όρος υπεργολαβία χρησιμοποιείται συχνά για να χαρακτηρίσει σχέσεις σαν αυτές που προαναφέραμε, τις οποίες ακριβέστερα μπορούμε να ορίσουμε ως απλές εργολαβικές σχέσεις. Αυτό οδηγεί τον Friedman και άλλους συγγραφείς να χρησιμοποιούν τον όρο υπεργολαβία «χαλαρά», όταν αναφέρονται σε καταστάσεις κατά τις οποίες προμηθευτές παράγουν ανταλλακτικά και εξαρτήματα σύμφωνα με προδιαγραφές που έχουν θέσει προκαταβολικά οι μεγάλες επιχειρήσεις ανεξάρτητα τόσο από την κυριότητα των υλικών, όσο και από το αν η ανάθεση είναι άμεση από τη μεγάλη επι-

χείρηση ή ενδιάμεση μέσω άλλου προμηθευτή» (Friedman, 1977:119). Στην ανάλυση που ακολουθεί, θα υιοθετήσουμε αυτό τον «χαλαρό» ορισμό και (ακολουθώντας τον Sheard) θα αναφερόμαστε απλά στην επιχείρηση που αναθέτει την υπεργολαβία με τον όρο «επιχείρηση-εντολέας», και σ' αυτή που αναλαμβάνει την εργασία με τον όρο «υπεργολαβική».

Η πρώτη ουσιαστική διάκριση μεταξύ διαφορετικών τύπων υπεργολαβίας πηγάζει από τη διάκριση της επιχείρησης-εντολέα σε χονδρεμπορική ή λιανεμπορική από τη μια πλευρά, και μεταποιητική από την άλλη. Ο Watanabe έχει ονομάσει αυτούς τους δύο τύπους υπεργολαβίας εμπορική και βιομηχανική υπεργολαβία αντιστοίχως (Watanabe, 1971:54). Το επίκεντρο αυτού του άρθρου είναι μελέτες για τη βιομηχανική υπεργολαβία, αλλά πρέπει να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι η εμπορική υπεργολαβία είναι ένας σημαντικός παράγοντας οργάνωσης για κάποιους κλάδους του λιανικού εμπορίου, και ειδικότερα για τους κλάδους του ετοιμού ενδύματος, των τροφίμων και των συσκευών. Σε αυτούς τους κλάδους μεγάλες αλυσίδες καταστημάτων ικανοποιούν τη ζήτηση για τις επώνυμες εμπορικές γραμμές τους δίνοντας υπεργολαβία την παραγωγή των εμπορευμάτων τους σε σχετικά μικρούς και οικονομικά αδύνατους υπεργολάβους. Ο Rainnie παρέχει μια έξοχη περιγραφή τέτοιων σχέσεων στη βιομηχανία ετοιμού ενδύματος του Ηνωμένου Βασιλείου (Rainnie, 1984). Σημειώνει για παράδειγμα ότι μια αλυσίδα καταστημάτων, η Marks & Spencer, αγοράζει περίπου το ένα πέμπτο της συνολικής παραγωγής της βιομηχανίας ετοιμού ενδύματος του Ηνωμένου Βασιλείου από περίπου 800 επιχειρήσεις, πολλές από τις οποίες «πουλάνε την ψυχή τους στον St. Michael (τη φίρμα του M & S) όχι για τίποτε άλλο, παρά για συνεχείς παραγγελίες ανά παρτίδα» (Rainnie, 1984:149).

Αξίωμα και στην κατηγορία της βιομηχανικής υπεργολαβίας αρκετοί συγγραφείς έχουν προσπαθήσει να διακρίνουν διαφορετικούς τύπους υπεργολαβικών συμφωνιών. Τέτοια διάκριση έχει επιχειρηθεί, για παράδειγμα, στη βάση του τεχνικού χαρακτήρα της υπεργολαβικής εργασίας (Sharpston, 1975), της πηγής των υλικών που απαιτούνται για την υπεργολαβική εργασία (Taylor and Thrift, 1982), της διάρκειας και σταθερότητας της σχέσης ανάμεσα στην επιχείρηση-εντολέα και την υπεργολαβική (Sharpston, 1975), και της φύσης και του τύπου της επιχειρηματικής σχέσης ανάμεσα στην επιχείρηση-εντολέα και την υπεργολαβική (Sharpston, 1975).

Μια από τις πιο αυστηρές και κατανοητές προσπάθειες να αναπτυχθεί μια τυπολογία της υπεργολαβίας είναι αυτή

του Chaillou (1977). Η τυπολογία αυτή έχει αναπτυχθεί γύρω από τρεις υποθέσεις: Ξεκινά αξιολογώντας το βαθμό κατά τον οποίο οι αποφάσεις σχετικά με τη σύλληψη, το σχεδιασμό και τις προδιαγραφές του υπεργολαβικού προϊόντος, ή τον προγραμματισμό της διαδικασίας εργασίας για την παραγωγή ή την κατασκευή του προϊόντος, ολοκληρώνονται μέσα στην υπεργολαβική ή την επιχείρηση-εντολέα. Στο ένα άκρο, αν όλες αυτές οι αποφάσεις είναι προνόμιο της επιχείρησης-εντολέα, είμαστε αντιμέτωποι με την περίπτωση που προσεγγίζει την κάθετα ολοκληρωμένη παραγωγή. Στο άλλο άκρο, όταν όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται από τον υπεργολάβο, έχουμε την περίπτωση του ανεξάρτητου προμηθευτή. Επομένως, ανάμεσα στα δύο άκρα διακρίνει κανείς μια κατάσταση όπου δεν εμπλέκεται άμεσα η υπεργολαβία, αλλά απλώνεται μια ποικιλία υπεργολαβικών σχέσεων. Κατά δεύτερο λόγο, ο Chaillou λαμβάνει υπόψη του τη διάρθρωση της αγοράς για το υπεργολαβικό προϊόν, αν δηλαδή η αγορά είναι πλήρως ανταγωνιστική, μονοπωλιακή ή τείνει σε ολιγοπωλιακή. Τέλος, εξετάζει κατά πόσον η επιχείρηση-εντολέας κατασκευάζει το προϊόν σε ένα από τα εργοστάσια της δίνοντας ταυτόχρονα μέρος της παραγωγής και στον υπεργολάβο.

Αν και η τυπολογία του Chaillou ορίζει και διακρίνει επτά ξεχωριστές κατηγορίες υπεργολαβίας, για απλούστευση τις συνενώνει σε τρεις κύριες κατηγορίες, οι οποίες αναφέρονται συχνά στη γαλλική βιβλιογραφία για την υπεργολαβία (Housiaux, 1957b· Salles, 1972· Bayle-Ottenheim, et al 1973· Vennin and de Banville, 1975· Lafont et al 1982), όπως και στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία. Αυτές οι τρεις κατηγορίες είναι οι εξής:

α. Υπεργολαβία χωρητικότητας ή ικανότητας (capacity subcontracting, sous-traitance de capacité). Μερικές φορές αναφέρεται και ως υπεργολαβία εργασίας ή συγκυριακή υπεργολαβία (sous-traitance conjoncturelle, Vennin and de Banville, 1975), ταυτόχρονη υπεργολαβία (concurrent subcontracting, Scott, 1983b) ή και κυκλική υπεργολαβία (cyclical subcontracting, Watanabe, 1971). Σε αυτή την περίπτωση οι εργασίες για την κατασκευή του υπεργολαβικού προϊόντος εκτελούνται στις εγκαταστάσεις του υπεργολάβου σύμφωνα μ' ένα λεπτομερές πλάνο σχεδίων και προδιαγραφών που έχει θέσει η επιχείρηση-εντολέας. Συχνά, όμως, η τελευταία κατασκευάζει μέρος της απαιτούμενης ποσότητας του προϊόντος στις δικές της εγκαταστάσεις. Συνεπώς, αυτή η ταυτόχρονη υπεργολαβία «ενεργοποιείται για την εκμίσθωση της επιπλέον εργασίας που, υπό κανονικές συνθήκες, θα μπορούσε να ολοκληρωθεί στην επιχείρηση-

ση-εντολέα, εκτός από το ενδεχόμενο η αύξηση των παραγγελιών να είναι μεγαλύτερη από την ικανότητα παραγωγής» (Scott, 1983b:242). Η επιχείρηση-εντολέας και η υπεργολαβική επιχείρηση εμπλέκονται λοιπόν σε παρόμοιες εργασίες και είναι από τη φύση τους αμοιβαία αν-

ταγωνιστικές, υπό την έννοια ότι όποτε μειώνεται η ζήτηση θα πρέπει να ανταγωνίζονται η μία την άλλη για παραγγελίες.

β. Υπεργολαβία ειδικότητας (specialization subcontracting, sous-traitance de spécialité). Μερικές φορές αναφέρεται και ως διαρθρωτική υπεργολαβία (sous-traitance structurelle, Vennin and de Banville, 1975), συμπληρωματική υπεργολαβία (complementary subcontracting, Scott, 1983b) ή και οιονεί κάθετη ολοκλήρωση (vertical quasi integration, Blois, 1972). Σε αυτή την περίπτωση οι αποφάσεις τόσο για τη μέθοδο κατασκευής όσο και για την ίδια την κατασκευή λαμβάνονται συνήθως από την υπεργολαβική επιχείρηση και το προϊόν παράγεται αποκλειστικά στις εγκαταστάσεις της. Δηλαδή, ο εντολέας και η υπεργολαβική επιχείρηση ασχολούνται με διαφορετική αλλά συμπληρωματική παραγωγή, και όπου η υπεργολαβία χωρητικότητας αντιπροσωπεύει μια οριζόντια αποδιάρθρωση της παραγωγής, η υπεργολαβία ειδικότητας αντιστοιχεί σε αποκαθετοποίηση της παραγωγής (Scott, 1983b:242). Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι συχνά η υπεργολαβία ειδικότητας χρησιμοποιεί σύνθετες και σύγχρονες τεχνικές εργασίας, σε σύγκριση με τις απλούστερες και έντασης εργασίας τεχνικές που χαρακτηρίζουν την υπεργολαβία χωρητικότητας. Η τελευταία είναι ευρέως διαδεδομένη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Ιταλία και η Γαλλία, ενώ η υπεργολαβία ειδικότητας

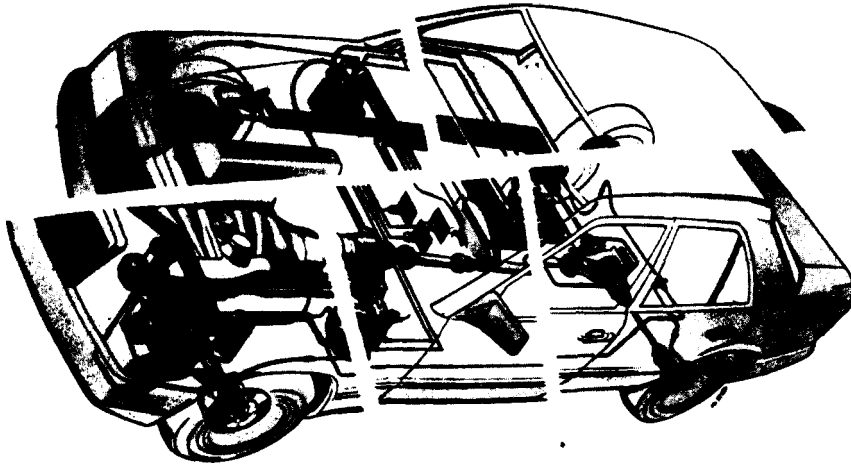
είναι ο κυρίαρχος τύπος υπεργολαβίας στη Βόρεια Αμερική (Watanabe, 1971:58· Berger and Piore, 1980:106).

γ. Υπεργολαβία προμηθειών (supplier subcontracting, sous-traitance fourniture). Η τρίτη κατηγορία του Chaillou έχει σχετικά μικρή σημασία για άλλους συγγραφείς. Αναφέρεται στην περίπτωση κατά την οποία ο υπεργολάβος είναι από πολλές απόψεις ανεξάρτητος προμηθευτής με πλήρη έλεγχο της ανάπτυξης, του σχεδιασμού και της κατασκευής του προϊόντος, αλλά είναι επίσης πρόθυμος να συμμετέχει σε μια υπεργολαβική ανάθεση για να προμηθεύει ένα αποκλειστικό ή ειδικό προϊόν στην επιχείρηση-εντολέα. Αυτός ο τύπος υπεργολαβίας συνήθίζεται κυρίως στην αυτοκινητοβιομηχανία, την αεροναυπηγική και σε συγκεκριμένα τμήματα της βιομηχανίας ηλεκτρονικών.

Εξηγήσεις για τις υπεργολαβίες παραγωγής

Για τις υπεργολαβικές σχέσεις μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων εγείρονται ορισμένα ενδιαφέροντα, θεωρητικής φύσεως, ερωτήματα: Για ποιο λόγο οι μεγάλες βιομηχανίες ανέχονται την ύπαρξη ή και ενθαρρύνουν ενεργά τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων συνάπτοντας υπεργολαβικές συμφωνίες με αυτές; Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι σχέσεις αυτές είναι ένα συνεχές και διαρθρωτικό παρά ένα ε-

διαδικασίας σε σταθερό κεφάλαιο, τη φύση της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας παραγωγής και τη διαδικασία εργασίας, και (γ) τη διάρθρωση και φύση των συνθηκών προσφοράς εργασίας, και ειδικότερα τα ζητήματα της ελαχιστοποίησης του εργατικού κόστους και του ελέγχου

παιτείται να εξετάσουμε πλήθος αιτίων.

Δύο ανακυκλούμενα θέματα καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος στη βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί για την υπεργολαβία. Πρώτον, η ιδέα ότι το πρωταρχικό πλεονέκτημα που απολαμβάνουν οι επιχειρήσεις-εντολές από τις υπεργολαβικές τους σχέσεις είναι η ευελιξία και, δεύτερον, ότι η σχέση μεταξύ επιχείρησης-εντολέα και υπεργολαβικής είναι σχέση άνισης οικονομικής δύναμης. Η τελευταία κατάσταση δίνει τη δυνατότητα στην επιχείρηση-εντολέα να ωφελείται εις βάρος της υπεργολαβικής, από την ευελιξία που της προσδίδει η υπεργολαβία.

Από την άλλη πλευρά, είναι φανερά τα πλεονεκτήματα που απολαμβάνει ένας υπεργολάβος από τη σχέση του με μια μεγάλη επιχείρηση. Τέτοια είναι η εγγυημένη αγορά για τα προϊόντα του, η βοήθεια και οικονομία στην εξασφάλιση των πρώτων υλών για την υπεργολαβική εργασία και η παροχή τεχνικής και διοικητικής βοήθειας από την επιχείρηση-εντολέα (Watanabe, 1971). Πάντως, ως επί το πλείστον οι σχέσεις των δύο επιχειρήσεων είναι άνισες και η σχετικά ισχυρή θέση της επιχείρησης-εντολέα της δίνει τη δυνατότητα να απολαμβάνει πλεονεκτήματα εις βάρος του υπεργολάβου. Στη μελέτη τους για τη χειροτεχνική παραγωγή στην Ιταλία, οι Brusco and Sabel αναφέρονται σε μια ομάδα μικρών υπεργολαβικών επιχειρήσεων οι οποίες φαίνεται να έχουν πολύ διαφορετικές σχέσεις με τις επιχειρήσεις-εντολές (Brusco and Sabel, 1981). Οι εν λόγω μελετητές επιγράφουν αυτό το φαινόμενο «ανεξάρτητη αποκέντρωση» (independent decentralization) και το περιγράφουν ως εξής:

φήμερο χαρακτηριστικό της προηγμένης καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά όσον αφορά τις γενεσιουργούς αιτίες τους οι απόψεις διαφορίζονται. Για παράδειγμα, σχετικά με την ευρωπαϊκή αυτοκινητοβιομηχανία κάποιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η υπεργολαβία τμημάτων της παραγωγής εξασφαλίζει στις βιομηχανίες συναρμολόγησης αυξημένη διοικητική ευελιξία, για να προσαρμόζουν την παραγωγή στις διακυμάνσεις της ζήτησης (Friedman, 1977· IWC, 1978). Άλλοι, αντιθέτως, αναφέρουν ότι δεν έχουν εντοπίσει εμπειρικό υλικό που να επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη και τονίζουν ότι οι υπεργολαβικές σχέσεις εξαρτώνται από τα υψηλά επίπεδα εσωτερικής αποδοτικότητας, την οποία μπορούν να επιτύχουν οι σχετικά μικρές επιχειρήσεις (Fredrikson and Lindmark, 1979).

Στην πραγματικότητα, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την υπεργολαβία παραγωγής αποκαλύπτει μια σειρά εξηγήσεων για την ύπαρξη του φαινομένου. Οι εξηγήσεις αυτές περιλαμβάνουν μεγάλη ποικιλία παραγόντων και συνθηκών, τις οποίες διάφοροι συγγραφείς αναγνωρίζουν ως πρωταρχικής και «αιτιώδους» σημασίας για την εξήγηση της ύπαρξης υπεργολαβικών σχέσεων. Πάντως, παρά την ποικιλία των εξηγήσεων, είναι δυνατόν να ορίσουμε τρεις μεγάλες κατηγορίες εξηγηματικών υποθέσεων με βάση: (α) τη διάρθρωση και την προσωρινή σταθερότητα της αγοράς προϊόντων, (β) τις απαιτήσεις της παραγωγικής

της παραγωγικής διαδικασίας (Rubery and Wilkinson, 1981:114). Οι παραπάνω παράγοντες αλληλεπιδρούν στο κατά πόσο είναι «υπεργολαβική» η παραγωγή ενός βιομηχανικού κλάδου ή μιας περιφέρειας, και «υπ' αυτή την ιδιότητα καθορίζουν τον τύπο της αγοράς εργασίας και τη διάρθρωση της παραγωγής» (Brusco and Sabel, 1981:103). Το τελευταίο έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα, αφού πολλοί αναλυτές θεωρούν την υπεργολαβία στοιχείο της κατάπτωσης της αγοράς εργασίας ή επίπτωσης της βιομηχανικής οργάνωσης. Οι διαπλοκές αυτών των δύο, γενικά διακριτών, θεωρητικών σχημάτων σπανίως εξετάζονται. Συνεπώς, για να κατανοήσουμε πλήρως την έννοια της υπεργολαβίας είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας συνολικά τα αποτελέσματα της έρευνας τόσο στη διάρθρωση της βιομηχανικής οργάνωσης, όσο και στη διάρθρωση των αγορών εργασίας.

Σε πολλές σημαντικές αναλύσεις για την υπεργολαβία μόνον ένας ή δύο παράγοντες θεωρούνται ως πρωταρχικές αιτίες της. Παρ' όλα αυτά, αν και οι ρίζες όλων των μορφών υπεργολαβίας μπορούν να εξηγηθούν με αναφορά στην άνιση δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, οι επιμέρους αιτίες της υπεργολαβίας είναι και πολλές και αλληλοσχετιζόμενες. Επομένως, για να κατανοήσουμε στο σύνολό τους τις συνθήκες υπό τις οποίες η υπεργολαβία παραγωγής γίνεται μια εφικτή στρατηγική για το κεφάλαιο στην οργάνωση των παραγωγικών συστημάτων, α-

«... Σε αντίθεση με τους πελάτες των μικρών εξαρτημένων επιχειρήσεων που δίνουν ακριβείς παραγγελίες προμηθεύοντας συνήθως εργαλεία, πρώτες ύλες, ειδικές μηχανές και λεπτομερή σχέδια, ο πελάτης μιας ανεξάρτητης μικρής επιχείρησης συχνά έχει να αντιμετωπίσει ένα πρόβλημα... Χρειάζεται, για παράδειγμα, ένα κιβώτιο ταχυτήτων για έναν νέο τύπο μικρού τρακτέρ... Ακόμα κι αν ο πελάτης έχει σχέδια, είναι πιθανότερο να μεγεθύνει το πρόβλημα παρά να το λύσει. Η δουλειά για τη μικρή επιχείρηση είναι να βρει κάποιες οικονομικά και τεχνικά εφικτές λύσεις του προβλήματος, ώστε να δημιουργήσει ένα νέο προϊόν, που να ικανοποιεί τις ανάγκες του πελάτη» (Brusco and Sabel, (1981:106).

Είναι προφανές ότι υπάρχουν κάποιες ομοιότητες μεταξύ της κατάστασης που περιέγραψαν οι Brusco and Sabel και της κατηγορίας που αναφέραμε στο πρώτο

κεφάλαιο, η οποία σύμφωνα με τον Chailou αποτελεί την υπεργολαβία προμήθειας.

Στο μεγαλύτερο μέρος της η βιβλιογραφία που αναφέρομε παρακάτω τείνει να αναλύσει την υπεργολαβία σχεδόν αποκλειστικά από την άποψη της ευελιξίας που αυτή προσδίδει στην οργάνωση της παραγωγής των μεγαλύτερων επιχειρήσεων. Έτσι, όμως, υπάρχει κίνδυνος να θεωρείται η υπεργολαβία απλώς «λειτουργική» από την πλευρά του μεγάλου κεφαλαίου, ενώ πρέπει να τονιστεί ότι δημιουργεί επιπλέον τις συνθήκες για την ύπαρξη μικρών ανεξάρτητων επιχειρηματικών κεφαλαίων. Ο Sabel, λόγω χάρις, υποστηρίζει ότι ορισμένοι ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων του κλάδου των μεταλλικών κατασκευών στην Ιταλία προηγούμενος ήταν συνδικαλισμένοι εργάτες:

«... Κοντά στη Modena και την Emilia-Romana, πολλοί ευεργετηθέντες από την παραγωγική αποκέντρωση (decentramento produttivo) κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 ήταν σοσιαλιστές και κομμουνιστές χειρωνακτές που είχαν δημιουργήσει δικές τους δουλειές. Στις αρχές της δεκαετίας του '50, μετά τις παρατεταμένες απεργίες στην Officine Meccaniche Reggiane, μια μεγάλη μηχανολογική επιχείρηση κοντά στο Τορίνο, ιδρύθηκαν πολλά καταστήματα από ειδικευμένους εργάτες τους οποίους απέλυσαν οι επιχειρήσεις κατά τις πολιτικές εκκαθαρίσεις της εποχής εκείνης (Sabel, 1982:221)».

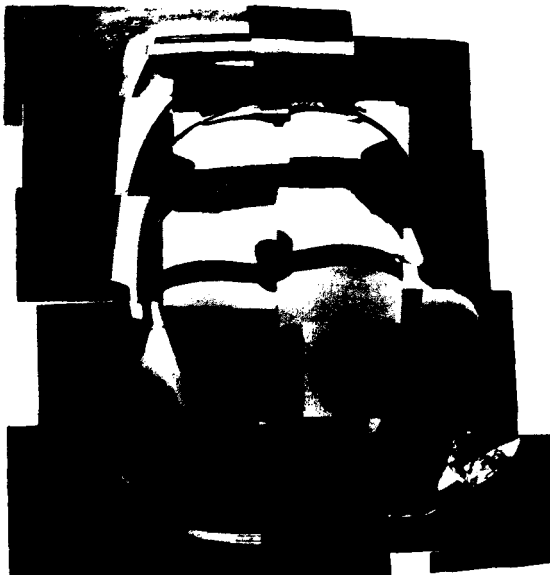
Παρομοίως, οι Scase and Goffee τονίζουν τις ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν για τους μικρούς επιχειρηματίες από τις υπεργολαβίες στον κλάδο των κατασκευών (Scase and Goffee, 1982). Καθεμία από τις τρεις επεξηγηματικές υποθέσεις που προαναφέραμε αναπτύσσεται λεπτομερέστερα αμέσως παρακάτω.

Διάρθρωση και προσωρινή σταθερότητα των αγορών προϊόντων

Μια σειρά οικονομικών καταστάσεων διαμορφώνουν τη διάρθρωση και την προσωρινή σταθερότητα των αγορών προϊόντων, οι οποίες εννοούν την ανάπτυξη της υπεργολαβίας. Αυτές αφορούν τις περιπτώσεις: Πρώτον, όταν η επιχείρηση-εντολέας ασχολείται με την παραγωγή προϊόντος για το οποίο η ζήτηση είναι αβέβαιη ή ακανόνιστη λόγω κυκλικών ή εποχικών διακυμάνσεων της ζήτησης. Δεύτερον, όταν δεν υφίσταται ποτέ ικανοποιητική ζήτηση που να επιτρέπει τη συνεχή μαζική παραγωγή ενός προϊόντος. Και τρίτον, για τις συνθήκες αγοράς που υφίσταται στα αρχικά στάδια ή στο τέλος του κύκλου ζωής ενός προϊόντος.

Τεχνολογία παραγωγής και διαδικασία οργάνωσης εργασίας

Η δεύτερη σημαντική κατηγορία επεξηγηματικών υποθέσεων της υπεργολαβίας, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αφορά τα τεχνικά χαρακτηριστικά της παραγω-

γής και το κόστος του σταθερού τεχνολογικού κεφαλαίου. Στο πλαίσιο αυτής της κατηγορίας μια από τις κυριότερες αιτίες για την ανάπτυξη της υπεργολαβίας είναι ότι διαφορετικά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας μπορούν να έχουν διαφορετικά επίπεδα ελάχιστης αποτελεσματικής κλίμακας. Για παράδειγμα, αν μέρος της παραγωγικής διαδικασίας μιας επιχείρησης απαιτεί αποτελεσματική κλίμακα παραγωγής σημαντικά μεγαλύτερη ή μικρότερη από την εσωτερική οργάνωση της επιχείρησης γι' αυτή την εργασία, η εκτέλεσή του είναι σκόπιμο να διαχωρίζεται από την κύρια διαδικασία παραγωγής σε υπεργολαβική βάση. Ο υπεργολάβος, εργαζόμενος για κάποιες επιχειρήσεις-εντολέας, μπορεί να πετύχει μεγαλύτερη και αποτελεσματικότερη κλίμακα εργασιών από ό,τι καθεμία επιχείρηση-εντολέας ξεχωριστά. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, ο υπεργολάβος χρησιμοποιεί προηγμένη τεχνολογία παραγωγής.

Αυτός ο τύπος υπεργολαβίας αποτελεί παράδειγμα για εκείνο που παραπάνω ορίσαμε ως υπεργολαβία ειδικευσης. Είναι κυρίαρχος στην αυτοκινητοβιομηχανία, όπου το ελάχιστο αποτελεσματικό μέγεθος για πολλά εξαρτήματα είναι πολύ μεγαλύτερο από τη ζήτηση κάθε ξεχωριστού εργοστασίου συναρμολόγησης.

Διάρθρωση και φύση των συνθηκών προσφοράς εργασίας

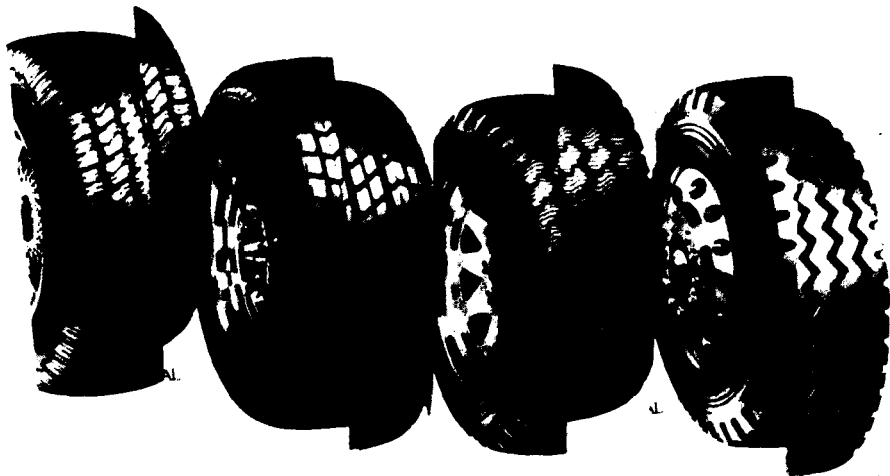
Τέσσερις αλληλοσχετιζόμενες αλλά διακριτές όψεις της διάρθρωσης και φύσης

της προσφοράς εργασίας θεωρείται ότι επηρεάζουν την έκταση της υπεργολαβίας σε έναν κλάδο. Πέρα από τα άμεσα ερωτήματα για το κόστος και τη διαθεσιμότητα της εργασίας τίθενται και ερωτήματα σχετικά με τη φύση των εργασιακών σχέσεων και την προσπάθεια της διοίκησης να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερη ευελιξία και έλεγχο, ανάλογα με την οργάνωση και τη διαδικασία της εργασίας.

Υπεργολαβία για να ελαχιστοποιηθεί το κόστος και να αυξηθεί ο έλεγχος της εργασίας. Η υπεργολαβία αποτελεί σημαντικό μέσο για να ελαχιστοποιηθεί το κόστος του μεταβλητού κεφαλαίου στην επιχείρηση-εντολέα υπό τη διπλή της ιδιότητα: του μηχανισμού διασφάλισης της μείωσης των μισθών, και της μεθόδου κατάτμησης της εργατικής δύναμης (Friedman, 1977· Berger and Piore, 1980· Rubery and Wilkinson, 1981· Sabel, 1982· Scott, 1983c). Αν η προσφορά εργασίας δεν είναι ομοιογενής και το μεταβλητό κεφάλαιο μπορεί να αγοραστεί σε διαφορετικές τιμές, τότε η υπεργολαβία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εκμετάλλευση της προσφοράς φθηνότερης εργασίας (Rubery and Wilkinson, 1981:123). Έτσι, στους βιομηχανικούς κλάδους, όπου οι διαφορές των μισθών μεταξύ μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων είναι σημαντικές, πρέπει να αναμένεται ότι οι υπεργολαβικές σχέσεις θα είναι διαδεδομένες και ότι θα υπάρχει τάση να εκτελούνται υπεργολαβικά μέρη

λόγου χάρη, το 95% των κανονικών τους αποδοχών σε περίπτωση απόλυσης.

Υπεργολαβία για να διατηρηθεί ο διοικητικός έλεγχος στη διαδικασία της εργασίας. Η υπεργολαβία μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί από το κεφάλαιο για να

της παραγωγικής διαδικασίας, που ως επί το πλείστον είναι εντάσεις εργασίας.

Υπεργολαβία για να κερδηθεί ευελιξία ως προς το μεταβλητό κεφάλαιο. Οι επιχειρήσεις-εντολές δεν χρησιμοποιούν την υπεργολαβία μόνο για να απολαμβάνουν τα οφέλη από τη διαφορά του εργατικού κόστους, αλλά και για να μπορούν να χειρίζονται την εργασία ως μεταβλητό στοιχείο του κόστους. Αν και το κόστος κεφαλαίου αντιμετωπίζεται συνήθως ως σταθερό και το κόστος εργασίας ως μεταβλητό, όπως τονίζει ο Sabel, το τι αποτελεί μεταβλητό κόστος εξαρτάται από τη διάρθρωση των αγορών κεφαλαίου και εργασίας (Sabel, 1982:48). Το αποτέλεσμα των διεκδικήσεων ισχυρών οργανώσεων εργαζομένων είναι η δημιουργία... «μιας διαφοροποιημένης διάρθρωσης μισθών και η θέσπιση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στην εργασία μέσω συμφωνιών για αυξημένη μονιμότητα, και εφαρμογής συστημάτων αρχαιότητας, ωραρίου, επιπέδου μισθών, αντικειμένου εργασίας, επιδομάτων ασθενείας, διακοπών κ.λπ... Τέτοια μέτρα περιορίζουν την ευελιξία στη διαχείριση της εργασίας, την οποία το κεφάλαιο προσπαθεί να ανακτήσει προσφεύγοντας στο σύστημα της υπεργολαβίας» (Rubery and Wilkinson, 1981:123). Και αυτό ισχύει στην περίπτωση της αυτοκινητοβιομηχανίας της Βόρειας Αμερικής, όπου η UAW με την ανάπτυξη του συστήματος SUB (συμπληρωματικά βοηθήματα ανεργίας) διασφαλίζει τα μέλη της παρέχοντάς τους,

αποκρούσει την αντίσταση των συνδικάτων στις απαιτήσεις της διοίκησης για έλεγχο στη διαδικασία της εργασίας. Υπό κανονικές συνθήκες είναι ευκολότερο για τα συνδικάτα να οργανώνουν την αντίσταση των εργαζομένων στα μεγαλύτερα εργοστάσια, παρά στα μικρότερα. Έτσι, η αποκέντρωση και η υπεργολαβία της παραγωγής σε μικρότερα εργοστάσια ή σε εργοστάσια περιοχών με λιγότερο μαχητικές συνδικαλιστικές οργανώσεις εργαζομένων χρησιμοποιούνται για να υπονομεύσουν τη βάση της δύναμης των συνδικάτων και να αποκαταστήσουν τον διοικητικό έλεγχο στη διαδικασία εργασίας (Rubery and Wilkinson, 1981:123). Αρκετοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι αυτό ήταν το βασικό κίνητρο που οδήγησε στη δραματική αποκέντρωση της παραγωγής στην αυτοκινητοβιομηχανία και τη βιομηχανία μεταλλοκατασκευών της Βόρειας Ιταλίας, κατά τη διάρκεια του 1970 (Amin, 1985· Muggay, 1983). Έτσι, η υπεργολαβία και η συνακόλουθη κατάτμηση της αγοράς εργασίας μπορεί να είναι «τόσο το μέσο για, όσο και το αποτέλεσμα από τη διαμάχη για τον έλεγχο της διαδικασίας εργασίας μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας» (Rubery and Wilkinson, 1981:129).

Υπεργολαβία για να διασφαλιστεί επαρκής προσφορά εργασίας. Γενικά, εάν η προσφορά εργασίας είναι περιορισμένη, η υπεργολαβία μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τις επιχειρήσεις-εντολές για να κινη-

τοποιήσει αποθέματα εργασίας, τα οποία υπό κανονικές συνθήκες δεν είναι διαθέσιμα για άμεση μισθωτή εργασία λόγω χωροθέτησης δραστηριοτήτων ή εξαιτίας άλλων παραγόντων. Για παράδειγμα, η επανεμφάνιση, πρόσφατα, της εργασίας στο σπίτι για σειρά κλάδων, όπως το έτοιμο ένδυμα και τα ηλεκτρονικά, έχει δώσει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να «υποκλέψουν» πηγές πολύ φθηνής εργασίας, απασχολώντας γυναίκες που είναι δεσμευμένες στο σπίτι λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων. Στην εργασία της για τη βιομηχανία ενδύματος στο Τορόντο, η Johnson συμπεραίνει ότι πολλές γυναίκες προσφεύγουν στην απασχόληση στο σπίτι γιατί δεν έχουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν εξωτερική φροντίδα για τα προσχολικής ηλικίας παιδιά τους, ενώ η απασχόληση στο σπίτι τους επιτρέπει και τα παιδιά τους να φροντίζουν και να πληρώνονται ταυτόχρονα (Johnson and Johnson, 1983).

Έτσι, αν τελικά όλα έχουν τις ρίζες τους στην άνιση φύση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και στην ύπαρξη του καπιταλιστικού ανταγωνισμού και της συσσώρευσης, οι «αιτίες» της υπεργολαβίας είναι σαφώς και πολλαπλές και αλληλένδετες. Η σχετική σημασία των παραγόντων που συναρτώνται με την αγορά, την τεχνική οργάνωση της παραγωγής και την προσφορά εργασίας για την εξήγηση της έκτασης της υπεργολαβίας διαφέρει μεταξύ κλάδων και χωρών. Η διάρθρωση του κεφαλαίου, των αγορών εργασίας και των τύπων οργάνωσης της παραγωγής εξαρτάται από ιστορικούς, πολιτικούς και θεσμικούς παράγοντες. Είναι, επομένως, προφανές ότι κάθε ειδική περίπτωση υπεργολαβίας απαιτεί μια πολυαιτιακή εξήγηση.

Η προσωρινή δυναμικότητα της υπεργολαβίας

Αν και μερικές υπεργολαβικές σχέσεις παραμένουν σταθερές για σχετικά μεγάλες περιόδους, είναι σωστότερο να αντιμετωπίζουμε τις σχέσεις αυτές σαν παροδικές και δυναμικές. Είναι φανερό ότι οι υπεργολαβικές σχέσεις συγχρονίζονται με τους ρυθμούς των επιχειρηματικών κύκλων. Πάντως, είναι σημαντικό να δοθεί έμφαση για μια ακόμη φορά στην ανάγκη να διακριθούν οι διαφορετικοί τύποι υπεργολαβίας στη βάση των «αιτιών» που τις προκαλούν, αφού ίδιες οικονομικές συνθήκες μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετική κατεύθυνση διαφορετικού τύπου υπεργολαβίας.

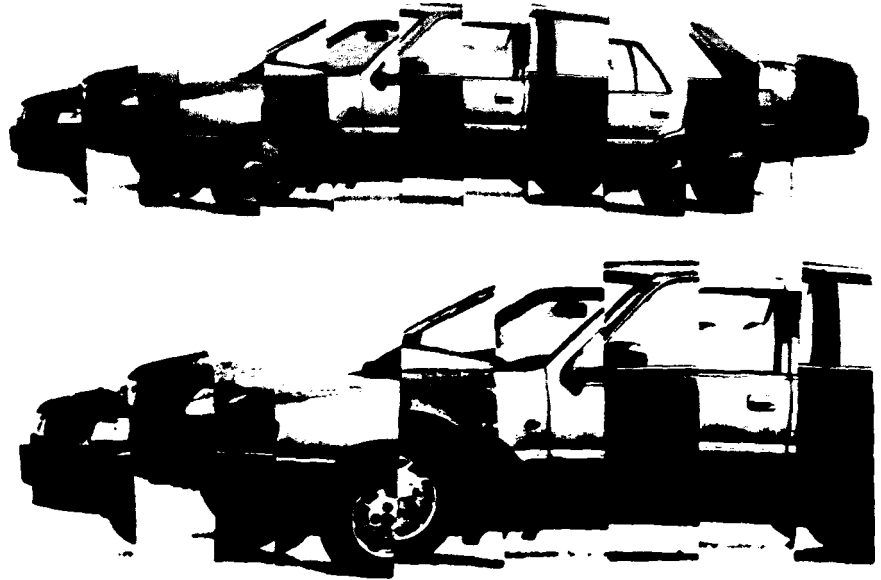
Όμως, πέρα απ' αυτές τις σχετικά βραχυπρόθεσμες κυκλικές διαφοροποιήσεις της υπεργολαβίας, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα

ότι παρατηρούνται επίσης ποιοτικές αντιστροφές στην κλίμακα και τη φύση της υπεργολαβίας, οι οποίες συνδέονται με τη μετάβαση από μια φάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε άλλη. Για παράδειγμα, στις βιομηχανίες μηχανοκατασκευών των πολιτειών New England και Middle Atlantic των ΗΠΑ το σύστημα εσωτερικής εργολαβίας (στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα σύστημα υπεργολαβίας εσωτερικό στην επιχείρηση) ήταν ένας σημαντικός παράγοντας της οργάνωσης του κλάδου και της αγοράς εργασίας από το 1860 έως και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (δηλαδή κατά τη διάρκεια της εκτατικής ανάπτυξης). Σύμφωνα με αυτό το σύστημα, διευθυντικές θέσεις λάμβαναν συχνά τόσο οι ειδικευμένοι εργαζόμενοι όσο και οι εργάτες. Η επιχείρηση παρείχε εργαλεία, πρώτες ύλες, ενέργεια και το χώρο παραγωγής. Ο ειδικευμένος εργαζόμενος —«ο εργολάβος»— συμφωνούσε να παράγει ως αντάλλαγμα ένα προϊόν, σε δεδομένη ποσότητα και με δεδομένο κόστος και χρόνο παράδοσης. Διαφορετικά η επιχείρηση, η οποία κατ' ουσίαν διατηρούσε τον πλήρη έλεγχο στη διαδικασία παραγωγής, ανέθετε τη δουλειά σε άλλους εργαζόμενους —τους υπεργολάβους— έχοντάς τους υπό την καθοδήγησή της και με δεδομένους μισθούς (Nelson, 1975· Clawson, 1980). Το σύστημα εσωτερικής εργολαβίας εξαφανίστηκε με την άνοδο του τείλορισμού και των φορντιστικών τεχνικών παραγωγής (Little, 1982). Αντιστρόφως, ο φορντισμός φαίνεται να συνδέεται με την επανάχρηση της εξωτερικής υπεργολαβίας. Αυτό όμως είναι υποθετικό, και χρειάζεται λεπτομερή εμπειρική έρευνα για να τεκμηριωθεί. Υπάρχουν συνεχώς περισσότερα, αν και περιορισμένα, στοιχεία ότι η βιομηχανική αναδιάρθρωση και αναδιοργάνωση κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση συνοδεύθηκε από την εμφάνιση νέων υπεργολαβικών σχέσεων και από την αναδιάταξη παλιότερων τύπων τους (Lafont et al. 1982· Lipietz, 1984:33-6).

Ένας σημαντικός παράγοντας αναδιοργάνωσης, ο οποίος στοχεύει στη μείωση του κόστους παραγωγής συμβάλλοντας επιπρόσθετως στην ανθεκτικότητα της επιχείρησης-εντολέα, είναι η στροφή σε ένα αυστηρότερο σύστημα ελέγχου αποθεμάτων, παρόμοιο με το ιαπωνικό σύστημα *kanban* (μερικές φορές ονομάζεται σύστημα αμέσων παραδόσεως, *just-in-time delivery system*). Πρωτοπόρα στην εφαρμογή αυτού του συστήματος ήταν η Toyota (Sugimori, 1977· Lee and Schwendiman, 1982· Sheard, 1983). Ο συγχρονισμός και συντονισμός της παράδοσης εξαρτημάτων από τον υπεργολάβο στην επιχείρηση-εντολέα είναι αναπόσπαστος με τη λειτουργικότητα του συστήματος παραγωγής αυτοκινητών στην Ιαπωνία.

Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Sheard για το σύστημα *kanban*:

«... Οι κατασκευαστές αυτοκινητών έχουν μειώσει σε μεγάλο βαθμό τα αποθέματα εξαρτημάτων στα εργοστάσιά τους, ζητώντας από τους υπερ-

γολάβους να τους τα παραδίδουν συχνά ανά μικρές παρτίδες σύμφωνα με τις απαιτήσεις των εργοστασίων συναρμολόγησης. Στην ιδανική περίπτωση, τα αποθέματα στο εργοστάσιο συναρμολόγησης πρέπει να είναι τόσα, όσα χρησιμοποιούνται κάθε στιγμή αμέσως μετά τη χρήση τους πρέπει να αντικαθίστανται με ενθνή τον υπεργολάβου. Αυτή η αντικατάσταση συμβαίνει ως συνεχής διαδικασία. Αν και στην πράξη δεν είναι δυνατό το μηδενικό επίπεδο αποθεμάτων, είναι ο στόχος που επιδιώκουν οι αυτοκινητοβιομήχανοι» (Sheard, 1983:60-1).

Η ικανότητα να εφαρμόζεται ένα τόσο αυστηρό σύστημα ελέγχου αποθεμάτων έχει επιτευχθεί με την ανάπτυξη προηγμένων τηλεπικοινωνιακών τεχνολογιών και της πληροφορικής, που επιτρέπουν τον συνεχή έλεγχο και την ανταλλαγή πληροφοριών για την απογραφή και τις απαιτήσεις σε αποθέματα μεταξύ της επιχείρησης-εντολέα και του υπεργολάβου. Μειώνοντας στο ελάχιστο τα επίπεδα αποθεμάτων για το σύνολο του συστήματος παραγωγής, το σύστημα *kanban* μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα σημαντικές προόδους στο ποσοστό συσσώρευσης, μειώνοντας το ποσόν του απαιτούμενου κυκλοφορούντος κεφαλαίου και, επομένως, μειώνοντας την περίοδο ανακύκλωσης του κεφαλαίου. Για παράδειγμα, ο Sheard σημειώνει ότι μια πρόσφατη ιαπωνική μελέτη υπολογίζει ότι σε περίοδο ενός έτους

η Toyota έκανε οικονομία σαράντα εκατομμυρίων, ή το 10% των καθαρών της κερδών, λόγω της λειτουργίας του δικού της συστήματος *kanban* (Sheard, 1983:62).

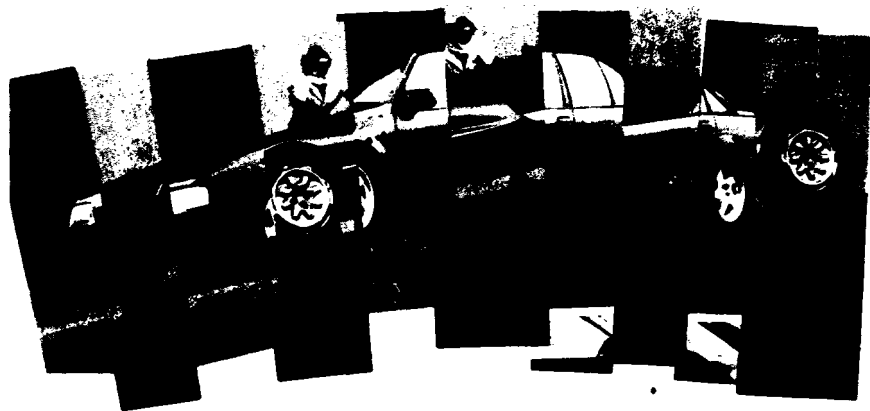
Ο Sheard παρατηρεί επίσης ότι το σύστημα *kanban* είναι απλώς η επέκταση των φορντιστικών αρχών οργάνωσης της διεργασιακής παραγωγής σε ένα περιφερειακό παραγωγικό σύστημα εργοστασίων συναρμολόγησης και υπεργολάβων. Τα αποτελέσματα του συστήματος αυτού είναι «... οι γραμμές παραγωγής του υπεργολάβου να είναι ενσωματωμένες με της επιχείρησης-εντολέα και να ισχυροποιείται η τάση των υπεργολάβων να χωροθετούνται κοντά στα εργοστάσια συναρμολόγησης» (Sheard, 1983:61). Στη Βόρεια Αμερική, λόγω χάρη, τα περισσότερα εργοστάσια συναρμολόγησης θέτουν ως μέγιστο όριο τα 100 μίλια για το πόσο μακριά μπορούν να χωροθετηθούν οι υπεργολάβοι από το εργοστάσιο-εντολέα.

Συμπερασματικά, το αποτέλεσμα αυτών των τάσεων είναι λιγότεροι προμηθευτές, χωροθετημένοι πλησιέστερα στις επιχειρήσεις-εντολές, και περισσότερες επίσημες διασυνδέσεις μεταξύ επιχείρησης-εντολέα και υπεργολάβου (Clifford, 1984).

Γεωγραφική διάρθρωση της υπεργολαβίας

Ίσως απόρροια σε αυτό το άρθρο έχουν ειπωθεί λίγα για τη γεωγραφική διάρθρω-

- (α) «τα δίκτυα υπεργολαβικών σχέσεων τείνουν να αναπτύσσονται περισσότερο εντατικά στο γεωγραφικό χώρο όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα εργοστάσια. Αντιστρόφως, αναπτύσσονται σπανιότερα εκεί όπου οι χώροι παραγωγής είναι σημαντικά δια-

ση της υπεργολαβίας. Εν μέρει αυτό οφείλεται στο ότι ελάχιστα στοιχεία, τόσο στη θεωρητική όσο και στην εμπειρική βιβλιογραφία για την υπεργολαβία, θέτουν άμεσα το πρόβλημα της χωροθέτησης το οποίο συναρτάται, σύμφωνα και με την άποψη που διαμόρφωσα από τις δικές μου εμπειρικές έρευνες, με το ότι μπορούν να προσδιοριστούν πολύ λίγες, αν όχι ανύπαρκτες μη προφανείς γενικές θεωρητικές τάσεις που αφορούν τη γεωγραφική κατανομή της υπεργολαβίας. Φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η πραγματική γεωγραφική κατανομή των υπεργολαβικών διασυνδέσεων είναι σε μεγάλο βαθμό συνέπεια ενός πλήθους αλληλεξαρτώμενων σχέσεων, οι οποίες μπορούν να αποκαλυφθούν και να κατανοηθούν μόνο μέσω συγκεκριμένης εμπειρικής έρευνας.

Πάντως, πρέπει να αναφέρουμε μια πρόσφατη σειρά σημαντικών και ενδιαφερόντων άρθρων που έγραψε ο Scott σχετικά με τη βιομηχανική οργάνωση και χωροθέτηση (Scott, 1983b, 1983c, 1984). Στα άρθρα αυτά ο Scott κάνει πρώτα κάποιες υποθέσεις για τη χωροθετική διάρθρωση της υπεργολαβίας γενικά, και για τις υπεργολαβικές σχέσεις ειδικότερα, που προκύπτουν από μια αυστηρή θεωρητική ανάλυση του φαινομένου. Κατόπιν ελέγχει αυτές τις υποθέσεις με αναφορά στη βιομηχανία τυπωμένων κυκλωμάτων και τη βιομηχανία ετοιμού γυναικείου ενδύματος του Λος Άντζελες. Ειδικότερα, ο Scott υποστηρίζει τα παρακάτω:

- σκορπισμένοι» (Scott, 1983b:242).
 (β) «η χωροθετική συγκέντρωση των δραστηριοτήτων είναι χαρακτηριστική όταν οι διασυνδέσεις είναι μικρής κλίμακας και οι σχέσεις μεταξύ υπεργολάβου και επιχείρησης-εντολέα είναι ασταθείς. Αντιστρόφως, όπου οι διασυνδέσεις είναι σημαντικές σε ποσότητα και αρκετά σταθερές, αναπτύσσεται χωροθετική διασπορά» (Scott, 1983b:243).

Τα εμπειρικά δεδομένα που χρησιμοποιεί ο Scott, μολονότι είναι περιορισμένα, τείνουν να επαληθεύσουν τις υποθέσεις. Πάντως, το ερώτημα παραμένει: Σε ποιο βαθμό τα δεδομένα αυτά μπορούν να γενικευθούν σε άλλους κλάδους, σε διαφορετικές κλίμακες και σε άλλες γεωγραφικές πραγματικότητες; Για παράδειγμα, στην περίπτωση του γιαπωνέζικου συστήματος kanban που προαναφέραμε, αν και οι υπεργολαβικές σχέσεις είναι μεγάλες σε όγκο και σταθερές στο χρόνο, οι υπεργολάβοι είναι χωροθετημένοι πολύ κοντά στις επιχειρήσεις-εντολείς, λόγω του ότι πρέπει να τους παραδίδουν τα εξαρτήματα σε ακριβείς χρόνους. Στην περίπτωση της βιομηχανίας ετοιμού ενδύματος του Κεμπέκ, οι πρόσφατοι έλεγχοι, από την πλευρά των αρχών, για την παράνομη απασχόληση όσον αφορά την υπεργολαβία και τη δουλειά στο σπίτι, αποκάλυψαν ένα υπεργολαβικό δίκτυο που εκτείνεται από το κέντρο της μητρόπολης του Μόντρεαλ έως το Eastern Township του Κεμπέκ.

Σε μερικές περιπτώσεις η υπεργολαβία εκτελείται σε σημαντικές αποστάσεις. Η ανάπτυξη της διεθνούς υπεργολαβίας ειδικότερα στους κλάδους των ηλεκτρονικών και του ετοιμού ενδύματος είναι καθαρά μια τέτοια περίπτωση. Στη συζήτησή τους για την τρέχουσα υπεργολαβία στη Γαλλία οι Lafont et al υποστηρίζουν ότι λόγω των μειώσεων στο κόστος μεταφοράς και των τεχνολογικών εξελίξεων στον τομέα των επικοινωνιών, η απόσταση γενικά δεν είναι πια ένας σημαντικός παράγοντας που καθορίζει την επιλογή της επιχείρησης-εντολέα για υπεργολάβο, στους περισσότερους τύπους υπεργολαβίας (Lafont et al, 1982:25). Υποστηρίζουν ότι αν και ο υπεργολάβος πρέπει να βρίσκεται σε στενή επαφή με τα κεντρικά γραφεία της επιχείρησης για να του ανατίθενται παραγγελίες, το υφιστάμενο ευνοϊκό περιβάλλον κάνει εφικτή τη διασπορά της υπεργολαβίας: «Οποιαδήποτε απόσταση στα όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου μεταξύ επιχείρησης-εντολέα και υπεργολαβικής επιχείρησης δεν απαιτεί με αεροπορική σύνδεση χρόνο περισσότερο από 24 ώρες για να καλυφθεί aller et retour» (Lafont et al, 1982:26).

Αυτό δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η γεωγραφική κατανομή της υπεργολαβίας δεν έχει σημασία, ή ότι η υπεργολαβία δεν είναι σημαντική στην κατανόηση της χωροθετικής διάρθρωσης της παραγωγής σε συγκεκριμένους κλάδους και περιφέρειες, αλλά απλώς ότι είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να γενικεύουμε με βάση τέτοια σχήματα. Προφανώς, είναι δυνατόν να εξαγάγουμε γεωγραφικά χωροθετικά συμπεράσματα για την υπεργολαβία όταν αναφερόμαστε σε συγκεκριμένες πραγματικότητες. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη θέση του Sheard για την τάση χωροθετικής συγκέντρωσης που παρατηρείται στην ιαπωνική αυτοκινητοβιομηχανία, η οποία πηγάζει από μια αχρωρική ιδιαιτερότητα του συστήματος kanban. Ή ακόμα την υπόθεση του Scott για τους βιομηχανικούς κλάδους του Λος Άντζελες, που προαναφέρθηκαν. Πάντως, κατά την άποψή μου, τέτοιες γενικεύσεις για τη χωροθετική διάρθρωση της υπεργολαβίας είναι απίθανο να ισχύουν για διαφορετικούς τομείς, διαφορετικές περιοχές ή διαφορετικές χρονικές στιγμές, και αυτό λόγω του άνισου χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Συμπέρασμα

Σκοπός του άρθρου ήταν να εξετάσει την υπεργολαβία παραγωγής και το ρόλο που αυτή διαδραματίζει στην οργάνωση των βιομηχανικών συστημάτων. Μέχρι σχετικά πρόσφατα η υπεργολαβία, τόσο από τους νεοκλασικούς όσο και από τους μαρ-

ξιστές θεωρητικούς, θεωρούνταν αναχρονιστικός παράγοντας του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, που περιοριζόταν στους παραδοσιακούς και τους παρακμάζοντες βιομηχανικούς κλάδους και αναμενόταν τελικά να εξαφανιστεί. Όμως, η επανεμφάνιση της υπεργολαβίας καθώς και άλλων εργασιακών μορφών εκτός των συμβατικών χώρων παραγωγής, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, έχει οδηγήσει στην αναγνώριση ότι η υπεργολαβία δεν είναι αναχρονισμός αλλά μάλλον αποτελεί μια εναλλακτική λύση ανοιχτή για τη βιομηχανική οργάνωση. Με βάση αυτή την αναγνώριση, προέκυψε η ανάγκη να συγκροτηθεί ικανοποιητική θεωρία σχετικά με τη φύση και τη δυναμική της υπεργολαβίας. Μια από τις πιο ελκυστικές θέσεις της μελέτης για τους δευτερογενείς τύπους παραγωγής στους οποίους περιλαμβάνεται και η υπεργολαβία, είναι η ενιαία αντιμετώπιση της βιομηχανικής οργάνωσης και διάρθρωση και του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας. Πολύ συχνά όμως αυτές οι δύο θεωρητικές προσεγγίσεις συναντώνται ξεχωριστά η μία από την άλλη.

Σ' αυτό το άρθρο τονίζεται επίσης ότι η διερεύνηση των διεργοστασιακών σχέσεων υπεργολαβίας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ενρύτερη κατανόηση της γεωγραφίας της παραγωγής και των βιομηχανικών συστημάτων. Πάντως, είναι φανερό ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η γεωγραφική κατανομή των υπεργολαβικών σχέσεων εξαρτάται από απρόοπτες καταστάσεις: άρα, ελάχιστες εμπειρικές αναλύσεις μπορούν να γενικευθούν. Αυτό που σαφώς λείπει είναι αναλυτικές λεπτομερείς έρευνες για συγκεκριμένα υπεργολαβικά δίκτυα σε κλάδους και υποκλάδους, ώστε να κατανοήσουμε την οργάνωση και τη δυναμική της σύγχρονης καπιταλιστικής παραγωγής. ■

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin A. 1985. Restructuring in Fiat and the decentralization of production into Southern Italy. In *Uneven development in Southern Europe*, R. Hudson and J. Lewis (eds.). London: Methuen (forthcoming).
- Bayle-Ottenheim J., LeThomas A. and Salles A. 1973. *La sous-traitance*. Paris: Chotard.
- Berger, S. 1981. The uses of the traditional sector in Italy. In *The petite bourgeoisie*, Bechofer F. and Elliot B. (eds.), 71-89. London: Macmillan.
- Berger S., and Piore M.J. 1980. *Dualism and discontinuity in industrial societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berthomeiu C. and Hanaut A. 1980. Can international subcontracting promote industrialization? *Int. Lab. Rev.* 119(3), 335-49.
- Blois K.J. 1972. Vertical quasi integration. *J. Indust. Econ.* 20, 253-72.
- Brusco S. 1982. The Emilian model: productive decentralisation and social integration. *Camb. J. Econ.* 6, 167-84.
- Brusco S. and Sabel C. 1981. Artisan production and economic growth. In *The dynamics of labour market segmentation*, F. Wilkinson (ed.), 99-113. London: Academic Press.
- Chaillou B. 1977. Definition et typologie de la sous traitance. *Revue Economique* 28(2), 262-85.
- Clawson D. 1980. *Bureaucracy and the labor process: the transformation of US industry, 1860-1920*. New York: Monthly Review Press.
- Clifford E. 1984. Automotive: companies seek support of unions to continue their recent recovery. *Report on Business 1000* June 22, 50-2. Toronto: Globe and Mail.
- Fredriksson C.G. and L.G. Lindmark 1979. From firms to systems of firms: a study of interregional dependence in a dynamic society. In *Spatial analysis, industry and the industrial environment*, F.E.I. Hamilton and G. Linge (eds.), 155-86. Chichester: Wiley.
- Friedman A.L. 1977. *Industry and labour: class struggle at work and monopoly capitalism*. London: Macmillan.
- Harrison P. 1983. *Inside the inner city*. Harmondsworth: Penguin.
- Houssiaux J. 1957a. Le concept de quasi intégration et le rôle des sous traitants dans l'industrie. *Rev. Econ.* 8, 221-47.
- Houssiaux J. 1957b. Quasi intégration, croissance des firmes et structures industrielles. *Rev. Econ.* 8, 385-411.
- IWC (Institute for Workers' Control) 1978. *A worker's inquiry into the motor industry*. London: CSE Books.
- Johnson L.C. and Johnson R.E. 1983. *The seam allowance: industrial home sewing in Canada*. Toronto: Women's Press.
- Lafont J., Leborgne D. and Lipietz A. 1982. Réploiement industriel et espace économique. *Travaux et Recherches de Prospective* 85. Paris: Documentation Française.
- Lee S.M. and Schwendiman G. (eds) 1982. *Management by Japanese systems*. New York: Praeger.
- Lipietz A. 1984. *L'audace ou l'enlèvement: sur les politiques économiques de la gauche*. Paris: Editions La Découverte.
- Littler C.R. 1982. *The development of the labour process in capitalist societies*. London: Heinemann.
- Mattera P. 1980. Small is not beautiful: decentralized production and the underground economy. *Radical Am.* 14(5), 67-76.
- Murray F. 1983. The decentralization of production - the decline of the mass collective worker. *Capital and Class* 19, 74-99.
- Nelson D. 1975. *Managers and workers: origins of the new factory system in the United States, 1880-1920*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Rainnie A.F. 1984. Combined and uneven development in the clothing industry: The effects of competition on accumulation. *Capital and Class* 22, 141-56.
- Ross R. and Trachte K. 1983. Global cities and global classes: the peripheralization of labour in NYC. *Review* 6(3), 393-431.
- Rubery J. and Wilkinson F. 1981. Outwork and segmented labour markets. In *The dynamics of labour market segmentation*, F. Wilkinson (ed.), 115-32. London: Academic Press.
- Sabel C.F. 1982. *Work and politics: the division of labour in industry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salles A. 1972. *Polarisation et sous-traitance*. Paris: Evrolles.
- Salles A. and Schlegel J. 1963. *La sous-traitance dans l'industrie*. Paris: Dunod.
- Scase, R. and Goffec R. 1982. *The entrepreneurial middle class*. London: Croom Helm.
- Scott A.J. 1983b. Industrial organization and the logic of intra-metropolitan location. I: Theoretical considerations. *Econ. Geog.* 59(3), 233-50.
- Scott A.J. 1983c. Industrial organization and the logic of intra-metropolitan location. II: A case study of the printed circuits industry in the Greater Los Angeles region. *Econ. Geog.* 59(4), 343-67.
- Scott A.J. 1983c. Industrial organization and the logic of intra-metropolitan location. III: A case study of the womcu's dress industry in the Greater Los Angeles area. *Econ. Geog.* 60(1), 3-27.
- Sharpston M. 1975. International subcontracting. *Oxford Econ. Pap.* 27, 94-135.
- Sheard P. 1983. Auto-production systems in Japan: organisational and locational features. *Aust. Geog. Stud.* 21(1), 49-68.
- Sugimori Y., et al. 1977. Toyota production system and kanban system: materialization of just-in-time and respect-for-human system. *Int. J. Prod. Res.* 15(6), 553-64.
- Taylor M.J. and Thrift N.J. 1982. Industrial linkage and the segmented economy: I. Some theoretical proposals. *Environ. Plann. A.* 14(12), 1601-13.
- UNCTD 1975. *International subcontracting arrangements in electronics between developed market economy countries and developing countries*. New York: UN.
- UNCTD 1979. *Transnational corporation linkages in developing countries: the case of backward linkages via subcontracting*. UN Centre on Transnational Corporations ST/CTC/17. New York: UN.
- UNIDO 1974. *Subcontracting for modernizing economies*. Vienna: UN.
- Vennin B. and DeBanville E. 1975. Pratique et signification de la sous-traitance dans l'industrie automobile en France. *Rev. Econ.* 26(2), 280-306.
- Watanabe S. 1970. Entrepreneurship in small enterprises in Japanese manufacturing. *Int. Lab. Rev.* 102(6), 531-76.
- Wolin M.L. 1981. *Sweatshop: undercover in the garment industry*. Los Angeles: Herald Examiner.

Ευέλικτα συστήματα παραγωγής και περιφερειακή ανάπτυξη: Η ανάδυση νέων βιομηχανικών χώρων στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη*

ALAN J. SCOTT

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ αυτό, εξετάζω κάποιες σχέσεις ανάμεσα σε μορφές οργάνωσης της παραγωγής και στη δυναμική της οικονομίας του χώρου στον σύγχρονο καπιταλισμό. Επιζητώ ιδιαίτερα να διαλευκάνω τη χωροθετική σημασία που έχουν ορισμένες, βαθιά ριζωμένες, αλλαγές που όμως συμβαίνουν τώρα στα βιομηχανικά συστήματα της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Οι αλλαγές αυτές συνίστανται κυρίως στη σχετική παρακμή της σπουδαιότητας της φορντιστικής μαζικής παραγωγής και στην τεράστια επέκταση βιομηχανικών δραστηριοτήτων βασιζόμενων σε λιγότερο άκαμπτές και περισσότερο προσαρμοσμένες (δηλ. ευέλικτες) τεχνολογικές και θεσμικές δομές. Οι εν λόγω αλλαγές είναι συνδεδεμένες και ενσωματωμένες σε μια σειρά ευρύτερων μετατοπίσεων αυτού που οι θεωρητικοί της Γαλλικής Σχολής της Ρύθμισης ονόμασαν *καθεστώς καπιταλιστικής συσσώρευσης*. Με δυο λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το παλιό ηγεμονικό καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης έδωσε προοδευτικά τη θέση του σ' ένα νέο καθεστώς *ευέλικτης συσσώρευσης*. Συγχρόνως με τη σταθερή ανάπτυξη του καθεστώτος αυτού, στο οικονομικό πεδίο άρχισαν να κάνουν την αποφασιστική, από ιστορική άποψη, εμφάνισή τους νέοι βιομηχανικοί χώροι, οι οποίοι ζητούν πλειονότως την αναλυτική μας προσοχή.

Μολαταύτα, η κατάσταση σήμερα παρουσιάζει αξιοσημείωτη πολυπλοκότητα, επειδή αφ' ενός μεν το παλιό καθεστώς δεν έχει εκλείψει, αφ' ετέρου δε το νέο καθεστώς κατά κανέναν τρόπο δεν έχει γίνει ακόμη κυρίαρχο. Επιπλέον, οι γεωγραφικές συνέπειες κάθε καθεστώτος μερικές φορές διασταυρώνονται με τρόπο άτακτο και συγκεχυμένο. Πέρα από τις αμφιλογίες και τις αναλυτικές δυσκολίες που προκαλούνται απ' αυτήν την κατάσταση, οι παλιοί βιομηχανικοί χώροι του φορντιστικού καθεστώτος και οι νέοι χώροι της ευέλικτης συσσώρευσης, στην καθαρότερη και σαφέστερη έκφρασή τους, έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους: οι αντιθέσεις αυτές αποτελούν αντανάκλαση των πολύ διαφορετικών τύπων εκβιομηχάνισης και περιφερειακής ανάπτυξης που εκφράζονται από το κάθε καθεστώς.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, θα προσπαθήσω να διευκρινίσω και να τεκ-

μηρώσω τις παραπάνω παρατηρήσεις για το μεταβαλλόμενο καθεστώς της συσσώρευσης: θα σκιαγραφήσω ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της νέας γεωγραφίας της ευέλικτης παραγωγής και θα προσδιορίσω κάποιες καθοδηγητικές γραμμές, για μια επαρκή αναδιάρθρωση της θεωρίας του τόπου εγκατάστασης και της χωρικής αλλαγής.

1. Από τον Φορντισμό στην ευέλικτη συσσώρευση

Στην καρδιά κάθε καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας βρίσκεται ο θεσμός της εμπορευματικής παραγωγής με την επιστεγαστική λογική του, της συσσώρευσης. Ο θεσμός αυτός είναι ενδημικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, που όμως μπορεί να παρουσιάσει σημαντικές παραλλαγές στα συγκεκριμένα σχήματα που παίρνει σε διάφορες ιστορικές στιγμές. Για να αποσαφηνίσουμε το σημείο αυτό, αρκεί απλώς να αναλογιστούμε τις πολλές αντιθέσεις ανάμεσα σε ιστορικά επεισόδια, όπως είναι η πρόωμη οικιακή βιοτεχνία, η περίοδος της κλασικής εργοστασιακής παραγωγής προς τα μέσα του 19ου αιώνα, οι μορφές της βαριάς βιομηχανίας άνθρακα, χάλυβα και χημικών ουσιών, που κυριάρχησαν στην καμπή του αιώνα, ή η περίοδος της μαζικής παραγωγής που εκτείνεται από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα έως τη δεκαετία του 1960 και του '70. Παρόμοια επεισόδια αποτελούν περισσότερο ή λιγότερο ειδικά καθεστώτα συσσώρευσης, μολονότι ασφαλώς δεν εξαντλούν όλη τη σειρά των δυνατοτήτων που μπορούν να παρατηρηθούν στην πρακτική ή να συλληφθούν από τη θεωρία: είναι καθεστώτα με την έννοια ότι καθένα αντιπροσωπεύει ιδιαίτερο συνδυασμό κοινωνικοτεχνικών σχέσεων, μέσω των οποίων εξασφαλίζονται οι εκροές εμπορευμάτων, η ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος και οι επανεπενδύσεις στη σφαίρα της παραγωγής. Επιπλέον, οι σχέσεις αυτού του είδους βρίσκουν εφαρμογή σε κυρίαρχα σύνολα βιομηχανιών, συντελώντας έτσι να αποτυπωθούν σε κάθε καθεστώς πολλές λεπτομέρειες του χαρακτήρα και της δυναμικής του.

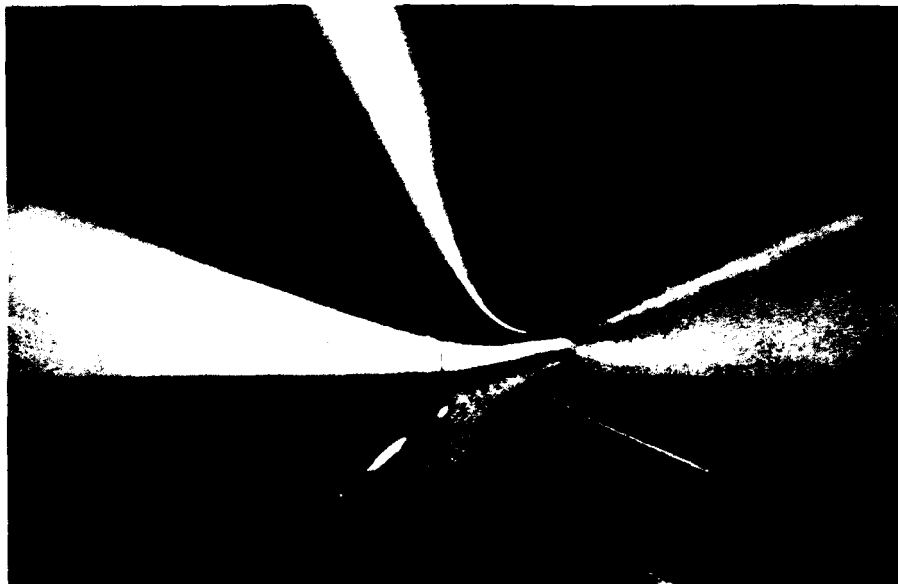
Κανένα καθεστώς συσσώρευσης δεν μπορεί να λειτουργήσει μακροπρόθεσμα

* Μετάφραση Κ. Χατζημιχάλη από το *International Journal of Urban and Regional Research* Vol. 12, No 2, 1988, pp. 171-185, υπό έκδοση στον τόμο που αναφέρεται στην εισαγωγή.

δίχως να αντιμετωπίσει κρίσεις και εντάσεις, από τις οποίες πολλές πιθανόν να απειλήσουν και αυτή την ύπαρξή του. Σοβαρές απειλές μπορεί να προκύψουν από αναγκαίες ή ενδεχόμενες συνθήκες, όπως είναι η ταξική σύγκρουση, η υπερπαραγωγή, η χρόνια οικονομική ύφεση, ο ξένος ανταγωνισμός κ.ο.κ. Μολαταύτα, πάντοτε την ίδια περίοδο εμφανίζεται ένα πλέγμα συμπληρωματικών κοινωνικών φαινομένων, το οποίο συνοδεύει το καθεστώς της συσσώρευσης ως μέσο σταθεροποίησης της λειτουργίας του μέσα στο χρόνο. Τα φαινόμενα αυτά αποτελούνται από πλήθος κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, που αρχίζουν από τα καθιερωμένα πρότυπα κατανάλωσης, περνούν από τα ιδιωτικά και δημόσια μέσα παροχής εκπαίδευσης και φτάνουν στην κυβερνητική νομοθεσία, λόγω χάρη στις εκλογές των εργατικών συνδικάτων και στις νόρμες της επιχειρησιακής δραστηριότητας. Λόγω του ρόλου τους να βοηθούν το καθεστώς της συσσώρευσης να προσαρμόζεται σε συνθήκες κρίσης εσωτερικές και εξωτερικές, οι σχέσεις αυτές συχνά μνημονεύονται όλες μαζί με τον όρο *τρόπος κοινωνικής ρύθμισης*. Επομένως, μπορούμε να σκεφθούμε ότι ειδικές στιγμές στην ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού μπορούν να παρασταθούν αναλυτικά με τους όρους των διαπλεκόμενων σχέσεων ενός καθεστώτος συσσώρευσης και ενός αντίστοιχου τρόπου κοινωνικής ρύθμισης. Με την ευκαιρία, θέλω να σημειώσω ότι δεν επιθυμώ να εισαγάω εδώ κορυφή τη λειτουργιοκρατική (functionalist) αντίληψη, ότι δηλαδή δεδομένο καθεστώς συσσώρευσης προκαλεί την εμφάνιση αντίστοιχου τρόπου κοινωνικής ρύθμισης, επειδή αυτό ακριβώς του χρειάζεται για να επιζήσει. Όμως μπορούμε ασφαλώς να υποστηρίξουμε την αντίστροφη ιδέα, ότι δηλαδή καθεστώς συσσώρευσης έχουν μακρόχρονη διάρκεια επειδή έχουν τεθεί σε λειτουργία οι κατάλληλοι ρυθμιστικοί μηχανισμοί. Και όπως έχει υπογραμμίσει ο Lipietz (1986), υπάρχουν κατ' αρχήν πολλοί διαφορετικοί δυνατοί τρόποι κοινωνικής ρύθμισης για οποιοδήποτε καθεστώς συσσώρευσης.

Το φορντιστικό καθεστώς συσσώρευσης άνηθε ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1920 έως τη δεκαετία του 1970. Κατ' αυτή τη χρονική περίοδο ήταν ηγεμονικό ως τύπος εκβιομηχάνισης, παρόλο που άλλοι τύποι (συμπεριλαμβανομένων, π.χ., των δραστηριοτήτων χειροτεχνικής παραγωγής) εξακολούθησαν να υπάρχουν παράλληλα με αυτό. Η κυριότερη φυσική βάση του φορντιστικού καθεστώτος συνέπιπτε με ένα σύνολο τομέων μαζικής παραγωγής, όπως είναι τα αυτοκίνητα, ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός και τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Στην κλασική τους μορφή, οι τομείς αυτοί διακρίνονται

από μια αναζήτηση μαζικών εσωτερικών οικονομικών κλίμακος βασιζόμενων σε μεθόδους γραμμής συναρμολόγησης, τεχνικούς καταμερισμούς της εργασίας και τυποποίηση των εκροών. Τα φορντιστικά στοιχεία του συστήματος περιλαμβάνουν απαραίτητα την απο-ειδίκευση (deskil-

ling) της εργασίας μέσω του τεμαχισμού κάθε έργου, ενώ ο ανθρώπινος εκτελεστής του έργου (operator) ενσωματώνεται στον συνολικό μηχανισμό της παραγωγής με τέτοιο τρόπο, ώστε να ασκεί τον μικρότερο δυνατό έλεγχο στις κινήσεις και στους ρυθμούς της εργασίας. Συνθήκες σαν κι αυτές στο παρελθόν συνταιριάζονταν με ένα ανιστόρο σύστημα εργασιακών σχέσεων, όπως φαίνεται στον πολλαπλασιασμό των λεπτομερειακά καθορισμένων κατηγοριών εργασίας με σαφείς αρθρωτικές γραμμές γύρω από κάθε δουλειά, και στη ρητή κωδικοποίηση των κανόνων εργασίας. Καθώς το καθεστώς εδραιωνόταν (με ιστορικούς όρους), ένας διακριτός και αντίστοιχος προς αυτόν τρόπος κοινωνικής ρύθμισης ετίθετο σταδιακά σε λειτουργία. Στην πληρέστερα αναπτυγμένη έκφρασή του, αυτός ο τρόπος κοινωνικής ρύθμισης περιλάμβανε τόσο τους μακροοικονομικούς καθοδηγητικούς μηχανισμούς της κεντρικής οικονομικής πολιτικής, όσο και τη σταθεροποιητική, από κοινωνική άποψη, επίδραση του κράτους προνοίας. Η ρύθμιση ενισχύθηκε επιπλέον κι από ένα κοινωνικό συμβόλαιο (με τη διαμεσολάβηση του κράτους), με το οποίο τα εργατικά συνδικάτα έκαναν παραχωρήσεις στη διοίκηση σε ό,τι αφορά τους ελέγχους της εργασίας στο εργοστάσιο και τις στρατηγικές της συνολικής παραγωγής, παίρνοντας ως αντάλλαγμα εργυήσεις για μερίδια στα κέρδη παραγωγικότητας.

Στο αποκορύφωμα της ανάπτυξης του

το καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης συνδέθηκε γεωγραφικά με μια σειρά μεγάλων βιομηχανικών περιφερειών στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη, όπως αντιπροσωπεύονταν από τη Βόρεια Βιομηχανική Ζώνη των ΗΠΑ και τη ζώνη βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ευρώπη, που αρχίζει από το Μίντλαντ της Αγγλίας, περνάει από τη Βόρεια Γαλλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία και απολήγει στο Ρουρ της Δυτικής Γερμανίας, με πολλές άλλες περιοχές έξω απ' αυτές σε διάφορα μέρη. Οι περιφέρειες αυτές ήταν τα τοπικά επίκεντρα προωθητικών βιομηχανικών τομέων που έσπρωχναν προς τα μπρος, μέσω περιπλοκών συνδέσεων εισροών-εκροών, πυκνά συστήματα παραγωγών. Οι ίδιες περιφέρειες περιλάμβαναν επίσης αναρίθμητα μεγάλα αστικά κέντρα που αναδύονταν από τη βιομηχανική βάση και στέγαζαν τις μάζες των εργατών, που απασχολούνταν στην τοπική περιοχή. Στις περιοχές κατοικίας που εμφανίστηκαν σ' αυτά τα αστικά κέντρα, ενεργές διαδικασίες σύλλογικής κατανάλωσης, ανάπτυξης της κοινότητας και κοινωνικής αναπαραγωγής — συχνά υποστηριζόμενες από την παρέμβαση του πολεοδομικού προγραμματισμού — βοήθησαν να διατηρηθεί η βιωσιμότητα του συνολικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Επιπλέον, χάρη σε μια σταθερή τεχνολογική αλλαγή του είδους που περιγράφεται από τα μοντέλα κύκλου προϊόντος, επιλεγμένες εργασιακές διαδικασίες επανασυνθέτονταν και απο-ειδικεύονταν

να κρατήσουν σε λειτουργία το κενύσιανό κράτος προνοίας, δεν μπορούν να διατηρηθούν χωρίς αντίστοιχες οικονομικές παραμορφώσεις. Στα τέλη της δεκαετίας του '70, ολόκληρο το καθεστώς της φορτιστικής συσώρευσης μαζί με τον κενύσιανό του τρόπο ρύθμισης (έναν τρόπο

τις δραστηριότητες μαζικής παραγωγής, που έχουν τυπικά μάλλον άκαμπτη δομή, οι νέες μορφές παραγωγής χαρακτηρίζονται γενικά από μια ικανότητα να αλλάζουν με μεγάλη ταχύτητα μορφή διαδικασίας και μορφή προϊόντος (process and product configurations) – μια ικανότητα που συχνά αυξάνεται πολύ μέσω της χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών. Οι καινούργιες μορφές παραγωγής είναι επίσης τυπικά ενσωματωμένες σε δίκτυα με εξαιρετικά εύκαμπτες εξωτερικές συνδέσεις και σχέσεις αγοράς εργασίας. Επιπλέον, τείνουν να εξωτερικεύουν όσο το δυνατόν περισσότερο τις παραγωγικές διαδικασίες αγοράζοντας υπηρεσίες και προϊόντα που σε άλλη περίπτωση θα έπρεπε να καλυφθούν εκ των έδρων, και τούτο καμιά φορά οδηγεί με τη σειρά του σε υποβιβασμό των μεμονωμένων παραγωγικών μονάδων. Επιπροσθέτως, πολλοί τομείς με τέτοιες ιδιότητες είναι τόποι μιας ρωμαλέας αναζωπύρωσης της επιχειρηματικής συμπεριφοράς, του ανανεωμένου ανταγωνισμού της αγοράς και του ενεργού τεχνολογικού νεοτερισμού.

Οι ευέλικτες παραγωγικές δραστηριότητες αυτού του γενικού είδους είναι ασφαλώς ένα περιοδικά επαναλαμβανόμενο φαινόμενο σε όλη την ιστορία του βιομηχανικού καπιταλισμού (Sabel and Zeitlin, 1985). Στη σύγχρονη εκδοχή τους πάντως, όπως θα δούμε, έχουν πολλά μοναδικά και καινούργια χαρακτηριστικά. Οι αρχικές φάσεις ανάπτυξης των σύγχρονων ευέλικτων παραγωγικών δραστηριοτήτων συμπίπτουν μεν με την περίοδο που ακολουθεί αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά μόνο τα τελευταία χρόνια άρχισαν να ανταγωνίζονται τη μαζική παραγωγή ως κυρίαρχο πυρήνα των προηγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Οι Piore και Sabel (1984) αποκάλεσαν αυτό το σημείο καμπής «δεύτερη βιομηχανική διαχωριστική γραμμή», ενώ άλλοι μελετητές, όπως οι Cohen και Zysman (1987), Lash και Urry (1987) και Tolliday και Zeitlin (1986), υπογράμμισαν με τον δικό τους τρόπο την ιστορική ρήξη. Η ορμητική κίνηση προς τα μπρος των νέων ευέλικτων τομέων παραγωγής στο κέντρο του νέου καθεστώτος συσώρευσης ενισχύθηκε επιπλέον κι από σημαντικές αλλαγές στον τρόπο κοινωνικής ρύθμισης: έγινε συνολική απορρύθμιση του μηχανισμού του κενύσιανου κράτους προνοίας, βαθιά ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής ζωής, αξιολογή αναένωση των δυνάμεων του οικονομικού ανταγωνισμού στη βιομηχανική παραγωγή και στις αγορές εργασίας και (στις ΗΠΑ) απότομη αύξηση των κυβερνητικών κονδυλίων για την αγορά στρατιωτικού και διαστημικού εξοπλισμού. Οι αλλαγές αυτές εξακολουθούν να βρίσκονται κατά πολλούς τρόπους σε πειραματικό στάδιο, και αναμφίβολα δεν

περιοδικά, και καθώς συνέβαινε αυτό, επανενσωματώνονταν τυπικά σε υποκαταστήματα βιομηχανιών που χρησιμοποιούσαν διαδικασίες παραγωγής ρουτίνας, και ύστερα αποκεντρώνονταν σε απομακρυσμένους τόπους. Μ' αυτόν τον τρόπο λειτουργούσαν οι περιφέρειες του κέντρου και οι απομακρυσμένες περιφέρειες, διατηρώντας σχέση αλληλεξάρτησης αλλά και ανισότητας.

Για μια περίοδο, το συνολικό φορτιστικό καθεστώς και το, συνδεδεμένο με αυτό, σύστημα μαζικής παραγωγής λειτουργούσαν εκπληκτικά καλά. Με το τέλος, όμως, της μακρόχρονης μεταπολεμικής ευημερίας (στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70), το σύστημα εισήλθε σε παρατεταμένη περίοδο κρίσης, η οποία δεν έχει ακόμη διατρέξει όλη την πορεία της. Στις αρχές της δεκαετίας του '70, η ενδημική έξοδος του κεφαλαίου από τις περιφέρειες του κέντρου έγινε χιονοστιβάδα, αφήνοντας πίσω της μεγάλους αριθμούς ανέργων εργατών και οικονομικά κατεστραμμένων δήμων. Ο ανταγωνισμός από την Ιαπωνία και τις πρόσφατα εκβιομηχανισμένες χώρες έγινε ακόμη εντονότερος, καταφέροντας σοβαρό πλήγμα στους τομείς μαζικής παραγωγής σε περιφέρειες του κέντρου όλης της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Η κρίση ενισχύθηκε από ανοδικό στασιμοπληθωρισμό, γιατί σε μια κατάσταση μείωσης της βιομηχανικής παραγωγικότητας και αύξησης της ανεργίας οι δημόσιες δαπάνες, που χρειάζονται για

ρύθμιση συμπορευόμενο, δηλαδή, με το κράτος προνοίας) άρχισαν να απορρυθμίζονται. Η απορρύθμιση αυτή ήταν έκδηλη στην άνοδο του θαλασσιτισμού στην Αγγλία και του οργκανισμού στις ΗΠΑ, και επιταχύνθηκε από τα προγράμματα νεοσυντηρητικής μεταρρύθμισης τα οποία άρχισαν να εγκαινιάζουν οι διοικήσεις αυτές. Ενώπιον του όλο και περισσότερο ανεφάρμοστου φορτιστικού καθεστώτος –στην αρχέτυπη μορφή του τουλάχιστον– οι κυβερνήσεις τόσο στη Βόρεια Αμερική όσο και στη Δυτική Ευρώπη άρχισαν να διαλύουν αποφασιστικά τις διευθετήσεις του κενύσιανου κράτους προνοίας, οι οποίες είχαν μεν βοηθήσει στη ρύθμισή του αλλά τώρα αποτελούσαν απλώς ένα επιπρόσθετο στοιχείο της συνολικής κρίσης.

Μέσα στο νέο που δημιουργήσαν τα γεγονότα αυτά, άρχισαν να σχηματίζονται οι γενικές γραμμές ενός εναλλακτικού καθεστώτος συσώρευσης, διστακτικά στην αρχή (στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970), πιο αποφασιστικά αργότερα (στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80). Κατά κύριο λόγο εμφανίστηκαν (ή επανεμφανίστηκαν) στο προσκήνιο νέες ευέλικτες μορφές παραγωγικής δραστηριότητας σε όλες τις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, οι οποίες, μολονότι συχνά διαφέρουν μεταξύ τους σε σημαντικό βαθμό όσον αφορά τις τεχνολογίες, τις εργασιακές διαδικασίες και τις εκφορές, έχουν κοινά ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα από

έχει καθορισθεί ακόμη η πλήρης έκταση και μορφή τους. Μολαταύτα, επέφεραν πολυάριθμες σημαντικές μεταβολές στη διαμόρφωση της αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης την τελευταία δεκαετία.

2. Ευέλικτη συσσώρευση και τύποι εκβιομηχάνισης

Το νέο καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης βασίζεται κατ' εξοχήν σε τρία μείζονα σύνολα (ή συλλογές) βιομηχανικών τομέων, οι οποίοι μπορούν να χαρακτηρισθούν ως: (α) αναζωογονημένες βιοτεχνικές (artisanal) βιομηχανίες και βιομηχανίες στηριζόμενες στη σημασία του σχεδίου (design-intensive industries), που παράγουν εκροές προσριζόμενες σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι αποκλειστικά, για τελική κατανάλωση· (β) διάφορα είδη βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας και οι συνδεδεμένες μαζί τους φάλαγγες των προμηθευτών εισροών και των εξαρτούμενων υπεργολάβων· και (γ) λειτουργίες υπηρεσιών, και ειδικότερα υπηρεσίες για τις επιχειρήσεις. Στη συνέχεια, θα ασχοληθώ κυρίως μόνο με τα δύο πρώτα απ' αυτά τα τρία σύνολα, για το λόγο ότι σχετίζονται περισσότερο με το ζήτημα των νέων βιομηχανικών χώρων. Προφανώς, οι λειτουργίες υπηρεσιών είναι αυτοδίκαια σημαντικές, και πρέπει τελικά να είναι ενταγμένες στους γενικούς όρους αναφοράς της ανάπτυξης. Επειδή όμως δεν είμαι εξοικειωμένος με τα πρόσφατα οικονομικά γεγονότα σε άλλες περιοχές (την Ιαπωνία ιδιαίτερα), θα περιορίσω τις παρατηρήσεις μου στις περιπτώσεις της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Ένα από τα βασικά κοινά γνωρίσματα των συνόλων ευέλικτης παραγωγής που έχουν κάνει την εμφάνισή τους πρόσφατα στον σύγχρονο καπιταλισμό, είναι η εμφανής τάση τους να αποσυντίθενται σε εγκαταμένους κοινωνικούς καταμερισμούς εργασίας, κι έτσι να προκάλουν τη δημιουργία πολλών ειδικευμένων υποκλάδων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή είναι μια αντανάκλαση της τάσης των εσωτερικών οικονομιών να υποχωρούν μπροστά στην προσοδευτική εξωτερική της δομής της παραγωγής υπό συνθήκες ανοδικής ευελιξίας, και οδηγεί αμέσως στην αναζωπύρωση των τάσεων για τοπική σύγκλιση και επανασυγκέντρωση. Στην οικονομική σκέψη, τους δύο τελευταίους αιώνες και περισσότερο, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη μιας αγνοημένης συγγενικής καταγωγής διαφόρων βασικών θεωρητικών ιδεών γύρω από τα ζητήματα αυτά. Η συγγενική αυτή καταγωγή αρχίζει με τον Smith (1776) τον 18ο αι., περνάει από τους Babbage (1835), Marx (1867) και Böhm-Bawerk (1891) τον 19ο αι., και ξαναεμφανίζεται τον 20ό αι. στα

κείμενα των Marschall (1920-1932), Young (1928), Coase (1937), Stigler (1951) και Williamson (1975-1985), μ' ένα παρακλάδι στην Ιταλική Σχολή Βιομηχανικής Οικονομικής, που αντιπροσωπεύεται από τους Becattini (1987), Brusco (1983) και Fuà (1983). Ένας λεπτομερής έλεγχος στα έρ-

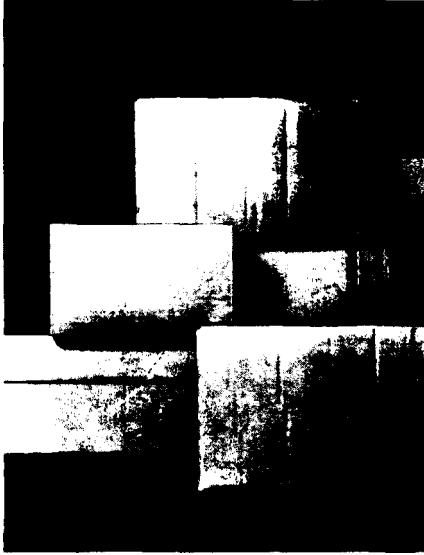

γα των συγγραφέων αυτών μας παρέχει πολλές σημαντικές σκέψεις σχετικά με τα προβλήματα του καταμερισμού εργασίας (ή αυτού το οποίο ο Böhm-Bawerk ονομάζε «έμμεση παραγωγή»), της συναλλακτικής δομής της παραγωγής, του σχηματισμού των εξωτερικών οικονομιών και της εμφάνισης των μαρσάλειων «βιομηχανικών περιοχών», δηλαδή συμπλεγμάτων παραγωγής συγκεντρωμένων στον ίδιο χώρο με τις εξαρτούμενες απ' αυτά αγορές εργασίας και τις παρεμβαλλόμενες ανθρώπινες κοινότητες (Bellandi, 1986).

Δεν θα επιχειρήσω να ασχοληθώ εδώ με τα αναρίθμητα, θεωρητικά και αναλυτικά, ερωτήματα που έχουν τεθεί από τους παραπάνω συγγραφείς. Εξάλλου, ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται μπορεί να βρει άλλου μια διεξοδική ανάλυση των θεμάτων αυτών (Scott, 1988). Αντ' αυτού, θα χαράξω με λίγα λόγια ένα συλλογιστικό πλαίσιο, του οποίου τα κενά μπορούν να συμπληρωθούν εύκολα μ' ένα δεύτερο γύρο σκέψης. Ο θεμέλιος λίθος του πλαισίου αυτού στηρίζεται στην πρόταση ότι όταν αλλάξες στις οικονομικές συνθήκες προαίτιον έντονη αβεβαιότητα και αστάθεια στην παραγωγή καθώς και αυξανόμενη ανταγωνιστικότητα στις τελικές αγορές, τότε οι εσωτερικές οικονομίες κλίμακος και ευκαιρίων μέσα στην επιχείρηση αρχίζουν να καταρρέουν· έτσι, ολόκληρο το σύστημα παραγωγής αρχίζει να δείχνει έντονα συμπτώματα οριζόντιας και κάθετης αποδιάρθρωσης. Η αποδιάρθρωση αυτή ενισχύει σε πολύ μεγάλο βαθ-

μό την ευελιξία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου και της εργασίας, επειδή επιτρέπει στους παραγωγούς να ενώνονται και να επανενώνονται σε χαλαρούς, εύκολα μεταβαλλόμενους, συνασπισμούς, που συγκροτούνται από εξωτερικούς συναλλακτικούς δεσμούς. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι εξωτερικές οικονομίες κλίμακος τείνουν να βαθύνουν και να διευρυνθούν, ιδιαίτερα εκεί όπου οι αγορές επεκτείνονται επίσης· έτσι, οι ολόενα και περισσότερο εξειδικευμένοι προμηθευτές υπηρεσιών και εισροών είναι σε θέση να βρουν κερδοφόρες θέσεις στο συνολικό σύστημα παραγωγής. Επιπροσθέτως, νέοι βιομηχανικοί υποτομείς γεννιούνται ο ένας μετά τον άλλο, προκαλώντας συνεχείς επεκτάσεις στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας - μια διαδικασία που μπορεί να ονομασθεί *δυναμική κάθετη αποδιάρθρωση*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα αναπτυσσόμενο σύμπλεγμα παραγωγής κάνει την ιστορική του εμφάνιση και αρχίζει να αποκτά σταθερά πολυμορφία στην εσωτερική του δομή. Για όσο καιρό επεκτείνεται το σύνολο των εξωτερικών οικονομιών, οι μεμονωμένοι παραγωγοί μπορούν να βρουν στην οργανωτική δομή του συμπλέγματος ολόενα και πιο διαφορετικές επιλογές εισροών, σε ολόενα και πιο χαμηλές τιμές. Άρα, το σύμπλεγμα συνεχίζει να αναπτύσσεται λόγω ίδιας εσωτερικής κεκτημένης ταχύτητας των μειούμενων εξόδων παραγωγής.

Όμως, τα εξωτερικά αυτά οφέλη συνοδεύει ένα μειονέκτημα: καθώς ο κοινο-

νικός καταμερισμός εργασίας κινείται προς τα μπρος, πολλαπλασιάζονται οι συναλλακτικές δομές μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών, και τούτο ενθαρρύνει άμεσα την αύξηση ορισμένων ειδών εξόδων. Τα έξοδα αυτά περιλαμβάνουν τις άμεσες δαπάνες μεταφοράς, επικοινωνίας, αντάλλαγής πληροφοριών, έρευνας, ανίχνευσης κ.ο.κ., όπως και έμμεσες οικονομικές ζημιές που προκαλεί η μειωμένη ταχύτητα με την οποία κινείται το κυκλοφορούν κεφάλαιο στο συνολικό σύστημα. Όσο μεγαλύτερη είναι η γεωγραφική διασπορά των παραγωγών, τόσο σημαντικότερα είναι τα έξοδα αυτά. Άμεση συνέπεια είναι το ότι επιλεγμένες κατηγορίες παραγωγών με ιδιαίτερα υψηλά έξοδα ενδομαδικής αλληλεπίδρασης τείνουν να συγκλίνουν γύρω από το ίδιο τους το γεωγραφικό κέντρο βαρύτητας, κι έτσι να δημιουργήσουν καθορισμένους κόμβους οικονομικής δραστηριότητας στο χώρο. Τα τελευταία χρόνια, με την αυξανόμενη εγκαθίδρυση συστημάτων έγκαιρης παράδοσης «τότε που χρειάζεται» (just-in-time delivery systems), η τάση αυτή για συγκέντρωση οξύνθηκε πολύ (Cusumano, 1985). Έτσι, μέσω του παιχνιδιού της κεντρομόλου χωροθετικής διευθέτησης, οι εξωτερικές οικονομίες κλίμακος (ένα μη χωρικό φαινόμενο) μεταλλάσσονται τελικά και καταναλώνονται μέσα στην ειδικά χωρική μορφή των οικονομιών συγκέντρωσης.

Το αντίστοιχο της ανοδικής ευελιξίας στην οργάνωση παραγωγής είναι η ανοδι-

κή ευελιξία στις αγορές εργασίας. Δύο κύρια σημεία μπορούμε να τονίσουμε σ' αυτήν την περίπτωση:

Πρώτον: Η κάθετη αποδιάρθρωση (που οφείλεται κυρίως σε αστάθειες στην παραγωγή και την ανταλλαγή) ενισχύεται εκεί όπου οι εργοδότες επιδιώκουν να εξωτερικεύσουν την κατανάλωση των επιλεγμένων τους εισροών σε εργασία: να αποτρέψουν, επομένως, την πιθανή εσωτερική ανοδική κίνηση των μισθών και των επιδομάτων. Η στρατηγική αυτή προτιμάται ιδίως από εργοδότες που διαθέτουν έναν πυρήνα ειδικευμένων, υψηλόμισθων εργατών, αλλά ζητούν και διάφορους λιγότερο ειδικευμένους τύπους εργασίας. Οι εν λόγω εργοδότες τείνουν συχνά να εκμισθώσουν αυτού του είδους την εργασία σε υπεργολάβους ενσωματωμένους σε δευτερεύουσες αγορές εργασίας. Με το τέχνασμα αυτό θέτουν πράγματι όρια στις πιθανές αυξομειώσεις των επιπέδων αμοιβής, που διαφορετικά θα συνέβαιναν στην επιχείρηση από τα υψηλόμισθα έως τα χαμηλόμισθα τμήματα απασχόλησης. Ένα αποτέλεσμα αυτού του είδους της δομικής αντίδρασης των εργοδοτών είναι ο οξυμμένος διίσχυς των τοπικών αγορών εργασίας.

Δεύτερον: Εκεί όπου εμφανίζονται διευθετήσεις ευέλικτης παραγωγής, αυτές συχνά συνοδεύονται από μεγάλη ρευστότητα των τοπικών αγορών εργασίας, πράγμα που φαίνεται, π.χ., στα υψηλά ποσοστά ανακύκλωσης, στην εκτεταμένη ύπαρξη μερικής απασχόλησης και προσωρινής εργασίας, και στις μεγάλες αναλογίες περιθωριακών, από πολιτική άποψη, εργατών (όπως μεταναστών, γυναικών και ανηλίκων) στο εργατικό δυναμικό (Boyer, 1986b· Brusco, 1983). Με άλλα λόγια, οι εργοδότες προσπαθούν να συντονίσουν όσο το δυνατόν καλύτερα το κόστος της μισθοδοσίας με τις αυξομειώσεις της παραγωγής, δημιουργώντας συγχρόνως υποκατηγορίες εργατικού δυναμικού που δείχνουν να έχουν χαμηλή πολιτική αντίσταση στη διαδικασία αυτή. Όλη αυτή η ρευστότητα της αγοράς εργασίας ενισχύεται καθώς μεγαλώνει το σύνολο των τοπικά προσφερόμενων θέσεων εργασίας και των εργατών, επειδή, όπου συμβαίνει αυτό, τα έξοδα πληροφόρησης και έρευνας τείνουν να μειωθούν και η αυξανόμενη παρακαταθήκη εναλλακτικών απασχολήσεων βοηθάει να ανταμειφθούν οι εργάτες για την αστάθεια των μεμονωμένων εργασιών (αποθαρρύνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την προς τα έξω μετακίνηση της εργασίας). Γι' αυτό το λόγο, στις τοπικές αγορές εργασίας υπάρχουν ισχυρές οικονομίες συγκέντρωσης, οι οποίες τέμνονται και ενισχύουν τις βασικές οικονομίες συγκέντρωσης που προκύπτουν από την οργανωτική δομή της παραγωγής.

Τα διαφορετικά αποτελέσματα που

προαναφέραμε συνδέονται ιδιαίτερα έντονα με τομείς που κυριαρχούνται από επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους, παρόλο που και μεγάλες εταιρείες με πολλές εγκαταστάσεις και υποκαταστήματα παραγωγής έχουν επίσης επηρεαστεί σημαντικά από την πρόσφατη στροφή στην ευελιξία διάφορων τύπων εκβιομηχάνισης. Έτσι, στρατηγικές μειώσεις στα ποσοστά κατασκευάζω για πώληση και η έρευνα για πρακτικές ρευστής απασχόλησης γίνονται προφανώς ολοένα και πιο σταθερά στοιχεία του σύγχρονου κόσμου των επιχειρήσεων. Ακόμη και οι τομείς μαζικής παραγωγής δεν έχουν αποφύγει τις πιέσεις αυτές (Abernathy et al., 1983· Cohen and Zysman, 1987). Σε πολλούς απ' αυτούς τους τομείς, οι επιχειρηματίες έχουν πειραματιστεί σε μεγάλη κλίμακα χρησιμοποιώντας μέσα που βοηθούν την ευελιξία, σαν τον ρομποτοποιημένο εξοπλισμό, τους κύκλους ποιότητας των εργατών και άλλες νεοφορντιστικές εργασιακές πρακτικές, όπως η αυξανόμενη υπεργολαβική δραστηριότητα και συστήματα έγκαιρης παράδοσης. Οι διοικήσεις των βιομηχανιών μαζικής παραγωγής τα τελευταία χρόνια επιδόθηκαν επίσης σε επιτυχημένες επιθέσεις κατά των κεκτημένων δικαιωμάτων που περιλαμβάνουν οι κανονισμοί εργασίας, τα οποία στο παρελθόν εξασφαλιζόνταν από τα ισχυρά εργατικά συνδικάτα. Οι τάσεις αυτές για αυξανόμενη ευελιξία ενθαρρύνθηκαν ιδιαίτερα από την έντονη διαφοροποίηση των προϊόντων, τον ανταγωνισμό σε αγορές μεγάλου όγκου και από την εισαγωγή, σε παλιότερες περιφέρειες μαζικής παραγωγής, οπισθοδρομικών κανόνων και πρακτικών της αγοράς εργασίας που τώρα εκπονούνται στα συμπλέγματα ευέλικτης παραγωγής, τα οποία αποτελούν τους πυρήνες των νέων κέντρων ανάπτυξης του παγκόσμιου συστήματος.

3. Νέοι βιομηχανικοί χώροι

Είδαμε ότι η εμφάνιση και επέκταση των ευέλικτων βιομηχανικών συστημάτων προκάλεσε μαζική, αν και επιλεκτική, επανασυγκέντρωση της παραγωγής. Τώρα μπορούμε να ρωτήσουμε: Πού συνέβη αυτή η επανασυγκέντρωση; Πώς ακριβώς εμφανίστηκε; Και ποιες είναι οι ιδιαίτερες γεωγραφικές μορφές της;

Ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των νέων ευέλικτων συνόλων παραγωγικής δραστηριότητας που ορίσαμε παραπάνω, είναι το ότι στις αρχικές φάσεις ανάπτυξής τους (στις δεκαετίες του '50 και του '60) από χωροθετική άποψη λίγα στοιχεία τα κράτησαν συνδεδεμένα με τα παλιά κέντρα της φορντιστικής μαζικής παραγωγής. Δεν είχαν ιδιαίτερη ζήτηση για τους τύπους εισροών και εργασίας

που διέθεταν τα κέντρα εκείνα, και εξαρχής είχαν σχετική ελευθερία εγκατάστασης σε ποικιλία γεωγραφικών τόπων. Επιπλέον, τα παλιά κέντρα με τον υψηλό εργατικό συνδικαλισμό και τους σχετικά πολιτικοποιημένους πληθυσμούς της εργατικής τάξης -κάτι που οδηγούσε σε πεισματικές «ακαμψίες» τόσο στο χώρο δουλειάς όσο και στην τοπική αγορά εργασίας- από πολλές απόψεις αποτελούσαν εχθρικό περιβάλλον για τα νέα ευέλικτα σύνολα. Μπορούμε να πούμε ότι, τουλάχιστον για μια περίοδο, ανοίχτηκε διάπλατα ένα παράθυρο στις χωροθετικές δυνατότητες, καθώς έμπαινε στη σκηνή του σύγχρονου καπιταλισμού το νέο καθεστώς συσώρευσης. Μια συνέπεια ήταν ότι πολλοί παραγωγοί στα νέα σύνολα, αλλά κατά κανένα τρόπο όλοι, άρχισαν να αναζητούν εναλλακτικούς τόπους εγκατάστασης, χωρίς επιρροές από την προηγούμενη ιστορική εμπειρία της, μεγάλης κλίμακας, βιομηχανικής δραστηριότητας και των φορντιστικών σχέσεων απασχόλησης (Scott and Angel, 1987· Scott and Störper, 1987). Σε τέτοιο περιβάλλον μπορούν να εγκατασταθούν νέα και πειραματικά είδη κοινωνικοτεχνικών δομών με ελάχιστα τοπικά κωλύματα. Αυτό είναι διπλά σημαντικό στις περιπτώσεις που πρωταρχικοί σκοποί είναι η αποφυγή της ακαμψίας και η θεομοποίηση της ευελιξίας.

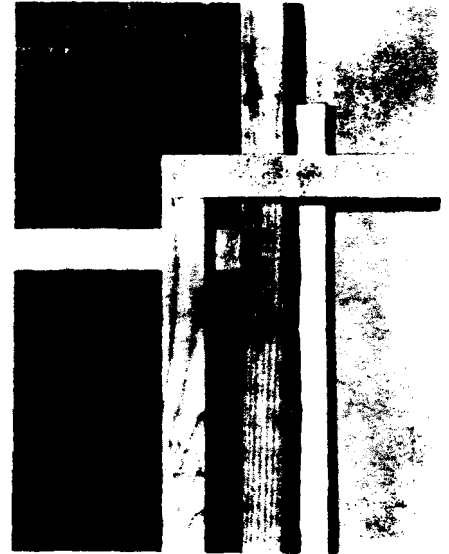
Τις τελευταίες δεκαετίες λοιπόν, στο πεδίο του καπιταλισμού εμφανίστηκαν πολλοί νέοι βιομηχανικοί χώροι. Οι χώροι αυτοί είναι αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας, που εμπεριέχει την τάση των σύγχρονων ευέλικτων συστημάτων παραγωγής να αποφεύγουν τα παλιότερα κέντρα συσώρευσης, σε συνδυασμό με μια δυναμική χωροθετικής ενδόρρησης, η οποία οφείλεται στα αυξανόμενα επίπεδα εξωτερικεύσης. Ως επί το πλείστον, οι χώροι αυτοί περιλαμβάνουν είτε (α) έναν αριθμό θυλάκων στο εσωτερικό παλιότερων βιομηχανικών περιφερειών, είτε (β) -κι αυτό είναι σημαντικότερο- μια σειρά περιοχών που μέχρι τούδε σιγνέλιπταν με τα εκτεταμένα γεωγραφικά όρια της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης.

Η πρώτη από τις κατηγορίες αυτές περιλαμβάνει πολλές ενδοαστικές περιοχές σε μεγάλες μητροπολιτικές περιφέρειες με ξαναζωντανεμένες χειροτεχνικές βιομηχανίες, όπως ο ρουχισμός, τα έπιπλα, τα κοσμήματα, τα δερμάτινα και, στην περίπτωση του Λος Άντζελες, η βιομηχανία του κινηματογράφου (Störper and Christopherson, 1987). Περιλαμβάνει επίσης προαστιακές επεκτάσεις των ίδιων μητροπολιτικών περιφερειών όπου ενίοτε βρίσκονται βιομηχανικά συμπλέγματα υψηλής τεχνολογίας. Ξεχωριστό παράδειγμα του τελευταίου φαινομένου είναι το Route 128 βιομηχανικό σύμπλεγμα στα

δυτικά προάστια της Βοστώνης (Dorlman, 1983). Σε όλους αυτούς τους θύλακες, οι επιχειρήσεις προσπαθούν, συνήθως ενεργά, να αποκλείσουν από το εργατικό δυναμικό τους την παραδοσιακή αρσενική εργατική τάξη, και επιδιώκουν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις τους για ανειδίκευτη χειρωνακτική εργασία απασχολώντας κατά προτίμηση γυναίκες και νεοαφιχθέντες μετανάστες (Morgan and Sayer, 1985).

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι διάφορες «ζώνες του ήλιου» και ζώνες «τρίτης ανάπτυξης» στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη. Πρόκειται για περιοχές που προηγουμένως ήταν περιφερειακές ή ημιπεριφερειακές ζώνες και περιέβαλλαν τις παλιές πολυμένες περιφέρειες της φορντιστικής συσώρευσης. Οι οικονομίες τους βασίζονταν παραδοσιακά σε μεγάλο βαθμό στη γεωργία, στο εμπόριο και στη βιομηχανία μικρής κλίμακας (που συμπληρωνόταν σε ορισμένες περιπτώσεις από αποκεντρωμένα κλαδικά εργοστάσια), και η ανάπτυξη αστικών κέντρων ήταν μέχρι πολύ πρόσφατα σχετικά περιορισμένη. Σε πολλές περιπτώσεις (προφαντός στη «ζώνη του ήλιου» των ΗΠΑ), οι περιοχές αυτές είχαν ένα κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον σχετικά ελεύθερο από προηγούμενη άμεση επαφή με τη μεγάλη βιομηχανία και τα μεγάλα, εθνικής κλίμακας, συνδικάτα, κι έτσι ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές στους βιομηχανικούς τομείς που μπορούσαν να αποφύγουν τη χωροθετική έλξη παλιότερων εδραιομένων βιομηχανικών κέντρων. Αυτές οι πρώην περιφερειακές και ημιπεριφερειακές περιοχές αποτελούν τώρα πολλούς από τους νέους βιομηχανικούς χώρους του καθεστώτος της ευέλικτης συσώρευσης: μεταξύ τους αρκετοί αναπτύσσονται επί του παρόντος με εξαιρετική ζωτικότητα καθώς αρχίζουν να οικοδομούνται σε αυτούς πρόσφατα δημιουργημένες οικονομίες συγκέντρωσης, παρόλο που σε μεμονωμένες περιπτώσεις υπάρχουν αναμφίβολα σημαντικές διαφορές στους τύπους ανάπτυξης. Για να διασαφηνίσουμε κάποιες από τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα σ' αυτούς τους νέους βιομηχανικούς χώρους, ας δούμε με συντομία λίγα εμπειρικά παραδείγματα αντλημένα από την Ιταλία, την Αγγλία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ.

Στην ονομαζόμενη «Τρίτη Ιταλία» τις δυο-τρεις τελευταίες δεκαετίες έγινε μεγάλη επέκταση των τοπικών συμπλεγμάτων παραγωγής, που βασίζονται σε εξαιρετικά ευέλικτα είδη βιοτεχνικού χαρακτήρα βιομηχανίας (Bagnasco, 1977). Αυτό το μέρος της Ιταλίας βρίσκεται στη βορειοανατολική και κεντρική χώρα, έχοντας ως κέντρο την περιοχή που εστιάζεται στις διοικητικές περιφέρειες Emilia-Romagna, Marche, Tuscany και Veneto.

Στο αποκορύφωμα της φορντιστικής συσώρευσης τις μεταπολεμικές δεκαετίες, η «Τρίτη Ιταλία» βρίσκεται φανερά εκτός ενός εδαφικού συστήματος οργανωμένου γύρω από τα μεγάλα συμπλέγματα παραγωγής του Βορρά και τα αποκεντρωμένα κλαδικά εργοστάσια του Mezzogiorno. Η βιομηχανική βάση αυτής της περιφέρειας παραδοσιακά αποτελούνταν από συγκροτήματα δραστηριοτήτων χειροτεχνικής παραγωγής, τα οποία κατανέμονταν σ' ένα πυκνό δίκτυο πόλεων μικρού και μεσαίου μεγέθους. Σήμερα, η βάση αυτή αποτελεί ένα από τα δυναμικότερα τμήματα της σύγχρονης ιταλικής οικονομίας. Η κυριότερη δύναμή της έγκειται στις πολλές εξειδικευμένες συγκεντρώσεις βιοτεχνικών επιχειρήσεων, που παράγουν εκροές έντονου σχεδιασμού, εκροές διαφοροποιημένου προϊόντος με σύντομη διάρκεια παραγωγής, και παρουσιάζουν αξιοθαύμαστη προσαρμοστικότητα όσον αφορά τις οργανωτικές σχέσεις και τις σχέσεις αγοράς εργασίας. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτών των συγκεντρώσεων είναι το Arezzo με τη βιομηχανία χρυσών κοσμημάτων, η Μπολόνια με τις βιομηχανίες μηχανικού εξοπλισμού και με την υψηλής απόδοσης παραγωγή αυτοκινήτων, το Carrpi με τα εργοστάσια πλεκτών ενδυμάτων, το Prato με τα μάλλινα υφάσματα, το Sassuolo με τα κεραμικά του και η περιφέρεια του Marche με τα κέντρα επίπλων και παραγωγής παπουτσιών (Garofoli, 1981· Mezzino, 1985· Russo, 1985· Solinas, 1982). Τελείως αντίθετα απ' ό,τι συμβαί-

πλεγμάτων είναι μάλλον μέτρια σε σύγκριση με τα αμερικανικά δεδομένα. Βέβαια, για τα γαλλικά και τα αγγλικά προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και οι τελικές αγορές είναι συγκριτικά μικρότερες. Πάντως, στην Αγγλία και τη Γαλλία δύο μείζονες προαστιακές τεχνοπόλεις ανα-

μπορεί επίσης να παρατηρηθεί συγκέντρωση της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας σε απομονωμένες αστικές περιοχές και προαστιακές τεχνοπόλεις. Ο πρώτος απ' αυτούς τους δύο τύπους χωροθέτησης μπορεί να αντιπροσωπευθεί από κέντρα όπως η Albuquerque, το Austin, το Boulder και το Colorado Springs, καθένα από τα οποία αποτελεί ιδιαίτερο στάδιο στη διαδικασία της νέας βιομηχανικής ανάπτυξης υψηλής τεχνολογίας. Ο δεύτερος τύπος χωροθέτησης αντιπροσωπεύεται εντυπωσιακά από το Orange County και τη Silicon Valley, που αναμφισβήτητα είναι δύο από τα πυκνότερα και δυναμικότερα νέα παραγωγικά συμπλέγματα υψηλής τεχνολογίας στον κόσμο (Saxenian, 1983· Scott, 1988). Οι αντιπροσωπευτικές αυτές περιπτώσεις υπόκεινται όλες σε προηγμένη κάθετη αποδιάθρωση των διαδικασιών παραγωγής σε συνδυασμό με την ακραία αστάθεια στην αγορά εργασίας, όχι μόνο όσον αφορά τους δευτερεύοντες εργαζόμενους αλλά και σχετικά με πολλές κατηγορίες ειδικευμένων τεχνικών και επιστημονικών στελεχών. Σε μια έρευνα που έχω εκθέσει αλλού, έδειξα ότι τόσο το Orange County όσο και η Silicon Valley αναπτύχθηκαν στη βάση ενός συνεχώς εντεινόμενου κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, που προκάλεσε την εμφάνιση πυκνών σχηματισμών αλληλεξάρτητων παραγωγών και υπεργολάβων στον πυρήνα των αναπτυσσόμενων πολυεδρικών αγορών εργασίας (Scott, 1988· Scott and Angel 1987). Από την άλλη μεριά, τα βιομηχανικά αυτά συμπλέγματα έγιναν λειτουργικά και χωρικά επίκεντρα μιας ανανεωμένης διαδικασίας γρήγορης αστικής ανάπτυξης.

Ανάλογα φαινόμενα ευέλικτης εκβιομηχάνισης και επανασυγκέντρωσης διαπιστώθηκαν στη Νότια Νορβηγία, στη Δανία, στη Φλάνδρα, στη Βαυαρία και το Μπάντεν-Βίρτεμπεργκ της Δυτικής Γερμανίας, στην περιφέρεια Γιούρα της Ελβετίας, στη Βορειοανατολική Ισπανία, στην Κεντρική Πορτογαλία και αλλού. Ορισμένες από τις προαναφερόμενες περιοχές αναπτύσσονται στη βάση μιας ξανανωμένης χειροτεχνικής παραγωγής· άλλες έχουν γίνει κέντρα βιομηχανικής ανάπτυξης υψηλής τεχνολογίας. Πρέπει να τονίσουμε για άλλη μία φορά ότι καθεμία απ' αυτές τις περιοχές αντιπροσωπεύει μοναδική περίπτωση κοινωνικής και πολιτικής ζωής, πράγμα που επίσης σημαίνει ότι καθεμία ακολουθεί μοναδική αναπτυξιακή τροχιά. Πέρα απ' αυτό, σε κάθε περίπτωση μπορεί δυναμικά να εντοπισθεί ένα κοινό υποκείμενο σύστημα δομικής δυναμικής. Όπως ξέρουμε, η δυναμική αυτή περιστρέφεται κατά το πλείστον γύρω από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, το σχηματισμό των εξωτερικών οικονομιών, τη διάλυση των ακαμψιών

νει στη «ζώνη του ήλιου» των ΗΠΑ, πολλοί δήμοι στην «Τρίτη Ιταλία» πολιτικά ανήκουν στην αριστερά. Παρά την κατάσταση αυτή, οι τοπικές διοικήσεις προσπάθησαν να κλιωσορίσουν «μη μονοπωλιακές» βιοτεχνικές μορφές βιομηχανίας· επίσης, απουσιάζει το είδος ταξικής πόλωσης που χαρακτηρίζει τις περιφέρειες μαζικής παραγωγής. Πάνω σ' αυτά τα θέματα, οι βιομηχανικοί παραγωγοί της περιοχής τα πήγαν πάρα πολύ καλά τα πρόσφατα χρόνια -ακόμη και κατά την κρίση στη δεκαετία του '70- και, σε συνεργασία με ειδικευμένους οργανισμούς μάρκετινγκ (προώθησης προϊόντων), κατάφεραν να δημιουργήσουν και να κυριαρχήσουν σε αναρίθμητες διεθνείς θέσεις αγοράς. Εν πάση περιπτώσει, τα μαθήματα που μπορούμε να πάρουμε από τη σύγχρονη εκβιομηχάνιση της «Τρίτης Ιταλίας» είναι εξίσου σημαντικά με εκείνα της Ιαπωνίας.

Στην Αγγλία και τη Γαλλία, τα συγκεντρωμένα βιομηχανικά συμπλέγματα υψηλής τεχνολογίας ευδοκίμουν σήμερα σε απομονωμένα κέντρα όπως το Cambridge, η Grenoble, το Montpellier, η Sophia Antipolis και η Toulouse. Τα συμπλέγματα αυτά, όπως κι εκείνα της «Τρίτης Ιταλίας», τείνουν να αποτελούνται από μικρές, συνδεδεμένες μεταξύ τους, εγκαταστάσεις, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις από λειτουργική άποψη εστιάζονται κι αυτά σε μεγάλα προωθητικά εργοστάσια. Γενικά, η κλίμακα (και συνεπώς η εσωτερική διαφοροποίηση) αυτών των συμ-

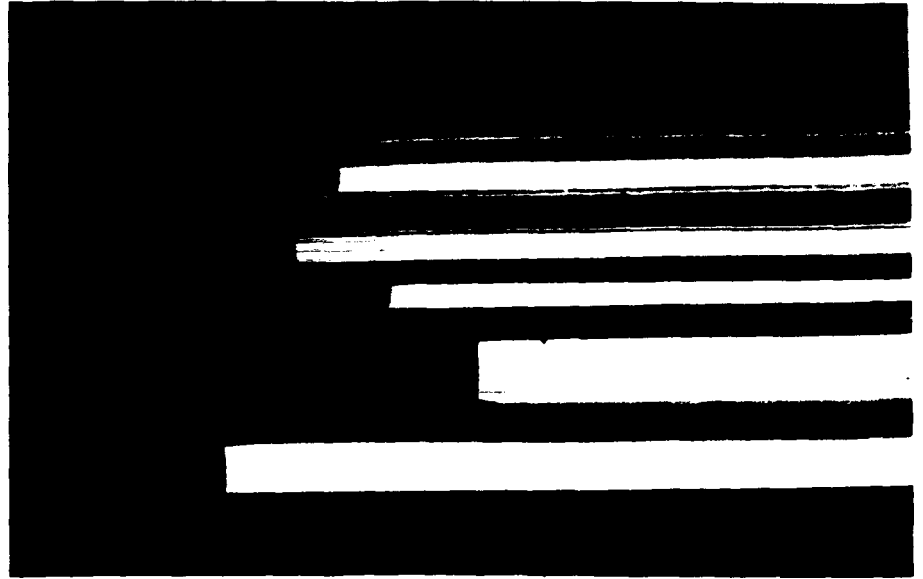
πτύχθηκαν με μεγάλη ταχύτητα από τη δεκαετία του '70 και εξής: η μία βρίσκεται κατά μήκος του διαδρόμου M4 ανάμεσα στο Λονδίνο και το Reading, και η άλλη στην «Πόλη της επιστήμης», στο νοτιότερο τμήμα της μείζονος περιφέρειας του Παρισιού (Breheny et al., 1985· Decoster and Tabariés, 1986· Noë, 1982). Μολονότι μάλιστα γειτνιάζουν με μείζονες μητροπολιτικές περιφέρειες, οι δύο αυτές τεχνοπόλεις διαπερνώνται από ημιαγροτικές εκτάσεις με πολλούς άθικτους υπαίθριους χώρους και, για να μιλήσουμε με κοινωνικούς όρους, απέχουν πολύ από τις παλιότερες εστίες στισώρευσης. Σ' αυτό το περιβαλλοντικό φόντο μπαίνουν τώρα, εμφανώς σε εντατική φάση εξέλιξης, η παραγωγή και η τοπική δραστηριότητα της αγοράς εργασίας που βασίζεται σε τομείς όπως η ηλεκτρονική, οι κομπιούτερ, η βιοτεχνολογία, η ανάπτυξη προγραμμάτων software και άλλα είδη βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας. Τα τελευταία χρόνια, οι Γάλλοι αρμόδιοι για την περιφερειακή πολιτική άρχισαν να παίζουν έναν ιδιαίτερο ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη των εθνικών τεχνοπόλεων. Μεγάλο μέρος του ρόλου αυτού αφορούσε προσπάθειες υποκίνησης των οικονομιών συγκέντρωσης σε επιλεγμένες περιοχές μέσω δημόσιων κέντρων καινοτομίας και κέντρων μεταφοράς περιφερειακής τεχνολογίας, καθώς και γενναιόδωρων επιδοτήσεων σε καινοτόμους επιχειρησείς (Danon, 1986· OEC-D, 1986).

Τέλος, στη «ζώνη του ήλιου» των ΗΠΑ

στην αγορά εργασίας και την επανασυγκέντρωση της παραγωγής. Επιπλέον, εκείνα τα μέρη που άρχισαν νωρίς την ευέλικτη εκβιομηχάνιση προσπάθησαν να προχωρήσουν αργά αλλά σίγουρα, στηριζόμενα στα πλούσια και ενδογενή χωρικά πλεονεκτήματά τους. Με αυτόν τον τρόπο, το «παράθυρο» των χωροθετικών δυνατοτήτων που προαναφέραμε άρχισε σε αρκετές περιπτώσεις να κλείνει πάλι, καθώς οι επιχειρήσεις στους τομείς ευέλικτης παραγωγής έβρισκαν όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες. Δεν μπορούσαν, π.χ., να αναπτυχθούν χωρίς τις εντεινόμενες οικονομίες συγκέντρωσης, που είναι τώρα διαθέσιμες σε ιδιαίτερους τόπους στους νέους βιομηχανικούς χώρους της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Κάθε ιδιαίτερος χώρος είναι η τοποθεσία ενός εξελισσόμενου πολωμένου συμπλέγματος παραγωγικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερων φαινομένων της τοπικής αγοράς εργασίας και της κοινωνικής ζωής, όπου κάθε στοιχείο (συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, των περιοχών κατοικίας, του μηχανισμού της τοπικής κυβέρνησης κ.ο.κ.) συμβάλλει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη συνολική διαδικασία της τοπικά καθορισμένης αναπαραγωγής. Αναμφίβολα, έχει ενδιαφέρον μια εμπειριστική ιστορική εξήγηση της προέλευσης οποιουδήποτε συμπλέγματος, όπως στην περίπτωση της εξακρίβωσης του ρόλου του Shockley, του Terman και του Πανεπιστημίου Stanford στην αρχική ανάπτυξη της Silicon Valley· ωστόσο, μια τέτοια εξήγηση δεν μπορεί ποτέ να διευκρινίσει τους μεταγενέστερους μακροπρόθεσμους τύπους ανάπτυξης. Γι' αυτά τα θέματα, οι ανεκδοτολογικές ερμηνείες φαίνεται ότι είναι τόσες όσες και οι μεμονωμένες περιπτώσεις. Με θεωρητικούς όρους, το ενδιαφέρον και το σημαντικό είναι η εσωτερική δυναμική κάθε τοπικού συμπλέγματος ως συνόλου αλληλένδετων παραγωγών και συναφών τοπικών αγορών εργασίας.

Οι νέοι βιομηχανικοί χώροι που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο τα τελευταία είκοσι χρόνια αναπτύσσονται με ολοένα γρηγορότερο ρυθμό. Η αναπτυξιακή τους ώθηση γίνεται όλο και πιο ισχυρή, καθώς διευρύνονται ορισμένες επιλεγμένες αγορές για πολλά προϊόντα τους. Έτσι, για παράδειγμα, προϊόντα με υψηλό επίπεδο design της «Τρίτης Ιταλίας» εξάγονται τώρα με επιθετικό τρόπο σ' ολόκληρο τον κόσμο, ενώ στις ΗΠΑ συνεχίζουν να αυξάνονται οι στρατιωτικές και εμπορικές απαιτήσεις για βιομηχανικές εκροές υψηλής τεχνολογίας. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι οι συνθήκες αυτές μπορούν να ανατραπούν ιστορικά: Οι αγορές μπορεί να συρρικνωθούν ή να υποχωρήσουν μπροστά στον εξωτερικό ανταγωνισμό· οι

τεχνολογίες παραγωγής και η οργάνωση εργασίας μπορεί να επανασυνδεθούν λαμβάνοντας μορφή ρουτίνας· η τοπική αποκέντρωση και διασπορά μπορεί να αρχίσει να υπονομεί τη διαδικασία της συγκέντρωσης· και βιομηχανικές κοινότητες που ευδοκίμοσαν ως μια ελοχή

μπορούν να πέσουν σε στασιμότητα και αποσύνθεση, όπως ακριβώς συνέβη σε παλαιότερες περιόδους στην πορεία της καπιταλιστικής οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

4. Προς μια θεωρητική σύνθεση

Τα σύγχρονα καπιταλιστικά συστήματα παραγωγής εξελίχθηκαν προφανώς τα τελευταία είκοσι χρόνια μακριά από τις σχετικά άκαμπτες φορντιστικές βιομηχανικές δομές, προς πιο ευέλικτες μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Αυτή η εξελικτική τάση είναι συνδεδεμένη με συνακόλουθες αλλαγές στο καθεστώς της συσσώρευσης και στον τρόπο κοινωνικής ρύθμισης. Το γεωγραφικό αντίστοιχο ήταν η μερική αλλά σαφής μετατόπιση των χωροθετικών θεμελίων του σύγχρονου καπιταλισμού.

Καθώς τα γεγονότα αυτά διαδραματίζονταν την περίοδο κρίσης στη δεκαετία του '70, αντίστοιχη κρίση φάνηκε να προκαλείται στη θεωρία της πόλης και στην περιφερειακή θεωρία. Οι παλιές αναλύσεις των μορφών χωρικής ανάπτυξης, σε σύνδεση με το καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης και τον συγγενή του τρόπο ρύθμισης (που εξέφραζε το κενσινανό κράτος πρόνοιας), δεν ήταν πια ικανοποιητικές ως περιγραφές των πραγματικότητων· και δεν φαινόταν ακόμη στον ορίζοντα ένα εναλλακτικό θεωρητικό πλαίσιο ικανό να εντάξει πλήρως τις ανα-

δόμενες νέες τάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας στο σύμπαν του λόγου του. Ακόμη και τώρα, δύσκολα μπορούμε να ισχυριστούμε πως υπάρχει κάποια συναίνεση όσον αφορά την τρέχουσα κατάσταση. Μια από τις φανερότερες απαντήσεις της ανθρώπινης γεωγραφίας σ' αυτή τη σύγχυση ήταν η απογοήτευση από τη θεωρητική εργασία γενικά, η ριζοσπαστική επιστροφή στην εμπειρική έρευνα, ο πολλαπλασιασμός των μελετών για συγκεκριμένες περιπτώσεις και η επιμονή στη σημασία του τοπικού σε βάρος του παγκόσμιου και γενικού. Η αντίδραση αυτή είναι απόλυτα κατανοητή, και μας έδωσε πολλές καινούργιες γνώσεις για τις λεπτομερείς λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλισμού· χάρη σε αναλύσεις μεσαίας και μικρής κλίμακας. Ωστόσο, φαίνεται πως υπάρχει επιτακτική ανάγκη να ξαναθεθούν μακροθεωρητικά ερωτήματα για τη λογική της καπιταλιστικής κοινωνίας ως συνόλου. Ιδιαίτερα επείγει η διεξοδικότερη εξέταση του σχηματισμού, των χαρακτηριστικών και της ιστορικής πορείας της ευέλικτης συσσώρευσης και του(των) συνοδο(ών) κοινωνικής ρύθμισης, γιατί μόνο όταν αποσαφηνίσουμε τα ζητήματα αυτά θα μπορέσουμε να εξηγήσουμε τα γεωγραφικά αποτελέσματα που συμβαίνουν σήμερα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις (Harvey and Scott, 1988). Ελπίζω ότι τα επιχειρήματα που ήδη εξέθεσα μπορούν να υποδείξουν κάποιους δυναμικά γόνιμους δρόμους συμφιλίωσης ανάμεσα στη θεωρητική και στην εμπειρική εργα-

σία των ανθρωπογεωγράφων, καθώς στον σύγχρονο καπιταλισμό βαθαίνει και διευρύνεται η τάση για ευέλικτη οργάνωση παραγωγής.

Στο μεταξύ, αντιμετωπίζουμε επίσης την ανάγκη να δώσουμε μια λογική εξήγηση για τη σύγχρονη συγκυρία στις χωροοικονομίες της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης, με τα συγκρουόμενα, διασταυρούμενα και συγχέομενα ρεύματά τους. Τα ρεύματα αυτά σε μεγάλο βαθμό ξεπηδούν από τη σύγχρονη παρουσία ενός γηράσκοντος καθεστώτος φορντιστικής συσώρευσης και ενός αναπτυσσόμενου καθεστώτος ευέλικτης συσώρευσης, που, με τη σειρά της, δημιουργεί ένα πολύπλοκο πλέγμα παλιών και νέων βιομηχανικών χώρων οι οποίοι αλληλεπικλύπτονται στον διαρκώς μεγεθνύμενο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Όποια κι αν είναι η μελλοντική εξελικτική πορεία του συστήματος αυτού, είναι φανερό ότι το πεδίο της καπιταλιστικής παραγωγής είναι σήμερα ριζικά διαφορετικό απ' ό,τι ήταν πριν από είκοσι χρόνια. Στο άρθρο αυτό σκιαγράφησα ένα πλαίσιο για τις αλλαγές αυτές. Μένει να γίνει πολλή ερευνητική δουλειά εννοιολογικής επεξεργασίας, εμπειρικής ανάλυσης και επανεκτίμησης. ■

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abernathy W.J., Clark K.B. and Kantrow A.M. 1983: *Industrial renaissance: producing a competitive future for America*. New York: Basic Books.
- Aglietta M. 1976: *A theory of capitalist regulation*. London: New Left Books.
- Babbage C. 1835: *On the economy of machinery and manufactures*. New York: A.M. Lelley.
- Bagnasco A. 1977: *Tre Italie: la problematica territoriale dello sviluppo*. Bologna: Il Mulino.
- Becattini G. 1987: L'unità d'indagine. In Becattini G., editor, *Mercato e forze locali: il distretto industriale*. Bologna: Il Mulino, 35-48.
- Bellandi M. 1986: *The marshallian industrial district*. Dipartimento di Scienze Economiche, Università degli Studi di Firenze. *Studie Discussioni* No 42.
- Boyer R. 1986a: *La théorie de la régulation: une analyse critique*. Paris: Editions La Découverte.
- editor, 1986b: *La flexibilité du travail en Europe*. Paris: Editions La Découverte.
- Breheny M., Cheshire P. and Langland R. 1985: The anatomy of job creation? Industrial change in Britain's M4 corridor. In Hall P. and Markusen A., editors, *Silicon landscapes*. Boston: Allen and Unwin, 118-33.
- Brusco S. 1983: Flessibilità e solidità del sistema: l'esperienza emiliana. In Fuà G. and Zaccchia C., editors, *Industrializzazione senza fratture*. Bologna: Il Mulino, 103-24.
- Coase R.H. 1937: The nature of the firm. *Economica* 4, 386-405.
- Cohen S.S. and Zysman J. 1987: *Manufacturing matters: the myth of the post-industrial economy*. New York: Basic Books.
- Cusumano M.A. 1985: *The Japanese automobile industry*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Danon G. 1986: *Pour une politique régionale de la recherche et la technologie en Ile-de-France*. Paris: Ministère de la Recherche et de la Technologie, Délégation Régionale à la Recherche et à la Technologie de l' Ile de France Sud.
- Decoster E. and Tabariés M. 1986: L'innovation dans un pôle scientifique et technologique: le cas de la Cité Scientifique, Ile de France Sud. In Aydalot P., editor, *Milieus innovateurs en Europe*. Paris: Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs, 79-100.
- Dorfman N.S. 1983: Route 128: the development of a regional high technology economy. *Research Policy* 12, 299-316.
- Fuà G. 1983: L'industrializzazione nel nord est e nel centro. In Fuà G. and Zaccchia C., editors, *Industrializzazione senza fratture*. Bologna: Il Mulino, 7-46.
- Garofoli G. 1981: Lo sviluppo delle aree periferiche nell'economia italiana degli anni settanta. *L'Industria* 3, 391-404.
- Harvey D. and Scott A.J. 1988: The practice of human geography: theory and empirical specificity in the transition from Fordism to flexible accumulation. In Macmillan W.D., editor, *Remodelling geography*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lash S. and Urry J. 1987: *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lipietz A. 1986: New tendencies in the international division of labor: regimes of accumulation and modes of social regulating. In Scott A.J. and Störper M., editors, *Production, work, territory: the geographical anatomy of industrial capitalism*. Boston: Allen and Unwin, 16-40.
- Marshall A. 1920: *Principles of economics*. London: Macmillan.
- 1932: *Industry and trade*, third edition. London: Macmillan.
- Marx K. 1867: *Capital: a critique of political economy*. Harmondsworth: Penguin Books, reprinted 1976.
- Mezzino A. 1985: Sviluppo settoriale e organizzazione territoriale di un'area di piccola impresa: il caso del distretto di Pesaro. In Innocenti R., editor, *Piccola città e piccola impresa*. Milan: Franco Angeli, 269-99.
- Morgan K. and Sayer A. 1985: A modern industry in a mature region: the restructuring of labour-management relations. *International Journal of Urban and Regional Research* 9, 383-404.
- Noë P. 1982: *Cité scientifique, Ile de France Sud*, rapport au ministre de l'Industrie et de la Recherche. Paris: Palais du Luxembourg.
- OECD 1986: *La politique d'innovation en France*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Piore M. and Sabel C. 1984: *The second industrial divide*. New York: Basic Books.
- Russo M. 1985: Technical change and the industrial district: the role of interfirm relations in the growth and transformation of ceramic tile production in Italy. *Research Policy* 14, 329-43.
- Sabel C. and Zeitlin J. 1985: Historical alternatives to mass production: politics, markets and technology in nineteenth-century industrialization. *Past and Present* 108, 133-76.
- Saxenian A. 1983: The urban contradictions of Silicon Valley. *International Journal of Urban and Regional Research* 17, 237-61.
- Scott A.J. 1988: *Metropolis: from the division of labor to urban form*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Scott A.J. and Angel D. 1987: The US semiconductor industry: a locational analysis. *Environment and Planning A* 19, 875-912.
- Scott A.J. and Störper M. 1987: High technology industry and regional development: a theoretical critique and reconstruction. *International Social Science Journal* 112, 215-32.
- Smith A. 1776: *The wealth of nations*. Harmondsworth: Penguin, reprinted 1970.
- Solinian G. 1982: Labour market segmentation and workers' carlers: the case of the Italian knitwear industry. *Cambridge Journal of Economics* 6, 331-52.
- Stigler G.J. 1951: The division of labor is limited by the extent of the market. *Journal of Political Economy* 59, 185-93.
- Störper M. and Christopherson S. 1987: Flexible specialization and regional industrial agglomeration: the case of the US motion picture industry. *Annals of the Association of American Geographers* 77, 104-17.
- Tolliday S. and Zeitlin J. 1986: Introduction: between fordism and flexibility. In Tolliday S. and Zeitlin J., editors, *The automobile industry and its workers: between fordism and flexibility*. Cambridge: Polity Press.
- Von Böhm-Bawerk E. 1891: *The positive theory of capital*. New York: G.E. Stechert.
- Williamson O. 1975: *Markets and hierarchies: analysis and antitrust implications*. New York: Free Press.
- 1985: *The economic institutions of capitalism*. New York: Free Press.
- Young A. 1928: Increasing returns and economic progress. *Economic Journal* 38, 527-42.

Ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία: η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας»*

ARNALDO BAGNASCO (1982)

Η ΕΡΓΑΣΙΑ αυτή αφορά τη μικρή βιομηχανία της Ιταλίας, η οποία αποτελεί συγχρόνως ένα δομικό στοιχείο της εθνικής οικονομίας της χώρας, στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, και ένα συνδυαστικό στοιχείο μεταξύ της «τυπικής» και «άτυπης» οικονομίας. Θα ασχοληθώ ιδιαίτερα με τα παρακάτω ερωτήματα: Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της μικρής βιομηχανίας σε μια βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα; Σε ποιες περιφέρειες αναπτύσσονται αυτά τα χαρακτηριστικά, και γιατί; Ποιες είναι οι κοινωνικές συνθήκες που επιτρέπουν αυτού του είδους την ανάπτυξη, και ποιες οι τάσεις για το μέλλον;

Στην Ιταλία ο ένας στους δύο εργαζόμενους στη βιομηχανία απασχολείται σε μονάδες με λιγότερα από εκατό άτομα. Η οικονομική ανάπτυξη στο σύνολό της οπωσδήποτε κατευθύνεται και κυριαρχείται από τις μεγάλες βιομηχανίες (αυτοκίνητα, χημικά, πετρελαιοειδή), αλλά η σημασία των μικρών βιομηχανιών είναι προφανής. Η ερμηνεία για το ειδικό βάρος της μικρής βιομηχανίας δεν μπορεί να αναζητηθεί μόνο στη διατήρηση τοπικών μορφών παραδοσιακής παραγωγής. Πρέπει επίσης να εξεταστεί η σημασία της μικρής βιομηχανίας στο ΑΕΠ. Επιπλέον, πρέπει να σημειώσουμε ότι η μεγάλη βιομηχανία αντιμετωπίζει τώρα σημαντικές δυσκολίες, ενώ η μικρή συνεχίζει να έχει σημαντικά κέρδη πραγματοποιώντας επενδύσεις και ενισχύοντας την απασχόληση.

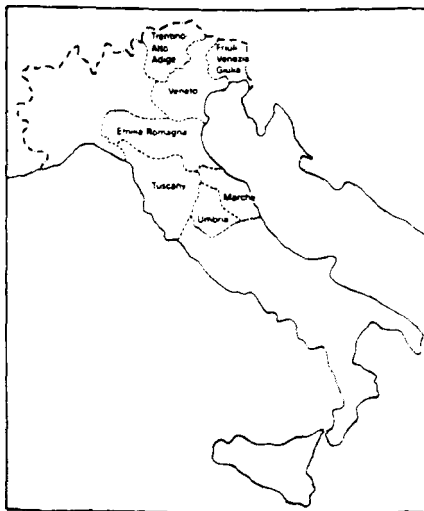
Αν και η μικρή βιομηχανία είναι διασκορπισμένη σε όλη τη χώρα, σε κάποιες περιοχές το βιομηχανικό σύστημα συνολικά είναι εξαρτημένο απ' αυτήν. Η Κεντρική και Νοτιοανατολική Ιταλία, που αποτελείται από τις περιφέρειες Marche, Toscana, Emilia-Romagna και Veneto (βλ. *χάρτη*), αποτελούν μια μεγάλη, σχεδόν ομοιογενή περιοχή που χαρακτηρίζεται απ' αυτό το είδος της ανάπτυξης. Σε μια προηγούμενη εργασία μου (Bagnasco, 1977), ονόμασα αυτή την περιοχή «Τρίτη Ιταλία», οδηγούμενος από την ενδιάμεση θέση της μεταξύ του Βορρά και βορειοδυτικών περιοχών που χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη βιομηχανία, και του Νότου που παραμένει μια οικονομικά καθυστερημένη περιοχή. Στη δεκαετία του 1970, η «Τρίτη Ιταλία» είχε ρυθμούς βιομηχανικής ανάπτυξης ανώτερους από τον εθνικό μέσο όρο, όπως και υψηλά επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος (βλ. *πίνακες*).

1. Από οικονομική άποψη, βιομηχανική ανάπτυξη χωρίς κάθετη ενσωμάτωση είναι δυνατή σε περιπτώσεις όπου πληρούνται ταυτόχρονα οι παρακάτω δύο συνθήκες: (α) όταν η παραγωγή αποτελείται από στάδια φάσεις που μπορούν τεχνικά να διαχωριστούν μεταξύ τους, και (β) όταν η ζήτηση είναι διαφοροποιημένη και άνισα κατανεμημένη στο χρόνο.

Ο τεχνικός διαχωρισμός των διαφόρων σταδίων της παραγωγής αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια, παρακολουθώντας τις εξελίξεις στην τεχνολογία, την πληροφορική και τα συστήματα μεταφορών. Η διαφοροποιημένη και εποχική ζήτηση είναι χαρακτηριστικό παραδοσιακών κλάδων, οι οποίοι χρησιμοποιούν χαμηλής ή μέτριας έντασης τεχνολογία, όπως η υφαντουργία, το έτοιμο ένδυμα, τα παπούτσια, τα έπιπλα, τα κεραμικά, κ.ά. Οι εν λόγω παραδοσιακοί κλάδοι αποτελούν σημαντικό τμήμα της ιταλικής οικονομίας ως προς το ΑΕΠ και –το σπουδαιότερο– ως προς τον αριθμό των εταιρειών σε σχέση με τον αριθμό των απασχολούμενων. Αυτοί ακριβώς οι κλάδοι κυριαρχούν στην «Τρίτη Ιταλία» (βλ. *πίνακα 1*).

Σε αυτούς τους κλάδους, με δεδομένη τη χαμηλή ένταση κεφαλαίου, η παραγωγικότητα εξαρτάται άμεσα από την ποσότητα και ποιότητα του εργατικού δυναμικού, καθώς και από το χαμηλό κόστος. Επιπλέον, η αστάθεια των αγορών επιβάλλει μια ελαστικότητα στη χρήση του εργατικού δυναμικού: όταν είναι ευνοϊκός ο οικονομικός κύκλος, η έκταση και η ένταση της απασχόλησης βρίσκονται σε άνοδο· όταν ο κύκλος είναι αρνητικός, ο αριθμός των εργαζομένων και οι ώρες εργασίας πρέπει να περιοριστούν. Μπορούμε, δηλαδή, να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι πρόκειται για το τμήμα της οικονομίας το οποίο ρυθμίζεται καλύτερα από τις δυνάμεις της αγοράς.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες αναπτύχθηκαν τα συστήματα μικρών και μεσαίων βιομηχανιών, διατηρώντας ισχυρές τάσεις για γεωγραφικές συγκεντρώσεις. Στο εσωτερικό της «Τρίτης Ιταλίας» που εξετάζουμε, μπορούν να διακριθούν πολλές ζώνες, καθεμία από τις οποίες ειδικεύεται σε διαφορετική παραγωγή. Κάθε εταιρεία σ' αυτό το σύστημα έχει μικρή σημασία, αλλά το σύστημα ως σύνολο παίζει σημαντικό οικονομικό ρόλο. Όσο πιο παραδοσιακή είναι η παραγωγή, τόσο περισσότερο μοιάζουν οι παραγωγικές

Οι περιφέρειες της «Τρίτης Ιταλίας»

* Μετάφραση Κ. Χατζημιχάλη. Αδημοσίευτο κείμενο του Bagnasco, που θα εκδοθεί στον τόμο που αναφέρεται στην εισαγωγή.

μονάδες μεταξύ τους, ενώ σε κάθε πολυπλοκότερη μορφή παραγωγής αντιστοιχεί μια πιο ανεπτυγμένη διαίρεση της εργασίας μεταξύ των εταιρειών.

Η απλούστερη παραδοσιακή περίπτωση είναι αυτή της παραγωγής πλεκτών, που βασίζεται στο σύστημα υπεργολαβιών «δίνουν έξω», όπου μεγάλο μέρος της παραγωγής συντελείται στο πλαίσιο της «άτυπης οικονομίας». Στην περίπτωση αυτή η εταιρεία είναι μια απλή παραγωγική μονάδα, αλλά με σημαντικές εμπορικές και χρηματοπιστωτικές δομές. Το πλέξιμο κατανέμεται σε σειρά υπεργολάβων, και η εργασία γίνεται στα σπίτια από γυναίκες, οι οποίες δουλεύουν εποχικά με το κομμάτι στο πλαίσιο της «άτυπης οικονομίας». Τούτο το σύστημα προσφέρει χαμηλό εργατικό κόστος και απόλυτη ευελιξία ως προς τους οικονομικούς κύκλους: αν υπάρχει ζήτηση, η εργασία κατανέμεται στις εξωτερικές υπεργολάβους διαφορετικά, οι εργαζόμενες ή ορισμένες απ' αυτές μένουν χωρίς δουλειά. Όμως, σε καμιά περίπτωση δεν έχει κόστος η επιχείρηση, αφού η εργασία γίνεται στο σπίτι. Οι προαναφερόμενες περιπτώσεις είναι, ίσως, οριακές, αλλά παραμένουν ενδύματα διαδεδομένες, εκτός των πλεκτών, στα παπούτσια, τα γάντια και το έτοιμο ένδυμα, όπου χρησιμοποιείται ακόμα και παιδική εργασία. Σήμερα, πάντως, υπάρχει τάση να υποκαθίσταται η δουλειά στο σπίτι είτε από μικρά εργαστήρια (μέχρι δέκα ατόμων) που αναλαμβάνουν υπεργολαβικά αυτές τις δουλειές, είτε από συνεργατικές, που διατηρούν την ευελιξία ενώ μοιράζονται το κόστος.

Αυτό το αποκεντρωμένο σύστημα παραμένει εντούτοις ιδιαίτερα βολικό για τη γρήγορη και σταθερή (μέχρι τώρα) ανάπτυξη των περιφερειών της «Τρίτης Ιταλίας». Όταν αυξάνεται το εργατικό κόστος, είναι απαραίτητες οι τεχνολογικές καινοτομίες ή η μεταφορά της παραγωγής

σε περιοχές στις οποίες εξακολουθούν να ισχύουν οι παλιές συνθήκες. Ήδη ορισμένοι κλάδοι εκδηλώνουν την τάση για γεωγραφική μεταφορά της παραγωγής, διατηρώντας στην αρχική περιοχή τα στάδια του προγραμματισμού, του σχεδιασμού και της εμπορίας. Ωστόσο, σε κλάδους που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν παραδοσιακοί, όπως η επιπλοποιία και τα μουσικά όργανα, επενδύσεις στην τεχνολογία αύξησαν κατακόρυφα την παραγωγικότητα. Και τούτο δίχως οι μικρές επιχειρήσεις να εκτεταθούν και χωρίς να εγκαταλείψουν τις περιοχές παραγωγής - κάτι το οποίο για μερικές σημαίνει διαρκή λειτούργησι από τον 15ο ή τον 16ο αιώνα! Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι αυτή η μορφή ανάπτυξης είναι δυνατή μόνο υπό συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Σε αυτό θα αναφερθούμε σε λίγο.

Επανερχόμενοι στις οικονομικές συνθήκες, η παραπάνω περιγραφή είναι α-

κριβής, αλλά μόνο για ορισμένες περιπτώσεις. Στην πραγματικότητα, οικονομική ανάπτυξη χωρίς κάθετη ενσωμάτωση μπορεί να υπάρξει όχι μόνο στους παραδοσιακούς κλάδους, όπως είναι τα παπούτσια και τα πλεκτά, αλλά και στις σύγχρονες βιομηχανίες των μηχανών, των ηλεκτρικών συσκευών και των προϊόντων ηλεκτρονικής. Είναι και τεχνικά δυνατό και οικονομικά συμφέρον να διαχωριστούν σ' αυτούς τους κλάδους οι διάφορες φάσεις παραγωγής και μάλιστα για διαφορετικά προϊόντα. Διαχρονικά αυτός ο διαχωρισμός έχει τάση αυξητική ενώ επιπλέον η ζήτηση γίνεται σταθερότερη και η ένταση κεφαλαίων μεγαλύτερη. Υψηλότερη επίσης είναι η παραγωγικότητα, με καλύτερους μισθούς και σταθερότερες εργασιακές σχέσεις. Είναι απαραίτητο, επομένως, να εξετάσουμε αυτούς τους κλάδους όχι μόνο γιατί έχουν έντονη παρουσία στην «Τρίτη Ιταλία», αλλά κυρίως ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1. Trentino A.A.	128.4	103.9	96.0	107.0	123.1
2. Veneto	124.0	87.5	88.5	75.0	84.8
3. Friuli V.G.	133.6	91.1	94.5	88.5	81.1
4. Emilia R.	131.1	106.8	99.3	104.0	128.3
5. Toscana	122.9	97.9	94.8	99.2	106.8
6. Marche	135.6	75.5	74.0	76.7	79.6
7. Umbria	129.0	98.8	97.3	122.5	103.0
8. Piemonte	120.2	103.1	104.2	68.2	100.0
Italia	116.9	100	100	100	100
		(11264)	(8347)	(1981)	(2916)

(1) όπως πίνακα 1.

(2) Προστιθέμενη αξία στη βιομηχανία το 1976, σταθερές τιμές (1970=100).

(3) Προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, μέσος όρος 1975-77. Σε παρένθεση η απόλυτη αξία σε δολάρια του εθνικού μέσου όρου.

(4) Έξοδα για μισθοδοσία ανά απασχολούμενο (βλ. και παρατήρηση 3).

(5) Επενδύσεις στη βιομηχανία ανά απασχολούμενο (βλ. και παρατήρηση 3).

(6) Κέρδη στη βιομηχανία ανά απασχολούμενο (βλ. και παρατήρηση 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

(1)	(2)				(3)	
	λιγότερο από 10	10-249	250-999	1000 και άνω	«παραδοσιακός»	«σύγχρονος»
1. Trentino A.A.	28.7	5.8	14.6	10.9	43.9	47.7
2. Veneto	21.3	54.2	14.3	10.1	54.2	36.1
3. Friuli V.G.	18.8	42.4	18.6	20.2	46.0	46.5
4. Emilia R.	27.8	53.0	13.2	6.0	49.3	43.2
5. Toscana	30.2	49.3	11.0	9.5	62.7	30.2
6. Marche	31.2	55.1	12.2	1.6	64.4	26.4
7. Umbria	25.6	40.7	14.3	19.1	54.8	35.8
8. Piemonte	13.7	34.2	19.5	32.6	29.9	60.8

(1) Περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία. Περιλαμβάνεται και το Piemonte για σύγκριση, σαν περιφέρεια που βασίζει την ανάπτυξή της στη μεγάλη βιομηχανία.

(2) Ποσοστό απασχολούμενων στη βιομηχανία ανά μέγεθος επιχειρήσεων.

(3) Ποσοστό απασχολούμενων στην «παραδοσιακή» βιομηχανία (τρόφιμα, ενδύματα, παπούτσια, δέρμα, ξύλο, έπιπλα, κεραμικά) και στη «σύγχρονη» βιομηχανία (μεταλλικά προϊόντα, μηχανές, μέσα μεταφοράς, χημικά, ελαστικά). Κάποιοι οριακοί κλάδοι δεν έχουν συμπεριληφθεί.

πειδή μερικοί παραδοσιακοί κλάδοι εφαρμόζουν πολλές από τις εκατομμυριονομήνες καινοτομίες τους και τις μορφές οργάνωσής τους. Βεβαίως, μπορούν να οργανωθούν και εδώ συστήματα εταιρειών, αλλά με μεγαλύτερη κοινωνική και τεχνική διανομή της εργασίας μεταξύ των εταιρειών. Τα οικονομικά κέρδη προέρχονται ως επί το πλείστον από την ειδικείση κάθε παραγωγικής μονάδας, από το optimum της παραγωγής ορισμένων προϊόντων και από την ευελιξία της οργάνωσης, και λιγότερο από το χαμηλό εργατικό κόστος. Έτσι, είναι δυνατόν να παράγονται ολόκληρα τρακτέρ και άλλες αγροτικές μηχανές στην Emilia-Romagna, μέσω ενός συστήματος μικρών βιομηχανιών χωροθετημένων η μία κοντά στην άλλη· οι βιομηχανίες αυτές παράγουν ορισμένα μόνο τμήματα του τρακτέρ, ενώ μία άλλη, επίσης μικρή βιομηχανία, τα συναρμολογεί. Η τεχνολογία που χρησιμοποιείται είναι η «κατάλληλη» για το προϊόν, και οι πωλήσεις του τελευταίου πολύ καλές· για κάποια προϊόντα, τα συστήματα των μικρών εταιρειών κατέχουν θέση διεθνούς μονοπωλίου· η παραγωγή αυξάνεται με το χρόνο, αλλά χωρίς παράλληλη αύξηση του μεγέθους των εταιρειών.

Άλλο σχετικό παράδειγμα είναι η σύνθετη κατανομή εργασίας μεταξύ εταιρειών που παράγουν υφάσματα στο Prato, μία πόλη της Toscana, που κατέχει το 20% της παγκόσμιας παραγωγής βαμβαχατέρας υφασμάτων με μέση δύνναμη εργαζομένων τους πέντε εργαζόμενους. Τα μικρά μεγέθη παραγωγής και οι μεγάλες εξειδικεύσεις συνοδεύονται από μεγάλες εμπορικές και χρηματοδοτικές συγκεντρώσεις. Στις εν λόγω περιφέρειες οι δείκτες του ενεργού πληθυσμού είναι υψηλοί, οι μισθοί καλοί και οι εργαζόμενοι έχουν ισχυρή θέση στην αγορά εργασίας. Η ανάπτυξη της «άτυπης» οικονομίας είναι και εδώ σημαντική, όπως και οι εποχικές απασχολήσεις και η φοροδιαφυγή, αλλά όχι στο βαθμό που περιγράψαμε στην προηγούμενη περίπτωση των πλεκτών.

2. Για να εξηγήσουμε τις αιτίες που προκάλεσαν αυτή την ανάπτυξη μεταπολεμικά, πρέπει να αναφερθούμε τόσο σε εξωγενείς όσο και σε ενδογενείς παράγοντες. Ο κυριότερος εξωγενής παράγοντας ήταν αφ' ενός η αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων και αφ' ετέρου η αύξηση των επενδύσεων σε βιομηχανίες που τα παρήγαγαν: το αναλυτικό πλαίσιο είναι αυτό των διεθνώς καταμερισμού εργασίας, και της δυνατότητας και ευκολίας που έχουν ορισμένες «καθιστορημένες» περιφέρειες να μπουν σε αγορές όπου η τεχνολογία και η ένταση κεφαλαίου ούτε υψηλή είναι ούτε και στρατηγικού χαρακτήρα.

Ο δεύτερος σημαντικός εξωγενής παράγοντας αφορά την κρίση της μεγάλης ιταλικής βιομηχανίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Στη μεταπολεμική περίοδο το πρότυπο ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας του Βορρά βασιζόταν στις εξαγωγές, σε μια ενδιάμεση ή ώριμη τεχνολο-

για και στο χαμηλό εργατικό κόστος. Το φθινόπωρο του '69, το «καυτό φθινόπωρο», ύστερα από χρόνια αδράνειας η εργατική τάξη με έντονες και αιματηρές κινητοποιήσεις αμφισβήτησε αυτό το πρότυπο και την όλη δομή της χαμηλά αμειβόμενης εργασίας, πιέζοντας για περισσότερες και βαθύτερες κοινωνικές αλλαγές. Η ανταπόκριση της μεγάλης βιομηχανίας δεν υπήρξε ιδιαίτερα καινοτόμος, και σε πολλές περιπτώσεις σημειώθηκε κάμψη των κερδών ή αύξηση των ελλειμμάτων, όπως στις μεγάλες κρατικές βιομηχανίες. Την ίδια στιγμή, η μικρή βιομηχανία—όπου το εργατικό κόστος παρέμενε χαμηλό και η χρήση του περισσότερο ενέλικτη—απέκτησε σημαντικό ρόλο για το σύνολο της εθνικής οικονομίας: ήταν ένας τομέας που εξακολούθησε να λειτουργεί, ενώ όλοι οι άλλοι τομείς υπολειπονογόνοσαν. Πρέπει να σημειώσουμε, εντούτοις, μια δεύτερη τάση που επηρέασε το μικρό μέγεθος των εταιρειών και την εγκαθίδρυση απευθείας διασυνδέσεων μεταξύ μεγάλων και μικρών εταιρειών. Σε όσους κλάδους ήταν δυνατόν, οι βιομήχανοι αντέδρασαν στο «καυτό φθινόπωρο» με τη μεταφορά τμημάτων της βιομηχανικής παραγωγικής διαδικασίας από τις μεγάλες στις μικρές βιομηχανίες, αυτό που ονομάσαμε «παραγωγική αποκέντρωση». Ο λόγος αυτής της μεταφοράς ήταν ότι στις νέες συνθήκες η κάθετη ενσωμάτωση δεν ήταν κερδοφόρα, ενώ στις μικρές εταιρείες το κόστος της παραγωγής ήταν μικρότερο λόγω της φθηνής εργασίας και

της μεγάλης ευελιξίας. Έτσι, η οικονομία επιβίωσε χωρίς σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές σχέσεις και στο πολιτικό σύστημα.

Αν, όμως, οι εξωγενείς μεταβλητές ερμηνεύουν εν μέρει τη ζήτηση για τέτοιου είδους παραγωγή, πώς μπορεί να εξηγηθεί το ότι αυτές οι συγκεκριμένες—και όχι άλλες—περιφέρειες της «Τρίτης Ιταλίας» αντέδρασαν θετικά σ' αυτή τη ζήτηση, αυξάνοντας μάλιστα τις δυνατότητες γι' αυτού του είδους την ανάπτυξη; Η ερώτηση αφορά την κοινωνική δομή και τη σχέση τοπικής οικονομίας και τοπικής κοινωνίας. Πολλές μελέτες έχουν καταδείξει τη σημασία της αγροτικής προελεύσεως οικογένειας για τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας κατάλληλης για τις μικρές επιχειρήσεις. Οι περιφέρειες που μας ενδιαφέρουν είναι παραδοσιακά ζώνες μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας ή, με άλλα λόγια, ένα αγροτικό σύστημα βασιζόμενο στην αυτόνομη εργασία και τη διευρυνόμενη οικογένεια. Καθώς μεγάλωνε η κρίση στην παραδοσιακή γεωργία, η αγροτική οικογένεια αποκτούσε τρεις νέες λειτουργίες για την εκβιομηχάνιση:

α. *Οικονομικές λειτουργίες:* Διατηρώντας την ιδιοκτησία γης και τμήμα του μηχανικού της εξοπλισμού, η οικογένεια μπορούσε να συνεχίσει την παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων, ασκώντας ενιαίο έλεγχο στα οικογενειακά διαθέσιμα, ώστε να συμπληρώνονται οι χαμηλοί μισθοί της βιομηχανίας και να επιδοτούνται όσα μέλη

της οικογένειας έμεναν για ορισμένα διαστήματα χωρίς δουλειά. Η ιδιοκτησία κατοικίας, εξάλλου, επέτρεπε την εργασία στο σπίτι μέσω του συστήματος των υπεργολαβιών.

- β. **Πολιτισμικές λειτουργίες:** Η κοινωνική πρακτική που προκύπτει από την αυτόνομη εργασία δημιουργεί πλεονεκτητική σχέση με την αγορά, αναπτύσσοντας συγχρόνως τάσεις ανταγωνισμού και καταναλωτισμού.
- γ. **Κοινωνικές λειτουργίες:** Η διευρυμένη οικογένεια είναι μια λειτουργική μονάδα με εσωτερική κατανομή ρόλων, με ιεραρχία και συγκεκριμένους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης και ελέγχου, χαρακτηριστικά τα οποία της επιτρέπουν να λειτουργεί και σαν «εταιρεία». Αυτή η κοινωνική βάση υπήρξε αποφασιστική για τη δημιουργία μιας χαμηλού κόστους και ιδιαίτερα ενέλικτης εργατικής δύναμης, η οποία κινητοποιούνταν κάθε τόσο από αυτού του είδους την ανάπτυξη.

Τα χαρακτηριστικά της διευρυμένης οικογένειας ήταν ιδιαίτερα σημαντικά στις πρώτες φάσεις της ανάπτυξης του συστήματος των μικρών εταιρειών και συνεχίζουν να έχουν σημασία στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της «Τρίτης Ιταλίας». Μπορούμε κιόλας να διακρίνουμε την εξέλιξη αυτού του προτύπου: από ένα σημείο και μετά, η οικογένεια μπορεί να αποκολληθεί από τη γη και τη γεωργία, παραμένοντας όμως οικονομική μονάδα παραγωγής και διανομής. Η οικονομική

υποστήριξη του νοικοκυριού συντελείται από τις διαφορετικές πηγές εισοδημάτων των μελών της οικογένειας, τα οποία όμως ιτακούν σε ενιαία στρατηγική. Με περισσότερους σύγχρονους τομείς υπό τον έλεγχό της, η οικογενειακή δομή δεν συμπληρώνεται απλώς, αλλά δίνει τη δυνατότητα και για κάποια μικρή συσσώρευση κεφαλαίου σε οικογενειακή βάση.

Εντούτοις, οι ντόπιοι βιομήχανοι στην πλειονότητά τους δεν έχουν αγροτική καταγωγή. Εδώ υπεισέρχεται ένας δεύτερος ενδογενής παράγων: Οι περιοχές που μας ενδιαφέρουν έχουν ένα πυκνό δίκτυο μεγάλων, μεσαίων και μικρών πόλεων με σπουδαίες ιστορικές παραδόσεις στο εμπόριο, τις τράπεζες και τη βιοτεχνία. Οι μεγάλες πόλεις, όπως η Φλωρεντία, η Μπολόνια και η Βενετία, δεν είναι μητροπόλεις, έχουν όμως πίσω τους μια παράδοση αιώνων. Αυτή η παράδοση επιτρέπει τη σημερινή αναπαραγωγή μεγάλου αριθμού ικανών και διορατικών επιχειρηματιών. Ο συνδυασμός των δύο ενδογενών παραγόντων –μαζί με τις «εξωτερικές» συσχετίσεις τους– σκιαγραφεί το πλαίσιο εντός του οποίου πρέπει να αναζητηθούν οι ερμηνείες για τη σημαντική μεταπολεμική ανάπτυξη αυτών των περιφερειών.

Από κοινωνιολογική άποψη, το σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η βιομηχανική ανάπτυξη με χαμηλό βαθμό προλεταριοποίησης (με την απόλυτη σημασία του όρου) και η αξιολογική ύπαρξη αυτόνομης (δηλαδή μη μισθωτής) εργασίας. Οι εργαζόμενοι έχουν χαμηλό βαθμό συνδικαλισμού (λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών οργάνωσης και των κοινωνικών/πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων του προτύπου) και βαρύνουσες πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες δεν έχουν περιοριστεί από την ενσωμάτωσή τους σε αυτού του είδους την ανάπτυξη. Οι ιδιαιτερότητες του πολιτικού συστήματος είναι επίσης φανερές, λόγω της διατήρησης και αναπροσαρμογής παλαιών χαρακτηριστικών. Στις κεντρικές και βορειοανατολικές περιοχές συναντάμε πολιτικά συστήματα που ελέγχονται από τους χριστιανοδημοκράτες (οι «μπλε» περιοχές του Veneto) και τους κομμουνιστές (οι «κόκκινες» περιοχές της Toscana και της Emilia-Romagna). Οι πολιτικές παραδόσεις –που σε αυτές τις περιοχές έχουν γεννηθεί πριν από τον πόλεμο–, παρά τις διαφορές τους, υποστηρίζουν και νομιμοποιούν αυτό το πρότυπο ανάπτυξης για πολλά χρόνια, προκαλώντας έτσι μια μεγάλη ρεαλιστική κοινωνική ενσωμάτωση. Η πολιτική συνέχεια είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα της ευρύτερης κοινωνικής συνέχειας: ο κοινωνικός σχηματισμός μέχρι τώρα εξελίσσεται και αλλάζει χωρίς σημαντικές ρήξεις με το παρελθόν. Όμως αυτές οι ευνοϊκές συν-

θήκες σταδιακά μετασχηματίζονται, και με αυτό θα ολοκληρώσουμε τη σύντομη αναφορά μας.

3. Είναι φανερό ότι η κοινωνία και η οικονομία που εξετάζουμε ελέγχεται και ρυθμίζεται απόλυτα από την αγορά. Το πολιτικό σύστημα μέχρι σήμερα έπαιξε ρόλο «εξωτερικό», περιοριζόμενο στην προστασία των συνθηκών εκείνων που επιτρέπουν την ανάπτυξη. Εντούτοις, πιθανόν σύντομα στο μέλλον να ασκηθούν πιέσεις στο πολιτικό σύστημα, για να αυξήσει τις παρεμβάσεις του. Μια οικονομία στηριζόμενη στη μικρή βιομηχανία και με κάποιο επίπεδο ανάπτυξης χρειάζεται εξωτερική υποστήριξη, στην οποία, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνεται η οργάνωση των τοπικών υπηρεσιών, ο πολεοδομικός και χωροταξικός προγραμματισμός κ.ά. Μέχρι πρόσφατα η ανάπτυξη που συζητάμε εξελισσόταν με τρόπο «αναρχικό»: τώρα όμως τα χωρικά βιομηχανικά συστήματα απαιτούν προγραμματισμό. Το γεγονός αυτό και οι βιομηχανικές αλλαγές που το συνοδεύουν προκαλούν διαφορετικά τοπικά συμφέροντα με διαφοροποιημένες πολιτικές επιλογές. Επιπλέον, συν τω χρόνω έγινε προφανές το υψηλό κοινωνικό κόστος αυτής της ανάπτυξης, κυρίως στους πλέον παραδοσιακούς κλάδους με προβλήματα όπως η παιδική εργασία, τα υψηλά ποσοστά εργατικών ατυχημάτων, η έλλειψη προσοχής στις συνθήκες υγιεινής κ.ά. Τέλος, αυτό το μοντέλο ανάπτυξης αναπαράγει και μια άλλη τάση για την αγορά εργασίας: λίγες μόνο από τις μικρές βιομηχανίες ζητούν νέους, ειδικευμένους εργαζόμενους ή απόφοιτους πανεπιστημίων, οι οποίοι πολλαπλασιάστηκαν λόγω της ανόδου του βιοτικού επιπέδου που έφερε η ίδια η ανάπτυξη. Προκύπτει, λοιπόν, ένα ιδιόμορφο πρόβλημα «ανεργίας των νέων» στην περιοχή, το οποίο θα ενταθεί στο μέλλον.

Όλα τα παραπάνω σημαίνουν ότι το πολιτικό σύστημα καλείται να αντιμετωπίσει πολύπλοκες τάσεις, που απαιτούν λεπτούς χειρισμούς. Η ανάπτυξη των ρυθμιστικών πολιτικών μηχανισμών και των διοικητικών λειτουργιών απαιτεί, λόγω χάρη, ειδικευμένο προσωπικό με πανεπιστημιακή μόρφωση – και το ίδιο συμβαίνει με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγικότητας και την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Είναι όμως δύσκολο να πει κανείς ότι θα απορροφηθεί η ήδη πλεονάζουσα προσφορά των νέων, ή τι επιπτώσεις θα έχει η πολιτική παρέμβαση στις τοπικές ταξικές δομές. Πρέπει να είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε «εκπλήξεις» όταν ασχοληθούμε με την ανάλυση αυτής της παραδοσιακής κοινωνικής οργάνωσης που τώρα «εκσυγχρονίζεται». Για παράδειγμα, μια πρόσφατη με-

λέτη για τη συμπεριφορά των νέων έδειξε ότι απ' όλη την Ιταλία οι λιγότερες «παράδοσιακές» πολιτιστικές αξίες παρατηρούνται στις περιοχές της μικρής βιομηχανίας, και ιδιαίτερα στις κομμουνιστικές περιφέρειες της Emilia-Romagna και της Toscana. Οι νέοι εκεί δεν αποδέχονται τους όρους της εξοντωτικής και μη σταθερής εργασίας που τους προσφέρουν οι τοπικές βιομηχανίες, και παραλείνουν την είσοδό τους στην αγορά εργασίας με μακροχρόνιες σπουδές ή με δουλειές του ποδαριού, που τους δίνουν ένα χαρτζιλίκι, ενώ οι ίδιοι εξακολουθούν να μένουν με την οικογένειά τους.

Αλλά ως επιστρέψουμε στις οικονομικές τάσεις. Αυτή η περιφερειακή οικονομία, αν και έχει αναπτυχθεί αξιοποιώντας έντεχνα τους τοπικούς της πόρους, εξακολουθεί να μην έχει τη στρατηγική δυνατότητα μακροπρόθεσμου ελέγχου στις εξελίξεις, αφού εξαρτάται σχεδόν ολοσχερώς από εξωτερικές συνθήκες, όπως είναι οι εξαγωγές των προϊόντων που παράγει. Μέχρι τώρα η διαδικασία εκσυγχρονισμού δεν έχει επηρεάσει την αποδοτικότητα της τοπικής οικονομίας: το μέσο ύψος επενδύσεων και η παραγωγικότητα ανά εργαζόμενο εξακολουθούν να είναι ανοδικά και να βρίσκονται υψηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο (βλ. πίνακα 2), ενώ δεν έχουν εμφανιστεί ακόμη τάσεις για συγκέντρωση της βιομηχανικής παραγωγής. Στις πιο καθυστερημένες περιοχές η βιομηχανική απασχόληση εξακολουθεί να είναι αυξητική, ενώ στις περισσότερο αναπτυγμένες έχει σταθεροποιηθεί. Το σύστημα μοιάζει, λοιπόν, ικανό να παρέχει απασχόληση και σχετικά ικανοποιητικούς μισθούς με παράλληλη αύξηση των επενδύσεων. Ακόμη και η πολεοδομική ανάπτυξη μοιάζει να είναι υπό έλεγχο (σε σχέση, π.χ., με την υπόλοιπη Ιταλία) καθώς και η σχέση μεταξύ παροχής εξυπηρέτησεων και μόνιμου πληθυσμού.

Το πρότυπο αυτό, όμως, δεν πρέπει να το μυθοποιήσουμε και να το αντιμετωπίσουμε ως ιδανικό: είχε και έχει σημαντικά μεγάλο κοινωνικό κόστος, και οπωσδήποτε δεν μιλάμε για μια κεντρικά προγραμματισμένη κοινωνία. Εντούτοις, θα ήταν μεγάλη ειρωνεία να δούμε αυτή τη βιομηχανική δομή απλώς σαν μια «καθυστερημένη» οικονομία, και την κοινωνία απλώς σαν «παράδοσιακή». Αντιθέτως, βρισκόμαστε μπροστά σε μια συγκεκριμένη μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης και κοινωνικής αλλαγής, την οποία πρέπει να αναλύσουμε στη βάση των δικών της ιδιαιτεροτήτων. Το τελευταίο μας επιτρέπει κάποια συμπεράσματα γενικότερου χαρακτήρα.

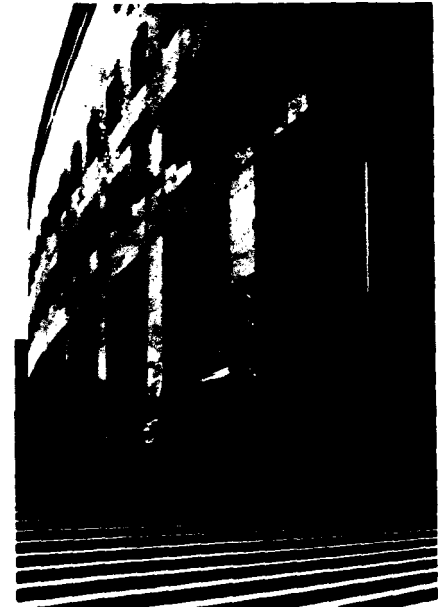
Το είδος της ανάπτυξης που περιγράψαμε είναι σαφώς τμήμα μιας γενικότερης ανακάλυψης στη Δύση, της «αγοράς» ως μηχανισμού οικονομικής και κοινωνικής

ρύθμισης. Από αυτή την άποψη, η επιτυχία της μικρής βιομηχανίας στην «Τρίτη Ιταλία» θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως τμήμα του ίδιου συνδρόμου που περιλαμβάνει, για παράδειγμα, και την κρίση του αγγλικού κράτους προνοίας. Εδώ όμως απαιτείται προσοχή: Στις περιοχές της «Τρίτης Ιταλίας» δεν υπήρξε ποτέ κράτος προνοίας όπως αυτό της Αγγλίας, ούτε και η αγορά ήταν τελείως ελεύθερη. Η αγορά τελούσε μόνιμως υπό αυστηρό κοινωνικό έλεγχο – μέσω των παραδόσεων και των πολιτιστικών χαρακτηριστικών κάθε περιοχής. Μιλάμε, δηλαδή, για την «κοινωνική κατασκευή» της αγοράς. Επιπλέον, αν η παρούσα φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού επιτρέπει την ανάδυση της «άτυπης οικονομίας», στην ιταλική περίπτωση αυτό παίζει ειδικό ρόλο: Η μικρή βιομηχανία δημιουργεί τη γέφυρα μεταξύ «τυπικών» και «άτυπων» μορφών παραγωγής. Η «άτυπη οικονομία» αποτελεί σημαντική πλευρά της επιτυχίας (και ερμηνείας) της ιταλικής οικονομίας, μέσω της κοινωνικής ενσωμάτωσης μεγάλων τιμημάτων του πληθυσμού και της μείωσης του εργατικού κόστους. Όμως η ιταλική «άτυπη οικονομία» δεν αποτελεί απομεινάρι του παρελθόντος, ούτε και οι μικρές βιομηχανίες επαναφέρουν παλιές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, αν και ορισμένες το κάνουν. Ιδωμένο το φαινόμενο στο σύνολό του και κυρίως μελλοντικά, η αναπτυξιακή διαδικασία που εξετάζουμε είναι ένας δομικά διαφοροποιημένος καπιταλιστικός δρόμος ανάπτυξης, που δεν ακολουθεί τη γνωστή γραμμική και πολωμένη τάση μεγέθυνσης. Η αύξηση της σημασίας της μικρής βιομηχανίας – αυτής που συνδέεται άμεσα με την αύξηση του ΑΕΠ σε μια βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα – είναι, λοιπόν, το αποτέλεσμα ενός «ενδιάμεσου» οικονομικού και κοινωνικού δυναμισμού, που ενυπάρχει στην ανάπτυξη κεντρικών περιοχών και στις διαδικασίες περιθωριοποίησης και η οποία απαιτεί ειδικό τρόπο ανάπτυξης.

Για την ιταλική περίπτωση αυτός ο τύπος οικονομίας συνδέεται με συγκεκριμένες περιφέρειες – και μόνο με αυτές: γι' αυτό το λόγο διαφοροποιείται από τις περιοχές και τις κοινωνίες όπου κυριαρχεί η μεγάλη βιομηχανία. Η διαδικασία που εννόησε τη μικρή βιομηχανία έχει βαθιές τοπικές κοινωνικές ρίζες και συγχρόνως αποτελεί ειδικό τμήμα τους. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις έχουν μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ardigo A. (et al.) 1976, *Famiglia e industrializzazione*. Franco Angeli. Milano.

Bagnasco A. 1977, *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Il Mulino. Bologna.

Becattini G., *The development of light industry in Tuscany: an interpretation*. «Economic notes», published by Monte dei Paschi di Siena, 7, n. 2-3, 1978.

Brusco S., *Relazione al convegno. FLM di Bergamo sull'organizzazione del lavoro e decentramento*. «Inchieste», 17, 1975.

Calzabini P., *Economia periferica e classi sociali*. Liguori. Napoli, 1976.

Capecchi V. (et al.), *La piccola impresa nell'economia italiana*. De Donato. Bari, 1978.

Graziani A., *L'economia italiana dal 1945 a oggi*. Il Mulino. Bologna, 1979.

Paci M. (ed.), *Famiglia e mercato del lavoro in una economia periferica*. Franco Angeli. Milano, 1980.

Altan-Tullio C. – Marradi A., *Valori, classi sociali scelte politiche*. Bompiani, Milano, 1975.

Varaldo R. (ed.), *Ristrutturazioni industriali e rapporti fra imprese*. Franco Angeli. Milano, 1979.

Εννοιολογική ταξινόμηση της ανεπίσημης οικονομίας*

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΛΩΛΟΣ

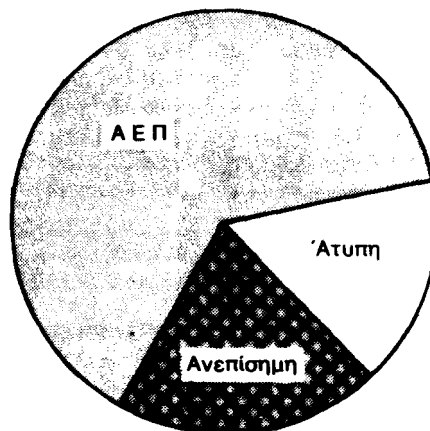

Εισαγωγή

ΣΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια για την ανεπίσημη οικονομία, χρησιμοποιούνται διαφορετικοί ορισμοί για να περιγράψουν τα ίδια ή εν πολλοίς παρεμφερή φαινόμενα, ή οι ίδιοι ορισμοί για να περιγράψουν διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα.¹ Η προκύπτουσα εννοιολογική σύγχυση πηγάζει κατ' αρχήν από το γεγονός ότι οι προσεγγίσεις και οι στόχοι των σχετικών με το θέμα ερευνών διαφέρουν μεταξύ τους. Τη σύγχυση επιτείνει η παρατηρούμενη σε ορισμένες μελέτες ταύτιση των αιτιών που προκαλούν τα φαινόμενα αυτά με τις συνέπειες ή τις επιπτώσεις τους στην οικονομία και την κοινωνία.

Η εννοιολογική οροθέτηση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την «ιδεολογική χρήση» των διαφόρων ορισμών. Στην τελευταία αυτή περίπτωση περιγράφονται απλώς «αρνητικά» φαινόμενα, τα οποία μπορεί να μην έχουν καμία σχέση με την ουσία της ανεπίσημης οικονομίας. Έτσι, οι χρησιμοποιούμενοι ορισμοί τείνουν να περιλάβουν, κατά περίπτωση, κάθε φαινόμενο με το οποίο διαφωνεί ο συγκεκριμένος ερευνητής, από τις παράνομες δραστηριότητες, την κερδοσκολία και τις μη παραγωγικές δραστηριότητες, έως τη διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών, τη διόγκωση του δημόσιου τομέα κ.λπ.

ΣΧΗΜΑ 1
Οικονομική δραστηριότητα

Πηγή: Carter (1984)

Η κύρια, ίσως, αιτία για την οποία πρόσφατα έχει τόσο διευρυνθεί η σχετική με την ανεπίσημη οικονομία συζήτηση, είναι η παρατεινόμενη οικονομική κρίση, η διεύρυνση της ανεργίας και οι βαθιές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συντελούνται, με όσα αυτές συνεπάγονται.² Όμως, η ερμηνεία των φαινομένων είναι έξω από τα όρια και τους στόχους της παρούσας εργασίας. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να παρουσιασθούν και να ταξινομηθούν οι διαφορετικοί ορισμοί που χρησιμοποιούνται συνήθως στις εμπειρικές μελέτες για την ανεπίσημη οικονομία –στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας ή σε επιμέρους τομείς (π.χ. μεταποίηση)– εντοπίζοντας τις ιδιαιτερότητές τους και τις διαφορετικές οπτικές που τους συνοδεύουν.

Ορισμός I: Ανεπίσημη οικονομία και εισόδημα

1.1 Μη καταγραφόμενο εισόδημα

Η ανεπίσημη οικονομία ορίζεται σε σχέση με το αποτέλεσμα της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή το συνολικό εθνικό εισόδημα (προϊόν) ή το εισόδημα επιμέρους τομέων ή κλάδων. Σύμφωνα με την οπτική του «εισοδήματος», ανεπίσημη οικονομία είναι η οικονομική εκείνη δραστηριότητα η οποία, ενώ θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στους εθνικούς λογαριασμούς, δεν καταγράφεται λόγω στατιστικών αδυναμιών (π.χ. Carter, 1984). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες δραστηριότητες δεν περιλαμβάνονται στους εθνικούς λογαριασμούς λόγω των ισχυρών συμβατικότητων στην κατάρτισή τους, όπως προκύπτει από το σχήμα 1, παραπάνω.

Η ανεπίσημη οικονομία δημιουργεί εισοδήματα –δηλαδή προστιθέμενη αξία– που δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν επαρκώς από τις υπάρχουσες στατιστικές πηγές και με τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό των εισοδημάτων που συγκροτούν το ΑΕΠ. Το μέγεθός της εξαρτάται από το βαθμό τεχνικής επάρκειας των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών. Είναι προφανές ότι οι εμπειρικές μελέτες που αναφέρονται στο μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας διαφόρων χωρών, βάσει του καταγραφόμενου εισο-

* Ευχαριστώ τους Βασίλη Μανειώτη, Κωστή Χατζημηχάλη και ιδιαίτερα τον Χαράλαμπο Γολέμη για τα χρήσιμα σχόλια και υποδείξεις τους. Είναι αυτονόητο ότι η ευθύνη για όσα διατυπώνονται βαρύνει αποκλειστικά τον υπογράφοντα.

δήματος, δεν είναι άμεσα συγκρίσιμες μεταξύ τους λόγω των διαφορετικών τεχνικών δυνατοτήτων των επιμέρους στατιστικών υπηρεσιών.

Ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του μη καταγραφόμενου εισοδήματος αναφέρεται αποκλειστικά στις δραστηριότητες που ρυθμίζονται από την αγορά. Δεν περιλαμβάνει την οικιακή οικονομία (οικιακές εργασίες, παρασκευή φαγητού κ.λπ.), ούτε την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών προς αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο των νοικοκυριών, εφ' όσον αυτές δεν εμπλύνουν στη σφαίρα της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, όπου συμβαίνει στην περίπτωση των αγροτών (Παυλόπουλος, 1987). Ο ορισμός αυτός δηλαδή αποκλείει την «αυτο-υπηρετούμενη» (self-service) οικονομία (Skolka, 1987). Στο σημείο αυτό σημειώνεται ότι ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι υπάρχει εν γένει ανάγκη καλύτερης καταγραφής των οικονομικών μεγεθών και προτείνουν έναν ορισμό του ΑΕΠ αρκετά ευρύ, ώστε να περιλαμβάνονται και εκείνες οι οικονομικές δραστηριότητες που εξ ορισμού αποκλείονται με βάση την ισχύουσα πρακτική καταγραφής (Feige, 1985).

1.2 Μη δηλούμενο εισόδημα

Η μη καταγραφή κάποιου τμήματος του ΑΕΠ, πέρα από την ανεπάρκεια των εθνικών λογαριασμών, σχετίζεται και με ηθελημένες προσπάθειες των οικονομικών φορέων να αποκρύψουν τη δραστηριότητά τους. Έτσι, υπεισέρχεται το ζήτημα των κινήτρων, δηλαδή της εξήγησης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς τους (Frey και Weck-Hanneman, 1984). Στο σημείο αυτό παρατηρούνται αρκετές παρερμηνείες, γιατί τα κίνητρα (π.χ. η φοροαποφυγή) συγχέονται με το αποτέλεσμα, δηλαδή με την καταγραφή του εισοδήματος. Για να ξεπεραστεί αυτή η εννοιολογική σύγχυση, το μη καταγραφόμενο (unrecorded) εισόδημα, όπως το περιγράψαμε πιο πάνω, διαχωρίζεται από την έννοια του μη δηλούμενου (unreported) εισοδήματος (Feige 1985, 1989).

Το μη δηλούμενο εισόδημα σχετίζεται άμεσα με τη φοροδιαφυγή και διακρίνεται σε τέσσερις κατηγορίες (Μανεσιώτης, 1990). Πρώτον, στο τμήμα εκείνο του εισοδήματος το οποίο, με βάση την ισχύουσα νομοθεσία, θα έπρεπε να δηλώνεται εθελοντικά στις δημόσιες αρχές, αλλά για οποιοδήποτε λόγο αυτό δεν συμβαίνει με αποτέλεσμα να διαφεύγει από τη φορολογία. Σημειώνεται εδώ ότι η καταβολή φόρων ύστερα από φορολογικούς ελέγχους, συμβιβασμούς κ.λπ. θεωρείται φοροδιαφυγή. Δεύτερον, στο τμήμα εκείνο των έμμεσων και άμεσων φόρων που θα έπρεπε να εισπράττονται και να αποδίδονται ε-

θελοντικά στο κράτος, αλλά που για κάποιο λόγο δεν φθάνουν ποτέ στο δημόσιο ταμείο. Τρίτον, στους τόκους που αντιστοιχούν στους φόρους οι οποίοι καταβάλλονται με καθυστέρηση μετά κάποια «ρύθμιση», και τέταρτον στους φόρους που δεν εισπράχθηκαν λόγω φοροαπαλλαγών και κινήτρων (φοροαποφυγή), εφ' όσον δεν επιτεύχθηκε το επιδιωκόμενο από τα κίνητρα αποτέλεσμα.³

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η έννοια του μη δηλούμενου εισοδήματος διαφέρει σαφώς από αυτήν του μη καταγραφόμενου εισοδήματος. Η σχέση μεταξύ των ορισμών της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του δηλούμενου και του μη καταγραφόμενου εισοδήματος γίνεται καλύτερα κατανοητή με τη βοήθεια του σχήματος 2.

Στον πίνακα διπλής εισόδου, οριζοντίως αντιπροσωπεύεται το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία είτε καταγράφεται είτε δεν καταγράφεται στους εθνικούς λογαριασμούς. Η συνολική οικονομική δραστηριότητα δημιουργεί αντίστοιχα εισοδήματα, τα οποία φορολογούνται και τα οποία ή δηλώνονται ή δεν δηλώνονται. Αυτά αντιπροσωπεύονται από την κάθετη διάσταση του πίνακα. Δημιουργούνται, συνεπώς, τέσσερις δυνατές περιπτώσεις συσχέτισης φοροδιαφυγής και ανεπίσημης οικονομίας:

- (i) δεν υπάρχει ούτε ανεπίσημη οικονομία ούτε φοροδιαφυγή
- (ii) υπάρχει ανεπίσημη οικονομία, αλλά όχι φοροδιαφυγή (π.χ. ορισμένες «νέες» δραστηριότητες, όπως τα καταστήματα βίντεο και τα γυμναστήρια, οι οποίες δεν καταγράφονται ακόμη στους εθνικούς λογαριασμούς αλλά ενδεχομένως ανταποκρίνονται είλικρινά στις φορολογικές αρχές)
- (iii) δεν υπάρχει ανεπίσημη οικονομία,

αλλά υπάρχει φοροδιαφυγή (π.χ. δραστηριότητες του αγροτικού χώρου, η οικοδομική δραστηριότητα, υπεργολαβίες στη βιομηχανία κ.λπ., το προϊόν των οποίων καταγράφεται εθνικολογιστικά, αλλά παρατηρείται εκτεταμένη φοροδιαφυγή)

- (iv) υπάρχει και φοροδιαφυγή και ανεπίσημη οικονομία (π.χ. ξένοι εργάτες, παραγωγή με άτυπες σχέσεις εργασίας, εργασία στο σπίτι κ.λπ.)

Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει καμιά συνεργασία με-

ΣΧΗΜΑ 2
Οικονομική δραστηριότητα

		Καταγραφόμενη	Μη καταγραφόμενη
Εισοδήματα	Δηλούμενα	(i)	(ii)
	Μη δηλούμενα	(iii)	(iv)

Πηγή: Μανεσιώτης (1990)

Παρατηρείται ότι οι ορισμοί που αναφέρονται στο εισόδημα και οι συνακόλουθες προσεγγίσεις της ανεπίσημης οικονομίας παραλείπουν να αναφερθούν ρητά στην πλευρά της προσφοράς, δηλαδή στις αλλαγές που συντελούνται κατά τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της παραγωγής.

ταξύ των φορολογικών αρχών και των υπηρεσιών που καταρτίζουν τους εθνικούς λογαριασμούς. Αυτό σημαίνει ότι και στην πράξη οι δύο ορισμοί διαχωρίζονται πλήρως. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι σε άλλες χώρες χρησιμοποιούνται στοιχεία των φορολογικών αρχών για να διασταυρωθούν κάποιες εθνικολογιστικές εκτιμήσεις, με κανένα τρόπο δεν σημαίνει ότι ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του καταγραφόμενου εισοδήματος ταυτίζεται με τη φοροδιαφυγή.

Το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας που βασίζεται τόσο στο καταγραφόμενο όσο και στο δηλούμενο εισόδημα, αναφέρεται στη διαχείριση της ενεργού ζήτησης. Η ανεπίσημη οικονομία εξετάζεται από τη σκοπιά του κράτους. Οι σχετικές αναλύσεις στηρίζονται κυρίως στην εμπειρία των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών της Δύσης, με τη δημοσιονομική κρίση του μεταπολεμικού παρεμβατικού κράτους πρόνοιας και τα προβλήματα που δημιουργούνται κατά την άσκηση της μακροοικονομικής πολιτικής. Αντανακλών, επίσης, την προβληματική της συζήτησης σχετικά με το υψηλό επίπεδο της φορολογίας και την έκταση και αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών, ζητήματα τα οποία συνδέονται με τα προβλήματα των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα. Γενικώς, οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν ότι η ανεπίσημη οικονομία είναι εμπόδιο στην ανάπτυξη και τη διαχείριση της οικονομίας.

καθώς και στις επιπτώσεις τους στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, δεν προσεγγίζουν το ζήτημα από την οπτική των παραγωγικών σχέσεων, των επιχειρήσεων και των εργαζομένων. Το κενό αυτό έρχεται να συμπληρωθεί με την εξέταση της ανεπίσημης οικονομίας από μια άλλη «οπτική», αυτή της παραγωγής ή της προσφοράς, που συνδέεται με την απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις.

Ορισμός II: Ανεπίσημη οικονομία και παραγωγική διαδικασία

Η ανεπίσημη οικονομία ορίζεται σε σχέση με τη «μορφή» της απασχόλησης. Σύμφωνα με την οπτική αυτή, η ανεπίσημη οικονομία, δηλαδή η κρυφή ή «μυστική» (clandestine) απασχόληση είναι κάθε κύρια ή δευτερεύουσα επιχειρηδής (αγοραία) μονιμότερη –μη περιστασιακή (non-casual)– απασχόληση, η οποία πραγματοποιείται «στα όρια» των νόμων ή πέρα από τους νόμους, τους κανόνες και τις εργασιακές συμβάσεις (De Grazia, 1984). Ο ορισμός αυτός μπορεί να μη χαρακτηρίζεται από νομική ακρίβεια, είναι όμως αρκετά χρήσιμος διότι έχει εφαρμογή σε όλες τις κατηγορίες απασχολούμενων, ανεξάρτητα από το αν είναι μισθωτοί ή αυτοαπασχολούμενοι και ανεξάρτητα από το αν η απασχόληση αναφέρεται στην κύρια ή δευτερεύουσα εργασία τους η οποία δεν δηλώνεται. Ωστόσο, η πολυμορφία της απασχόλησης καθιστά πολλές φορές δύσκολο

τον ακριβή προσδιορισμό της «νομιμότητας». Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι στον ορισμό αυτό έχουν κατά καιρούς περιληφθεί ορισμένες –μη αγοραίες– μορφές ευκαιριακής ή/και μη αμειβόμενης απασχόλησης, όπως η εθελοντική –κοινωνική– εργασία, τα μαστορόματα (do-it-yourself) κ.λπ. (Smith και Wied-Nebbeling, 1986· Gershuny 1979).

Ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας με βάση την απασχόληση, η «μυστική» απασχόληση, έχει εφαρμογή σε όλες τις κατηγορίες απασχολούμενων, μισθωτών ή μη. Παρεμφερής είναι η έννοια του «μη κανονικού» (irregular) τομέα, η οποία επικεντρώνεται στις σχέσεις εξηρημένης εργασίας. Η ανεπίσημη οικονομία εξετάζεται από την πλευρά των εργαζομένων και ορίζεται αναφορικά με τις εργασιακές σχέσεις, οι οποίες βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας οροθετούν το φαινόμενο και διαχωρίζουν το τυπικό από το άτυπο. Ο ορισμός αυτός αφορά ένα συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας, που περιγράφει τις νέες μορφές ευέλικτων παραγωγικών διαδικασιών (διάχυτη εκβιομηχάνιση, υπεργολαβίες, κατάτμηση της αγοράς εργασίας κ.λπ.), οι οποίες συνδέονται με την κρίση των κυρίαρχων μορφών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, του φορτισμού και του τεύλοριμου.⁴

Ο όρος «μη κανονικός» (irregular) τομέας χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει ένα πλήθος εργασιών, οι οποίες βρίσκονται έξω από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Ο ορισμός περιλαμβάνει όλες τις μη συμβατικές μορφές απασχόλησης, δηλαδή τις περιπτώσεις εκείνες που η απασχόληση είναι από τη φύση της επισφαλής, αβέβαιη και δεν παρέχει κανενός είδους ασφαλιστική κάλυψη, βρίσκεται δε πέρα από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου (Contini, 1981). Τέτοιες μορφές απασχόλησης είναι η άτυπη μερική απασχόληση, η άτυπη εργασία στο σπίτι, η εργασία με το κομμάτι, κ.λπ.

Η σχέση του ορισμού της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του εισοδήματος με τον αντίστοιχο ορισμό βάσει της απασχόλησης παρουσιάζεται στο σχήμα 3.⁵

Ο χρόνος απασχόλησης –σε παραγωγική εργασία– διακρίνεται σε αμειβόμενη εργασία, η οποία ρυθμίζεται από το μηχανισμό της αγοράς, και σε μη αμειβόμενη εργασία.

Η αμειβόμενη εργασία διακρίνεται:

- (α) στη «νόμιμη» (επίσημη, «τυπική») που πραγματοποιείται με συμβατικούς τρόπους και τυπικές σχέσεις εργασίας, και
- (β) στην κρυφή, «μυστική» απασχόληση, η οποία πραγματοποιείται με μη τυπικές σχέσεις εργασίας και προσδιορίζεται από τον ορισμό II παραπάνω.

Το προϊόν της αμειβόμενης εργασίας

αντανακλάται στο εισόδημα. Η οικονομική δραστηριότητα που αναφέρεται στην αμειβόμενη εργασία διακρίνεται:

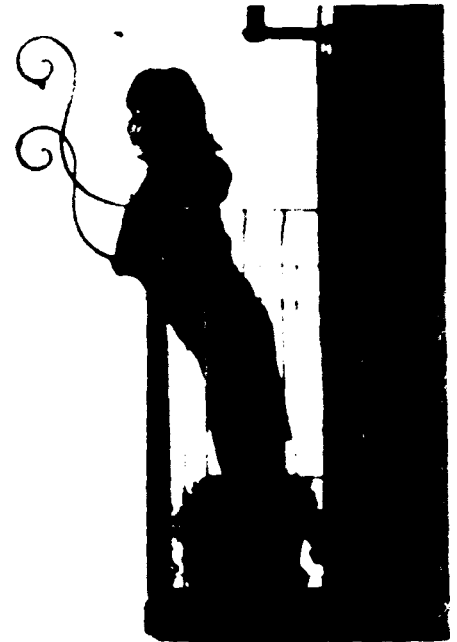
- (α) στην *επίσημη* οικονομική δραστηριότητα που αναφέρεται στις ισχύουσες νομοθετικές και συμβατικές ρυθμίσεις και το προϊόν της οποίας αποτιμώνεται στο ΑΕΠ.
- (β) στην *ανεπίσημη* οικονομική δραστηριότητα, η οποία θα έπρεπε αλλά δεν καταγράφεται στο ΑΕΠ (προσδιορίζεται από τον ορισμό I παραπάνω), και
- (γ) στην *παράνομη* οικονομική δραστηριότητα, η οποία εξ ορισμού δεν καταγράφεται στο ΑΕΠ (τοκογλυφία, διακίνηση ναρκωτικών κ.λπ.).*

Το προϊόν της μη αμειβόμενης εργασίας, δηλαδή της αυτο-υπηρετήσης (οικιακή απασχόληση, μαστορέματα κ.λπ.), καθώς και της εθελοντικής κοινωνικής εργασίας αντιστοιχεί στην *άτυπη* οικονομία. Μόνο ένα μικρό μέρος αυτής της δραστηριότητας καταγράφεται στο ΑΕΠ, κυρίως λόγω εθνικολογιστικών συμβατικότητων και τεχνικών αδυναμιών. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η ανεπίσημη και η άτυπη οικονομική δραστηριότητα έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Και οι δύο μορφές είναι «μη φανερές» και σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπάρχουν ή και μεταλλάσσονται. Επειδή είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί το αποτέλεσμα της κρυφής από εκείνο της άτυπης δραστηριότητας, πολλές φορές ομαδοποιούνται (παράλληλη οικονομία) και εξετάζονται από κοινού (Smith και Wied - Nebbeling, 1986· Gershuny, 1979).

Όπως φαίνεται και στο σχήμα 3, το προϊόν της αμειβόμενης (νόμιμης ή κρυφής) εργασίας αντιστοιχεί στην επίσημη και ανεπίσημη οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή η αμειβόμενη εργασία δημιουργεί εισοδήματα που είτε καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές είτε όχι. Αντίθετα, η μη αμειβόμενη εργασία αντιστοιχεί στην άτυπη οικονομική δραστηριότητα η οποία δεν περιλαμβάνεται στο ΑΕΠ.

Το τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται με συμβατικές σχέσεις εργασίας σε μεγάλο βαθμό αντανακλάται στην επίσημη οικονομία. Επίσης, το τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται με μη συμβατικές σχέσεις εργασίας σε μεγάλο βαθμό αντανακλάται στην ανεπίσημη οικονομία, τόσο από εθνικολογιστική σκοπιά όσο και από δημοσιονομική. Υπάρχει, όμως, ένα μέρος της παραγωγής που πραγματοποιείται με συμβατικές σχέσεις εργασίας και το οποίο δημιουργεί εισόδημα που δεν καταγράφεται -λόγω εθνικο-

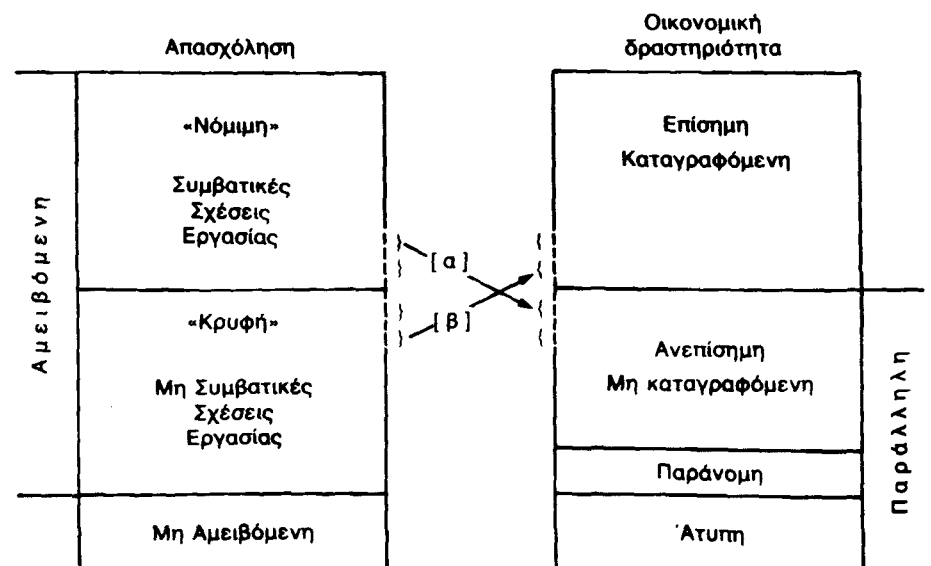
λογιστικών συμβατικότητων- και συνεπώς περιλαμβάνεται στην «ανεπίσημη» οικονομική δραστηριότητα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι παρατηρείται αναγκαστικά φοροδιαφυγή -π.χ. τα γυμναστήρια- (βλ. τη φορά του βέλους [α] στο σχήμα 3).

Επίσης, ένα τμήμα της παραγωγής που πραγματοποιείται με μη συμβατικές σχέσεις, δηλαδή πέρα από τα «όρια» του νόμου, καταγράφεται στις στατιστικές και συνυπολογίζεται στην επίσημη οικονομία (βλ. τη φορά του βέλους [β] στο σχήμα 3). Μεγάλο τμήμα, όμως, αυτών των εισοδημάτων φοροδιαφεύγει. Εδώ, όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι η φοροδιαφυγή δεν είναι πάντοτε το κίνητρο αυτών των μη συμβατικών δραστηριοτήτων, αλλά το αποτέλεσμα τους.

Ειδικότερα, η προσφυγή των επιχειρήσεων σε μη συμβατικές σχέσεις παραγωγής συνδέεται με τη συμπίεση του κόστους και έχει στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στις επιχειρήσεις των κλάδων έντασης εργασίας, που αποτελούν σημαντικό τμήμα της ελληνικής μεταποίησης (π.χ. ένδυση - υπόδηση)*. Στις επιχειρήσεις αυτές η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας συνδέεται άμεσα με την πληρωμή μισθών πολλές φορές κατώτερων από τις

ΣΧΗΜΑ 3

Απο τη μέχρι τώρα συζήτηση προκύπτει ότι η ανεπίσημη οικονομία, η οποία ορίζεται με βάση το εισόδημα που δημιουργείται από διάφορες οικονομικές δραστηριότητες (ορισμός I), δεν αντιστοιχεί και, πολύ περισσότερο, δεν ταυτίζεται με την κρυφή απασχόληση (ορισμός II).⁹

συλλογικές συμβάσεις και μη καταβολή των εργοδοτικών εισφορών, δεν έχει δηλαδή κίνητρο τη φοροδιαφυγή. Από την πλευρά των εργαζομένων, η φοροδιαφυγή αποτελεί κίνητρο προσφυγής σε μη συμβατικές σχέσεις εργασίας μόνο στο βαθμό που αποτελεί επιλογή για την αύξηση του εισοδήματός τους. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, η προσφυγή σε μη τυπικές σχέσεις εργασίας δεν πραγματοποιείται με σκοπό τη φοροδιαφυγή, αλλά αποτελεί αναγκαστική λύση, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων απασχόλησης και της υφιστάμενης ανεργίας (π.χ. ξένοι μετανάστες, δουλειά στο σπίτι με το κομμάτι από γυναίκες φασονίστριες).

Σχετικά με τα παραπάνω αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, όπως την επίσημη οικοδομική δραστηριότητα με μη κανονικές σχέσεις εργασίας, την παραγωγή αγαθών με μη τυπικές σχέσεις εργασίας (φασόν) που καταγράφονται ως εισόδημα στις επίσημες στατιστικές, καθώς και την παροχή υπηρεσιών σε νόμιμες ξενοδοχειακές μονάδες από αλλοδαπούς χωρίς άδεια εργασίας.

Μπορούμε, τέλος, να προσδιορίσουμε ένα τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται με μη συμβατικές σχέσεις εργασίας, όπως η εργασία σε «αφανείς» παραγωγικές μονάδες (π.χ. μη δηλωμένα ενοικιαζόμενα δωμάτια, εργασία στο σπίτι), όπου το μοναδικό κίνητρο των επιχειρήσεων είναι η φοροδιαφυγή, το οποίο όμως μπορεί να υπολογίζεται προσεγγιστικά στην εκτίμηση του ΑΕΠ.

Ορισμός III: Ανεπίσημη οικονομία και παραγωγική δομή

Μία άλλη, συναφής με την προηγούμενη, «οπτική» της ανεπίσημης οικονομίας είναι η έννοια του «ανεπίσημου τομέα» (informal), η οποία συνδέεται με τη δομή της παραγωγής και αφορά κυρίως την εμπειρία των αναπτυσσόμενων χωρών. Ο «ανεπίσημος τομέας» αναφέρεται στην εμπειρία των οικονομιών των πόλεων του τρίτου κόσμου και χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με κάποιον «επίσημο τομέα» (formal) της οικονομίας. Η διάκριση αυτή δημιουργεί ένα «δυαδικό» πλαίσιο στην ανάλυση της οικονομίας.¹⁰ Έτσι, οι οικονομίες των περισσότερων πόλεων του τρίτου κόσμου μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούνται από δύο συστήματα παραγωγής, τα οποία προέρχονται από καπιταλιστικές και προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής (McGee, 1973).

Η διάκριση μεταξύ των δύο τομέων βασίζεται σε έναν ή περισσότερους παράγοντες, όπως ο τρόπος παραγωγής, η οργάνωση της παραγωγής και η κλίμακα κάθε δραστηριότητας. Η διχοτόμηση, δηλαδή, της οικονομίας περιγράφεται με όρους «τεχνολογικούς», με όρους «οργάνωσης» ή απλώς ανάλογα με το μέγεθος των παραγωγικών μονάδων και επιχειρήσεων. Ο ανεπίσημος τομέας ορίζεται, είτε ως προς τα άτομα ή τα νοικοκυριά είτε ως προς τις δραστηριότητες ή τις επιχειρήσεις, ανάλογα με τους επιμέρους στόχους της κάθε έρευνας. Σύμφωνα με

την άποψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, ο όρος «ανεπίσημος» χαρακτηρίζει οικονομικές μονάδες και όχι άτομα. Άρα, ένα άτομο βρίσκεται στον ανεπίσημο τομέα εφ' όσον εργάζεται σε οικονομική μονάδα του ανεπίσημου τομέα. Επίσης, ένα άτομο με δύο απασχολήσεις μπορεί να βρίσκεται στον επίσημο τομέα σε σχέση με τη μία και στον ανεπίσημο σε σχέση με την άλλη απασχόληση (Mata και Mehran, 1986).

Ο «ανεπίσημος τομέας» στην πιο αυστηρή – μάλλον «ακραία» – έκφασή του έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- η είσοδος και έξοδος των επιχειρήσεων στην αγορά είναι σχετικά εύκολη·
- οι επιχειρήσεις λειτουργούν σε ανταγωνιστικές αγορές, παρακάμπτοντας τις ειδικές ρυθμίσεις και κανόνες προδιαγραφών κ.λπ.·
- οι επιχειρήσεις στηρίζονται σε δικές τους πηγές χρηματοδότησης και είναι, κατά κύριο λόγο, οικογενειακές·
- οι επιχειρήσεις είναι, συνήθως, μικρής κλίμακας και χρησιμοποιούν παραγωγικές διαδικασίες εντάσεως εργασίας και προσαρμοσμένη τεχνολογία·
- οι εργαζόμενοι έχουν καταρτισθεί, κυρίως, εκτός του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος.

Κατά συνέπεια, ο ανεπίσημος τομέας αποτελείται ως επί το πλείστον από μικρής κλίμακας μονάδες οι οποίες ασχολούνται με την παραγωγή και διανομή αγαθών και υπηρεσιών, με κύριο σκοπό τη δημιουργία απασχόλησης και εισοδημάτων στους απασχολούμενους σε αυτές, παρά τους περιορισμούς σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο και τεχνολογία. Τα χαρακτηριστικά του επίσημου τομέα είναι τα αντίθετα από τα παραπάνω. Δηλαδή, η είσοδος των επιχειρήσεων στην αγορά είναι σχετικά δύσκολη, οι επιχειρήσεις στηρίζονται σε εξωτερικούς πόρους, είναι εταιρικού χαρακτήρα, μεγάλης σχετικά κλίμακας και λειτουργούν σε αγορές που υπόκεινται σε διαφόρων ειδών ελέγχους.

Έχει, επίσης, προταθεί από ορισμένους ερευνητές ο διαχωρισμός του ανεπίσημου τομέα σε περισσότερες από δύο υποκατηγορίες, όπως στον «μη κανονικό» ανεπίσημο τομέα που περιλαμβάνει πλήθος νόμιμες αλλά χαμηλού επιπέδου περιθωριακές δραστηριότητες (επατεία, πρόχειρη κηπουρική κ.λπ.), και στον «κανονικό» ανεπίσημο τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει μικρής κλίμακας οικονομικές δραστηριότητες οικογενειακών επιχειρήσεων, που βασίζονται σε σχέσεις μη μισθωτής εργασίας (Standing, 1977). Η «τριχοτόμηση» αυτή της οικονομίας πιστεύεται ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στην ανάλυση της αγοράς εργασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Στις αναλύσεις αυτές ο «ανεπίσημος

τομέας» σχετίζεται περισσότερο με την υφιστάμενη γενικότερη παραγωγική και οργανωτική του ανεπάρκεια, παρά με τη φορολογική επιβάρυνση και τη διεύρυνση των κρατικών περιορισμών, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ανεπτυγμένων χωρών. Η ανεπάρκεια αυτή προκύπτει από ευρείας κλίμακας διαφθορά, δωροδοκία και παράκαμψη της νομιμότητας.¹¹

Το δυαδικό πλαίσιο του ανεπίσημου τομέα είναι αρκετά «άκαμπτο» και έχει υποτεθεί έντονη κριτική (Moser, 1978): Ο διαχωρισμός μεταξύ επίσημου και ανεπίσημου τομέα δεν είναι πάντοτε τόσο ευδιάκριτος και οι οικονομικές σχέσεις είναι πιο σύνθετες από αυτές που υποθέτει το δυαδικό πλαίσιο. Εξάλλου, δεν υπάρχει νόημα να εστιάζεται η ανάλυση και η οικονομική πολιτική για ανάπτυξη, βελτίωση και δημιουργία εισοδημάτων και απασχόλησης στον ανεπίσημο τομέα, επειδή έτσι κι αλλιώς τα προβλήματά του δεν είναι δυνατόν να αμβλυνθούν, λόγω της υφιστάμενης σχέσης εξάρτησης από τον επίσημο τομέα της οικονομίας.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η έννοια του ανεπίσημου τομέα δεν είναι ταυτόσημη με την ευέλικτη εξειδίκευση και το ρόλο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στις ανεπτυγμένες χώρες, η οποία συνδέεται με την έννοια της ευέλικτης παραγωγής και την αναδιάρθρωση που πραγματοποιείται κατά τη διαδικασία συσσώρευσης. Οι αιτίες που οδηγούν στην ανάπτυξη των μικρών ανεπίσημων επιχειρήσεων είναι η δημιουργία εισοδημάτων και απασχόλησης, ενώ στις ανεπτυγμένες χώρες το κριτήριο είναι η δημιουργία κερδών και η επενδυτική απόδοση. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις του ανεπίσημου τομέα διευθύνονται από τεχνικούς με διοικητικές αρμοδιότητες παρά από μάνατζερς με τεχνικές αρμοδιότητες, όπως στην περίπτωση των μικρών δυναμικών και ευέλικτων επιχειρήσεων στις βιομηχανικές χώρες.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στην εργασία αυτή έγινε προσπάθεια να ταξινομηθούν οι ορισμοί που περιγράφουν τα φαινόμενα της ανεπίσημης οικονομίας. Οι διάφοροι ορισμοί συνδέονται με την οπτική και τους στόχους κάθε έρευνας και σχετίζονται με την έμφαση την οποία αποσπασθούν να δώσουν οι επιμέρους προσεγγίσεις στην ανάλυση των φαινομένων. Διακρίνονται, έτσι, τρεις γενικότεροι ορισμοί:

Πρώτον, αυτοί που σχετίζονται με την ακριβή καταγραφή της οικονομικής δραστηριότητας και τη δημοσιονομική τους αντανάκλαση. Οι ορισμοί αυτοί έχουν μικροσκοπική οπτική (ορισμός I).

Δεύτερον, οι ορισμοί που σχετίζονται

περισσότερο με την παραγωγική διαδικασία και συνδέονται με τις εργασιακές και παραγωγικές σχέσεις. Εδώ η οπτική είναι μικροσκοπική, από την πλευρά των επιχειρήσεων και των απασχολούμενων (ορισμός II).

Τρίτον, οι ορισμοί που σχετίζονται με τη δομή της παραγωγής (ορισμός III). Σύμφωνα με αυτούς, η οικονομική δραστηριότητα διακρίνεται στον «επίσημο» και τον «ανεπίσημο» τομέα, αλλά η μεταξύ τους σχέση είναι ευέλικτη.

Θεωρούμε ότι οι διάφοροι ορισμοί που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των φαινομένων της ανεπίσημης οικονομίας έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα. Πολλές από τις παρερμηνείες που έχουν ανακύψει οφείλονται στην έμφαση που δίνουν οι διάφορες προσεγγίσεις σε επιμέρους στοιχεία της ανεπίσημης οικονομίας. Το γεγονός, π.χ., ότι ορισμένες προσεγγίσεις δεν εξετάζουν λεπτομερώς τις επιπτώσεις που έχουν οι ανεπίσημες δραστηριότητες στην είσπραξη των φορολογικών εσόδων, δεν σημαίνει ότι επικροτείται η φοροδιαφυγή, αλλά το βάρος των σχετικών ερευνών συγκεντρώνεται σε άλλες όψεις των φαινομένων.

Τέλος, θέλουμε να κάνουμε ένα σχόλιο σχετικά με την επιλογή των ορισμών, που προκύπτει από την αναδρομή σε εμπειρικές μελέτες στον διεθνή χώρο. Οι συγκεκριμένες οπτικές που υιοθετούνται στην ανάλυση των φαινομένων της ανεπίσημης οικονομίας σε διαφορετικές χώρες, συναρτώνται άμεσα με τα χαρακτηριστικά των ανεπίσημων δραστηριοτήτων που είναι κυρίαρχα σε κάθε χώρα. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι υπάρχουν «εθνικοί» ορισμοί που αναφέρονται, αν και όχι αποκλειστικά, σε συγκεκριμένες χώρες.

Στην Ιταλία π.χ., όπου τα φαινόμενα της διάχυτης εκβιομηχάνισης και της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι ευρέως διαδεδομένα, η ανεπίσημη οικονομία εκφράζεται από τον «μη κανονικό τομέα» και χρησιμοποιείται κυρίως ο ορισμός II (π.χ. Contini, 1989). Στη Γαλλία επίσης, όπου υπάρχει μεγάλος αριθμός μεταναστών, η ανάλυση της ανεπίσημης οικονομίας συναρτάται περισσότερο με την «κρυφή απασχόληση» και χρησιμοποιείται συχνότερα ο ορισμός II (π.χ. Barthelemy, 1989). Στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, όπου τα δημοσιονομικά προβλήματα αναδεικνύονται περισσότερο, η ανεπίσημη οικονομία συνδέεται με την υψηλή φορολογική επιβάρυνση και χρησιμοποιείται ο ορισμός I (π.χ. Tanzi, 1981). Τέλος, στις αναπτυσσόμενες χώρες με ατελή οικονομική δομή η ανεπίσημη οικονομία εκφράζεται συνήθως από τον «ανεπίσημο τομέα» (ορισμός III). ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ανεξάρτητα από την ορολογία που κάθε φορά χρησιμοποιείται για την ανάλυση της ανεπίσημης οικονομίας. Όπως είναι γνωστό, έχει διεθνώς χρησιμοποιηθεί πλήθος όρων για να περιγραφούν τα φαινόμενα αυτά, ενώ στην Ελλάδα ο όρος «παραοικονομία» είναι ο πλέον δημοφιλής.
2. Τα προβλήματα που έχουν ανακύψει από την οικονομική κρίση είναι πολλών ειδών:
 - Στο επίπεδο εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής αδυναμία επίτευξης των στόχων με τα παραδοσιακά εργαλεία.
 - Στο δημοσιονομικό επίπεδο ποιοι θα επωμισθούν το φορολογικό βάρος.
 - Στο επίπεδο της παραγωγής ποιοι θα επιβαρυνθούν το κόστος της αναδιάρθρωσης για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.
 - Στο κοινωνικό επίπεδο ποιοι θα επωφεληθούν, ή θα βγουν ενισχυμένοι από την αναδιάρθρωση.
 - Στο πολιτικό επίπεδο, διαρρηγνύονται μέχρι τώρα «σταθερές» και παγιωμένες κοινωνικές συμμαχίες και αναζητούνται νέες ισορροπίες.
3. Πιο αναλυτικά, βλ. Μανειώτης (1990).
4. Βλ. μεταξύ άλλων, OECD (1986), Clutterbuck (1985) και ιδιαίτερα Atkinson (1985). Για την ελληνική περίπτωση, βλ. Hadjimichalis και Vaiou (1987), Βαϊόν κ.ά. (1991), αλλά και τα συναφή άρθρα του παρόντος αφιερώματος.
5. Το σχήμα 3 προέρχεται από βελτίωση του αντίστοιχου σχήματος στο Λώλος (1987).
6. Στο ζήτημα αυτό υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Μια σύντομη ανασκόπηση περιλαμβάνεται στο Παυλόπουλος (1987).
7. Το προϊόν της αμειβόμενης εργασίας προ-

Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ
ΖΩΓΙΑ ΧΡΟΝΑΚΗ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ στο σπίτι, συνήθως αμειβόμενη με το κομμάτι (φασόν), είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο με πλούσιο ιστορικό παρελθόν και σημαντική έκταση σε όλες τις χώρες. Μέσα από τη διάχυση της παραγωγής στα σπίτια παράγεται πληθώρα αγαθών και υπηρεσιών σε χώρες και περιοχές με πολύ διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης, πολιτικά συστήματα και οικονομικές συνθήκες. Το ράψιμο ρούχων και παπουτσιών, το καθάρισμα λαχανικών για κατάψυξη, η συναρμολόγηση ηλεκτρικών συσκευών, η εισαγωγή δεδομένων σε Η/Υ, η προώθηση ασφαλιστικών συμβολαίων είναι ορισμένα πολύ γνωστά παραδείγματα, που εικονογραφούν την ποικιλία διαδικασιών εργασίας, από τις παραδοσιακές ειδικεύσεις ως τη χρήση νέων τεχνολογιών.

Η αποκάλυψη ενός διαφορετικού κόσμου εργασίας και ενός εργατικού δυναμικού, κυρίως γυναικείου, μη καταγεγραμμένου, πολυάριθμου και χαμηλά αμειβόμενου, θέτει αναπόφευκτα νέα ερωτήματα για την αμειβόμενη και μη εργασία, για τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες αυτή συντελείται, αποτιμάται, αμείβεται και ελέγχεται.

Σ' αυτή την ανάλυση επιχειρούμε να προσεγγίσουμε κάποια τέτοια ερωτήματα, εξετάζοντας την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι στην Ελλάδα, κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας. Το φαινόμενο εξετάζεται τόσο από τη σκοπιά των εξελίξεων στην παραγωγική διαδικασία, καθώς αυτή προσαρμόζεται στις νέες απαιτήσεις ευέλικτης παραγωγής, όσο και από τη σκοπιά των εξελίξεων στη σχέση των δύο φύλων. Οι κατευθύνσεις αυτών των εξελίξεων είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένες από τον τρόπο βιομηχανικής ανάπτυξης και τη μεταβαλλόμενη θέση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας. Σ' αυτό το πλαίσιο μπορούν να ερμηνευθούν οι λόγοι για τους οποίους η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι παραμένει στην αφάνεια και οι συμβατικές μέθοδοι για την απασχόληση αδυνατούν να την αποτιμήσουν.

1. Η μεταβαλλόμενη δομή της απασχόλησης

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια περίοδο συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι αντι-

μετωπίστηκε ως φθίνουσα μορφή εργασίας, καταδικασμένη να εξαφανιστεί, ή πάντως να συρρικνωθεί. Όμως γρήγορα έγινε φανερό, ιδιαίτερα από το τέλος της δεκαετίας του '60, ότι αυτή η μορφή εργασίας αποτελούσε τη μοναδική διέξοδο απασχόλησης για μεγάλο τμήμα πληθυσμού το οποίο, σε πολλές χώρες, γινόταν συνεχώς φτωχότερο μέσα σε συνθήκες γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης.¹ Έτσι, μετά το 1970 εκδηλώνεται ένα συνεχώς διευρυνόμενο ενδιαφέρον (ερευνητών, κρατικών φορέων και διεθνών οργανισμών) γύρω από τις «στρατηγικές επιβίωσης», αναπόσπαστο μέρος των οποίων είναι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι.

Πιο πρόσφατες μελέτες (μετά το 1980) αντιμετωπίζουν την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι ως πρότυπο εργασίας για το μέλλον και εξετάζουν τα πλεονεκτήματά της σε σχέση με την απασχόληση σε διακεκριμένους τόπους δουλειάς.² Η δουλειά στο σπίτι, η μερική απασχόληση, η εποχική δουλειά, η αύξηση της αυτοαπασχόλησης θεωρείται ότι παρουσιάζουν σημαντικά πλεονεκτήματα, καθώς θα μπορούσαν να συμβάλουν στη μείωση του χρόνου εργασίας και στην αύξηση του ελέγχου της από τους εργαζόμενους.

Η «ανακάλυψη» αυτής της κρυμμένης εργασίας (όπως και άλλων μορφών άτυπης απασχόλησης) συμπίπτει με μια περίοδο ύφεσης, όπου η μείωση του κόστους εργασίας αποτελεί σημαντική συνιστώσα των διαδικασιών αναδιάρθρωσης πολλών επιχειρήσεων. Σε κάποιους κλάδους η διάχυση της παραγωγής από μεγάλες σε μικρές μονάδες και σε εργαζόμενους/ες στα σπίτια είναι παραδοσιακός τρόπος λειτουργίας, με εξαίρεση περιορισμένες περιόδους στην ιστορία τους (π.χ. έτοιμο ένδυμα, παπούτσια, παιχνίδια). Σε άλλους πάλι αποτελεί πρόσφατη στρατηγική, με στόχο τη μείωση του κόστους εργασίας παραγωγής και την αποφυγή του ρυθμιστικού ελέγχου του κράτους και της παρέμβασης των συνδικάτων (π.χ. αυτοκινητοβιομηχανία, παραγωγή ηλεκτρικών συσκευών).

Το πρότυπο του τυπικού εργοστασίου – όπου οι εργαζόμενοι δουλεύουν κάτω από την ίδια στέγη, με τυπικές εργασιακές σχέσεις, είναι συνδικαλισμένοι και καθέναν κάνει συγκεκριμένη δουλειά – δεν είναι πια το ίδιο παραγωγικό. Ανάλογα με τον κλάδο, τη μορφή της επιχείρησης και τον τόπο εγκατάστασής της επιχειρείται

καθώς οι φορολογικές και ασφαλιστικές «διευκολύνσεις» αποτελούν, σε μεγάλο βαθμό, βάση συγκρότησης των μεσαίων στρωμάτων - των οποίων η πολιτική βαρύτητα αυξήθηκε την τελευταία δεκαετία. Το κράτος δείχνει ανοχή στις άτυπες εργασιακές σχέσεις που συνεπάγεται η ερ-

μα αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας, που βασίζεται στις εξελίξεις της τεχνολογίας και αξιοποιεί αποτελεσματικά την ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας. Στη διαδικασία αυτή σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διασπορά (διάχυση) της παραγωγής στο γεωγραφικό χώρο.³

Μέσα από τη διάχυση αυτή ενσωματώνονται στην παραγωγή τμήματα του πληθυσμού που μέχρι τώρα δεν ήταν ενταγμένα σε τυπικές εργασιακές σχέσεις (π.χ. γυναίκες, εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες) και συγκροτούν ένα πολυάριθμο και φτηνό εργατικό δυναμικό. Η «ενέλικτη επάνδρωση» (flexible manning) είναι στόχος και σύνθημα αυτής της στρατηγικής αναδιάρθρωσης - έστω και αν προτιμώνται οι γυναίκες, οι οποίες αποτελούν τον κύριο όγκο των εργαζομένων με (άτυπες συνθήκες) σχέσεις και δυσμενείς συνθήκες.⁴

Στην Ελλάδα, η έρευνα για την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι (και άλλες μορφές άτυπης απασχόλησης) είναι περιορισμένη και σχετικά πρόσφατη και εντάσσεται κυρίως στη συζήτηση για την «παράοικονομία». Το φαινόμενο άρχισε να απασχολεί την κρατική πολιτική και τους επιστήμονες μόνο όταν η μεγάλη του εξάπλωση έφερε σε σύγκρουση τα συμφέροντα που εξυπηρετεί (των επιχειρήσεων και των ανδρών ως κοινωνικής κατηγορίας) με τα συμφέροντα του κράτους (απώλειες φόρων και ασφαλιστικών εισφορών). Αλλά κι αυτή η σύγκρουση είναι υποτενική

γιατί στο σπίτι μια και, τουλάχιστον συγκυριακά, δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες συσσώρευσης.⁵

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις (και άλλοι κοινωνικοί φορείς) θα είχαν συμφέρον να αποκαλύψουν την έκταση και τους όρους διάχυσης της παραγωγής, τόσο για να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας ενός μεγάλου αριθμού εργαζομένων, όσο και για να αυξήσουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη απέναντι στην εργοδοσία και το κράτος. Παρ' όλα αυτά, μόνο πρόσφατα άρχισαν να αναγνωρίζουν και να διερευνούν το φαινόμενο, και να προωθούν τη θεσμική κατοχύρωση των μορφών απασχόλησης που συνεπάγεται και την ασφαλιστική και άλλη εξασφάλιση των εργαζομένων.⁶

Από την πλευρά του κράτους, αυτή η αντιφατική στάση -ελέγχου/περιορισμού και ταυτόχρονα ανοχής/διευκόλυνσης- εκφράζεται ως ένα βαθμό και από τα στοιχεία που συλλέγει η ΕΣΥΕ για την απασχόληση και την ανεργία. Ένας μεγάλος αριθμός εργαζομένων στο σπίτι, κυρίως γυναικών, εμφανίζονται ως οικονομικά μη ενεργές, μια και οι επίσημες καταγραφές αφορούν την τυπική απασχόληση.

Η ετήσια Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, που γίνεται με τις προδιαγραφές της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σε όλες τις χώρες της Κοινότητας, δείχνει ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες που κατατάσσονται στο «μη εργατικό δυναμικό» είναι υψηλό ποσοστό του συνόλου των γυναι-

κών και περίπου 1.500.000 περισσότερες από τους άνδρες της αντίστοιχης ομάδας ηλικιών (πίνακας 1). Αν υπολογίσει κανείς ότι στο ανδρικό «μη εργατικό δυναμικό» περιλαμβάνονται και οι στρατευμένοι, η διαφορά γίνεται ακόμη μεγαλύτερη.

Είναι δύσκολο να ισχυρισθεί κανείς ότι σχεδόν 3.000.000 γυναίκες «δεν εργάζονται» (κάθονται με σταυρωμένα χέρια) ή ασχολούνται αποκλειστικά με την οικιακή εργασία. Στην κατεύθυνση αυτή ιδιαίτερη σημασία έχει η μεγάλη αύξηση, τα τελευταία έξι χρόνια, του αριθμού των γυναικών που δηλώνουν «συμβοηθούμε και μη αμειβόμενα μέλη» οικογενειακών επιχειρήσεων, ιδίως στο δευτερογενή τομέα (πίνακας 2). Τα συμβοηθούμε και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας στην Ελλάδα παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αλλά και σε σχέση με τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες.⁷ Η απόκλιση είναι σημαντική ακόμη κι αν αφαιρέσουμε τον πρωτογενή τομέα, όπου αυτή η εργασιακή σχέση -και η εργασία της «αγρότισσας»- είναι αναγνωρισμένη, καταξιωμένη και αποδεκτή στο πλαίσιο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, που αποτελούν τη βασική παραγωγική μονάδα σε πολλές περιοχές της χώρας.

Αν από το σύνολο των γυναικών που καταγράφονται επίσημα ως απασχολούμενες αφαιρέσουμε τα συμβοηθούμε και μη αμειβόμενα μέλη (τα οποία εξ ορισμού δεν αμειβονται), παραμένει ένας πολύ μικρός αριθμός γυναικών των οποίων η θέση στο επάγγελμα υποδηλώνει μιας μορφής αμοιβή (πίνακας 3). Οι 818 χιλ. γυναίκες και οι 2.251 χιλ. άνδρες αποτελούν το 20% και το 60% του αντίστοιχου πληθυσμού άνω των 14 ετών. Η διαφορά είναι μια ακόμη ένδειξη των δυσμενών όρων με τους οποίους εργάζονται οι γυναίκες στην Ελλάδα, έτσι όπως αυτοί αποτυπώνονται στις επίσημες Έρευνες Απασχόλησης. Σ' αυτούς πρέπει να προστεθεί και η ανεπάρκεια της κοινωνικής υποδομής, η οποία σε άλλες χώρες έχει διευκολύνει την πρόσβαση των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας.⁸ Τα στοιχεία αυτά, μαζί με πολλά άλλα που σχετίζονται με τη μορφή της οικογένειας και τις διαμορφωμένες σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, φαίνεται να ευνοούν ιδιαίτερα την εξάπλωση της αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι ως μόνη «διέξοδο» για μεγάλο αριθμό γυναικών.

Για τη βιομηχανία, μια ένδειξη για την έκταση της διάχυσης της παραγωγής, από μεγάλες σε μικρές μονάδες και σε εργαζόμενες στα σπίτια, δίδεται από τις ετήσιες Στατιστικές Έρευνες Βιομηχανίας,⁹ στις οποίες καταγράφονται τα «έσοδα από φασόν» και οι «πληρωμές φασόν» για μονάδες με περισσότερους από δέκα εργα-

ζόμενους. Το φαινόμενο είναι βέβαια υποεκτιμημένο (α) διότι λείπει η πληθώρα των μικρών επιχειρήσεων (<10 εργαζομένων), που είναι οι κατ' εξοχήν αποδέκτες υπεργολαβιών/φασόν, και (β) διότι αποκρύπτεται μεγάλο μέρος της υπεργολαβικής δραστηριότητας, εξαιτίας και του τρόπου συλλογής των στοιχείων (αποστολή ερωτηματολογίου σε επιχειρήσεις).

Παρ' όλα αυτά, τα «έσοδα από φασόν» στο σύνολο της χώρας εμφανίζονται να αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής σε ορισμένους κλάδους: 6% στις υφαντικές βιομηχανίες (κλάδος 23), 11% στις βιομη-

χανίες ειδών υποδήσεως και ενδυμασίας (κλάδος 24), 15% στις εκτυπώσεις-εκδόσεις (κλάδος 28), 12% στις βιομηχανίες δέρματος και γουναρικών (κλάδος 29). Αντίθετα εμφανίζονται περιθωριακά σε κλάδους όπως οι βιομηχανίες ειδών διατροφής (0,7%), οι βιομηχανίες ποτών (0,8%) και οι χημικές βιομηχανίες (1,2%). Αντίστοιχα, οι «πλήρωμες φασόν» αποτελούν πάνω από το 6% του συνόλου αναλώσεως στους κλάδους 23, 24, 29 και φτάνουν το 20% στις εκτυπώσεις-εκδόσεις (πίνακας 4). Οι τέσσερις κλάδοι (23, 24, 28, 29) αντιπροσωπεύουν το 33% της απασχόλησης και το 18% της

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμός ηλικίας 14 ετών και άνω κατά κατάσταση απασχολήσεως και φύλο, σύνολο χώρας - 1987

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Πληθυσμός > 14 ετών	3.735	4.102	7.837
Εργατικό δυναμικό	2.489	1.394	3.884
απασχολούμενοι	2.361	1.236	3.597
άνεργοι	128	158	286
Μη εργατικό δυναμικό	1.246	2.708	3.953

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (απασχολήσεως), 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη των γυναικών-συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών, σύνολο χώρας - 1981-1987

ΤΟΜΕΑΣ	1981	1987	ΜΕΤΑΒΟΛΗ
Πρωτογενής	401	312	-22%
Δευτερογενής	16	26	+62%
Τριτογενής	61	71	+16%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (απασχολήσεως), 1981, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Απασχολούμενοι κατά φύλο και τομέα - Καθεστώς αμοιβής της εργασίας, σύνολο χώρας - 1987

Τομέας	Αμειβόμενη εργασία ¹	Μη αμειβόμενη εργασία ²	Σύνολο
ΓΥΝΑΙΚΕΣ			
Πρωτογενής	128	312	440
Δευτερογενής	183	26	209
Τριτογενής	507	80	587
ΣΥΝΟΛΟ	818	418	1.236
ΑΝΔΡΕΣ			
ΣΥΝΟΛΟ	2.251	110	2.361

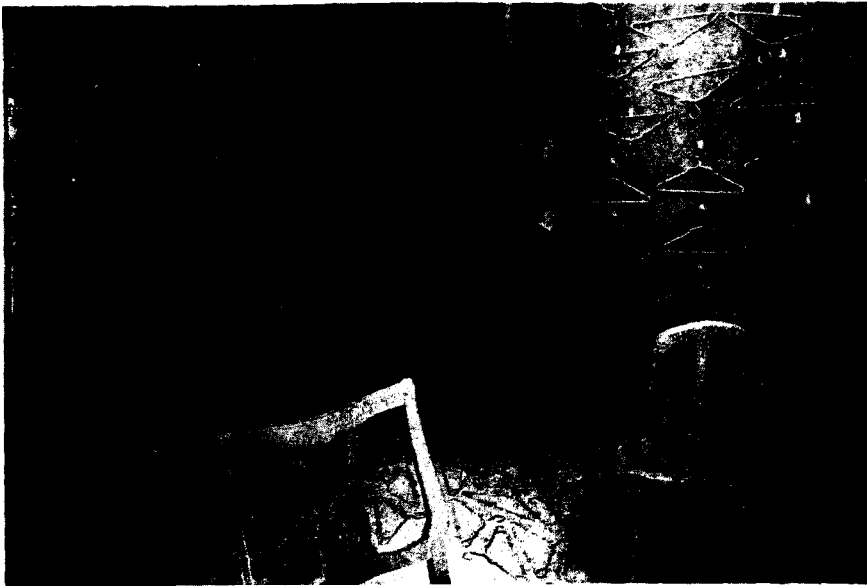
1. Εργοδότες, εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό, μισθωτές.

2. Συμβοηθούτα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενειών.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (απασχολήσεως), 1987.

ρους της εργασίας, αλλά και με το ρόλο της εργασίας στη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Ακόμη και οι ίδιες οι γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι (ή απασχολούνται χωρίς αμοιβή σε οικογενειακές επιχειρήσεις)

ακαθάριστης αξίας παραγωγής στη βιομηχανία. Τα «έσοδα από φασόν» στους κλάδους αυτούς αποτελούν το 62% των εσόδων από φασόν και οι «πληρωμές φασόν» το 57% των πληρωμών φασόν στη βιομηχανία.

Στις έρευνες αυτές δεν καταγράφονται οι εργαζόμενοι –και, κυρίως, οι εργαζόμενες– που αναλαμβάνουν φασόν, εκτός των επιχειρήσεων με περισσότερα από δέκα άτομα, σε μικρότερες μονάδες και στα σπίτια. Επίσης δεν συλλέγονται στοιχεία για άλλους τομείς και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, όπου ενδημεί η απασχόληση στο σπίτι (π.χ. προσωπικές υπηρεσίες, λιανικό εμπόριο, ασφαλίσσεις). Οι εκτιμήσεις των συνδικάτων ιματισμού και δέρματος ανέβαζαν τους εργαζόμενους στους δύο κλάδους σε 150.000-200.000 στο σύνολο της χώρας το 1986. Οι εργαζόμενοι αυτοί είναι πάνω από 80% γυναίκες. Στους δύο αυτούς κλάδους (24 και 29) η επίσημη απασχόληση σε μονάδες με περισσότερους από δέκα εργαζόμενους είναι 50.000.

Είναι λοιπόν φανερό η υποεκτίμηση στα επίσημα στοιχεία της αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι, και ιδιαίτερα της εργασίας των γυναικών, που ταυτίζεται συχνά με τις «παραοικονομικές» δραστηριότητες. Η αδυναμία των μεθόδων μέτρησης της απασχόλησης, που χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ, να καταγράφουν την πραγματική εργασία των γυναικών (ιδιαίτερα όσων με ευκολία περιλαμβάνει στο μη εργατικό δυναμικό) έχει σχέση όχι μόνο με τους ό-

θεωρούν συχνά την (πλήρη) απασχόλησή τους ως βοήθεια στην οικογένεια (ή στην επιχείρηση του άνδρα τους) και όχι ως πραγματική απασχόληση. Η εργασία τους θεωρείται μέρος των υποχρεώσεων που ανέλαβαν με το γάμο, συνδναζόμενη με τη φροντίδα της οικογένειας. Η συζυγική/οικογενειακή σχέση υπερισχύει της εργασιακής και αυτοαναιρείται αν περιγραφεί με όρους αγοράς εργασίας.

Στο μεγάλο αριθμό γυναικών που κα-

τατάσσονται στο μη εργατικό δυναμικό κρύβεται ένα ευέλικτο και λίγο συνειδητοποιημένο ως τέτοιο εργατικό δυναμικό. Αυτό το (εν δυνάμει) εργατικό δυναμικό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διάδοση ευέλικτων μορφών παραγωγής που βασίζονται, ανάμεσα σ' άλλα, και στη διάχυση της παραγωγής στα σπίτια.

2. Μια δουλειά γυναικεία

Το ενδιαφέρον για την αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, και ίσως η «ανακάλυψή» της μετά το 1970, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αναζητήσεις και στις διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος. Στο πλαίσιο αυτό τέθηκε με δυναμικό τρόπο το πρόβλημα των συνθηκών εργασίας και αμοιβής των γυναικών και αμφισβητήθηκε το πρότυπο εργασίας/εργαζόμενου, το οποίο στηρίζεται μόνο στην ανδρική εμπειρία. Η εργασία που δεν φαίνεται –και συχνά συγχέεται με τη μη αμειβόμενη, οικιακή εργασία, ακόμη και στη συνείδηση των ίδιων των εργαζομένων– αποτελεί μέρος της εμπειρίας πάρα πολλών γυναικών σ' όλο τον κόσμο και εξασφαλίζει ένα μεγάλο (αν όχι το κύριο) μέρος του εισοδήματος εκατομμυρίων νοικοκυριών.

Η εμπειρική και θεωρητική έρευνα γύρω από την εργασία των γυναικών, που αναπτύσσεται παράλληλα με, και μέσα από, τους διεκδικητικούς αγώνες, δείχνει πως η εργασία με αμοιβή στο σπίτι, ως τρόπος παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και ως διαδικασία αναδιάρθρωσης, δεν μπορεί να συζητηθεί παρά μόνο στο πλαίσιο ενός μεταβαλλόμενου κατά φύλο καταμερισμού εργασίας. Το νέο(;) προλεταριάτο των εργαζομένων στα σπίτια,

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Έσοδα και πληρωμές φασόν, επιλεγμένοι κλάδοι, 1981

Κλάδοι	Αριθμός καταστημάτων	Αριθμός απασχολομένων	Έσοδα από φασόν επί τοις % της σκαθ. αξίας παραγωγής	Πληρωμές φασόν επί τοις % του συνόλου αναλώσεως
2-3	8.564	385.207	2,4	2,6
20	1.189	47.854	0,7	4,5
21	199	10.958	0,8	0,8
23	983	65.362	6,3	7,9
24	1.387	45.981	11,0	10,6
28	283	9.735	15,2	20,5
29	268	4.877	12,0	6,0
31	323	21.195	1,2	0,5

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ (SIC)

2-3: βιομηχανία-βιοτεχνία, 20: βιομηχανίες ειδών διατροφής εκτός ποτών, 21: βιομηχανίες ποτών, 23: υφαντικές βιομηχανίες, 24: βιομηχανίες ειδών υποδήσεως, ενδυμασίας και διαφόρων ειδών από ύφασμα, 28: εκτυπώσεις-εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες, 29: βιομηχανίες δέρματος και γουναρικών εκτός των ειδών υποδήσεως, 31: χημικές βιομηχανίες.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας, 1981.

στον Πρώτο όπως και στον Τρίτο Κόσμο, είναι γυναίκες. Το φύλο, όπως και η φυλή και η εθνικότητά τους, καθορίζει τους όρους ενσωμάτωσής τους στον κόσμο της (αμειβόμενης) εργασίας.

Για τις εργαζόμενες, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι σημαίνει, ανάμεσα σ' άλλα, εντατικοποίηση, πολλές ώρες δουλειάς για μικρή αμοιβή, ανασφάλεια απασχόλησης, έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης, προβλήματα υγείας, δυσκολία ή και αδυναμία συλλογικής οργάνωσης, που προκύπτει από τη γεωγραφική και χρονική διασπορά των εργαζομένων και από την πληθώρα των ατόμων που θα μπορούσαν να ενσωματωθούν σ' αυτή τη διαδικασία. Προϋπόθεση για την αποδοχή τέτοιων συνθηκών είναι να υπάρχει εργατικό δυναμικό διαθέσιμο και υποχρεωμένο να δουλέψει με αυτούς τους όρους. Αυτό το εργατικό δυναμικό «κατασκευάζεται» μέσα από διάφορες κοινωνικές σχέσεις που δεν προσδιορίζονται κοινωνικά ή κατά κύριο λόγο από την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας.¹⁰

Η ιδεολογία της οικογένειας και οι σχέσεις εξουσίας μέσα σ' αυτήν διαμορφώνουν ιδανικές συνθήκες για την άντληση ενός απομονωμένου, φτηνού, ευέλικτου, υποτακτικού γυναικείου εργατικού δυναμικού. Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι αντιμετωπίζεται ως προέκταση της οικιακής εργασίας, καθώς το σπίτι και ο τόπος δουλειάς ταυτίζονται, και οι διαφορετικές συνθήκες και σχέσεις εργασίας εναλλάσσονται κάθε μέρα. Μέσα από μια σειρά μύθους, συχνά ενσωματωμένους και στη συνείδηση των ίδιων των γυναικών, νομιμοποιείται η υποτίμηση της εργασίας και των συνθηκών υπερεκμετάλλευσης που συνδέονται με αυτήν.

1ος μύθος: Οι εργαζόμενες στο σπίτι είναι νοικοκυρές

Έτσι, η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι δεν θεωρείται «πραγματική εργασία», γιατί γίνεται στον «ελεύθερο χρόνο» των γυναικών, ανάμεσα στις οικιακές εργασίες και στη φροντίδα των παιδιών ή άλλων μελών της οικογένειας. Οι εργαζόμενες στο σπίτι δεν «πηγαίνουν στη δουλειά» – δεν έχουν τα χαρακτηριστικά του ανδρικού προτύπου εργαζομένου. Όμως η εργασία στο σπίτι, προκειμένου να αποδώσει μια έστω στοιχειώδη αμοιβή, απαιτεί πολλές ώρες δουλειάς, συνήθως σε συνθήκες ιδιαίτερα δυσμενείς και κάτω από την πίεση εποχικών διακυμάνσεων στη ζήτηση εργασίας. Οι απαιτήσεις και η ένταση της δουλειάς, τα ακανόνιστα και μακριά ωράρια, η σωματική και ψυχική κόπωση των εργαζομένων, μάλλον απορρυθμίζουν την οικογένεια και τη ρουτίνα της νοικοκυράς παρά «συνδυάζονται» με αυτήν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ερώτηση «με τι ασχο-

λείστε στον ελεύθερο χρόνο σας» οι φασονίστριες απαντούν «με την οικογένεια»!¹¹

2ος μύθος: Οι εργαζόμενες στο σπίτι δουλεύουν για χαρτζλίκι

Η υποτίμηση της αμειβόμενης εργασίας

στο σπίτι νομιμοποιεί τις πολύ χαμηλές αμοιβές των γυναικών και δικαιώνει την αντίληψη ότι στην πραγματικότητα τις γυναίκες αυτές τις συντηρεί ο άνδρας τους.¹² Συχνά όμως το εισόδημα των γυναικών είναι το κύριο, αν όχι το μοναδικό εισόδημα της οικογένειας, και σε όλες τις περιπτώσεις καλύπτει βασικές ανάγκες και όχι προσωπικά έξοδα.

3ος μύθος: Οι εργαζόμενες στο σπίτι δουλεύουν περιστασιακά

Οι γυναίκες αναζητούν αμειβόμενη εργασία στο σπίτι για τους ίδιους λόγους που την αναζητούν και έξω από αυτό: για να κερδίζουν το ψωμί τους και, ίσως, κάποια πηγήματα αποδέσμευσης από την οικογένεια. Αυτό σημαίνει ότι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι αντιμετωπίζεται ως –και συνήθως είναι– συνεχής πηγή εισοδήματος, πολλές φορές από τη νεαρή ηλικία έως τα γεράματα, πέρα και παρά την κάλυψη έκτακτων αναγκών.¹³

4ος μύθος: Η εργασία στο σπίτι είναι επιλογή των γυναικών

Ο συνδυασμός οικογένειας και αμειβόμενης εργασίας προβάλλεται σε όλες τις σχετικές έρευνες, ακόμη και από τις ίδιες τις εργαζόμενες, ως λόγος για την επιλογή δουλειάς στο σπίτι. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όμως, δεν υπάρχουν άλλες επιλογές θέσεων εργασίας έξω από το σπίτι. Επιπλέον, η ανεπάρκεια ή η ανυ-

παρξία της κοινωνικής υποδομής (για τη φροντίδα των μικρών παιδιών, των ηλικιωμένων, των ατόμων με ειδικές ανάγκες) παγιδεύει τις γυναίκες στο σπίτι. Δεν είναι τυχαίο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων στο σπίτι είναι παντρεμένες και έχουν μικρά παιδιά ή άλλες οικογενειακές υποχρεώσεις.¹⁴ Η «επιλογή» είναι στην ουσία εσωτερικευμένη δέσμευση.

5ος μύθος: Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι είναι πλεονεκτική για τις γυναίκες

Η σύμπτωση στο χώρο και στο χρόνο δουλειάς και σπιτιού θεωρείται ότι έχει πλεονεκτήματα για τις εργαζόμενες (εκτός από τα πλεονεκτήματα για τις επιχειρήσεις), γιατί μπορούν να ελέγξουν το χρόνο και το ρυθμό δουλειάς και να συνδυάσουν την αμειβόμενη εργασία με τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Όμως οι παραγγελίες γίνονται ή μεταβάλλονται σε μικρό χρονικό διάστημα, χωρίς προειδοποίηση – ώστε να παρακολουθούν τις ανάγκες της παραγωγής, ανεξάρτητα από την καθημερινή ρουτίνα της οικογένειας. Το στρες και η υπερχόπωση, ιδιαίτερα σε περιόδους αιχμής, είναι γενικευμένα στις εργαζόμενες στο σπίτι. Συνδυάζονται με το ρυθμό δουλειάς αλλά και με την απομόνωση από κοινωνικές επαφές εκτός οικογένειας.

Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και οι επαγγελματικές ασθένειες, που όμως σπάνια βλέπουν το φως της δημοσιότητας, μα και οι εργαζόμενες στο σπίτι είναι «νοικο-

κυρές». Παράλυση από τις κόλλες, πνευμονικές αρρώστιες από τη σκόνη του βαμβακιού ή την τρίχα της γούνας, χρόνιο άσθμα, προβλήματα στην όραση από την ακτινοβολία του PC είναι μερικά παραδείγματα που αποκαλύφθηκαν από συγκεκριμένες έρευνες και, σε μερικές περιπτώσεις, αποτέλεσαν έναυσμα για τη διερεύνηση της εργασίας στο σπίτι γενικότερα.¹⁵

Το γεγονός ότι η εργασία στο σπίτι δεν είναι «ορατή» κάνει τις εργαζόμενες εξαιρετικά ευάλωτες, όχι μόνο στους κινδύνους της δουλειάς και στην αυθαιρεσία του εργοδότη, αλλά και στην εξουσία του άνδρα. Η εργασία στο «ασφαλές περιβάλλον» του σπιτιού είναι πιο εύκολα αποδεκτή από τους άνδρες. Ο εγκλεισμός των εργαζομένων γυναικών και ο έλεγχος της διάθεσης της «εργατικής τους δύναμης» από την οικογένεια δεν διαταράσσει τις σχέσεις εξουσίας, ούτε απειλεί την εικόνα του άνδρα που «συντηρεί την οικογένεια».

3. Η παγίδα του φύλου

Σε κάθε συζήτηση για την αμειβόμενη εργασία θεωρείται αυτονόητος ο χωρισμός του σπιτιού από τη δουλειά, τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο, με αποτέλεσμα να υποτιμώνται μορφές εργασίας που δεν αντιστοιχούν σ' αυτόν, όπως η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι. Έτσι υποτιμάται η έκταση αυτών των μορφών απασχόλησης και το πώς και πόσο έχουν επιβιώσει ως

σήμερα ή/και ξανα-ανακαλυφθεί. Γιατί, παρά τις αποσιωπήσεις, το φαινόμενο αυξάνεται και αποτελεί πηγή κέρδους για τις επιχειρήσεις αλλά και πηγή κοινωνικής υπεροχής για τους άνδρες, καθώς ενισχύει την παραδοσιακή ταύτιση των γυναικών με τον εσωτερικό χώρο του σπιτιού και την κατ' αποκλειστικότητα υποχρέωσή τους για τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού.

Είναι φανερό τόσο η υποεκτίμηση του φαινομένου στα επίσημα στοιχεία, όσο και η κατά φύλο σύνθεση των εργαζομένων, που ανατρέπει την εικόνα του «βιομηχανικού εργάτη». Μένοντας έξω από τις στατιστικές εκτιμήσεις αυτός ο όγκος εργασίας και εργαζομένων, υποεκτιμάται περισσότερο η εργασία των γυναικών παρά των ανδρών, μαζί με τις γυναίκες που την κάνουν. Καθώς η υπόστασή τους ως εργαζομένων αμφισβητείται και δεν καταγράφονται πουθενά, οι εργαζόμενες στο σπίτι δεν γίνονται ποτέ «οικονομικά ενεργές» ή «άνεργες» με την έννοια των επίσημων στατιστικών. Έτσι, η συγκρότηση μιας πληρέστερης εικόνας για το φαινόμενο –και για την εργασία των γυναικών στο σύνολό της– χρειάζεται να στηριχθεί σε άλλες πηγές:

- (α) βιογραφίες και αυτοβιογραφίες γυναικών, των οποίων η συμμετοχή στην παραγωγή αποκαλύπτει μορφές εργασίας που δύσκολα εμφανίζονται σε στατιστικές μελέτες και έρευνες·
- (β) τοπική ιστορία διαφόρων περιοχών όπου η δουλειά στο σπίτι αποτελεί μέρος της εμπειρίας εργασίας των γυναικών σ' όλον τον 19ο και τον 20ό αιώνα·
- (γ) εκτιμήσεις ή/και καταγραφές τοπικών εργατικών κέντρων, συνδικάτων εργαζομένων και γυναικείων οργανώσεων·
- (δ) ειδικές έρευνες σε συγκεκριμένες περιοχές και/ή κλάδους, όπου η διάγνωση της παραγωγής είναι σημαντική.

Μέσα από τέτοιες, ίσως πιο αποσπασματικές, πηγές μπορεί να διερευνηθεί η εργασία των γυναικών στο σύνολό της και να δειχθεί πως η εργασία στο σπίτι είναι μορφή παραγωγής, στην οποία οι γυναίκες ωθούνται μέσα από πλήθος δεσμεύσεων, και όχι αποτέλεσμα προσωπικών αναγκών και προτιμήσεών τους, όπως συχνά υποστηρίζεται. Έτσι μπορεί να ανατραπεί η τάση να περιθωριοποιείται η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι ως μορφή οικονομικής δραστηριότητας. Αυτό χρειάζεται να γίνει όχι μόνο μέσα από υποθέσεις (ή καταγραφές) για την έκταση του φαινομένου, αλλά και μέσα από μελέτη για τη φύση του – τόσο από την πλευρά των εργοδοτών όσο και από την πλευρά των εργαζομένων.

Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι είναι μέρος της καπιταλιστικής διαδικασίας

της εργασίας - με σημαντικό ρόλο στη διαδικασία συσσώρευσης και τη βιομηχανική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης και, πιο πρόσφατα, των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Οι εξελίξεις στη δομή της βιομηχανικής παραγωγής συνδέονται άμεσα με την ύπαρξη ενός γυναικείου, ενέλικτου εργατικού δυναμικού, που, λόγω του φύλου και της κοινωνικής ιεραρχίας στην οποία αυτό εμπύπτει, είναι διατεθειμένο να εργαστεί στο σπίτι με δυσμενείς όρους.

Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, στην Ελλάδα όπως και αλλού, συνεχώς εξαπλώνεται σε νέους τομείς παραγωγικών δραστηριοτήτων, γιατί βρίσκεται στο σημείο όπου εξυπηρετούνται δύο ειδών ανάγκες: αυτές που προκύπτουν από τη μετάβαση από το μοντέλο μαζικής παραγωγής σε πιο ενέλικτες μορφές, και εκείνες που προκύπτουν από την ανάγκη για ισοχροποίηση της ανδρικής υπεροχής στην ιεραρχία του φύλου. Τα «γυναικεία» χαρακτηριστικά της εργασίας στο σπίτι ενισχύουν τον έλεγχο της εργασίας και του εισοδήματος των γυναικών από τους άνδρες. Ταυτόχρονα νομιμοποιούν την άρνηση των ανδρών να απασχολούνται σ' αυτήν (εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις), ακόμη κι αν είναι άνεργοι.

Οι εργαζόμενες στο σπίτι δύσκολα μπορούν να διαχωρίσουν τις διαφορετικές σχέσεις και όρους εργασίας της νοικοκυράς και της εργαζόμενης με αμοιβή. Συγκεντρώνουν τα αργητικά και των δύο και σπάνια μπορούν να επωφεληθούν από στοιχεία εν δυνάμει ανατρεπτικά στην καθημία. Οι ρυθμοί και οι χρόνοι δουλειάς έρχονται σε σύγκρουση με τους ρυθμούς και τους χρόνους της οικογενειακής ζωής. Παραβιάζεται και αλληλεμπλέκεται ο ιδιωτικός χώρος με το χώρο εργασίας. Απορρυθμίζεται η οικογένεια και επιτείνεται η μοναξιά, η απομόνωση και η αποξένωση των εργαζομένων, καθώς και το αίσθημα ανικανοποίητου και απομάκρινσης από τα άλλα μέλη της οικογένειας.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, αναπαράγεται η κατώτερη θέση των γυναικών και στον κόσμο της αμειβόμενης εργασίας - όπου ενσωματώνονται χωρίς να αποκτούν την ιδιότητα, τα προνόμια και τη συνείδηση εργαζομένων - και στον κόσμο της οικογένειας - όπου δεν μπορούν να αμφισβητήσουν τη «θέση της γυναίκας». Στην προσπάθεια να συνδυαστούν οι δύο κόσμοι, η παγίδα του φύλου αναπαράγεται και οι κατά φύλο ανισότητες εντείνονται τοποθετώντας τις γυναίκες σε υποδεέστερες θέσεις σε κάθε τομή κοινωνικής τάξης και φύλου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δες Roldan M. (1987) «Yet another meeting on the informal sector? or the politics of

designation and economic restructuring in a gendered world», στο *The Informal Sector as an Integral Part of the National Economy*, Conference Proceedings, Roskilde University Centre. Ακόμη το TUC (1985) *Homeworking. A TUC Statement*, London: TUC, καθώς και το κεφάλαιο 17 («Homeworking»), στο GLC (1985) *The London Industrial Strategy*, London: GLC.

2. Δες, ανάμεσα σ' άλλα: Gershuny J.I. (1985) «Economic development and change in the mode of provision of services», στο N. Redclift, E. Mingione *Beyond Employment*, London: Macmillan, Pahl, R. (1985) *Divisions of Labour*, Oxford: Basil Blackwell, Postgate R. (1984) *Home: A Place for Work? Possibilities and Snags Explored*, London: C. Gulbekian Foundation.
3. Δες το αφιέρωμα «Η "παραοικονομία" και πώς την αντιμετωπίζουμε», στο περιοδικό *Το Κάπτα*, 17/1987 (επιμ. Ντ. Βαΐου, Χ. Γολέμης, Α. Δεδουσόπουλος, Γ. Ευαγγέλου, Κ. Χατζημιχάλης).
4. Δες και Allen S., Wolkowitz C. (1987) *Homeworking. Myths and Realities*, London: Macmillan, καθώς και Pennington S., Westover B. (1989) *A Hidden Workforce. Homeworkers in England, 1850-1985*, London: Macmillan.
5. ό.π. 3.
6. Δες, π.χ., τις παρεμβάσεις των ομοσπονδιών ιατρισμού και δέρματος για την ασφαλιστική κατοχύρωση των εργαζομένων φασόν, καθώς και τη σχετική καμπάνια της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ) το 1985.
7. Στην Ελλάδα, οι γυναίκες-συμβολητόντα και μη αμειβόμενα μέλη αποτελούν το 12.2% των εργαζομένων γυναικών στη βιομηχανία. Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 4.8% στην Ισπανία, 4.2% στην Ιταλία και 0.6% στην Πορτογαλία, ενώ ο μέσος όρος της Κοινότητας είναι 2.9%. Στις υπηρεσίες τα ποσοστά είναι 13.0% για την Ελλάδα και κάτω από 10% για τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, ενώ ο μέσος όρος της Κοινότητας είναι 3.4%. Δες EUROS-TAT *Labour Force Survey*, 1986.
8. Είναι έξω από το πλαίσιο αυτής της εργασίας η διεξοδική αναφορά στο ζήτημα αυτό. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι οι σχετικές υπηρεσίες λειτουργούν στην Ελλάδα με τους δυσμενέστερους όρους σε σχέση με το σύνολο των χωρών της ΕΟΚ. Δες την έκθεση του CREW σε συνεργασία με τους J. McLoone και M. O'Leary (1989) *Infrastructures and Women's Employment*, Commission of the European Communities.
9. Η πιο πρόσφατη δημοσιευμένη τέτοια έρευνα είναι του 1981, που δημοσιεύτηκε το 1988!
10. ό.π. 3.
11. Δες τις έρευνες σε εξέλιξη:

(α) Κραβαρίτου Γ., Ρίζου Α., Τριχοπούλου Α., Χρονάκη Ζ., κ.ά. (1990) *Το φαινόμενο της ανεργίας, της μερικής απασχόλησης και του φασόν, στις περιοχές του Ν. Θεσσαλονίκης Μενεμένη, Εύσομος, Κορδελιό (έκθεση, Α' τόμος)*, που αποτελεί τμήμα της ευρύτερης έρευνας «Πρόγραμμα για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των λιγότερο εννοημένων ομάδων. Ευ-

ρωπαϊκό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φτώχειας» - και

(β) Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ. (1989) *Διάχτη εκβιομηχάνιση στο πολεοδομικό συγκρότημα και την ενρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης.

12. Δες Allen S., Wolkowitz C. (1987), ό.π. 4, Mies M. (1982) *The Lace Makers of Nasapur: Indian Housewives Produce for the World Market*, London: Zed Press, και ό.π. 11.
13. ό.π. 12.
14. Δες Allen S., Wolkowitz C. (1987), ό.π. 4, Mitter S. (1986) «Industrial restructuring and manufacturing homework: immigrant women in the UK clothing industry», *Capital and Class*, No 27, Mitter S. (1986) *Common Fate, Common Bond. Women in the Global Economy*, London: Pluto Press, Roldan M. (1987), ό.π. 1, καθώς και ό.π. 11.
15. Δες, ανάμεσα σ' άλλα, Pinnaro G., Pugliese E. (1985) «Informalization and social resistance: the case of Naples», στο N. Redclift, E. Mingione ό.π. 2, Mitter S. (1986), ό.π. 14, Huws U. (1984) *The New Homeworkers. New Technology and the Changing Location of White Collar Work*, London: Low Pay Unit, καθώς και GLC (1985), ό.π. 1, κεφάλαιο 14.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ

**ΔΟΥΛΟΙ, ΔΟΥΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ
ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ**

«Βιομηχανικές συνοικίες» γύρω από την Αθήνα: Αναδιαρθρωτική εμπειρία, προβλήματα και προοπτικές

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ

1. Εισαγωγή

ΣΤΟ ΦΟΝΤΟ των μεγάλων αλλαγών που συντελούνται παγκοσμίως στη φυσιογνωμία της βιομηχανίας (μέρος των οποίων φαίνεται πως είναι η ανάδειξη κάποιων περιοχών με ανταγωνιστική και καινοτόμο παραγωγή μικρομεσαίας κλίμακας), η συζήτηση γύρω από το ζήτημα της τοπικής ανάπτυξης αποκτά νέο περιεχόμενο. Συγκεντρώσεις μεταποιητικών επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο τοποθετούνται σήμερα στο στόχαστρο από την πλευρά της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης. Κάτω από την αναλυτική ομπρέλα των «βιομηχανικών συνοικιών», διασταυρώνονται και συγκρούονται έντονα διαφορετικές απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα και τις προοπτικές των τοπικών πόλων βιομηχανικής παραγωγής.

Στόχος του άρθρου αυτού είναι να εντάξει την αναδιαρθρωτική εμπειρία των «βιομηχανικών συνοικιών» γύρω από την Αθήνα στην ευρύτερη προβληματική που αναπτύσσεται στις μέρες μας για τις αναπτυξιακές δυνατότητες των «βιομηχανικών συνοικιών». Γίνεται χρήση εμπειρικού υλικού, που βασίζεται κυρίως σε συνεντεύξεις με επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους τριών κλάδων (μηχανουργικό, πλαστικά αντικείμενα και έτοιμα ρούχα). Η επιλογή των κλάδων αυτών έγινε: (α) επειδή αντιπροσωπεύουν τρία πεδία μεταποιητικής δραστηριότητας καθώς αναφέρονται στις κατηγορίες των κεφαλαιουχικών, των ενδιάμεσων και των καταναλωτικών προϊόντων· (β) επειδή αντιπροσωπεύουν σημαντικό τμήμα της ελληνικής μεταποιητικής βάσης· και ακόμα (γ) επειδή χαρακτηρίζονται από κατακερματισμένη διάρθρωση, καθώς συγκροτούνται κατά κύριο λόγο από μικρομεσαίες μονάδες που «συμβιώνουν» με μεγάλες επιχειρήσεις.

Έτσι, στο δεύτερο μέρος γίνεται μια σύντομη αναφορά στη θεωρητική συζήτηση γύρω από το ζήτημα των «βιομηχανικών συνοικιών», ενώ στο τρίτο μέρος παρουσιάζεται το υλικό που στοιχειοθετεί τα αναδιαρθρωτικά αντανάκλαστα των επιχειρήσεων του δείγματος και σκιαγραφεί τις συνιστώσες του «στοιχήματος της ευελιξίας». Στο τέταρτο μέρος γίνεται προσπάθεια να αξιολογηθεί κατά πόσον οι «βιομηχανικές συνοικίες» γύρω από την Αθήνα βρίσκονται στα πρότυπα της στρατηγικής της ευέλικτης εξειδίκευσης.

αναδεικνύονται ομοιότητες και διαφορές με το μοντέλο αυτό και διατυπώνονται τα βασικά συμπεράσματα.

2. Η θεωρητική συζήτηση για το ζήτημα των «βιομηχανικών συνοικιών»

Οι χωρικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων δείχνουν να αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο οργάνωσης της παραγωγής στο πλαίσιο των συνθηκών ανισορροπίας που χαρακτηρίζουν το παιχνίδι του καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Συγκεκριμένα, οι χωρικές συγκεντρώσεις της παραγωγής διευκολύνουν την ευέλικτη ολοκλήρωση ανάμεσα σε διαφορετικά παραγωγικά και διανεμητικά κυκλώματα. Έτσι, η ευέλικτη χωρική ολοκλήρωση δείχνει να ευνοεί την ανάπτυξη προηγμένου καταμερισμού εργασίας και επιπλέον προσφέρει τη δυνατότητα περισσότερο εύκαμπτων και προσαρμόσιμων τύπων καταμερισμού εργασίας, ώστε οι διασυνδέσεις, οι όροι των συναλλαγών και ο ίδιος ο προσανατολισμός της παραγωγής να επανακαθορίζονται ασταμάτητα καθώς μεταβάλλονται οι συνθήκες και το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον (Storper and Walker, 1989).

Ιδιαίτερα στο πλαίσιο γοργών τεχνολογικών αλλαγών και αβεβαιότητας σε ό,τι αφορά το ύψος και τη σύνθεση της μελλοντικής ζήτησης, γίνεται περισσότερο απαραίτητη η ευελιξία των σχέσεων εισροών-εκροών ανάμεσα στις επιχειρήσεις (αλλά και στο εσωτερικό τους) και η ικανότητα αέριων προσαρμογών στο επίπεδο της παραγωγής (τόσο από την άποψη της ποσότητας όσο και από την άποψη των ποιοτικών προδιαγραφών). Επιπλέον, οι χωρικές συγκεντρώσεις της παραγωγής επιτρέπουν την ανάδειξη ευέλικτων αγορών εργασίας, που με τη σειρά τους δημιουργούν νέες ευκαιρίες για την οργάνωση της παραγωγής, με τρόπο που να ανταποκρίνεται καλύτερα στα μηνύματα των καιρών. Τέλος, οι χωρικές συγκεντρώσεις ευνοούν τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς συντίθενται από ποικιλία τεχνογνωσίας, τεχνικών δεξιοτήτων και διαφορετικών εκδοχών επιχειρηματικότητας (Marshall, 1900· Bellandi, 1986· Storper and Walker, 1989). Καθώς μάλιστα οι τεχνικές δεξιότητες αλλά και οι απαραίτητες πληροφορίες βρίσκονται «στον αέρα» που περιβάλλει τις βιομηχα-

νικές συγκεντρώσεις, δημιουργείται μια παραγωγική κουλτούρα τέτοια που κοινωνικοποιεί τις εμπειρικές γνώσεις γύρω από την παραγωγική διαδικασία (συνχά με τη βοήθεια ανάλογης εκπαιδευτικής υποδομής) και παράλληλα τελειοποιεί τις γνώσεις για τα υλικά, τα μηχανήματα και το σχεδιασμό των προϊόντων (βλ. βιβλιογραφία για την «Τρίτη Ιταλία»). Τα οικονομικά υποκείμενα στις «βιομηχανικές συνοικίες» είναι σε θέση να αντιληφθούν ταχύτερα τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες, αλλά και να τις αξιοποιήσουν (Scott and Storper, 1987). Έτσι, τόσο η επιχειρηματικότητα όσο και οι τεχνολογικές καινοτομίες τείνουν να είναι περισσότερο μια συλλογική και λιγότερο μια ατομική δραστηριότητα (Storper and Scott, 1988).

Στη «μεταφορντική» εποχή μας, οι ευέλικτες μορφές παραγωγής δείχνουν να αποκτούν τέτοια δυναμική που τείνει να κυριαρχήσει στην οικονομική ζωή τόσο των ΗΠΑ όσο και της Ευρώπης (Scott, 1988). Η ευέλικτη παραγωγή στις μέρες μας (οργανωτικός κατακερματισμός, παραγωγική διάχυση, πυκνές, μη τυποποιημένες συναλλακτικές σχέσεις ανάμεσα σε αυτοτελείς επιχειρήσεις) σηματοδοτείται από νέες γεωγραφικές βιομηχανικές συγκεντρώσεις και από την επανεμφάνιση των «βιομηχανικών συνοικιών»*.

Η έννοια της «βιομηχανικής συνοικίας» έλκει την καταγωγή της από τον Marshall (1900) και αναφέρεται σε χωρικά συμπλέγματα επιχειρήσεων που διαθέτουν δύο κεντρικά χαρακτηριστικά: (α) ορίζονται από τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα σε συμπληρωματικές επιχειρήσεις, και (β) στηρίζονται σε έναν συνεκτικό ιστό κοινωνικών πρακτικών και θεσμών που ρυθμίζει την ευρύτερη δραστηριότητα της περιοχής.

Στη σύγχρονη εκδοχή τους, οι «βιομηχανικές συνοικίες» έχουν αρκετές διαφορές από την πραγματικότητα του 19ου αιώνα που είχε στο μυαλό του ο Marshall. Επιδεικνύουν μικρότερη συνοχή, καθώς τείνουν να τοποθετούνται σε ευρύτερους χάρτες περιφερειακού, εθνικού και διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Και είναι ακριβώς αυτή η διάσταση (η ενσωμάτωση σε ευρύτερους χάρτες) που επιτρέπει την εξειδίκευση της παραγωγής με άξονα τη χωρική συγκέντρωση (Storper and Walker, 1989).

* Στις μέρες μας συναντάμε σημαντικές συγκεντρώσεις υπηρεσιών προς τη μεταποίηση στις μεγάλες πόλεις (π.χ. Λονδίνο και Ν. Υόρκη, μεταξύ άλλων), νέες βιομηχανικές συνοικίες υψηλής τεχνολογίας στη Β. Αμερική και τη Δ. Ευρώπη, σύγχρονες εκδοχές βιοτεχνικών συνοικιών στην Τρίτη Ιταλία, στο Λος Άντζελες, στη Δανία και στη Νότια Γερμανία (Storper και Scott, 1988).

Ιδιαίτερα η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας» και των «βιομηχανικών συνοικιών» που την συγκροτούν έχει αποτελέσει ένα εξαιρετικά αμφιλεγόμενο πεδίο, όπου συγκρούονται πολύ διαφορετικές απόψεις και ερμηνείες. Από τη μια πλευρά, υπάρχουν οι απόψεις που διατυπώνονται

από τους θεωρητικούς της ευέλικτης εξειδίκευσης (Piore and Sabel, 1984· Sabel, 1989· Zeitlin, 1989) και υποστηρίζουν ότι η εμπειρία της «Τρίτης Ιταλίας» μπορεί να διδάξει πολλά από την άποψη της τοπικής αναπτυξιακής στρατηγικής σε άλλες βιομηχανικές οικονομίες, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα να οικοδομηθεί μια κοινωνία υψηλής ειδίκευσης, καλών μισθών και υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Άλλοι πάλι αμφισβητούν το βαθμό στον οποίο κάποιες επιτυχημένες περιοχές βιομηχανικής παραγωγής μπορούν να αποτελέσουν παραδειγματικές περιπτώσεις ενός νέου υποδείγματος αναγέννησης των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών. Για παράδειγμα, οι Amin (1989) και Amin-Robins (1989) αμφισβητούν κατά πόσον η «νέα ορθοδοξία», δηλαδή ο λεγόμενος «τρίτος δρόμος» οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο για κάθε περίπτωση. Χωρίς να αμφισβητούν ότι πολλά αλλάζουν στις μέρες μας, θεωρούν ότι αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση σε φαινόμενα με σχετικά περιορισμένο ειδικό βάρος, που δεν προκαλούν εντέλει κάποια ριζική τομή με την εμπειρία του παρελθόντος, ούτε οδηγούν σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης (Getler, 1988· Amin and Robins, 1989). Αντίθετα, επιστήμονες ότι η δυναμική των αναδιαρθρωτικών διαδικασιών είναι αντιφατική και διακρίνεται από αποκλίνουσες τάσεις. Έτσι, στο χωρικό επίπεδο υπάρχουν ταυτόχρονα τάσεις που εννοούν τη συγκρότηση «βιομη-

χανικών συνοικιών» και άλλες μορφές τοπικής συγκέντρωσης, αλλά υπάρχουν και ισχυρότατες δυνάμεις στον αντίποδα αυτών των τάσεων: δυνάμεις που πιέζουν προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης διεθνών δικτύων και της διεθνοποίησης των ροών αγαθών και υπηρεσιών, με ασφαιές και άδηλες προς το παρόν συνέπειες (Castells, 1987· Amin and Robins, 1989).

Υπάρχει και η πλευρά εκείνη που αναγνωρίζει μεν αρκετές και σοβαρές διαφορές ανάμεσα στις ποικίλες μορφές χωρικών συγκεντρώσεων των ημερών μας, ταυτόχρονα όμως επισημαίνει ότι παρά τις διαφορές μπορεί να γίνει κάποια ασφαλής γενίκευση στη βάση ενός κοινού ορισμού. Ειδικότερα, και παρά την ποικιλία των διαφορετικών δρόμων για τη συγκρότησή τους, τα κύρια χαρακτηριστικά των «βιομηχανικών συνοικιών» είναι η δυναμική της ευελιξίας στην παραγωγή, ο καταμερισμός εργασίας (που προφανώς εντάσσεται σε ευρύτερους χάρτες καταμερισμού, εθνικούς και διεθνείς) και η συγκρότηση ενός θεσμικού υποστηρικτικού ιστού (Storper, 1990). Επιπλέον, υλογραμμίζεται ένα νέο στοιχείο στη χωροθέτηση της βιομηχανικής δραστηριότητας: ενώ στις δεκαετίες του '60 και του '70 το φαινόμενο της βιομηχανικής συγκέντρωσης στις μητροπόλεις έδειχνε να υποχωρεί, και η κυρίαρχη τάση έδειχνε να ευνοεί την περιφερειακή αποκέντρωση της παραγωγής με τις πόλεις να γίνονται πιο ρηχές από την άποψη των μεταποιητικών δραστηριοτήτων, οι τάσεις της δεκαετίας του '80

ανάμεσα στις επιχειρήσεις, όσο και με την αύξηση της ευελιξίας στο επίπεδο κάθε επιχείρησης (Sabel and Zeitlin, 1985· Storper and Walker, 1989).

Συνοψίζοντας, τα χαρακτηριστικά των «βιομηχανικών συνοικιών» στη μεταφορτική εποχή φαίνεται να είναι:

συμβαδίζουν με την ισχυροποίηση των μητροπόλεων στο παραγωγικό κύκλωμα (Storper and Walker, 1989· Storper, 1990).

Ένα κείμενο ερώτημα αφορά τη μελλοντική προοπτική των «βιομηχανικών συνοικιών», ιδιαίτερα αυτών που συγκροτούνται στη βάση συμπληρωματικών επιχειρήσεων σχετικά μικρού μεγέθους. Αν η «πραγματική ιστορία» της εξέλιξης του καπιταλισμού είναι ταυτισμένη με τη συνέχιση και εντεινόμενη κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων, τότε η επιτυχία των «βιομηχανικών συνοικιών» δεν μπορεί παρά να έχει έναν πρόσκαιρο και επισημασμένο χαρακτήρα — πρόκειται, δηλαδή, για διάττοντες αστέρες σε περίοδο κρίσης, που νομοτελειακά θα συρρικνωθούν με τα πρώτα σημάδια οικονομικής ανάκαμψης, μέσα από μια διαδικασία συγχωνεύσεων και εξαγορών (Amin and Robins, 1989).

Είναι δύσκολο και ίσως πρόωρο να καταλήξει κανείς σε τέτοιου είδους προβλέψεις. Είναι γνωστό ότι οι «βιομηχανικές συνοικίες» δεν είναι (ούτε άλλωστε υπήρξαν ποτέ, π.χ. κατά τον 19ο αιώνα: Sabel and Zeitlin, 1985) στατικά, αυθύπαρκτα και απόλυτα σταθερά συστήματα παραγωγής. Σε κάποιες από τις περιπτώσεις των «βιομηχανικών συνοικιών» χάνεται η παραγωγική ευελιξία και κυριαρχούν οι τάσεις συγκέντρωσης. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι «βιομηχανικές συνοικίες» επέδειξαν αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητα και ανθεκτικότητα τόσο με την τελειοποίηση του καταμερισμού εργασίας

1. Μηχανήματα γενικής χρήσης που να επιτρέπουν διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας, ή/και προγραμματιζόμενος εξοπλισμός με χρήση υπολογιστή.
2. Σχετικά μικρότερες εξειδικευμένες μονάδες, με έντονες διεπιχειρησιακές σχέσεις υπεργολαβίας.
3. Έμφαση στις διακυμάνσεις και διαφοροποιήσεις της ζήτησης, που προϋποθέτει ευελιξία εισροών και εκροών.
4. Το στοιχείο της συλλογικότητας παίρνει τη θέση του ιεραρχικού ελέγχου που ασκούσε παραδοσιακά η μεγάλη φορτική επιχείρηση.
5. Περισσότερη εποχική και μερική απασχόληση, καθώς και χαλαρότεροι κανόνες διαχείρισης του εργατικού δυναμικού.

3. Οι «βιομηχανικές συνοικίες» γύρω από την Αθήνα

Η τάση για αυξημένη βιομηχανική συγκέντρωση, στη δεκαετία του '80, γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της Αθήνας. Η τάση προτίμησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου εξασφαλίζουν πρόσβαση σε εξειδικευμένη αγορά εργασίας, αγορές εισροών και τελικών προϊόντων, υποδομή κ.λπ. (Docorouli, 1986), εντείνεται στη δεκαετία της κρίσης, του αυξημένου ανταγωνισμού και της αβεβαιότητας

(Stathakis, 1984· Lyberaki, 1988).

Επιπλέον, στη διάρκεια της κρίσης φαίνεται ότι ισχυροποιείται η σχετική θέση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων απέναντι στις αντίστοιχες μεγάλες, τόσο από την άποψη απόλυτων αριθμών, ειδικού βάρους και απασχόλησης, όσο και από την άποψη επενδύσεων και άλλων δεικτών οικονομικών επιδόσεων (Λυμπεράκη, 1986· Lyberaki, 1988). Χρησιμοποιώντας ένα πακέτο κριτηρίων και δεικτών (όπως τις τάσεις στην απασχόληση, τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, τη δανειακή επιβάρυνση και αποδοτικότητα κεφαλαίου) φάνηκε ότι κατά την περίοδο 1979-1985 οι μικρότερες σχετικά επιχειρήσεις επέδειξαν μεγαλύτερη ευρωστία σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες. Η σχετική οικονομική ευρωστία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων απέναντι στις αντίστοιχες μεγάλες είναι σαφώς εντονότερη όταν το δείγμα περιλαμβάνει επιχειρήσεις μόνο στην περιοχή της Αθήνας (Λυμπεράκη, 1986).

Αυτή η υπεροχή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων της περιοχής της Αθήνας, σε ό,τι αφορά τις οικονομικές τους επιδόσεις, δείχνει να επιβεβαιώνει εκείνες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητας (και κυρίως σε φάσεις αναδιαρθρωτικών μετατοπίσεων, όπως αυτές που τροφοδοτεί η κρίση και η συνεχιζόμενη αβεβαιότητα για τις τάσεις της ζήτησης, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο). Επιπλέον, αποτελεί μίαν υπενθύμιση για όσους εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις ως παρωχημένα απολιθώματα, καταδικασμένα σε μαρσασμό από τους σιδηρούς κανόνες της καπιταλιστικής νομοτέλειας.

Αυτό που δεν λένε όμως τούτα τα στοιχεία είναι κατά πόσον αυτές οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις βρίσκονται στην τροχιά μιας δυναμικής αναδιάρθρωσης (με στοιχεία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, καινοτομίας, ανάπτυξης προϊόντων και νέων παραγωγικών λύσεων) ή απλώς είναι καλύτερα εξοπλισμένες για να αντιμετωπίσουν αμυντικά τα κρισιμικά φαινόμενα λόγω προσαρμοστικότητας, χωρίς αξιώσιμες όμως αναπτυξιακού μοχλού με ευρύτερες επιπτώσεις. Για τη συναγωγή πληροφοριών τέτοιου τύπου είναι απαραίτητο να στηριχθεί κανείς σε υλικό που βγαίνει από κλαδικά προσανατολισμένη έρευνα πεδίου (συνεντεύξεις και ερωτηματολόγια).

Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε έρευνα πεδίου που έγινε το 1986 για τους κλάδους μηχανουργίας, πλαστικών αντικειμένων και έτοιμων ρούχων στις συνοικίες γύρω από την Αθήνα (Περιστέρη, Νέα Λιόσια, Αγ. Ιωάννης Ρέντης, Πειραιάς, Μοσχάτο και Χαϊδάρι). Η έρευνα

γύρω από τις εκφάνσεις της κρίσης στους κλάδους αυτούς καθώς και για τις αναδιαρθρωτικές τάσεις που αναδεικνύονται, έδειξε ότι η στασιμότητα αγρών, η αβεβαιότητα για τις τάσεις της ζήτησης και η ένταση των ανταγωνιστικών πιέσεων στη δεκαετία του '80 έχει τροφοδοτήσει μια συστηματική αναζήτηση ευελιξίας. Η ζητούμενη ευελιξία, ωστόσο, αναφέρεται σε πολύ διαφορετικές επιδιώξεις:

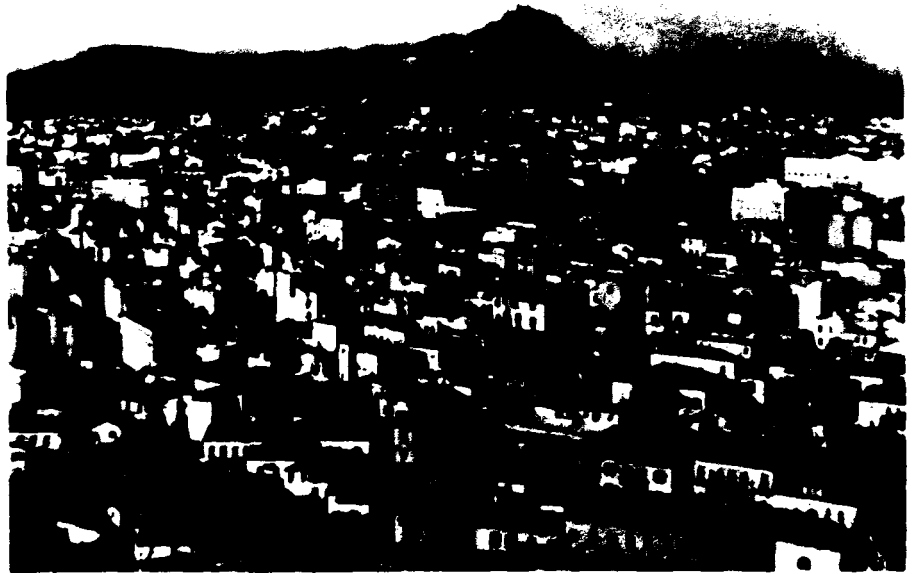
- Ευελιξία παραγόμενης ποσότητας: αυτή παραπέμπει σε ένταση των διεπιχειρησιακών σχέσεων, κυρίως με τη μορφή της υπεργολαβίας και του φασόν, που δείχνουν να έχουν αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια.
- Ευελιξία παραγωγικού ορίζοντα: εγκατάλειψη των τυποποιημένων προϊόντων προς όφελος μεγαλύτερης ποικιλίας παραγωγικού φάσματος για αντιμετώπιση της αβεβαιότητας.
- Ευελιξία εργατικού δυναμικού: εμφανίζεται μια τάση διχοτόμησης ανάμεσα σε δύο βασικές κατηγορίες εργαζομένων. Από τη μια μεριά έχουμε την κατηγορία των «απαραίτητων» εργαζομένων (ειδικευμένων και με καλές αποδοχές), ενώ από την άλλη έχουμε ένα περιφερειακό εργατικό δυναμικό (που απασχολείται άμεσα και έμμεσα), εύαλωτο, ανειδίκευτο και κακοπληρωμένο.

Και στους τρεις κλάδους, εντόπισα δύο τύπους αναδιαρθρωτικών στρατηγικών που στοχεύουν σε μεγαλύτερη ευελιξία. Ο πρώτος τύπος, που είναι και ο πιο συνηθισμένος, μπορεί να χαρακτηριστεί «αμυντική αναδιαρθρωτική στρατηγική», ενώ ο δεύτερος, που χαρακτηρίζει λιγότερες σχετικά επιχειρήσεις (μία στις τέσσερις έως μία στις πέντε μονάδες στο δείγμα μας), μπορεί να ονομαστεί «δυναμική αναδιαρθρωτική στρατηγική».

Η *αμυντική αναδιαρθρωτική στρατηγική* εστιάζεται κυρίως στη μείωση των τιμών των προϊόντων, προκειμένου να διατηρηθεί το μερίδιο της αγοράς. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει την περικοπή του κόστους παραγωγής με κάθε τρόπο, όπως: (α) τη διάχυση του επιχειρηματικού κινδύνου με όπλο την υπεργολαβία και το φασόν, (β) την αύξηση της ποικιλίας της παραγωγής σε βάρος της εξειδίκευσης, και, τέλος, (γ) με την ευελιχτοποίηση του εργατικού δυναμικού (εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση τόσο μέσα όσο και έξω από τον «επίσημο» χώρο δουλειάς) κ.λπ. Αυτή η πρακτική έχει το επιπρόσθετο «πλεονέκτημα» να εντείνει τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εργαζομένων. Είναι ενδιαφέρον να προσθέσει κανείς ότι πρόκειται κατά κύριο λόγο για γυναικείο εργατικό δυναμικό, που συχνά εργαζόμαστε και με τις δύο ιδιότητες (και σε μια βιοτεχνία για

κάποιες ώρες, αλλά και στο σπίτι για τον ίδιο ή για άλλον εργοδότη).

Αυτή η αμυντική αναδιαρθρωτική πρακτική δεν συνδέεται με τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, παρόλο που επενδύσεις για αντικατάσταση εξοπλισμού δεν είναι σπάνιες. Ο έντονος ανταγωνισμός

δείχνει να αποθαρρύνει τους παραγωγούς από επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες, κυρίως με δεδομένο το υψηλό κόστος που συνεπάγεται μια τέτοια επενδυτική επιλογή. Επιπλέον, πρέπει να τονιστεί ότι υπάρχει σοβαρό κενό πληροφόρησης (τουλάχιστον για την πλειονότητα των μικρομεσαίων επιχειρηματιών) γύρω από τα πλεονεκτήματα των νέων τεχνολογικών λύσεων. Οι περισσότεροι παραγωγοί του δείγμάτος μου έδειχναν να συσχετίζουν τη νέα τεχνολογία με αυξημένη ταχύτητα παραγωγής μάλλον παρά με δυνατότητες μεγαλύτερης ευελιξίας και ποιότητας.

Και στην περίπτωση της *δυναμικής αναδιαρθρωτικής στρατηγικής* οι επιχειρήσεις δείχνουν να αναζητούν περισσότερη ευελιξία (παραγόμενης ποσότητας, παραγωγικού ορίζοντα και εργατικού δυναμικού). Όμως, στην περίπτωση αυτή επιδεικνύουν κάποια πρόσθετα χαρακτηριστικά που διαφέρουν από την αμυντική στρατηγική.

Το πρώτο χαρακτηριστικό των δυναμικών επιχειρήσεων είναι ο εντοπισμός της παραγωγής σε συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς (εξαρτήματα και ανταλλακτικά για το στρατό στην περίπτωση των μηχανουργικών μονάδων, η ενάισθητη περιοχή των γυναικείων ρούχων μόδας στον κλάδο της ένδυσης, και τα προϊόντα με υψηλή περιεκτικότητα σε σέβη στα πλαστικά).

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι μια τάση εξειδίκευσης, προκειμένου να είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις απαιτή-

σεις αυτών των ειδικών τμημάτων της αγοράς.

Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι η ανάπτυξη προϊόντων με προανατολισμό τα πιο απαιτητικά τμήματα της αγοράς στην οποία απευθύνονται.

Το τέταρτο χαρακτηριστικό είναι η επένδυση σε σύγχρονο και προγραμματιζόμενο εξοπλισμό πολλαπλών χρήσεων, προκειμένου να βελτιώσουν τόσο την ποιότητα των προϊόντων όσο και την αποδοτικότητα της λειτουργίας τους.

Και, τέλος, το πέμπτο χαρακτηριστικό αυτών των δυναμικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων είναι η προσήλωσή τους στον ποιοτικό ανταγωνισμό, που πηγάζει κυρίως από τεχνολογικές λύσεις και όχι από εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση της εργασίας.

Από την άποψη των υποδειγμάτων διαχείρισης του εργατικού δυναμικού, η δυναμική στρατηγική συνοδεύεται συνήθως από περισσότερο μακρόχρονη απασχόληση, μεγαλύτερη αναλογία ειδικευμένων προς ανειδίκευτους/ες εργαζομένων, και πιο μακροχρόνιες σχέσεις με υπεργολάβους αλλά και με τις φασονίστριες.

Αυτές οι δυναμικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις δεν δείχνουν να αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα εξεύρεσης ή και διατήρησης των αγορών τους. Αν και συνολικά η αγορά μπορεί να παρουσιάζει σημάδια στασιμότητας και κορεσμού, αυτές οι επιχειρήσεις στοχεύουν στα τμήματα εκείνα που επεκτείνονται, τόσο στο ε-

4. «Βιομηχανικές συνοικίες» στα πρότυπα της ευέλικτης παραγωγής;

Τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται να επιβεβαιώνουν την αυξημένη έλξη που ασκεί η μητρόπολη Αθήνα στις μικρομε-

θνικό όσο και στο διεθνές πεδίο. Με μία έννοια, λοιπόν, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι βρίσκονται σε μια διαδικασία «υποκατάστασης εισαγωγών», καθώς τα προϊόντα τους καλύπτουν απαιτήσεις που μέχρι πρόσφατα καλύπτονταν από τις εισαγωγές. Ο πίνακας που ακολουθεί συνοψίζει τις κυριότερες διαφορές ανάμεσα στις δύο στρατηγικές.

σαιές επιχειρήσεις σε καιρό κρίσης και αναδιαρθρωτικών πειραματισμών. Αυτό ερμηνεύεται εύκολα καθώς η αναζήτηση «εξωτερικών οικονομιών» είναι εξ ορισμού εντονότερη για τις μικρότερες σχετικά επιχειρήσεις και ενδυναμώνεται ιδιαίτερα σε περιόδους αβεβαιότητας και ανακατατάξεων.

Επιπλέον επιβεβαιώνονται οι απόψεις

Αμυντική στρατηγική

- * απευθύνονται στην ευρύτερη δυνατή αγορά
- * έλλειψη εξειδίκευσης
- * ανταγωνισμός με μείωση κόστους παραγωγής, ποιότητας και τιμών
- * ασάφεια γύρω από τα πλεονεκτήματα της νέας τεχνολογίας, απροθυμία επενδύσεων σε νέες τεχνολογίες
- * χρήση επισφαλούς εργατικού δυναμικού, εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση εσωτερικών εργαζομένων, βραχυχρόνια απασχόληση, φασόν
- * επιφυλακτικότητα απέναντι στην ανάληψη συλλογικών πρωτοβουλιών και συνεργατικών ρυθμίσεων

* Επιφυλακτικότητα απέναντι σε πρωτοβουλίες του κράτους, μικρότερη επιφυλακτικότητα απέναντι σε πρωτοβουλίες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Επιθετική στρατηγική

- * απευθύνονται σε συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς
- * εξειδίκευση και ανάπτυξη προϊόντος/καινοτομίας
- * ανταγωνισμός με ποιοτικά χαρακτηριστικά, τεχνολογία ακόμα και με κόστος, υψηλότερες τιμές
- * εμπιστοσύνη στη νέα τεχνολογία, επενδύσεις σε σύγχρονο εξοπλισμό
- * μακροχρόνια απασχόληση, κίνητρα σε ειδικευμένους/ες εργαζόμενους/ες, σταθερότερες σχέσεις με υπεργολάβους και φασονίστριες
- * ενδιαφέρον και σχέδια για συνεργατικές ρυθμίσεις που προσκρούουν σε αντιδράσεις

εκείνες που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στον ενεργητικό ρόλο που παίζει η ευελιξία, κυρίως σε περίοδο κρίσης. Τούτο φαίνεται από τη συγκριτική ανάλυση οικονομικών επιδόσεων ανάμεσα σε επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους στους τρεις κλάδους, κατά την περίοδο 1979-1985.

Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου υπογραμμίζουν τη διεύρυνση των διεπιχειρησιακών δεσμών ανάμεσα σε αυτοτελείς μονάδες (του ίδιου ή και διαφορετικού μεγέθους), ένα φαινόμενο που αντανακλά κάποιες σοβαρές ανακατατάξεις στο χάρτη του καταμερισμού εργασιών στην περιοχή. Οι δεσμοί συμπληρωματικότητας –που έτσι κι αλλιώς δεν ήταν άγνωστοι για τις περισσότερες μικρομεσαίες επιχειρήσεις της περιοχής– δείχνουν να τελειοποιούνται και να ισχυροποιούνται περισσότερο (στοχεύοντας τόσο στη διάχυση του επιχειρηματικού κινδύνου, όσο και στην εξειδίκευση/αναβάθμιση μεθόδων παραγωγής και προϊόντων).

Αν και στο άρθρο έτεινα να χρησιμοποιώ τον όρο «βιομηχανικές συνοικίες» για την περίπτωση των γειτονιών του δείγματός μου, η χρήση του όρου ήταν μάλλον ελαστική, καθώς δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην περίπτωση ανισθρά οροθετημένων γεωγραφικών περιοχών, όπου οι επιχειρήσεις αρθρώνονται ευέλικτα γύρω από τον άξονα εξειδικευμένης παραγωγής ενός προϊόντος ή μιας οικογένειας προϊόντων (όπως στην περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας»).

Στην περίπτωση των συνοικιών γύρω από την Αθήνα μπορεί να εντοπιστεί μεν κάποια συγκέντρωση συναφών δραστηριοτήτων σε επίπεδο δρόμου/ων ή τετραγώνου, αλλά αυτό απέχει πολύ από την έννοια της απόλυτα εξειδικευμένης περιοχής. Δηλαδή, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις κάποιων κλάδων διαχέονται στις συνοικίες αυτές, αν και συνήθως αναπτύσσουν στενότερους δεσμούς υπεργολαβίας με γειτονικές επιχειρήσεις. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για το φασόν, παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις του δείγματός μου αναφέρθηκε ότι οι συνεργαζόμενες φασονίστριες κατοικούν σε άλλη γειτονιά. Δεν είναι, λοιπόν, σπάνιες οι διεπιχειρησιακές σχέσεις υπεργολαβίας ανάμεσα σε μονάδες που βρίσκονται σε διαφορετική (κοντινή πάντως) συνοικία.

Αν λοιπόν επιβεβαιώνεται η μία προϋπόθεση των «βιομηχανικών συνοικιών», δηλαδή αυτή του ενέλικτου και αέναα επαναπροσδιοριζόμενου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα σε αυτοτελείς μονάδες (οι ίδιες επιχειρήσεις λειτουργούν και σαν εργολάβοι και σαν υπεργολάβοι, καμιά φορά και ταυτόχρονα), έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η δεύτερη προϋπόθεση: αυτή, δηλαδή, της ύπαρξης ενός

συνεκτικού κοινωνικού ιστού πρακτικών και θεσμών που ρυθμίζει την ευρύτερη δραστηριότητα της περιοχής.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου δείχνουν να κυριαρχούν οι άτυπες μορφές συνεργασίας. Οι συνεργαζόμενες επιχειρήσεις σε καμιά περίπτωση δεν συγκροτούν κοινοπραξία ή συνεταιρισμό με συγκεκριμένους στόχους, αν και οι συνεργατικοί δεσμοί τείνουν να είναι αρκετά μακροχρόνιοι. Ωστόσο, στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι επιχειρηματίες ανήκουν στο κλαδικό τους σωματείο (πρόκειται για κλαδική ένωση παραγωγών), με τη διαφορά ότι η ιδιότητα του μέλους τούς προσφέρει από ελάχιστα έως κανένα προνόμιο.

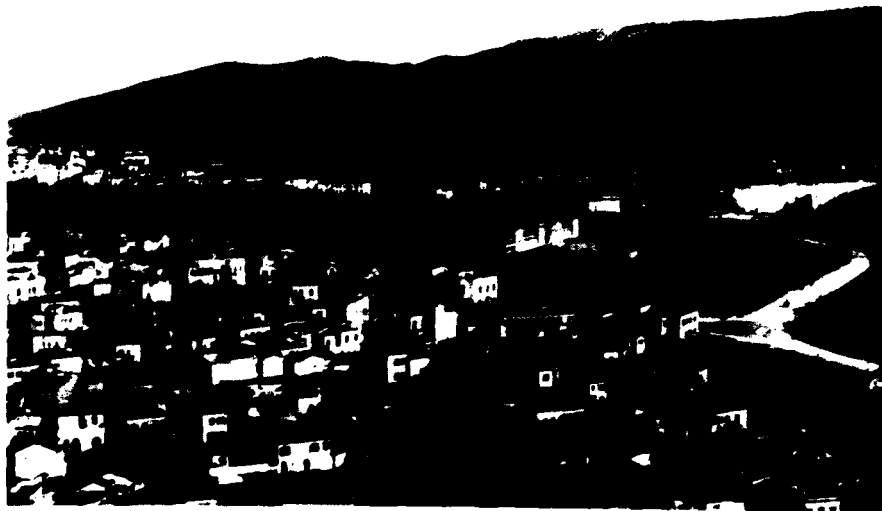
Οι άτυπες μορφές δείχνουν να κυριαρχούν και στο πεδίο της διάχυσης τεχνολογίας και τεχνικών δεξιοτήτων, που εναποτίθενται στην αυξημένη κοινωνική και εργασιακή κινητικότητα. Η τελευταία αναφέρεται τόσο σε περιπτώσεις πρώην ειδικευμένων εργατών, σε μεγάλες ή και μικρές επιχειρήσεις, οι οποίοι στήνουν τη δική τους δουλειά αξιοποιώντας γνώσεις και γνωριμίες που απέκτησαν, αλλά και στη μεγάλη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού ανάμεσα σε επιχειρήσεις, που συχνά φέρνει μαζί του σε κάθε νέα θέση εργασίας τα «μυστικά» της δουλειάς που έχει μάθει στο μεταξύ.

Άτυπα είναι και τα κανάλια πληροφόρησης ανάμεσα σε επιχειρήσεις αλλά και ανάμεσα σε ορισμένες ειδικές κατηγορίες εργαζομένων, όπως για παράδειγμα στις φασονίστριες. Υπάρχουν άτυπα δίκτυα ενημέρωσης των φασονιστριών για την αποδοτικότητα και τις αμοιβές, κανάλια που αναπτύσσονται σε συνθήκες «παρανομίας» καθώς οι περισσότεροι οργανωμένες επιχειρήσεις κάνουν ό,τι μπορούν για να αποτρέψουν οποιαδήποτε σχέση ανάμεσα στις φασονίστριες που χρεομοποιούν.

Αυτό που φαίνεται να απουσιάζει είναι η θεσμοθετημένη συλλογικότητα και συνεργασία. Με άλλα λόγια, από την άποψη της υποστηρικτικής υποδομής ελάχιστα στοιχεία θα μπορούσαν να αναφερθούν. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η απουσία των μηχανισμών κεινών που φέρνουν τις επιχειρήσεις πιο κοντά στις νέες διαθέσιμες τεχνολογικές λύσεις. Τούτο φαίνεται να συνδέεται με την έλλειψη εγχώριας τεχνολογικής δυνατότητας, αλλά και με τη φτώχεια της εκπαιδευτικής υποδομής (τα επιμορφωτικά προγράμματα του ΟΑΕΔ καθώς και τα προγράμματα των διαφόρων τεχνικών σχολών κρίνονται ως «άχρηστα» από τη συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγών).

Το σημείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η στάση των μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών απέναντι σε θεσμοθετημένες ρυθμίσεις συνεργασίας και

συντονισμού δραστηριοτήτων. Εδώ είναι εμφανέστατη η διάκριση ανάμεσα σε αμυντικές και δυναμικές στρατηγικές. Ενώ η πλειοψηφία των «αμυνόμενων» δείχνει ιδιαίτερη δυσπιστία και καχυποψία απέναντι σε συνεργατικές λύσεις (κοινοπρακτικές πρωτοβουλίες για αγορά πρώτων

υλών, διάθεση προϊόντων, υπηρεσίες τεχνικής και τεχνολογικής υποστήριξης, κέντρα πληροφόρησης κ.λπ.) με το φόβο της απώλειας πελατών, ακριβώς η αντίθετη στάση χαρακτηρίζει τους δυναμικούς επιχειρηματίες. Οι τελευταίοι δείχνουν προθυμία ή έντονο ενδιαφέρον για λύσεις τύπου «Τρίτης Ιταλίας». Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι επιχειρήσεις που ανταποκρίνονται στα προγράμματα του ΕΟΜΜΕΧ είναι ως επί το πλείστον δυναμικές.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι τόσο οι μέν όσο και οι δε, είναι έντονα δύσπιστοι απέναντι σε πρωτοβουλίες του κράτους (όπως τα κλαδικά ινστιτούτα, τα διάφορα επιμορφωτικά προγράμματα κ.λπ.), ενώ καταγράφονται ως λιγότερο δύσπιστοι απέναντι σε τυχόν πρωτοβουλίες στο επίπεδο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Ανακεφαλαιώνοντας τα κυριότερα αποτελέσματα και στους τρεις κλάδους που εξετάστηκαν, το προφίλ των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στις βιομηχανικές γειτονιές γύρω από την Αθήνα είχε αρκετά στοιχεία ομοιότητας με το υπόδειγμα της ενέλικτης εξειδίκευσης: εκτεταμένα δίκτυα υπεργολαβίας, πυκνές διεπιχειρησιακές σχέσεις, χρήση μηχανημάτων γενικής/πολλαπλής χρήσης, ευρεία βάση τεχνικών δεξιοτήτων, χωρική συγκέντρωση. Ωστόσο, κάποιες άλλες πλευρές του υποδείγματος είτε λείπουν ολότελα, είτε είναι εξαιρετικά αδύναμες: εξειδίκευση, καινοτομία, ανάπτυξη προϊόντων και μεθόδων παραγωγής, χρήση σύγχρονου προγραμ-

ματιζόμενου εξοπλισμού. Συνεπώς, αυτό που κατά κανόνα κυριαρχεί είναι ο έντονος και ασφυκτικός ανταγωνισμός που αποτρέπει τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων, αποθαρρύνει τις επενδύσεις και μεταθέτει όλο το βάρος στους ώμους του εργατικού δυναμικού.

Πολύ κοντά στο υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης βρίσκονται οι δυναμικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις του δείγματος, που όμως αποτελούν τη μειοψηφία. Με δεδομένη τη συνολική εικόνα και τις επιμέρους «αμυντικές» και «δυναμικές» συνιστώσες της, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η ενδυνάμωση του υποστηρικτικού ιστού στο πλαίσιο των «βιομηχανικών συνοικιών» θα μπορούσε να επιδράσει ευεργετικά για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αυτών. Αν μάλιστα η οικοδόμηση του ιστού αυτού συνδυαζόταν και με κάποιες μορφές κοινωνικού ελέγχου και συλλογικών ρυθμίσεων που να προστατεύουν και να ενδυναμώνουν τη θέση του εργατικού δυναμικού, τότε θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για «κοινωνικά επιθυμητή εκδοχή της ευέλικτης εξειδίκευσης». Αξίζει ωστόσο να τονιστεί ότι για να είναι αποτελεσματικές οι απαραίτητες πρωτοβουλίες συντονισμού και ρύθμισης, δεν θα πρέπει να πηγάζουν κατά κύριο λόγο από το κράτος, αλλά να αναληφθούν κατά το δυνατόν από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους/τις ενδιαφερόμενες, με την υποστήριξη ίσως της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Με μια πρόταση, είναι αμφίβολος ο δυναμισμός και μεγάλο το κοινωνικό κόστος των βιομηχανικών περιοχών γύρω από την Αθήνα, όπως είναι σήμερα αυτές. Υπό προϋποθέσεις, όμως, θα μπορούσε και η ανταγωνιστικότητά τους να τονωθεί και η κοινωνική τους σκοπιμότητα να ισορροποιηθεί. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin A. (1989) «Flexible Specialisation and Small Firms in Italy: Myths and Realities». *Antipode*, Spring.
- Amin A. & Robins K. (1989) «Industrial Districts and Regional Development: Limits and Possibilities». Centre for Urban and Regional Development Studies, University of Newcastle Upon Tyne, mimeo.
- Bellandi M. (1986) «The Marshallian Industrial District». *Studie Discussioni* No 42, Florence: Dipartimenti di Scienze Economiche, Università degli Studi di Firenze.
- Castells M. (1987) «Technological Change, Economic Restructuring and the Spatial Division of Labour». Muegge H. & Stohr W.B. (eds.), *International Economic Restructuring and the Regional Economy*, Aldershot: Avebury.
- Docopoulou E. (1986) «Small Manufacturing Firms and Regional Development in Greece: patterns and changes» in Keeble E. & Weever E. (eds.), *New Firms and Regional Development in Europe*, Croom Helm.
- Getler M.S. (1988) «The Limits to Flexibility: Comments on the Post-Fordist Vision of Production and its Geography». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13, 4.
- Λυμπεράκη Α. (1986) «Οι επιπτώσεις από την ένταξη στην ΕΟΚ πάνω στις μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις». *Τόρνα Μεσογειακών Μελετών*, Αθήνα.
- Lyberaki A. (1988) «Small Firms and Flexible Specialisation in Greek Industry». Ph. D. Thesis, University of Sussex.
- Marshall A. (1900) *Elements of Economics of Industry*, New York, Macmillan.
- Piore M. & Sabel C. (1984) *The Second Industrial Divide*, New York, Basic Books.
- Sabel C. & Zeitlin J. (1985) «Historical Alternatives to Mass Production: politics, markets and technology in 19th century industrialisation». *Past and Present*, 108.
- Sabel C. (1989) «Flexible Specialisation and the Re-Emergence of Regional Economies». Hirst P. & Zeitlin J. (eds.), *Reversing Industrial Decline?*, Berg.
- Scott A. & Storper M. (1987) «High Technology Industry and Regional Development: a theoretical critique and reconstruction». *International Social Science Journal*, 1 (12).
- Scott A. (1988) *New Industrial Spaces*, London, Pion.
- Scordili S. (1990) «Small Firms in the Era of Flexibility: Thoughts from the Changing Geography of Italy and Greece». Durham University, department of Geography, mimeo.
- Stathakis G. (1984) «Industrial Development and the Regional Problem: the case of Greece». Ph.D. Thesis, University of Newcastle Upon Tyne.
- Storper M. & Scott A. (1988) «The Geographical Foundations and Social Regulation of Flexible Production Complexes». Wolch J. & Dear M. (eds.), *The Power of Geography: How Territory Shapes Social Life*, Boston, Allen and Unwin (forth.).
- Storper M. & Walker M. (1989) *The Capitalist Imperative*.
- Storper M. (1990) «Responses to Amin and Robins». University of California, Los Angeles (mimeo).
- Zeitlin J. & Totterdill P. (1989) «Markets, Technology and Local Intervention: the case of clothing». Hirst P. & Zeitlin J. (eds.), *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and her Competitors*, Berg.

Μεταποιητική δραστηριότητα και αστικός χώρος

Μια εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας*

ΠΟΠΗ ΣΑΠΟΥΝΤΖΑΚΗ

Εισαγωγή

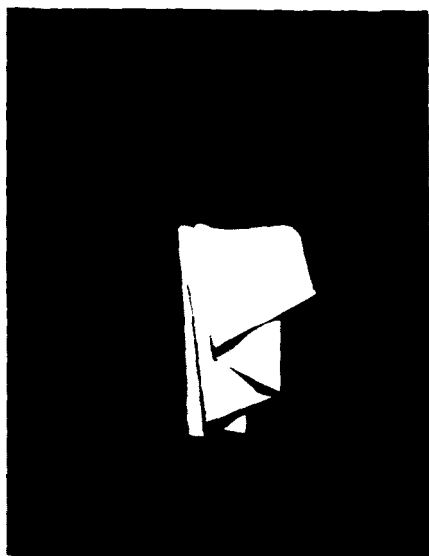
ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ πολεοδομικών παρεμβάσεων και τα προγράμματα οικοδομικής ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο χρησιμοποιούν διαφορετικές μεθόδους, γλώσσα και θεσμικά εργαλεία. Μένουν συνήθως χωρίς σημείο επαφής, και αυτό παρά το ότι, όπως έχει καταδείξει η διεθνής εμπειρία, η θέση μιας οικονομικής δραστηριότητας και λειτουργίας μιας μεταποιητικής μονάδας επηρεάζει τις προοπτικές για επέκταση, συρρίκνωση και μεταγκατάστασή της. Αυτή η επιρροή φαίνεται ιδιαίτερα αισθητή σε μικρές επιχειρήσεις, όπου η απόσταση ανάμεσα στην αποτυχία και το κλείσιμο αφ' ενός, και το δυναμικό «ξεπέταγμα» αφ' ετέρου είναι μικρή. Η σχέση του αστικού χώρου με τη λειτουργία της επιχείρησης στοιχειοθετείται από την επίδραση που αυτό ασκεί στους συντελεστές παραγωγής της μονάδας (εργασία, κεφάλαιο, γη): επιδρά, δηλαδή, ο χώρος στη λειτουργία της επιχείρησης μέσω των «κοινωνικοοικονομικών κατηγοριών» που περιλαμβάνει (π.χ. ανεπτυγμένη αγορά εργασίας, συγκέντρωση πολλών ομοειδών ή συμπληρωματικών δραστηριοτήτων, ανεπτυγμένη αγορά προϊόντων κ.λπ.). Το ζητούμενο της εμπειρικής μελέτης που συνοπτικά παρουσιάζουμε, είναι ο βαθμός που οι διασυνδέσεις μεταξύ βιοτεχνικής μονάδας και άλλων επιχειρήσεων, υπηρεσιών ή αγορών επηρεάζονται από στενά τοπικά χαρακτηριστικά όσον αφορά τους κλάδους ένδυσης και εκτυπώσεων-εκδόσεων και τις αντίστοιχες μονάδες που βρίσκονται σε επιλεγμένα τετράγωνα του κέντρου της Αθήνας, της περιοχής δηλαδή που περιλαμβάνεται μεταξύ των οδών Σταδίου, Μητροπόλεως, Αιόλου, Ευριπίδου, Επικούρου, Πειραιώς (βλ. *χάρτες*). Το άρθρο δομείται έτσι ώστε να καλύψει και τη θεωρητική επισκόπηση των επιμέρους διαστάσεων του θέματος αλλά και την πορεία που ακολουθείται κατά τον εμπειρικό έλεγχο της σχέσης: μικρή επιχείρηση και αστικό κέντρο.

1. Μεταποιητική δραστηριότητα και χώρος: έμφαση στους κλάδους ένδυσης και εκτυπώσεων-εκδόσεων

Ο αστικός χώρος μιας πόλης όπως η Αθήνα και η αλληλεπίδραση βιομηχανίας-

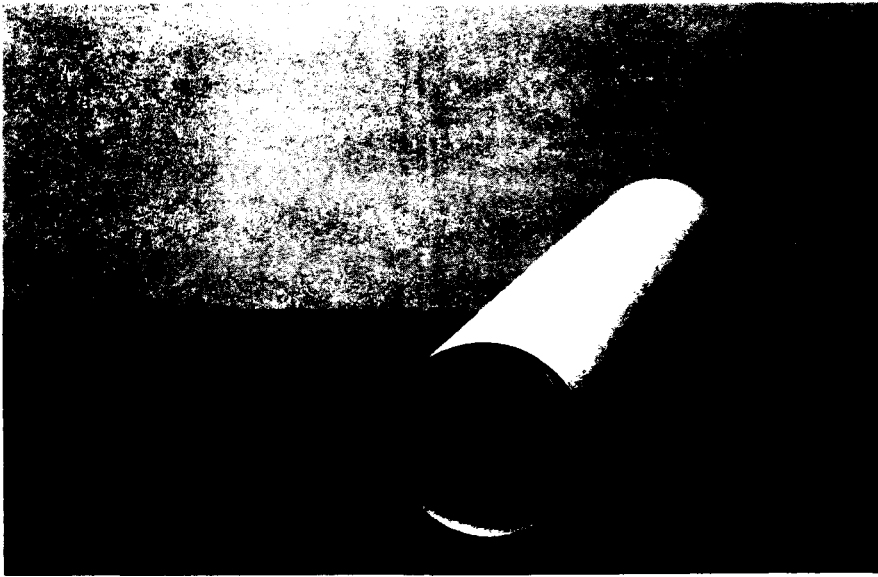
πόλης αποτελούν συνέπειες μιας ιστορικής διαδικασίας. Τόσο η ύπαρξη των μεταποιητικών επιχειρήσεων στο κέντρο της πόλης, όσο και τα χαρακτηριστικά της λειτουργίας και των χώρων εγκατάστασής τους εξηγούνται μόνο μέσα από μια ιστορική προοπτική. Οι σχέσεις εργοδοτών - εργαζομένων - προμηθευτών - καταναλωτών στις προβιομηχανικές πόλεις δεν είχαν καμιά ομοιότητα με αυτές που γνωρίζουμε σήμερα. Οι σχέσεις όμως αυτές ασκούν σήμερα έμμεση επίδραση, διότι τα χωρικά χαρακτηριστικά των βιοτεχνιών επιβίωσαν στις σύγχρονες πόλεις από γεωγραφική αδράνεια. Πάντως, με τη μετάβαση στην οργάνωση της εργοστασιακής παραγωγής το εργατικό δυναμικό δεν απασχολείται πλέον στο σπίτι, αφού ούτε το σύστημα αυτό είναι αποδοτικό ούτε ο έλεγχος της δουλειάς εύκολος. Το πρώτο πλεονέκτημα του νέου οργανωτικού σχήματος είναι η καλύτερη αξιοποίηση από τον επιχειρηματία των διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής. Σ' ένα μικρό εργαστήριο, κάθε εργαζόμενος κάνει όλες τις δουλειές που απαιτούνται στην παραγωγική διαδικασία: δεν υπάρχει ειδικευση, ο εξοπλισμός μένει αχρησιμοποίητος για μεγάλα χρονικά διαστήματα και φθείρεται, και η επένδυση για την απόκτησή του δεν αποδίδει: το προϊόν είναι, τελικά, ακριβό.

Το εργοστάσιο ήταν το οργανωτικό σχήμα παραγωγής που μπορούσε να εξασφαλίσει τις συνθήκες εκείνες που ευνοούσαν την ειδικευση εργασίας, την πιο αποτελεσματική και αποδοτική χρήση του μηχανικού εξοπλισμού και, άρα, τη μεγιστοποίηση του, ανά μονάδα χρόνου, όγκου παραγωγής. Είναι φανερό ότι η εμφάνιση του νέου σχήματος οργάνωσης της παραγωγής είχε βαθιές και διαρκείς επιπτώσεις και στις σχέσεις εργαζομένων - βιομηχανικού εξοπλισμού και στη λειτουργική και χωρική συγκέντρωση της παραγωγής. Πάντως, η τάση της μονάδας παραγωγής προς μεγέθυνση και συγκέντρωση δεν μπόρεσε να παρασύρει σε εξαφάνιση όλες τις μικρές μονάδες. Η επιβίωσή τους, όμως, αλλά και η άνθηση νέων στα κέντρα των πόλεων, που με τη σειρά τους επιβιώνουν, συρρικνώνονται ή μεγεθύνονται και μετεγκαθίστανται διότι, ως τη θέση τους σε άλλες νεοεμφανιζόμενες μικρές μονάδες κ.ο.κ., δεν οφείλεται απλώς και μόνο στο ότι αυτές αφέθηκαν από τις μεγαλύτερες μονάδες να λειτουργούν είτε σαν παρακαλάδι τους είτε διεκδικώντας κάποιο περιθωριακό τμήμα

* Κίνητρο αλλά και αποκλειστικό πληροφοριακό υπόβαθρο για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου αποτέλεσε μια ερευνητική εργασία που ανατέθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας στον Τομέα «Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές» του ΕΜ Πολυτεχνείου, το 1986. Η έρευνα, για την οποία τη βασική επιστημονική ομάδα αποτέλεσαν οι κ.κ. Λ. Βασενχόβεν, καθηγητής ΕΜΠ, Ελ. Παναγιωτάτου, καθηγήτρια ΕΜΠ, Π. Σαπουντζάκη, αρχιτέκτων-πολεοδόμος, Β. Λαμπρίδου, οικονομολόγος, και Χ. Λαμπρίδης, οικονομολόγος, ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του '89, και χωρίζεται σε δύο σαφώς διακεκριμένα τμήματα: το πρώτο, που συνέλαβε ο κ. Λ. Βασενχόβεν, είναι μια χαρτογράφηση του θεωρητικού πεδίου για το θεματικό τρίπτυχο «Οργάνωση της πόλης - παραγωγική μεταποιητική δραστηριότητα - κρατική παρέμβαση»: το δεύτερο σινιστά μια εμπειρική προσπάθεια αποσαφήνισης των σχέσεων ανάμεσα στην πολεοδομική πολιτική και τη λειτουργία των μικρών μεταποιητικών μονάδων, μέσα από την ανάλυση δύο μεταποιητικών κλάδων σε συγκεκριμένα τμήματα του κέντρου της Αθήνας.

μέρος της σημασίας του κλάδου του ενδύματος οφείλεται ασφαλώς στη δυνατότητά του, όταν λειτουργεί σε πολύ μικρή κλίμακα, να παραμένει στη σκιά της επίσημης οικονομίας, στο χώρο που οι μελετητές των αναπτυσσόμενων χωρών ονόμασαν ανεπίσημο τομέα της οι-

της αγοράς που, έτσι κι αλλιώς, δεν καλυπτόταν από εκείνες. Ακόμη και σήμερα, η επιβίωση και άνθηση μιας μικρής μεταποιητικής επιχείρησης στα κέντρα των μεγαλουπόλεων οφείλεται συχνά σε λόγους που λειτουργούν ενθαρρυντικά, γενεσιουργά, θα 'λεγε κανείς, για την ανάπτυξη της μικρής μεταποιητικής δραστηριότητας - κάποιες φορές μάλιστα εις βάρος της μεγάλης βιομηχανικής δραστηριότητας. Οι κυριότεροι από αυτούς τους λόγους είναι:

α. Οι μικρές μεταποιητικές επιχειρήσεις είναι αναμφισβήτητα λιγότερο δεκτικές σε ταχείες τεχνολογικές εξελίξεις: έχουν μεγαλύτερη αντοχή, λόγω της χαμηλής επένδυσης και του συνήθως οικογενειακού τους χαρακτήρα.

β. Το ενδιαφέρον της διοίκησης σε πολλές χώρες έχει στραφεί προς τις ΜΜΕ επειδή:

- συχνά είναι ικανές να αναπτύξουν καινοτομίες και να αξιοποιούν πρωτότυπες ιδέες·
- στις συνθήκες των αναπτυσσόμενων χωρών κάνουν καλή χρήση των διαθέσιμων πόρων·
- εξασφαλίζουν δουλειά σε άτομα που δυσκολεύονται να μπουν στην «επίσημη» αγορά εργασίας: νοικοκυρές που αδυνατούν, λόγω των υποχρεώσεών τους στο σπίτι, να βρουν δουλειά με κανονικό ωράριο, αξιοποιούν τις «ελεύθερες» ώρες τους δουλεύοντας, π.χ., με το σύστημα «φασόν» για λογαριασμό βιομηχανιών ένδυσης. Ένα

κονομίας και στην Ελλάδα είναι γνωστότερος ως «παραοικονομία».

γ. Στις κεντρικές περιοχές των πόλεων το διαμορφωμένο δίκτυο των σχέσεων παραγωγών - εμπόρων - καταναλωτών, οι συγκοινωνίες, το υψηλότερο επίπεδο υπηρεσιών, γενικά οι θετικές εξωτερικές οικονομίες, δημιουργούν ευνοϊκό κλίμα για τη μεταποιητική δραστηριότητα κυρίως ορισμένων κλάδων, η οποία έχει τις ρίζες της σ' ένα ήδη ξεπερασμένο επίπεδο τεχνολογίας και οργανωτικής ανάπτυξης. Η εμφάνιση μιας νέας παραγωγικής δραστηριότητας σε κεντρική αστική περιοχή, που αξιοποιεί κάποιον αναξιοποίητο πόρο χάρη σε μια «ένεση» επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο, έχει ένα πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα μέσα από τις εισροές που ζητάει και τις εκροές με τις οποίες τροφοδοτεί νέες, δημιουργούμενες επιχειρήσεις. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να ξεκινήσει μια αλυσίδα νέων επιχειρήσεων. Συγγενείς μονάδες, του ίδιου ή διαδοχικών σταδίων επεξεργασίας, βρέθηκαν έτσι συγκεντρωμένες σε πυρήνες και χωρικούς θύλακες μέσα στις πόλεις. Η παραγωγή ενδυμάτων, επίπλων, κοσμημάτων, απλών μηχανών, εντύπων, βιβλίων ή και όπλων ολοκληρώνεται σε συμπλέγματα τέτοιων μεταποιητικών μονάδων στα κέντρα των πόλεων, όπου το προϊόν περνά συχνά από τη μία μονάδα στην άλλη, για διαφορετικά στάδια επεξεργασίας. Πρόκειται για το φαινόμενο των «θετικών εξωτερικότητας», που προσφέρουν ορισμένες χρήσεις σε άλλες μονάδες όταν αλ-

ηλοσυμπληρώνονται, ή όλες μαζί προσδιορίζουν το χαρακτήρα μιας περιοχής, η οποία στους πελάτες είναι γνωστή ως ο χώρος όπου μπορεί κανείς να βρει συγκεκριμένα προϊόντα.

δ. Οι μικροί εργοστασιακοί χώροι στις κεντρικές περιοχές των πόλεων παρουσιάζουν το πλεονέκτημα της ευελιξίας χρήσης και μετατροπής τους, που τους επιτρέπει να λειτουργούν σαν φυτώρια επιχειρηματικότητας. Η επιχείρηση που ξεκινούσε σ' αυτούς τους χώρους και αποτύγχανε, δεν είχε τουλάχιστον επιβαρυνθεί με μεγάλες δαπάνες παγίου κεφαλαίου. Έτσι οι κεντρικές περιοχές γίνονταν και γίνονται θεατές της ανόδου και της πτώσης πολλών μικρών επιχειρήσεων.

Πάντως, παράλληλα με τις ευνοϊκές, για την άνθηση της μικρής επιχείρησης, συνθήκες στα κέντρα των πόλεων, άλλες που αφορούν κυρίως τις εξελίξεις οικονομικού και οργανωτικού χαρακτήρα στο εσωτερικό των ίδιων των μεταποιητικών κλάδων, συντελούν στην συν τω χρόνω παρακμή της ελκτικότητας των κεντρικών περιοχών ως προς τις μικρές μονάδες μεταποίησης: η συγκέντρωση και ο συγκεντρωτισμός στη μεταποίηση, η στροφή των επενδύσεων προς τον τριτογενή τομέα και ο ανταγωνισμός των μικρών επιχειρήσεων του κέντρου από τις μεγάλες παραγωγικές μονάδες των περιχώρων, αδυνατίζουν βαθμιαία τις μικρές μονάδες των κεντρικών περιοχών, που με τη σειρά τους μεταβάλλουν τις συνθήκες λειτουργίας των αλληλένδετων εμπορικών ή αποθηκευτικών δραστηριοτήτων· τα αρχικά πλεονεκτήματα των περιοχών αυτών αποδυναμώνονται σταδιακά, σ' έναν διαρκώς επαναλαμβανόμενο κύκλο. Η συγκεντρωμένη βιομηχανική παραγωγή στην περιφέρεια της πόλης έγινε ένα συχνά επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό των πόλεων του βιομηχανικού κόσμου, λόγω των διασυνδέσεων μεταξύ των επιμέρους βιομηχανιών, των αναγκών σε τεχνική και μεταφορική υποδομή, των επιπτώσεων των αρνητικών εξωτερικότητων που δημιουργεί η βιομηχανική δραστηριότητα, και της συρροής, γύρω από μεγάλα εργοστάσια, μικρών επιχειρήσεων, που δουλεύουν υπερβολικά ή βοηθητικά για τις μεγάλες. Παρά το γεγονός ότι στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, και ιδίως στις ΗΠΑ, παρατηρήθηκε από πολύ νωρίς έντονη μετακίνηση της μεταποιητικής δραστηριότητας προς τα προάστια, μεγάλο μέρος της παρέμεινε στις κεντρικές περιοχές των πόλεων. Στη Νέα Υόρκη λόγω χάρη, σύμφωνα με τις μελέτες του G. Chinitz και αργότερα του A. Pred, παρουσιάζονται επτά κατηγορίες βιομηχανίας, με βάση το κριτήριο της χωροθέτησης:

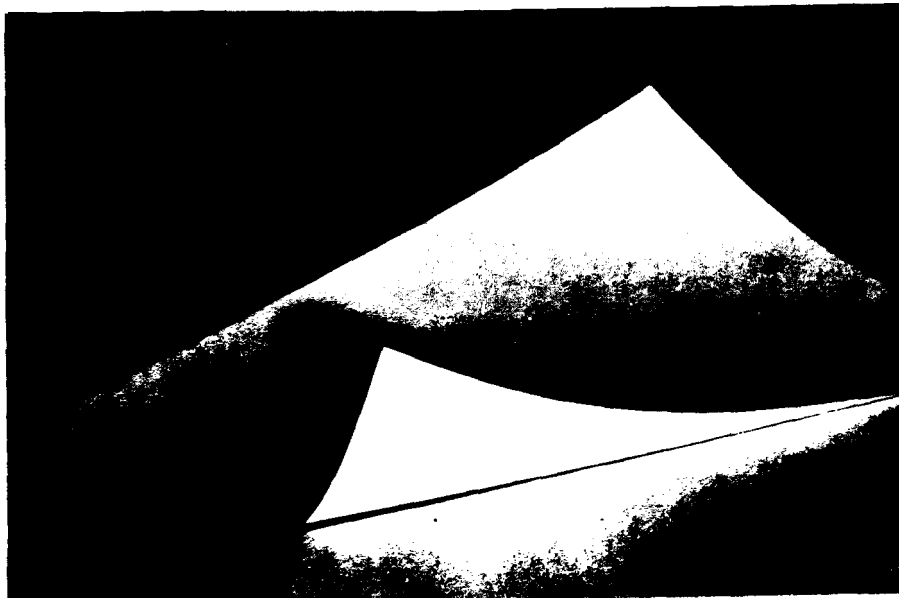
1. Οι «πανταχού παρούσες» (π.χ. τροφίμων) κοντά στο κέντρο, αλλά κυρίως

κοντά σε σιδηροδρομικούς σταθμούς και μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους χονδρεμπορίου·

2. οι ΜΕ των οποίων η χωροθέτηση στο κέντρο συνδέεται με την ανάγκη άμεσων επαφών μεταξύ πωλητών, αγοραστών και προμηθευτών αγαθών ή υπηρεσιών (επιχειρήσεις εκτυλώσεων, ένδυσης κ.λπ.)·
3. οι επιχειρήσεις που μεταποιούν ένα τοπικό (π.χ. γεωργικό) προϊόν για την τοπική αγορά, οι οποίες είχαν παράδοση εγκατάστασης στο κέντρο αλλά εύκολα μετακινούνται προς τα έξω·
4. οι βιομηχανίες υψηλής προστιθέμενης αξίας που παράγουν για την ευρεία αγορά, έχουν μικρή εξάρτηση από το κόστος μεταφορών και κατανέμονται αδιάφορα στη μητροπολιτική περιοχή·
5. οι ΜΕ οι οποίες στηρίζονται σε τεχνολογικές καινοτομίες και απαιτούν συχνές επαφές και ανταλλαγές, και συγκεντρώνονται σε αυτόνομες ενότητες (π.χ. ηλεκτρονικές βιομηχανίες κατά μήκος ενός οδικού άξονα)·
6. οι βαριές βιομηχανίες, κοντά σε αποβάθρες (π.χ. διυλιστήρια)·
7. οι βιομηχανίες με ογκώδη προϊόντα για την εθνική αγορά, οι οποίες προτιμούν θέσεις κοντά σε σταθμούς ή αρτηρίες μεταφορών.

Οι κλάδοι των εκτυλώσεων-εκδόσεων και της ένδυσης αποτελούν πολύ καλά παραδείγματα μεταποίησης στο κέντρο της πόλης. Στη χώρα μας, οι απασχολούμενοι σε μεταποιητικές μονάδες της περιφέρειας της πρωτεύουσας το 1978 έφταναν το 41,98% του συνόλου των εργαζομένων στη μεταποίηση, ενώ μόλις πριν πέντε χρόνια το ποσοστό ήταν 46,33%. Όμως στον κλάδο 24 (υπόδηση, ένδυση, είδη από ύφασμα) το ποσοστό ήταν 47,67% το 1978 και είχε φτάσει το 52,84% το 1973. Στον κλάδο 28 (εκτυλώσεις, εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες) η συγκέντρωση της απασχόλησης ήταν πολύ πιο εντυπωσιακή: 79,38% το 1978 και 81,73% το 1973 (Κατοχλιανού, 1984). Η έντονη παρουσία των παραπάνω δύο κλάδων στις κεντρικές περιοχές των μεγάλων αστικών συγκροτημάτων της χώρας, και ιδιαίτερα της πρωτεύουσας, και η αναγκαστική, άρα, συνύπαρξή τους με άλλες αστικές χρήσεις (κατοικία, λιανικό εμπόριο), δεν ήταν οι μοναδικοί λόγοι που επίλεχθηκαν για την εμπειρική έρευνα σε τμήμα του κέντρου της Αθήνας. Οι ΜΜΕ ένδυσης παρουσιάζουν αυξημένη ποσοστιαία συμμετοχή στο σύνολο των ΜΜΕ του ελληνικού χώρου – επομένως, η διεξοδική έρευνα των προϋποθέσεων επιβίωσης και περαιτέρω ανάπτυξής τους είναι ζωτικής σημασίας. Από την άλλη πλευρά, ο κλάδος των εκτυλώσεων-εκδόσεων τις δυο-τρεις τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζε-

ται από συνεχείς τεχνολογικές εξελίξεις. Ως εκ τούτου, για την εμπειρική έρευνα, η επιλογή του εν λόγω κλάδου παράλληλα με τον κλάδο της ένδυσης προσέφερε επιπροσθέτως τη δυνατότητα να επισημανθούν οι μεταβολές στις σχέσεις των μονάδων αυτών με άλλες συνεργαζόμενες και,

γενικότερα, στον τρόπο ένταξής τους στο πολεοδομικό περιβάλλον – μεταβολές που οφείλονται στην εσωτερική τεχνολογική εξέλιξη του κλάδου.

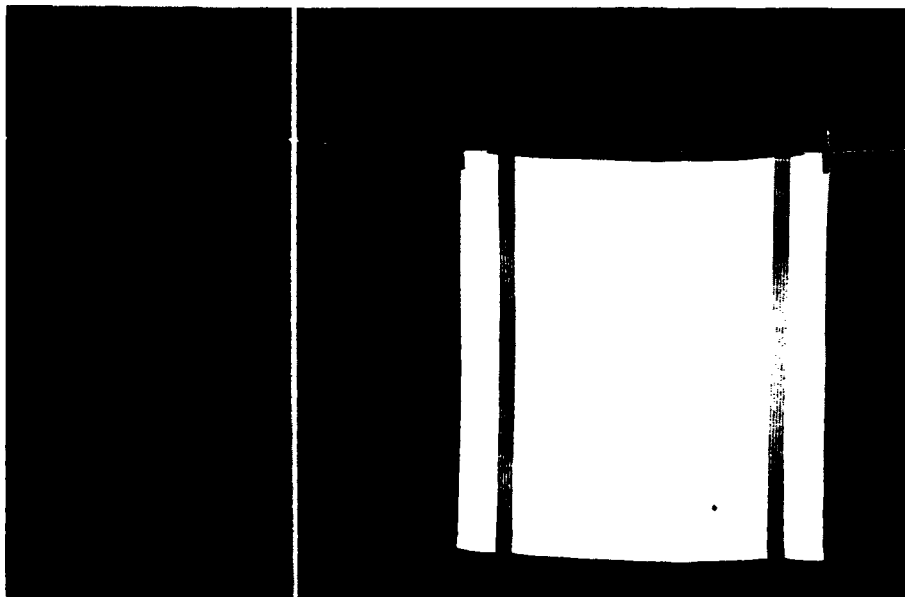
– Ο κλάδος του έτοιμου ενδύματος χαρακτηρίζεται από ένταση εργασίας και έχει ανάγκη από εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, το οποίο χρησιμοποιεί μάλλον συμβατικές ραπτικές μηχανές. Στο στάδιο της κοπής, οι ηλεκτροκίνητες κοπτικές μηχανές αντικατέστησαν «το κόψιμο στο χέρι», ενώ στο στάδιο του σχεδιασμού καθοριστική ήταν η εισόδος του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Παρ' όλα αυτά, η ευρύτερη χρήση των νέων τεχνολογιών εμποδίζεται, μέχρι τώρα τουλάχιστον, από το κόστος του εξοπλισμού σε σχέση με τα περιορισμένα διαθέσιμα κεφάλαια πολλών ΜΜΕ ένδυσης. Ο κλάδος της ένδυσης έχει ανοιχτές τις διεθνείς αγορές κεφαλαίου, εργασίας και προϊόντων. Ο διεθνής καταμερισμός διαμορφώνεται με τη μεταφορά του πλέον εργατοβόρου σταδίου (του σταδίου της ραφής) στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, για την εξεύρεση φθηνού εργατικού δυναμικού αλλά και για την προμήθεια ορισμένων πρώτων υλών, ενώ οι ανεπτυγμένες χώρες διατηρούν τα στάδια του σχεδιασμού και, κατά δεύτερο λόγο, της κοπής. Όμως όσες μονάδες δεν έχουν τη δυνατότητα να καταφύγουν στο εργατικό δυναμικό των χωρών του Τρίτου Κόσμου, στην προσπάθειά τους να μειώσουν το εργατικό κόστος, χρησιμοποιούν ως επί το πλείστον γυναίκες, εθνικές μειονότητες,

σχέση με άλλες ελληνικές του υποκλάδου. Ως προς το μέσο μέγεθος των μονάδων, τέλος, σύμφωνα με τις ταξινομήσεις του Γιαννίτση (1983), ο κλάδος υπόδησης - ένδυσης ανήκει στην κατηγορία εκείνη όπου «το βάρος των μονάδων με πάνω από πενήντα απασχολούμενους βρίσκεται

γέθους μονάδες συμπιέζονται ουσιαστικά μεταξύ των δύο αυτών άκρων. Από τη μια πλευρά δημιουργούνται εξαιρετικά σύνθετες επιχειρήσεις με δαπανηρό εξοπλισμό και τεράστιες παραγωγικές δυνατότητες· παλιότερες μονάδες οδηγούνται σε κλείσιμο, και η παραγωγή συγκεντρώνεται σε λιγότερες. Από την άλλη, η εκτέλεση σύντομων φάσεων παραγωγής (short runs) μπορεί να γίνει με σχετικά φθηνές και απλές μηχανές. Αποτέλεσμα είναι η ανάπτυξη σημαντικού αριθμού εκτυπωτικών μονάδων μικρού μεγέθους, ένα τμήμα των οποίων ενσωματώνεται σε οργανισμούς του τομέα των υπηρεσιών. Η νέα τεχνολογία, με την αποειδίκευση που προκάλεσε, εξασθένησε ως κριτήριο χωροθέτησης τον παράγοντα αναζήτησης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού στις κεντρικές αστικές περιοχές. Βέβαια, οι «πελάτες» του κλάδου, είτε είναι «επιχειρήσεις» είτε «καταναλωτές», εξακολουθούν να συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα, τα οποία αποτελούν τους πόλους επιχειρηματικής, εμπορικής και διοικητικής δραστηριότητας αλλά και κέντρα κουλτούρας ή παραγωγής της γνώσης. Τέλος, σημαντικό χαρακτηριστικό του κλάδου είναι η εκτεταμένη χρήση της υπεργολαβίας μεταξύ των επιχειρήσεων, όπου το ποσοστό των εργασιών που προκύπτει με αυτό τον τρόπο είναι ιδιαίτερα υψηλό στο σύνολο του πραγματοποιούμενου κύκλου εργασιών. Ουσιαστικά, η μέθοδος της υπεργολαβίας είναι ένα μέσο ενοποίησης των πολυάριθμων μικρών τυπογραφείων. Σε σχέση με τον κλάδο υπόδησης - ένδυσης, αυτός των εκτυπώσεων-εκδόσεων στον ελληνικό χώρο παρουσιάζει χαμηλή κινητικότητα, δηλαδή μικρή είσοδο και έξοδο καταστημάτων στον κλάδο.

2. Η έννοια του συνδυασμένου σχεδιασμού ανάπτυξης της μεταποιητικής δραστηριότητας και ρύθμισης στον αστικό χώρο

Πριν κλείσει η θεωρητική επισκόπηση του θέματος, είναι αναγκαίο να γίνει μια συνοπτική αναφορά στην έννοια, το ρόλο και τη σημασία των αλληλένδετων και αλληλοσυμπληρούμενων στόχων του οικονομικού και φυσικού σχεδιασμού. Από τη μια υπάρχει ο σχεδιασμός της βιομηχανικής ανάπτυξης, και από την άλλη ο σχεδιασμός του χώρου. Σε ένα άρθρο της για τη βιομηχανία στον αστικό σχεδιασμό μητροπολιτικών περιοχών, η Barbara Smith (Smith, BMD 1980) αναφέρεται στη μητροπολιτική κομιντεία των West Midlands, δηλαδή στο πολεοδομικό συγκρότημα του Μπέρμινγχαμ. Η Smith τονίζει ότι ο αστικός σχεδιασμός - τοπικός και μητροπολι-

εποχικό εργατικό δυναμικό και οικοτεχνίες.

Στον ελληνικό χώρο, όπως και αλλού, η βιομηχανία του ετοιμού ενδύματος ξεκίνησε από οικοτεχνίες και παρουσιάζει ένταση εργασίας, χαμηλή κατανάλωση ενέργειας, χαμηλή ρύπανση περιβάλλοντος και ευκολία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού με μικρές επενδύσεις (Κάτσος και Ιωάννου, 1986). Πρόκειται για δυναμικό υποκλάδο του κλάδου 24 (υπόδηση, ένδυση, είδη από ύφασμα) που, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτουν οι Κάτσος - Ιωάννου, τη δεκαετία του '70 παρουσίασε αλματώδη αύξηση εξαγωγών και χαρακτηρίζεται από ευρύτατη διάδοση παραγωγής με το σύστημα «φασόν». Οι ρυθμοί ανάπτυξης του υποκλάδου επηρεάζονται αρνητικά από τη χαμηλή παραγωγικότητα, το αυξημένο κόστος παραγωγής, τη μικρή ανταγωνιστικότητα, την έλλειψη προβολής των προϊόντων, την κακή οργάνωση της διάθεσης, τον παράγοντα της μόδας και τα προβλήματα στο φινιρίσμα του προϊόντος και στη βαφή των υφασμάτων. Παρά την αύξηση των εξαγωγών και τις ευνοϊκές επιπτώσεις στην απασχόληση, η εγχώρια ζήτηση δείχνει πτωτικές τάσεις. Το πρόβλημα δεν περιορίζεται με το ότι εισάγονται στη χώρα μας ξένα προϊόντα. Σύμφωνα με τους Κάτσο - Ιωάννου, οι ελληνικές επιχειρήσεις προτιμούν να αγοράζουν ξένες πρώτες ύλες, ενώ εκείνες που δουλεύουν με το σύστημα «φασόν» για λογαριασμό ξένων επιχειρήσεων βρίσκονται σε προνομιακή θέση σε

σχετικά χαμηλά, δηλαδή γύρω στο 20-27% της συνολικής παραγωγής». Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι ο κλάδος παρουσιάζει υψηλή κινητικότητα, διότι υπάρχουν 10.817 είσοδοι και έξοδοι (στο διάστημα 1969-1978), δηλαδή ποσοστό 43,2% του συνολικού αριθμού καταστημάτων στον κλάδο.

Ο κλάδος των εκτυπώσεων - εκδόσεων διεθνώς διέρχεται μια φάση επαναστατικών τεχνολογικών εξελίξεων, που οδηγεί σε μηχανοποίηση και αυτοματισμό τμημάτων της εργασίας. Η φωτοσύνθεση αντικαθιστά τις παραδοσιακές μεθόδους σύνθεσης, πράγμα που απαιτεί διαφορετικές ειδικότητες, π.χ. πληκτρολόγησης αντί της παραδοσιακής στοιχειοθεσίας με λινοτυπία. Η σύνθεση (μοντάρισμα) των σελίδων μπορεί να γίνει σε οθόνες υπολογιστών, δηλαδή σε μονάδες οπτικής απεικόνισης. Άλλες εξελίξεις στο στάδιο της εκτύπωσης περιλαμβάνουν φωτογραφικές μηχανές ελεγχόμενες από Η Υ, χάραξη σε κυλίνδρους με ακτίνες λέιζερ και εκτυπωτές με εκτόξευση μελάνης. Στις εργασίες «φινιρίσματος» υπάρχει τάση μηχανοποίησης, που οδηγεί σε οικονομία ημειδικευμένου προσωπικού.

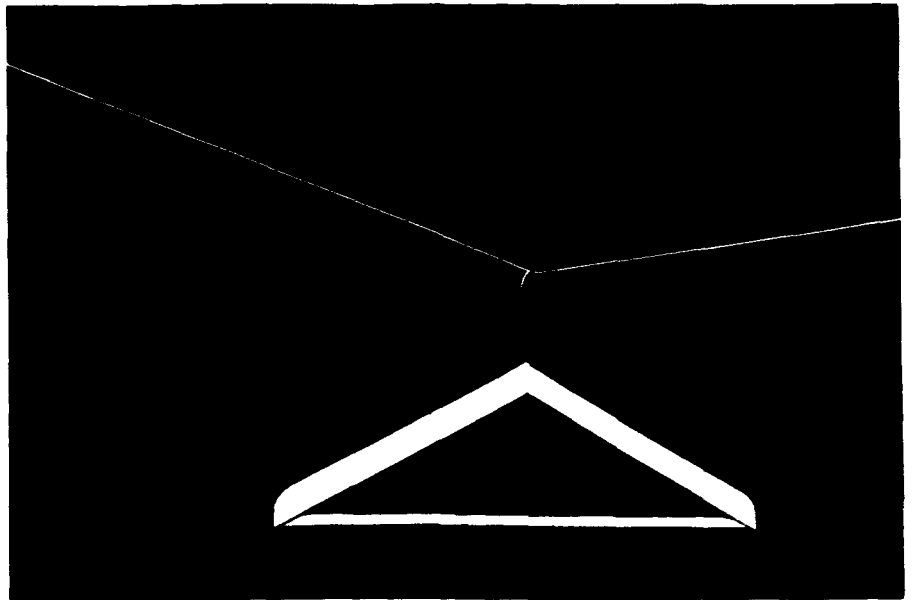
Όλες αυτές οι εξελίξεις προκαλούν μείωση της απασχόλησης και μεταβάλλουν τη σύνθεση των απασχολούμενων από άποψη δεξιοτήτων. Εκτός από τη δομή της εργασίας, αλλάζει και η δομή του κλάδου σε σχέση με το μέγεθος των περιλαμβανόμενων μονάδων. Η βιομηχανία χωρίζεται σε δύο άκρα, και οι μεσαίοι με-

τικός— ασχολείται με τη βιομηχανική ανάπτυξη, διότι ενδιαφέρεται για τον όγκο και το είδος των επενδύσεων στην πόλη, την απασχόληση που αυτές δημιουργούν και τη θέση και των δύο στο χώρο. Τόσο σε σχέση με τις επενδύσεις και την απασχόληση, όσο και σε σχέση με τη χωροθέτησή τους, χρειάζονται εξουσίες σχεδιασμού και τα αντίστοιχα σχέδια στο επίπεδο της μητροπολιτικής περιοχής. Έτσι ο αστικός (πολεοδομικός) σχεδιασμός ασχολήθηκε με τη μεταποιητική δραστηριότητα στην περιοχή του Μπέρμινγχαμ τη δεκαετία του '60, στις ακόλουθες περιπτώσεις:

- α. Όταν η παρουσία ΜΕ εμπόδιζε την εφαρμογή προγραμμάτων ανάπτυξης, ανοικοδόμησης ή οδοποιίας, ή όταν οι ΜΕ αποτελούσαν «μη συμβατική», οχλούσα χρήση γης την οποία τα ισχύοντα πολεοδομικά σχέδια δεν χαρακτήριζαν βιομηχανική.
- β. όταν οι κτιριακές εγκαταστάσεις των ΜΕ ήταν ανεπαρκείς και οι επιχειρήσεις έπρεπε να επεκταθούν ή να μετακινηθούν.
- γ. όταν μια νέα επιχείρηση ή ένα κατάστημα μεγαλύτερης επιχείρησης ζήτησε να εγκατασταθεί στην περιοχή και επρόκειτο να απασχολήσει περισσότερους εργαζόμενους από όσους επέτρεπε κατ' αρχήν η πολιτική αποκέντρωσης μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, που ίσχυε τότε στη Βρετανία.
- δ. όταν ασχέτως προς τις χρήσεις γης, που προέβλεπε το πολεοδομικό σχέδιο, χρειαζόταν απομάκρυνση μιας βιομηχανίας, για διάφορους λόγους.

Εξελικτικές τάσεις σε διεθνή, εθνική και τοπική κλίμακα άλλαξαν το σκηνικό στην περιοχή του Μπέρμινγχαμ, η οποία προς το τέλος της δεκαετίας του '60 παρουσίασε συρρίκνωση της βιομηχανικής απασχόλησης, και οδήγησαν σε μια προβληματική πολυπλοκότερη από εκείνη που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '60. Ανάγκασαν τον δευτεροβάθμιο φορέα αυτοδιοίκησης της μητροπολιτικής κομότητας των West Midlands, που είχε αρμοδιότητες σε όλη την έκταση του πολεοδομικού συγκροτήματος, να επισημάνει μια σειρά προβλημάτων που αφορούσαν τη δομή του δευτερογενούς τομέα, τις επενδύσεις και την απόδοση της τοπικής οικονομίας, την απασχόληση και την ανεργία, τη χωροταξική οργάνωση και τη στενότητα γης, και να χαράξει αντίστοιχες πολιτικές. Είναι χαρακτηριστικό πως και ο δήμος του Μπέρμινγχαμ, που κάλυπτε την κεντρική περιοχή του πολεοδομικού συγκροτήματος, ανέπτυξε δική του οικονομική πολιτική για την αναζωογόνηση της μεταποιητικής δραστηριότητας. Η πολιτική αυτή περιλάμβανε μέτρα όπως η ανά κλάδο διεύρυνση των θέσεων απασχόλησης στη μεταποίηση, η βελτίωση αποδοτι-

κότητας με δημιουργία αποθέματος σύγχρονων βιομηχανικών κτιρίων, ο περιορισμός της χρήσης πολύτιμης βιομηχανικής γης για αποθήκευση και διανομή, η παραχώρηση γης για μη οχλούσα μεταποίηση μικρής κλίμακας σε σινοικίες με προβλήματα ανεργίας κ.ά.

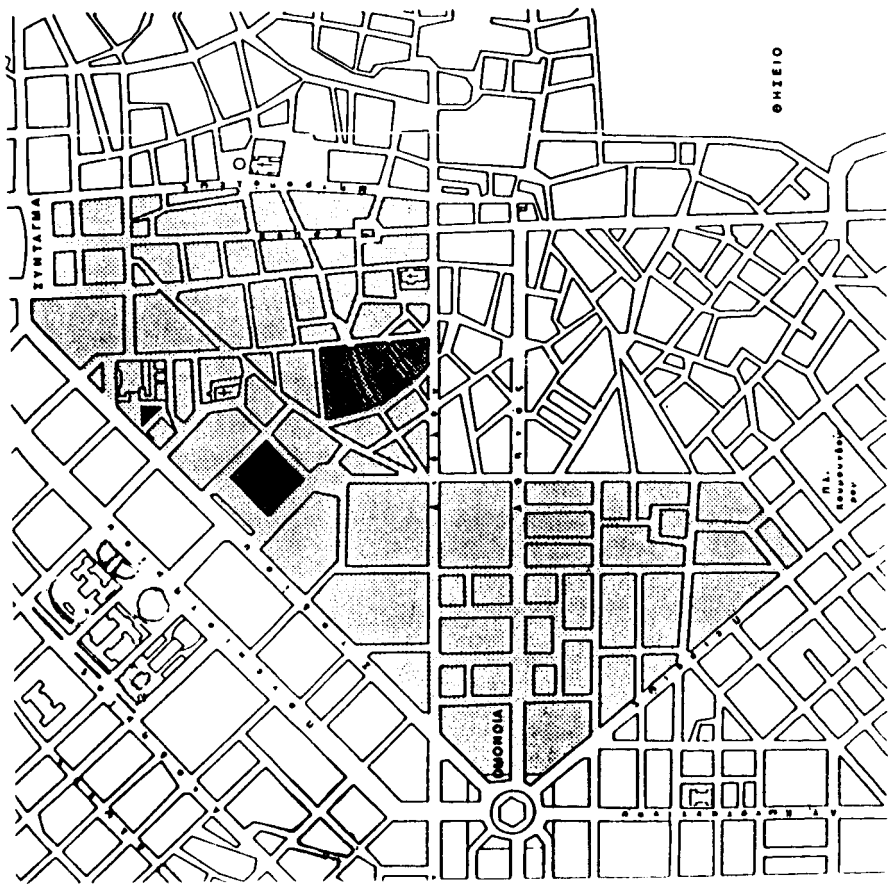

Οι προσπάθειες της πόλης του Μπέρμινγχαμ αλλά και άλλων πόλεων, όπως του Τορόντο, δείχνουν την εντεινόμενη συνειδητοποίηση ότι ο δυναμισμός και οι εννοιακές «εξωτερικότητες» των κέντρων των πόλεων πρέπει να προστατευθούν και να αναζωογονηθούν. Χρειάστηκε η κρίση της «αναδιάρθρωσης» για να ξανάρθουν στην επιφάνεια αντιλήψεις, σαν της Jane Jacobs, που παρομοιάζουν τις περιοχές μεταποίησης στα παλιά κέντρα των πόλεων με φυσικά οικολογικά συστήματα, και να εκφραστούν απόψεις σαν του Shankland, για το ρόλο του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας όχι πλέον στις αναπτυσσόμενες αλλά στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Οι πολεοδόμοι, λοιπόν, πρέπει να πλησιάζουν με δέος τις περιοχές εκείνες των πόλεων, στις οποίες η πολυπλοκότητα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων αφήφά κάθε απλοποίηση και συμπύεση σε διανοητικά μοντέλα. Στην εμπειρική έρευνα που αναλύεται αμέσως παρακάτω, οι μελετηθείσες επιχειρήσεις συχνά βρισκόνταν στο μεταίχμιο, ανάμεσα στην αποτυχία και το κλείσιμο από τη μια και το δυναμικό «ξεπέταγμα» από την άλλη. Επομένως, ο χώρος εγκατάστασης και λειτουργίας των επιχειρήσεων (ίσως να ασκεί σοβαρή επίδραση στην εκκώλυση τους αν πρόκειται για νέες, ή στην προστασία τους αν πρόκειται για παλιότερες).

3. Η εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας

Στόχος της εμπειρικής έρευνας ήταν να

δείξει τη συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ δύο τομέων κυβερνητικής πολιτικής, της πολιτικής ενίσχυσης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και της πολεοδομικής πολιτικής, τομέων οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό παραμένουν ασυντόνιστοι. Προκειμένου όμως να αποσαφηνισθεί με ποια μορφή και σε ποια έκταση επηρεάζει η μία πολιτική την άλλη, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να διερευνηθεί η αμφίδρομη σχέση μεταξύ των δύο αντικειμένων πολιτικής, και ειδικότερα μεταξύ της βιοτεχνικής μονάδας και του χώρου. Αφτηρία της μελέτης ήταν ότι τέτοια σχέση υπάρχει όντως, αφού η διεθνής ερευνητική εμπειρία για το θέμα έχει επανειλημμένα καταλήξει σε καταφατικά συμπεράσματα. Με άλλα λόγια, η επιλογή της θέσης μιας επιχείρησης έχει αντίκτυπο στη λειτουργία της. Η έρευνα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της κυρίως στις επιδράσεις του μικροπεριβάλλοντος στην επιχειρηματική μονάδα, και επομένως δεν μπορεί να καταλήξει σε συμπεράσματα γενικής ισχύος για κάθε κεντρική αστική περιοχή που περιλαμβάνει θύλακες μεταποιητικής δραστηριότητας, έστω κι αν πρόκειται για τα μεγάλα αστικά συγκροτήματα του ελληνικού χώρου. Είναι γνωστό επίσης ότι τα μικρά περιβάλλοντα, ακόμη και μέσα στα όρια του ίδιου αστικού συγκροτήματος, ποικίλουν· άρα, κάθε γενίκευση για τη σχέση τους με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες που πιθανόν φιλοξενούν είναι παρακινδυνευμένη. Έτσι η χρησιμότητα μιας έρευνας όπως αυτή που σχολιάζεται, πε-

ΚΑΛΑΜΑΚΑ 1:5000

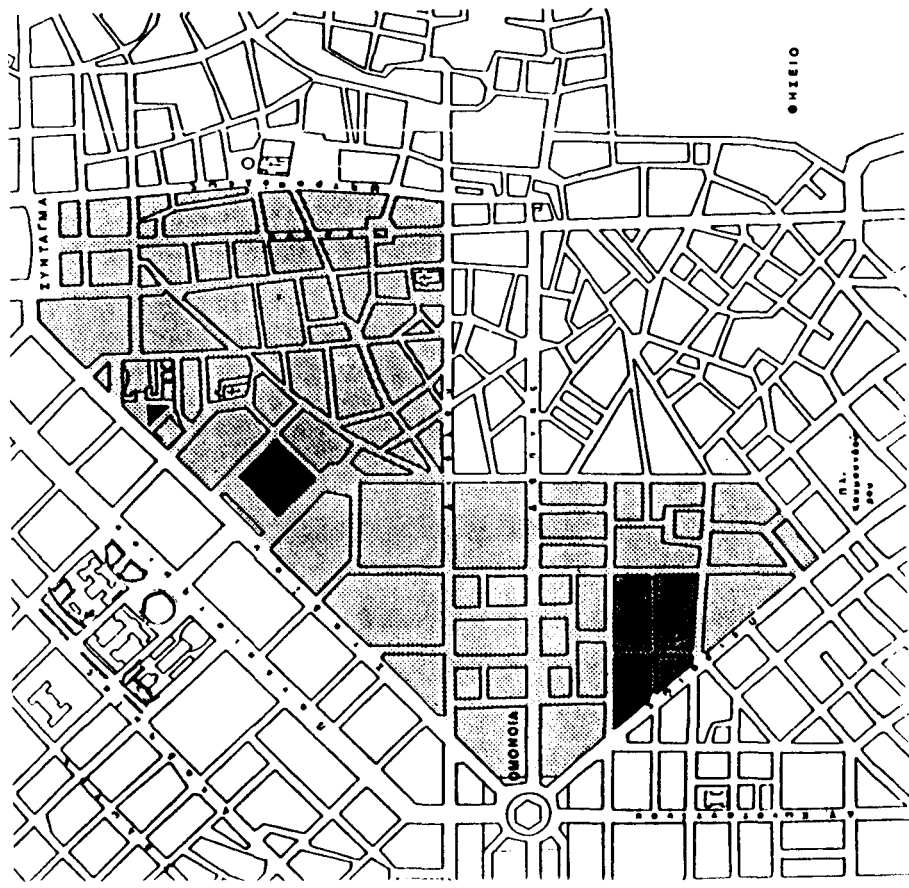
ΥΠΟΜΗΧΗΜΑ

επιπλέον μεσογία μελέτης

μεσογία μελέτης (αυξηση για τον κλάδο ένδυσης)

ΚΛΙΜΑΚΑ : 1:5000
 ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- ευρύτερη περιοχή μελέτης
- περιοχή μελέτης (αυσον για τον αλδο στενωπό - σεση - σεβοσεν)

ριορίζεται αναγκαστικά αφ' ενός στο να αποτελέσει οδηγό για ανάλογες μελέτες σχετικά με τη λειτουργία και το βαθμό αποτελεσματικότητας νησιδών μεταποιητικής δραστηριότητας σε αστικό κέντρο, και αφ' ετέρου στο να προσδιορίσει με τη μέγιστη δυνατή λεπτομέρεια τυχόν επιπτώσεις και μεταβολές στους συντελεστές λειτουργίας των βιοτεχνιών μικρής πολεοδομικής ενότητας, από τη λήψη και εφαρμογή μέτρων για τη ρύθμιση του χώρου.

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, ως πεδίο έρευνας επιλέχθηκε μια πολεοδομική ενότητα (αυτή που περιλαμβάνεται μεταξύ των οδών Σταδίου, Μητροπόλεως, Αιόλου, Ευριπίδου, Επικούρου, Πειραιώς) και δύο μεταποιητικοί κλάδοι: ο κλάδος του ετοιμού ενδύματος και ο κλάδος εκδόσεων - εκτυπώσεων (βλ. *χάρτες*). Η επιχειρηματική μονάδα παίρνει υλικά, μηχανήματα και εργασία τα οποία συνδυάζει, και παράγει προϊόντα που τα πουλάει σε κάποια αγορά. Η διεργασία αυτή στοιχειοθετεί ένα πλέγμα εισροών και εκροών, που ενώνει την επιχείρηση με το περιβάλλον της (περιβάλλον με την ευρεία έννοια του όρου). Η μονάδα, δηλαδή, διασυνδέεται με άλλες επιχειρήσεις που της προμηθεύουν είτε την πρώτη ύλη είτε βοηθητικές ύλες και ενδιάμεσα υλικά ή απορροφούν τα προϊόντα της, ή με υπηρεσίες αναγκαίες για τη διακίνηση αυτή (π.χ. Τράπεζες) και με συγκεκριμένη αγορά εργασίας.

Οι βασικές υποθέσεις που ελέγχονται είναι κατά πόσο το επίπεδο των βιομηχανικών κλαδικών διασυνδέσεων και η ανεπτυγμένη αγορά εργασίας εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη χωροθέτηση της ελληνικής μικρομεσαίας επιχείρησης των εξεταζόμενων κλάδων, και αν ως προς τα στοιχεία αυτά το αστικό κέντρο, και συγκεκριμένα το κέντρο της Αθήνας, εξακολουθεί να παρουσιάζει συγκριτικό πλεονέκτημα. Ο έλεγχος των υποθέσεων αυτών θα στοιχειοθετήσει την επίδραση του αστικού κέντρου στην επιχείρηση (όπως το μεν και η δε έχουν συγκεκριμενοποιηθεί). Οι βασικές υποθέσεις εργασίας ελέγχονται σε ένα δείγμα μεταποιητικών επιχειρήσεων της επιλεγμένης περιοχής και των επιλεγμένων κλάδων.

Ολοκληρώθηκαν 29 συνεντεύξεις με βιοτέχνες μονάδων ενδύματος και 20 με βιοτέχνες μονάδων εκδόσεων - εκτυπώσεων. Ο συνολικός αριθμός των συνεντεύξεων για κάθε κλάδο κατανεμήθηκε αναλογικά με το ποσοστό συμμετοχής των αντίστοιχων υποκλάδων στον συνολικό αριθμό επιχειρήσεων της μελετώμενης περιοχής. Επειδή όλες σχεδόν οι επιχειρήσεις της υπό μελέτην περιοχής διέθεταν μόνιμο εργατικό δυναμικό κάτω από δέκα άτομα, το στοιχείο του μεγέθους των επιχειρήσεων δεν θεωρήθηκε καθοριστικό

κριτήριο για την επιλογή του δείγματος. Επιπλέον επιδιώχθηκε οι μονάδες που επιλέχθηκαν για τις συνεντεύξεις να βρίσκονται σε μικροπεριοχή τριών ή τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων, η οποία για τον αντίστοιχο κλάδο παρουσίαζε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μονάδων, στο πλαίσιο της ευρύτερης περιοχής που προσδιορίστηκε. Γι' αυτό το σκοπό καταγράφηκαν όλες οι μονάδες των εξεταζόμενων κλάδων της ευρύτερης περιοχής (μεταξύ Μητροπόλεως, Αιόλου, Ευριπίδου, Επικούρου, Πειραιώς, Σταδίου), ώστε να διαπιστωθεί σε ποια ομάδα τετραγώνων η κάθε κατηγορία βιοτεχνιών παρουσίαζε τη μεγαλύτερη πυκνότητα. Ως κατάλληλη περιοχή για τον κλάδο του ετοιμού ενδύματος προέκυψε αυτή που περιλαμβάνεται μεταξύ των οδών Κολοκοτρώνη, Αιόλου, Μιλτιάδου και Λεωφόρου, ενώ για τον κλάδο των εκτυπώσεων - εκδόσεων η περιοχή μεταξύ Πειραιώς, Σωκράτους, Σοφοκλέους και Μενάνδρου (βλ. *χάρτες*). Η συλλογή των στοιχείων με συνέντευξη θεωρήθηκε προσφορότερη από τη μέθοδο του ερωτηματολογίου, γιατί όσο πλήρες και επιστημονικά άριστο κι αν είναι ένα ερωτηματολόγιο υστερεί σε πλούσια και οφραϊκή προβληματική. Εξάλλου το μικρό μέγεθος του δείγματος έκανε δυνατή την επιλογή αυτή. Οι θεματικές ενότητες των συνεντεύξεων προσδιορίστηκαν από το ότι η σχέση του αστικού χώρου με τη λειτουργία της επιχείρησης στοιχειοθετείται από την επίδρασή του στους συντελεστές παραγωγής της μονάδας (εργασία, κεφάλαιο, γη). Δηλαδή, από το ότι ο χώρος επιδρά στη λειτουργία της επιχείρησης μέσα από τις «κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες» που περιλαμβάνει (π.χ. ανεπτυγμένη αγορά εργασίας, συγκέντρωση πολλών ομοειδών ή συμπληρωματικών δραστηριοτήτων, ανεπτυγμένη αγορά προϊόντων κ.λπ.).

Έτσι οι βασικές θεματικές ενότητες των συνεντεύξεων που διερευνούν πιθανές σχέσεις, αμφίδρομες ή μη, των παραμέτρων του χώρου με τη λειτουργία των μονάδων, διαθρώνονται ως εξής:

- α. Διακίνηση εισροών - εκροών (καταγραφή πρώτων και βοηθητικών υλών και προϊόντων, επισήμανση τυχόν εποχικότητας στην παραγωγή και διάθεση προϊόντων κ.λπ.)
- β. αγορά εργασίας (καταγραφή μόνιμου προσωπικού, τυχόν λειτουργία με σύστημα φασόν)
- γ. αξίες γης - ενοίκια ως παράγοντες εγκατάστασης και παραμονής των ΜΜΕ στη μελετώμενη περιοχή
- δ. χαρακτηριστικά πολεοδομικού περιβάλλοντος, ως παράγοντες δεσμευτικούς της λειτουργίας των ΜΜΕ
- ε. λειτουργία των ΜΜΕ, ως παράγοντας αλλοίωσης του περιβάλλοντος
- στ. επιδράσεις των πολεοδομικών παρεμ-

βάσεων στη λειτουργία των ΜΜΕ. Τέλος, για την ανάλυση των χαρακτηριστικών του δομημένου περιβάλλοντος τόσο των δύο μελετώμενων μικροπεριοχών όσο και της ευρύτερης περιοχής (μεταξύ των οδών Μητροπόλεως, Αιόλου, Ευριπίδου, Επικούρου, Πειραιώς, Σταδίου) οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η εμπειρική παρατήρηση, η φωτογράφιση, η καταγραφή στοιχείων και η αποτύπωση.

4. Συμπεράσματα έρευνας: μέτρα παρέμβασης και αναμενόμενες επιπτώσεις στη λειτουργία και εξέλιξη των ΜΜΕ

Είναι γνωστό ότι ο κυκλοφοριακός κορεσμός, η πυκνή δόμηση και η υψηλή, σε σχέση με άλλες περιοχές, ρύπανση οδήγησαν στην απομάκρυνση των κατοίκων προς άλλες περιοχές στην περιφέρεια. Η ανάπτυξη νέων πληθυσμιακών πόλων, αγορών και υπηρεσιών σε άλλες περιοχές του λεκανοπεδίου αποδινάμωσε το κέντρο της Αθήνας από το ρόλο του ως μοναδικού εμπορικού και διοικητικού κέντρου της πρωτεύουσας. Η δυναμική των επιχειρήσεων οδήγησε τις πιο εύρωστες απ' αυτές να επιλέξουν άλλους χώρους για να εγκατασταθούν, με συγκριτικά πλεονεκτήματα ως προς την ποιότητα και τη διάταξη των κτιριακών εγκαταστάσεων, και πάντως πλέον όχι μειονεκτικά ως προς τις υπόλοιπες υπηρεσίες. Συνέπεια όλων αυτών είναι οι αναπτυσσόμενες μονάδες να είναι ουσιαστικά μη αναπτυσσόμενες, χωρίς προοπτικές επέκτασης και εκσυγχρονισμού - επομένως, χωρίς επιπλέον απαιτήσεις σε κτιριακές εγκαταστάσεις και γενικότερη υποδομή, αλλά και χωρίς «επιθετική πολιτική» διάθεσης των προϊόντων.

Από την άλλη πλευρά οι μονάδες που παρουσιάζουν κάποιο αναπτυξιακό δυναμικό εκφράζουν ταιντόχρονα και έντονες τάσεις μεταεγκατάστασης (βλ. *διαγράμματα*). Τάσεις, οι οποίες θα πραγματοποιηθούν όταν και εφόσον η ρευστότητά τους και η γενικότερη συγκυρία το επιτρέψει. Τελικά, το προφίλ των επιχειρήσεων που παραμένουν στην περιοχή καθορίζει το είδος και την ένταση των αλληλεπιδράσεων και των επιπτώσεων μεταξύ περιβάλλοντος και ΜΜΕ. Γενικά, τα στοιχεία του περιβάλλοντος που αξιοποιούν οι επιχειρήσεις αυτές είναι: (α) χαμηλές αξίες γης (β) ανοχή από τις άλλες χρήσεις (γ) διατήρηση της περιοχής ως «πιάτσας».

Από την άλλη πλευρά, η ίδια η ύπαρξη και λειτουργία των μεταποιητικών μονάδων σε μεγάλο βαθμό διατηρεί και επαυ-

ΤΑΞΙΣ ΒΙΟΤΑΞΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

		Υ Π Α Ρ Ε Σ Η		Α Σ Τ Ε Υ Η Δ Ι Α			Κ Ι Ν Η Τ Ρ Α				
		ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΑΥΤ/ΙΟΙ ΥΠΗΛΙΚΟΙ ΣΤΟ ΕΥΡ/ ΤΗΝΑ ΤΗΣ ΡΗΜΤ/ΣΙΑΣ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΑΛΛΗΛΕ ΜΟ- ΝΑΔΕΣ ΕΝ- ΔΥΣΗΣ	ΑΛΛΗ	ΥΑΦΗΑ ΕΝΔΕΙΞΙΑ- ΥΔΡΑΡΗ ΧΡΕΩΝ ΠΡΟΣ ΕΝΔΕΙΞΙΑΣ	ΠΡΟΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΡΟΕΓΓΙΣΗ ΠΡΟΜΟΒΕΥΤΩΝ Α' ΥΑΦΗ	ΕΞΑΙΡΑΙΣΤΗ ΚΑΥΤΕΡΗΣ ΘΕΣΗΣ ΓΙΑ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΗΚΟΥ	ΥΠΟΚΕΙΜΕ- ΝΙΚΟΙ ΣΑ- ΡΑΓΩΤΕΣ
Υ Π Ο Κ Α Α Ο Ι	ΓΥΝΑΙΚΙΑ/ ΠΑΙΔΙΑ										
	ΠΑΙΔΙΑ										
	ΕΙΣΡΟΨΥΧΑ										
Β Ι Ο Ϊ	ΕΝΔΥΜΑΤΑ ΕΙΣΙΩΣΗ ΚΑΤ/ΚΕΥΣΗ										
	ΑΥΤΟΝΟΜΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙ- ΑΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ										
	ΜΟΝΑΔΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΜΕ ΕΠΙΜΑΧΙΣΤΟ ΜΟΝΗΚΟ ΠΡΟ- ΣΩΡΙΣΤΟ ΕΔΩ										
	ΜΟΝΑΔΕΣ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΜΕ ΕΠΙ- ΜΑΧΙΣΤΟ ΜΟΝΗΚΟ ΠΡΟΣΩΡΙΣΤΟ ΕΔΩ										
	ΜΟΝΑΔΕΣ ΚΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΕΔΩ ΜΟΝΟ ΕΚΒΕ- ΣΙΑΚΟ ΧΡΩ										

Οι τόννοι ελεύθερου βάρους μεταναστευόμενων (αειθέρησ ή τμήματος τούσ) τής ημερομηνίας εκτέλεσης - Αειθέρησ καί κίνησης τής μετακίνησης.

 Διατεταμένη με υπομνηστικό από τόννο τούσ
 Διατεταμένη με υπομνηστικό από τόννο τούσ
 Διατεταμένη με υπομνηστικό από τόννο τούσ
 Με ελεύθερο από τόννο τούσ

ΤΑΞΙΣ ΑΠΟΜΑΧΥΝΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

		Υ Π Α Ρ Ε Σ Η		Π Ρ Ο Ο Ρ Ι Σ Μ Ο Σ		Κ Ι Ν Η Τ Ρ Α						
		ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΠΕΡΙΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΥΑΦΗ ΛΟΓΙΚΙΑ	ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΔΙΑΔΕΙ- ΞΙΑΣ	ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΕΥΣΗΣ	ΕΥΚΡΟΤΗΤΗ ΙΣΙΟΥ ΠΑ- ΝΙΚΟΥ ΚΑ- ΤΑΞΗΜΑΤΟΣ	ΠΡΟΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΑΠΟΡ/ΘΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΙ- ΟΝΤΩΝ	ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΜΟΝΟΒΕ- ΣΙΑΣ	ΥΠΟΚΕΙΜΕ- ΝΙΚΟΙ ΣΑ- ΡΑΓΩΤΕΣ
Υ Π Ο Κ Α Α Ο Ι	ΓΥΝΑΙΚΙΑ/ ΠΑΙΔΙΑ		ΠΑΡ/ΜΑ									
	ΠΑΙΔΙΑ											
	ΕΙΣΡΟΨΥΧΑ											
Β Ι Ο Ϊ	ΕΝΔΥΜΑΤΑ ΕΙΣΙΩΣΗ ΚΑΤΑΚΕΥΣΗ											
	ΑΥΤΟΝΟΜΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙ- ΑΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ											
	ΜΟΝΑΔΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΜΕ ΕΠΙΜΑΧΙΣΤΟ ΜΟΝΗΚΟ ΠΡΟ- ΣΩΡΙΣΤΟ ΕΔΩ (αφ' ε. α.)		* ΤΗΣ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΔΙΑ- ΔΕΙΞΙΑΣ									
	ΜΟΝΑΔΕΣ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΜΕ ΕΠΙΜΑΧΙΣΤΟ ΜΟ- ΝΗΚΟ ΠΡΟ- ΣΩΡΙΣΤΟ ΕΔΩ (αφ' ε. α.)											
	ΜΟΝΑΔΕΣ ΚΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑ- ΝΟΥΝ ΕΔΩ ΜΟΝΟ ΕΚΒΕ- ΣΙΑΚΟ ΧΡΩ											

ΜΕΓΕΘΗΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΕΥΣΗΣ ΔΙΑΔΕΙΞΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΡΑΒΟΥ ΕΔΩ ΜΕΤΑ ΥΠΟΜΝΗΤΩΝ ΟΥΣΙΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΤΕΛΕΣΑΝ ΕΔΩ

Οι τόννοι ελεύθερου βάρους μεταναστευόμενων (αειθέρησ ή τμήματος τούσ) τής ημερομηνίας εκτέλεσης - Αειθέρησ καί κίνησης τής μετακίνησης

 Διατεταμένη με υπομνηστικό από τόννο τούσ
 Διατεταμένη με υπομνηστικό από τόννο τούσ
 Με ελεύθερο από τόννο τούσ
 Διατεταμένη με υπομνηστικό από τόννο τούσ

ξάνει την υποβάθμιση της περιοχής μέσα από: (α) τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα των τιμών γης και των ενοικίων· (β) την επιβάρυνση του περιβάλλοντος· (γ) την αποθάρρυνση εισόδου, στις αντίστοιχες μικροπεριοχές, άλλων χρήσεων.

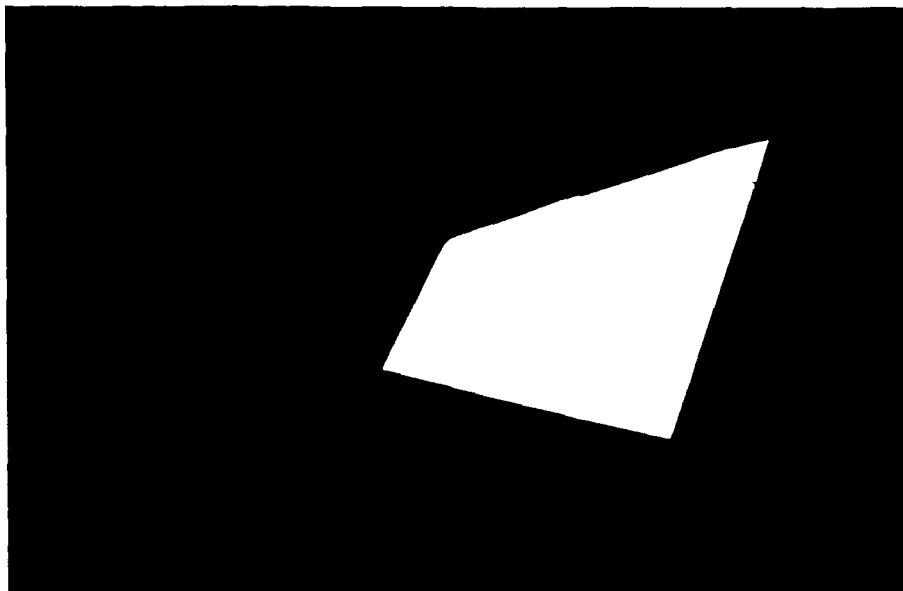
Το συνοπτικό σχήμα της αλληλεπίδρασης που περιγράφηκε, παίρνει τελικά τη μορφή: Υποβάθμιση της περιοχής → ευνοϊκό κλίμα για ΜΜΕ και ύπαρξη ΜΜΕ → διατήρηση της υποβάθμισης. Η διακοπή της κυκλικής αυτής σχέσης μπορεί να προκύψει είτε από αλλαγές στη φύση και το είδος των επιχειρήσεων (π.χ. ύστερα από ανακατατάξεις στον κλάδο), είτε από εξωγενείς μεταβολές στο άμεσο πολεοδομικό περιβάλλον, ένα εργαλείο για τις οποίες είναι οι πολεοδομικές παρεμβάσεις.

Προκειμένου να αναλυθούν και να παρουσιαστούν οι αναμενόμενες επιπτώσεις στη λειτουργία των ΜΜΕ από τη λήψη και εφαρμογή ενδεχόμενων μέτρων πολεοδομικής παρέμβασης και επειδή παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο και την κλίμακα της περιοχής στην οποία αναφέρονται τα μέτρα αυτά, καθώς και στην ένταση, την έκταση, τη χρονική διάρκεια ακόμη και στην πιθανότητα που εκδηλώνονται οι αντίστοιχες επιπτώσεις, συντάχθηκαν πίνακες (6) οι οποίοι συσχετίζουν τους διάφορους τύπους παρεμβάσεων με τις αναμενόμενες επιπτώσεις στους συντελεστές λειτουργίας των μονάδων των δύο κλάδων. Στους πίνακες καταγράφονται οι πιθανές, δυσμενείς ή μη, επιδράσεις των παρεμβάσεων διαφόρων κατηγοριών (σημειακά, στην άμεση ενρύτερη περιοχή, στην ευρύτερη κεντρική περιοχή της Αθήνας) στους χώρους και τις εγκαταστάσεις των μονάδων, στην παραγωγικότητα και τις συνθήκες εργασίας του προσωπικού, στην προσέλκυση πελατών, στο χρόνο και το κόστος μεταφοράς των πρώτων και των βοηθητικών υλών από τους προμηθευτές, κ.λπ.

Οι πίνακες, μεταξύ των άλλων, έδειξαν ότι μέτρα με θετική επίδραση στη λειτουργία των ΜΜΕ, ένδυσης π.χ., μετατρέπονται σε αρνητικά αν η έκταση και η έντασή τους ξεπεράσει ένα όριο (λόγος χάφης, αν οι χώροι στάθμευσης που θα εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ΜΜΕ έχουν σημειωκό χαρακτήρα, σε μεγαλύτερη κλίμακα θα μεταβάλλουν τις εξωτερικότητες που τώρα ευνοούν τη συνέχιση της παρουσίας των ΜΜΕ). Έδειξαν επίσης ότι απ' αυτές τις εξωτερικότητες ωφελούνται αποκλειστικά εκείνες οι μονάδες ένδυσης που διατηρούν τον πλήρη κύκλο των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους στο κέντρο. Όσον αφορά τις μονάδες εκτυπώσεων - εκδόσεων τα λιγότερα προβλήματα, σε περίπτωση που ληφθούν μέτρα πολεοδομικής εξιγίανσης, θα τα αντιμετωπίσουν οι μονάδες σύγχρονης τεχνολογίας. Η λειτουργία των μονάδων της

κατηγορίας αυτής δεν φαίνεται να ευνοείται από τη γειτνίαση με άλλες ομοειδείς, από τη λεγόμενη «πιάτσα» δηλαδή.

Τέλος, η σημαντικότερη επίπτωση από τη λήψη μέτρων αναβάθμισης (όλων σχεδόν των τύπων) για τις μονάδες και των δύο κλάδων είναι η αύξηση των τιμών γης

και των ενοικίων, και η συνακόλουθη ζήτηση και προσφορά χώρων για νέες χρήσεις, που εμμέσως αίρει δύο από τα τρία στοιχεία έλξης που ασκούν οι μελετώμενες περιοχές στις ΜΜΕ: τα χαμηλά ενοίκια και την ανοχή από τις άλλες γειτονικές χρήσεις. Συμπερασματικά, βεβαιώνεται ότι από το σύνολο των επιπτώσεων πιθανότερες είναι εκείνες που ενυπάρχουν ήδη στις εξεταζόμενες επιχειρήσεις με τη μορφή εξελικτικών τάσεων. Π.χ., στην περίπτωση του κλάδου ένδυσης η εξώθηση της παραγωγικής διαδικασίας από τις δυναμικές μονάδες σε άλλη περιοχή της πρωτεύουσας, με ταυτόχρονη συνέχιση της παραμονής εδώ του εκθεσιακού χώρου, απασχολεί πολλούς βιοτέχνες της κατηγορίας αυτής. Επομένως, μια πολιτική ενδυνάμωσης του εμπορικού χαρακτήρα της περιοχής μπορεί να παίξει βοηθητικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση, όπως και προς την κατεύθυνση της εισόδου νέων εκθεσιακών χώρων.

Ασφαλώς η έρευνα δεν απαντά σε όλα τα ερωτήματα που αφορούν τις προοπτικές των ΜΜΕ της εξεταζόμενης περιοχής, και οπωσδήποτε δεν προτείνει μέτρα πολιτικής για τον έλεγχο των εξελίξεων στην υπό μελέτη ενότητα, καθώς η ερευνητική ομάδα γνωρίζει ότι οι σχετικές επιλογές ανήκουν στα κέντρα πολιτικών αποφάσεων. Στον προβληματισμό τους, πάντως, πρέπει να υπεισέλθουν τόσο οι αυτόνομες από τον κρατικό παρεμβατισμό υφιστάμενες εξελικτικές τάσεις, όπως αυτές σκιαγραφήθηκαν, όσο και ζητήματα γενι-

κότερης πολιτικής (κλαδικής, κοινωνικής κ.λπ.). ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Pred. Allan R. (1971). «The Intrametropolitan Location of American Manufacturing», in Bourne, ed., *Internal Structure of the City*, op. cit. pp. 380-390 (πρώτη δημοσίευση 1964).
2. Κάτσος Γ.Χ. και Ιωάννου Χ. (1986). *Θέματα προγραμματισμού - Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων: Κλωστοϋφαντοργία/Ένδυση*. ΚΕΠΕ, Αθήνα.
3. Γιαννίτης Τάσος (1983). *Η ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*. Gutenberg, Αθήνα.
4. Smith Barbara M.D. (1980) «Industry in Metropolitan Area Plans: proposals and Experience in the West Midlands County, England», in Walker, ed., *Planning Industrial Development*.
5. Jacobs Jane (1965). *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin Books, Harmondsworth.
6. Shankland Graeme (1980). *Our Secret Economy*. Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Society, London.

Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ
ΛΩΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ
ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
ΖΩΓΙΑ ΧΡΟΝΑΚΗ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ και απασχόληση στη βιομηχανία, παρά την κρίση του τομέα και την παράλληλη έντονη ανάπτυξη των υπηρεσιών, παραμένουν «βασικές» συνιστώσες στην ανάπτυξη των μεγάλων ελληνικών πόλεων. Η παρατήρηση όμως αυτή έχει περισσότερο αξιωματικό χαρακτήρα, αν δεν αναλυθούν σε βάθος οι βιομηχανικές σχέσεις μεταξύ κλάδων και υποκλάδων, και μεταξύ επιχειρήσεων και του κοινωνικού και γεωγραφικού τους περιβάλλοντος. Αν δεν αναλυθούν, με άλλα λόγια, σε κάθε πόλη και στην ευρύτερη αστική περιοχή οι τοπικές ενδοβιομηχανικές και διαβιομηχανικές σχέσεις.

Οι περισσότερες σχετικές έρευνες χρησιμοποιούν αποκλειστικά τα επίσημα στατιστικά δεδομένα για τη βιομηχανία (κυρίως απογραφές ΕΣΥΕ και πίνακες της ICAP), με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε λανθασμένες εκτιμήσεις για τη σημασία και τη σύνθεση του τομέα της μεταποίησης. Έτσι, για παράδειγμα, η προσοχή στρέφεται κυρίως στις μεγάλες επιχειρήσεις, ενώ το 93% των βιομηχανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα απασχολούν λιγότερα από δέκα άτομα ανά επιχείρηση, συγκεντρώνουν όμως το 39% της απασχόλησης στη βιομηχανία και παρουσιάζουν υψηλή αποδοτικότητα κεφαλαίων με χαμηλές δανειοδοτήσεις (στοιχεία του 1988). Αντίστοιχα η έλλειψη στοιχείων για τις ενδοβιομηχανικές και διαβιομηχανικές συνδέσεις σε συγκεκριμένες περιοχές ή πόλεις δεν επιτρέπουν να μελετηθεί η χωρική ενσωμάτωση κάθε κλάδου και εταιρείας. Τέλος, – και ίσως το σπουδαιότερο – οι αναλύσεις που βασίζονται αποκλειστικά στα επίσημα δεδομένα δεν προσεγγίζουν καθόλου τη «βιομηχανία που δεν φαίνεται», την άτυπη αλλά ουσιαστική (σε όγκο, αξία και απασχόληση) παραγωγή που γίνεται σε μικρά αδήλωτα εργαστήρια και στα σπίτια, το γνωστό «φασόν».

Στον ελληνικό και ιδιαίτερα στον βορειοελλαδικό χώρο οι παρατηρήσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της ανάπτυξης των πόλεων. Δεν υποστηρίζουμε ότι αποτελούν τη μοναδική ή την κυριότερη ερμηνεία. Ωστόσο ο έντονος δυναμισμός που παρατηρείται στη Μακεδονία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως τις μέρες μας, βασίζεται – περισσότερο από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιφέρειες – στη βιομηχανική παρα-

γωγή και στο συνδυασμό της με την εντατική γεωργία (Παπαγιαννάκης κ.ά., 1986· Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1990). Η γρήγορη και γενικά επιτυχημένη προσαρμογή της παραγωγικής δομής της Μακεδονίας στις απαιτήσεις του διεθνούς καταμερισμού εργασίας ανέδειξε πολλές «ενδιάμεσες» περιοχές (Βέροια, Κοζάνη, Καστοριά, Κιλκίς, Σέρρες, Καβάλα) και καθιέρωσε τη Θεσσαλονίκη ως ένα σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (1984), στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης (ΠΣΘ) 47% του (επίσημου) ενεργού πληθυσμού απασχολείται στη μεταποίηση, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το πολεοδομικό συγκρότημα πρωτεύουσας είναι 38% και για το σύνολο της χώρας 29%. Στην πραγματικότητα, όμως, τόσο τα γενικά ποσοστά του ενεργού πληθυσμού όσο και η βιομηχανική απασχόληση είναι σαφώς υποεκτιμημένα. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι διαφορές είναι σημαντικές για το ΠΣΘ.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας έχει, λοιπόν, καθοριστικές επιπτώσεις στην οργάνωση και την εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Θέλοντας να συμβάλουμε στη διερεύνηση κάποιων χαρακτηριστικών που έχουν ελάχιστα μελετηθεί, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τις ενδοβιομηχανικές συνδέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων, και τη σχέση τους με το περιβάλλον της πόλης. Στόχος μας είναι να προσεγγίσουμε το φαινόμενο της «βιομηχανίας που δεν φαίνεται», μια και είναι «διάχυτη» στον ευρύτερο αστικό χώρο, στο κέντρο της πόλης και στις διάφορες γειτονιές της.¹

Ο όρος «διάχυτη εκβιομηχάνιση» χρησιμοποιήθηκε πρώτα από τους Ιταλούς (industrializzazione diffusa) στις αρχές της δεκαετίας του 1970 για να περιγράψει (α) την παραγωγική αποκέντρωση μεγάλων καθετοποιημένων μονάδων (π.χ. FIAT, Alfa Romeo, Olivetti), και (β) την έντονη ανάπτυξη ενός πυκνού δικτύου μικρών και μεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στον αστικό και περιφερειακό χώρο, που διαπλέκονται μέσα από ένα πυκνό δίκτυο υπεργολαβικών σχέσεων έως τη δουλειά με το κομμάτι στα σπίτια. Το άρθρο αυτό όταν αναφέρεται στη «διάχυτη εκβιομηχάνιση» στο ΠΣΘ και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης (ΕΠΘ) μελετά κυρίως τη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή τις ιδιαίτερα διαδεδομένες υπεργολαβίες μεταξύ και μέσα στις επιχειρήσεις, σε μικρά εργαστήρια, και την

αυξανόμενη παραγωγή φασόν στα σπίτια.

Πρέπει να σημειώσουμε επίσης τη σημαντική διάκριση μεταξύ υπεργολαβιών και φασόν, που συχνά και λανθασμένα ταυτίζονται. Υπεργολαβία είναι η ανάθεση από μία επιχείρηση (εντολέας) σε μία άλλη (υπεργολάβος) της εκτέλεσης μιας εργασίας, της παραγωγής ενός προϊόντος ή της παροχής κάποιας υπηρεσίας. Αν ο υπεργολάβος δεν χρησιμοποιεί δικές του πρώτες ύλες (τις παίρνει δηλαδή από τον εντολέα) τότε έχουμε την κλασική περίπτωση φασόν.²

1. Η εικόνα από τις απογραφές

Το ΠΣΘ και η ΕΠΘ αποτελούν ως γνωστόν τη δεύτερη μεγαλύτερη συγκέντρωση βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη χώρα. Οι ρυθμοί ανάπτυξης των βιομηχανικών καταστημάτων και των απασχολούμενων στο νομό Θεσσαλονίκης ήταν σε όλο σχεδόν το διάστημα 1958-88 – με εξαίρεση την περίοδο 1969-73 – πολύ υψηλότεροι από αυτούς του συνόλου της χώρας. Επίσης, ήταν σχεδόν πάντοτε υψηλότεροι από τους αντίστοιχους της περιφέρειας πρωτευούσης, με εξαίρεση την περίοδο 1958-63 για τα καταστήματα, και την περίοδο 1969-73 για τους απασχολούμενους.

Η συντριπτική πλειοψηφία (πάνω από 80%) της βιομηχανικής παραγωγής είναι συγκεντρωμένη στην ΕΠΘ, και ιδιαίτερα στο ΠΣΘ. Η ελαφριά Λαγκαδά παρουσιάζει περιορισμένη «φανερή» βιομηχανική δραστηριότητα με έντονες όμως τάσεις αύξησης, καθώς αποκεντρώνεται σημαντικό τμήμα της παραδοσιακής παραγωγής εντάσεως εργασίας από το ΠΣΘ (Λαμπρινιάδης, 1987). Σύμφωνα με την απογραφή του 1984, η περιοχή που μελετάμε παρουσίαζε σημαντική συγκέντρωση βιομηχανικών καταστημάτων και απασχόλησης σε σχέση με το σύνολο της χώρας στους κλάδους: καπνοβιομηχανίας, υφαντικών βιομηχανιών, ειδών ενδυμασίας – υπόδησης, επίπλων, μηχανών και πετρελαιοειδών. Στο εσωτερικό του ΠΣΘ και ΕΠΘ (επίπεδο δήμου) οι κλαδικές ειδικευμένες διαφοροποιούνται σημαντικά. Όπως θα περίμενε κανείς, κλάδοι όπως τα ποτά, οι υφαντικές βιομηχανίες, οι βαρειακές μεταλλουργικές, τα πετρέλαια και οι χημικές βιομηχανίες που έχουν ανάγκη μεγάλων χώρων ή/και δημιουργούν έντονη μόλυνση αναπτύσσονται κυρίως στους περιφερειακούς δήμους της Σίνδου (όπου και η ΒΙΠΕ), του Καλοχωρίου, της Ν. Μαγνησίας, των Διαβατών, του Ωραιοκάστρου, της Μενεμένης, της Πυλαίας, της Θέρμης και της Ν. Ραιδεστού. Στους περισσότερο κεντρικούς δήμους (Θεσσαλονίκης, Καλαμαριάς, Συκεών, Νεάπολης, Πολίχνης, Ενδόμου, Σταυρούπολης, Ε-

λευθερίου) αναπτύσσονται κλάδοι της λεγόμενης ελαφράς βιομηχανίας, κυρίως έτοιμο ένδυμα, παπούτσια, επίπλα, εκτυπώσεις – εκδόσεις, δέρμα – γούνα και λοιπές βιομηχανίες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έστω και μικρή αύξηση της απασχόλησης των κεν-

τρικών περιοχών του ΠΣΘ στο διάστημα 1978-1984 (ρυθμοί ετήσιας μεταβολής από +1.01 έως +0.50%), γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες τάσεις μείωσης της βιομηχανικής απασχόλησης σε μεγάλες πόλεις (π.χ. Αθήνα και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις). Μεγαλύτερες αυξήσεις είχαν οι κοντινοί στο Δήμο Θεσσαλονίκης δήμοι (π.χ. Συκιές, Σταυρούπολη, Νεάπολη) με σημαντικότερη την Καλαμαριά (+15.35%), που οφείλεται στους κλάδους τροφίμων, έτοιμου ενδυματός και μεταφορικών μέσων (κυρίως συνεργείων και μικρών ναυπηγείων). Δεν φαίνεται λοιπόν, τουλάχιστον ως το 1988, να παρουσιάζονται τα αντίστοιχα συμπτώματα «αποβιομηχανίσης» που παρατηρούνται στην περιοχή Αθηνών (Κάρκα-Αγγελάδη, 1989· Leontidou, 1990), παρά την εμφανή κρίση της θεσσαλονικιώτικης βιομηχανίας και την αύξηση της ανεργίας τα τελευταία χρόνια 1983-1987, ιδιαίτερα των γυναικών (από 13.3% σε 14.5%).

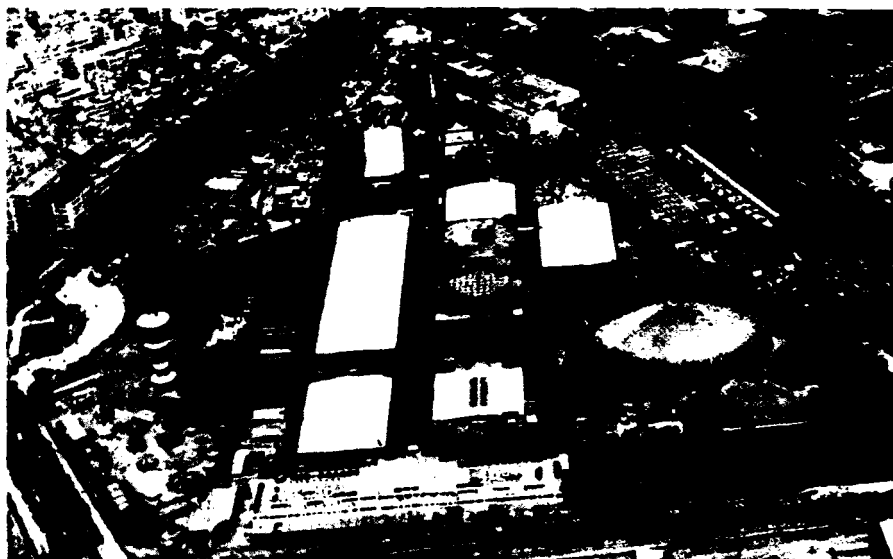
Για τη Θεσσαλονίκη όπως και για την Αθήνα και το σύνολο της χώρας, η ΕΣΥΕ συγκεντρώνει στοιχεία για το φασόν στο πλαίσιο των ετήσιων δειγματοληπτικών ερευνών για τη βιομηχανία. Διακρίνει δύο είδη φασόν: (α) το «πιστωτικό» φασόν, δηλαδή τη συμμετοχή στην ακαθάριστη αξία παραγωγής της επιχείρησης εσόδων από παραγωγή ή εξεργασία προϊόντων για λογαριασμό τρίτων, όπου η πρώτη ύλη ή το προϊόν ανήκει σε τρίτους, και (β) το «χρεωστικό» φασόν, δηλαδή τις αμοιβές σε τρίτους για παραγωγή

ή εξεργασία προϊόντων για λογαριασμό της επιχείρησης. Είναι ενδιαφέρον ότι στην περίπτωση (β) δεν αναφέρεται αν τα υλικά ή το προϊόν είναι του εντολέα, γεγονός που επιτρέπει την καταγραφή δαπανών που περιλαμβάνουν και την πρώτη ύλη. Εξάλλου, από την έρευνα πεδίου προέκυψε ότι πολλές βιομηχανίες που συμπληρώνουν τακτικά το ετήσιο απογραφικό δελτίο στην περίπτωση (α) καταγράφουν όλα τα έσοδα από υπεργολαβίες (ανεξάρτητα αν είναι φασόν ή όχι), ή δεν τα δηλώνουν καθόλου για αποφυγή φορολογίας. Δεδομένου μάλιστα ότι στο ερευνητικό δείγμα της ΕΣΥΕ περιλαμβάνονται μόνο οι άνω των 20 απασχολούμενων επιχειρήσεις και ένα μικρό ποσοστό από εκείνες που απασχολούν 10-19 άτομα, προκύπτει μια σημαντική υποεκτίμηση της αξίας παραγωγής που γίνεται υπεργολαβικά ή φασόν άμεσα, από τον τρόπο σύλλογής των στοιχείων.

Ο πίνακας 1 δείχνει τους πέντε σημαντικότερους υποκλάδους (τριψήφιος κωδικός) από τους 48 (έξιους λόγον στο ΠΣΘ και το υπόλοιπο νομού Θεσσαλονίκης σε τρεις χρονιές: 1975, 1977 και 1983.³ Παρατηρούμε τη σταθερή παραμονή στην πρώτη θέση (με πτωτικές τάσεις) του έτοιμου ενδυματός (243) για το ΠΣΘ και των βαφείων-φινιριστηρίων (237) για το υπόλοιπο του νομού. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε επίπεδο χώρας στις ίδιες χρονιές τα αντίστοιχα ποσοστά γι' αυτούς τους κλάδους ήταν πολύ χαμηλότερα. Οι άλλες σημαντικές ειδικεύσεις ως προς τις υπεργολαβίες

2. Η επιτόπια έρευνα

Τα ποσοτικά αυτά στοιχεία αν και είναι τα μόνα διαθέσιμα από πλευράς ΕΣΥΕ, δεν επαρκούν για να απεικονίσουν τον πλούτο και την πολυπλοκότητα των παραγωγικών δραστηριοτήτων «που δεν

στη Θεσσαλονίκη είναι: επεξεργασία φύλλων καπνού (221), παραγωγή νημάτων και υφασμάτων εκ φυσικού και τεχνητού βάμβακος (232), παραγωγή νημάτων και υφασμάτων εκ συνθετικών ινών (234), εκτυπώσεις-εκδόσεις (281), κατασκευή μηχανημάτων για γεωργία και ζωοκομία (363), παραγωγή τοιμέντων (334), προϊόντα από πλαστικό (302), αντικείμενα από μέταλλο (353), επεξεργασία πετρελαιοειδών (321), υποδηματοποιία (241) και πλεκτική (236). Εκτός 3-4 περιπτώσεων, όλοι οι υποκλάδοι που αναφέρθηκαν είχαν υψηλότερα ποσοστά παραγωγής φασόν στη Θεσσαλονίκη από τα αντίστοιχα στο σύνολο της χώρας.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι: Πρώτον, οι σημαντικότεροι υποκλάδοι στη Θεσσαλονίκη ως προς την ανάθεση/ανάληψη υπεργολαβιών και φασόν δημιουργούν μία ειδικευση στην περιοχή που χαρακτηρίζεται κυρίως από κλασικές δραστηριότητες εντάσεως εργασίας στα ρούχα, παπούτσια, δέρμα κ.λπ. Δεύτερον, δίπλα σ' αυτούς τους υποκλάδους αναπτύσσονται άλλοι, εντάσεως κεφαλαίου και σε μεγάλες μονάδες (τοιμέντα, πλαστικά, πετρέλαια), όπου τα ποσοστά υπεργολαβιών είναι σημαντικά. Και τρίτον, οι υποκλάδοι αυτοί στη Θεσσαλονίκη έχουν υψηλότερα ποσοστά υπεργολαβιών στην ακαθάριστη αξία παραγωγής από τα αντίστοιχα της χώρας (σε ορισμένες περιπτώσεις και των Αθηνών), στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση περί του δυναμισμού των υπεργολαβιών στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ.

φαίνονται». Για το σκοπό αυτό και ξεκινώντας από τους 43 σημαντικότερους υποκλάδους που είχαμε εντοπίσει από τους πίνακες της ΕΣΥΕ, οργανώνουμε μία «εκατακτική» έρευνα σε όλη τη Θεσσαλονίκη, και μία σε «βάθος» σε μία γειτονιά, στις Συκιές, για να προσεγγίσουμε τα κλαδικά, γεωγραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των υπεργολαβιών και του φα-

σόν.⁴ Οι διάφορες μορφές υπεργολαβιών και φασόν που εντοπίστηκαν μπορούν να καταταγούν σε περισσότερες από μία στις παρακάτω πέντε κατηγορίες (βλ. και σχήμα 2):

1. ως προς τη χρονική διάρκεια, όπου διακρίναμε τις μόνιμες, τακτικές, περιοδικές και ευκαιριακές υπεργολαβίες/φασόν·

2. ως προς τον αριθμό των εντολέων, όπου διακρίναμε τις μονο- και πολυεργολαβικές σχέσεις·

3. ως προς την εξειδίκευση της υπεργολαβίας, όπου διακρίναμε εξειδικεύσεις σε προϊόντα (κατασκευή τελικού προϊόντος ή εξαρτήματος), επισκευή και συντήρηση μηχανημάτων) που δε θέλει ή δεν μπορεί να κάνει ο εντολέας, και την εξειδίκευση εργασίας (ανάθεση τμήματος παραγωγής σε υπεργολάβο) όταν ο εντολέας επιδιώκει χαμηλότερο κόστος παραγωγής, αν και διαθέτει τον εξοπλισμό για να πραγματοποιήσει μόνος του την εργασία·

4. ως προς τη χρήση των προϊόντων της υπεργολαβίας, όπου διακρίναμε τη βιομηχανική (ενδιάμεσα προϊόντα) από την εμπορική (τελική κατανάλωση)·

5. ως προς τον τόπο πραγματοποίησης της υπεργολαβίας, όπου διακρίναμε τις «εσωτερικές» υπεργολαβίες («διαχωρίζουν μέσα» στο εργοστάσιο τμήματα της παραγωγής, τα οποία αναθέτουν υπεργολαβικά) και τις «εξωτερικές» υπεργολαβίες που δίνουν έξω τμήματα της παραγωγής, (βλ. και Holmes, 1986).

Στο υπόλοιπο μέρος του άρθρου θα ασχοληθούμε μόνο με τα χαρακτηριστικά των «εξωτερικών» υπεργολαβιών.⁵ Η μεγάλη πλειοψηφία των επιχειρήσεων του

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οι πέντε σημαντικότεροι υποκλάδοι το 1975, το 1977 και το 1983

(Ποσοστιαία συμμετοχή κάθε υποκλάδου στο σύνολο της αξίας παραγωγής φασόν στην κάθε γεωγραφική ενότητα, κατά φθίνουσα τάξη· σε παρένθεση το ποσοστό συμμετοχής)

Θέση	1975	1977		1983	
	Σύνολο Νομού Θεσ/νίκης	Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσ/νίκης	Υπόλοιπο Νομού Θεσ/νίκης	Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσ/νίκης	Υπόλοιπο Νομού Θεσ/νίκης
1	243 (27,2)	243 (59,2)	237 (69,76)	243 (50,45)	237 (41,07)
2	237 (20,3)	237 (18,0)	232 (12,11)	221 (18,48)	321 (20,56)
3	341 (12,86)	363 (8,30)	321 (4,80)	334 (5,96)	353 (9,38)
4	281 (10,5)	221 (2,99)	353 (2,46)	241 (4,81)	243 (8,18)
5	363 (4,78)	334 (2,88)	302 (2,46)	236 (4,49)	232 (7,22)

ΠΗΓΗ: Πίνακες ΕΣΥΕ, 1975, 1977, 1983.

δείγματος (60%) είναι μικρές (<9 άτομα) και οι μισές σχεδόν έχουν ιδρυθεί μετά το 1981. Αναλογικά, οι περισσότεροι νέες (μετά το 1981) και οι μικρότερες αντιστοιχούν στους υποκλάδους έτοιμο ένδυμα-τος, κεντήματος σε ρούχα, γουναριών, δερμάτινων τσαντών, ειδών δώρων και συσκευασίας τροφίμων. Οι μεγαλύτερες και παλαιότερες επιχειρήσεις του δείγματος συγκεντρώνονται στα έπιπλα, κλωστοϋφαντουργία, μηχανές, μεταφορικά μέσα, βαφεία-φινιριστήρια, τυπογραφεία και επεξεργασία καπνού. Οι αναλογίες αυτές συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό και στα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ. Από το σύνολο των μονάδων που αναθέτουν υπεργολαβίες ή φασόν οι μισές σχεδόν έχουν ιδρυθεί μετά το 1981, ενώ από τις μονάδες που αναλαμβάνουν υπεργολαβίες ή φασόν το 60% έχουν ιδρυθεί μετά το 1981. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι επιχειρήσεις που ενέχονται στα φαινόμενα που αναλύουμε ιδρύονται για να «πιάσουν» την αύξηση των υπεργολαβιών της εποχής.

Σε ό,τι αφορά την παραγωγική ικανότητα, οι μισές επιχειρήσεις την αξιοποιούν σε ποσοστό κάτω από 60%. Η αιτιολογία που προβάλλεται συνήθως είναι οι διακυμάνσεις της ζήτησης που παρατηρούνται σε όλους σχεδόν τους υποκλάδους. Τούτο όμως αντιφάσκει με την τάση αύξησης του όγκου της παραγωγής που παρουσιάζεται στις περισσότερες επιχειρήσεις. Ένας σημαντικός κατά τη γνώμη μας λόγος είναι η τάση υπερεξοπλισμού των ΜΜΕ, που ευνοείται από τη διαδικασία δανειοδότησης των τραπεζών. Ένας άλλος σοβαρός λόγος υποχρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας είναι η ανάθεση υπεργολαβιών εργασίας στους υποκλάδους έτοιμο ένδυματος, παπουτσιών, πλεκτών, ηλεκτρικών μηχανών, ποτών, χιτηριών μετάλλων και μεταλλουργίας.

Οι αποφάσεις για την παραγωγή προϊόντων παίρνονται από τους ιδιοκτήτες ή διευθυντές των επιχειρήσεων του δείγματος κατά 57%, και από τους πελάτες/εντολές κατά 40%, στοιχείο που υποδηλώνει την έντονη εξάρτηση ενός σημαντικού αριθμού επιχειρήσεων. Τέσσερις μόνο στις 140 επιχειρήσεις του δείγματος δήλωσαν ότι αυτή η απόφαση λαμβάνεται από ειδικά στελέχη, ύστερα από έρευνα αγοράς. Αντίστοιχα, ο σχεδιασμός των προϊόντων γίνεται κυρίως από τους ιδιοκτήτες της επιχείρησης (55% των επιχειρήσεων) ή από τον πελάτη εντολέα (27%). Υπάρχει όμως και ένας αριθμός επιχειρήσεων (18 στις 140) που χρησιμοποιούν ειδικούς σχεδιαστές στους υποκλάδους ρούχων, παπουτσιών, ηλεκτρικών αυτοματισμών, επίπλων και μέσων μεταφοράς.

Το 64% των επιχειρήσεων του δείγμα-

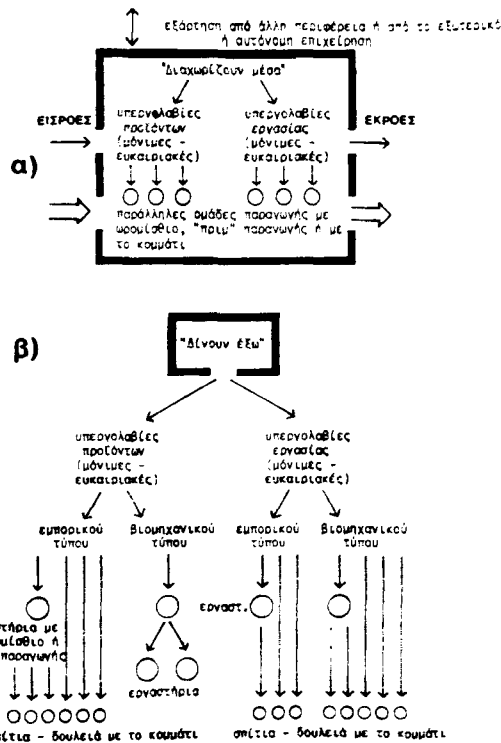
τος αναθέτουν υπεργολαβίες ή φασόν κάποιο τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας, και 52% αναλαμβάνουν υπεργολαβίες ή φασόν. Πολλές επιχειρήσεις (το 35% του δείγματος) αναθέτουν και αναλαμβάνουν συγχρόνως ή σε διαφορετικές περιόδους υπεργολαβίες, αυξάνοντας την

επιχειρήσεων και καθιστώντας σχετικούς τους ρόλους εντολέα-υπεργολάβου. Από τις επιχειρήσεις που αναθέτουν υπεργολαβίες το 44% αναστέλλει λιγότερο από το 20% της παραγωγής κυρίως στις εξειδικευμένες υπεργολαβιών «προϊόντων», δηλαδή μηχανές, αντικείμενα από μέταλλο, ηλεκτρονικά, μέσα μεταφοράς. Το 33% των επιχειρήσεων αναθέ-

τει περισσότερο από το 60% της παραγωγής κυρίως στις εξειδικευμένες υπεργολαβιών «εργασίας», όπως έτοιμο ένδυμα, πλεκτό, παπούτσια, τσάντες, γούνα, παιχνίδια και είδη δώρων. Στην τελευταία περίπτωση συγκεντρώνεται η πλειονότητα των περιπτώσεων φασόν, δηλαδή τα υλικά είναι του εντολέα.

Ο αριθμός των υπεργολάβων/φασονι-

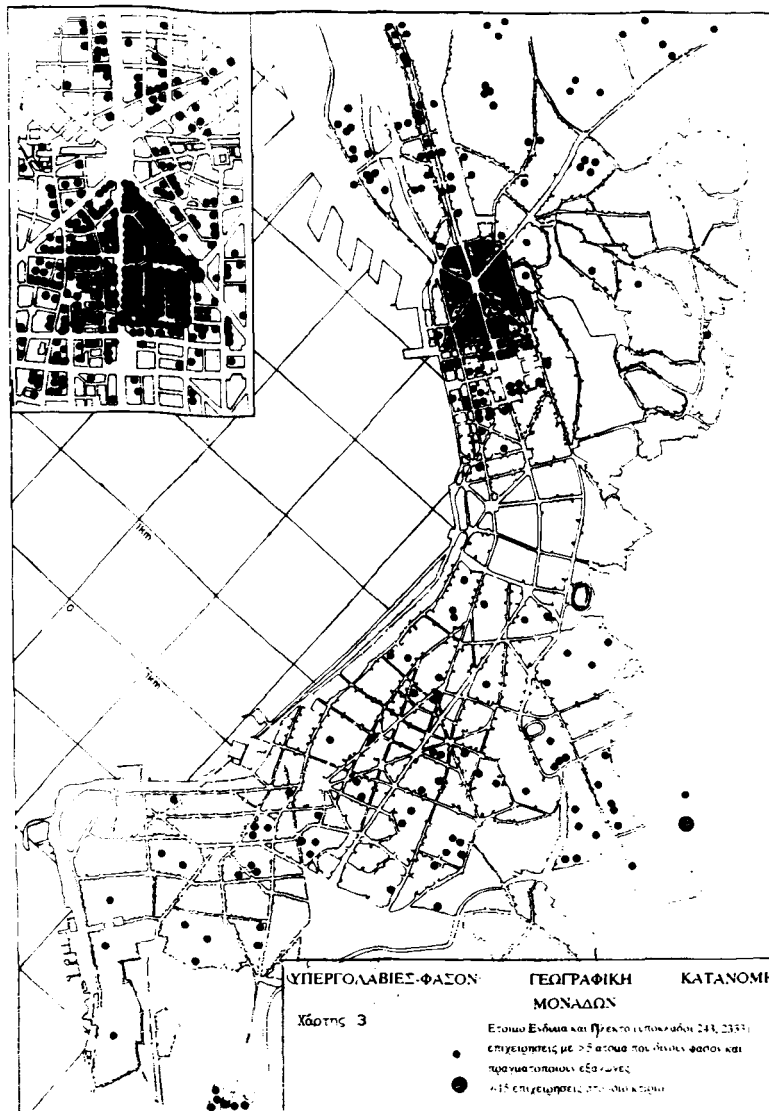

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

ΧΑΡΤΗΣ 3

Υπεργολαβίες—φασόν: Γεωγραφική κατανομή μονάδων

Έτοιμο ένδυμα και πλεκτό (υποκλάδοι 243, 2363) επιχειρήσεις με > 5 άτομα που δίνουν φασόν και πραγματοποιούν εξαγωγές 9-15 επιχειρήσεις στο ίδιο κτίριο

στών στους οποίους οι εντολές αναθέτουν τμήματα της παραγωγής ποικίλλει, ανάλογα με τον υποκλάδο και το μέγεθος της επιχείρησης. Οι περισσότερες επιχειρήσεις υπεργολαβιών εργασίας χρησιμοποιούν 4-10 υπεργολάβους. Αντίθετα, η πλειοψηφία των επιχειρήσεων στις σύγχρονες υπεργολαβίες προϊόντων χρησιμοποιούν 3-4 υπεργολάβους. Ο αριθμός των υπεργολάβων όλων των τύπων αυξάνει παρακολουθώντας το μέγεθος (απασχόληση, όγκος παραγωγής, οικονομική σημασία) της επιχείρησης. Για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις του δείγματος με πάνω από 150 εργαζόμενους είχαν και περισσότερους από 30 υπεργολάβους. Ο μεγαλύτερος αριθμός εντοπίστηκε στην Ελληνική Βιομηχανία Οχημάτων (ΕΛΒΟ, πρώην Stayer στη Σίνδο) που έχει 250 υπεργολάβους σε όλη την Ελλάδα, 110 εκ των οποίων στην Κεντρική Μακεδονία. Τέλος, στις επιχειρήσεις όλων των υποκλάδων και ανεξαρτήτως μεγέθους, όπου οι υπεργολαβίες και το φασόν αποτελούν νόμιμη επιλογή, το ποσοστό της παραγωγής που ανατίθεται «έξω» ή «διαχωρίζεται» μέσα» αυξάνει σταθερά τη δεκαετία 1980-1990. Αυτό έχει αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι στους υπεργολάβους και στα συνεργεία φασόν ή στα σπίτια περίπου να αντιστοιχούν ή να είναι περισσότεροι/ες από τους/τις «τυπικά» εργαζόμενους/ες στις επιχειρήσεις. Η τελευταία αναλογία κυμαίνεται από 1 εργαζόμενο/η στις επιχειρήσεις-εντολές, προς 0,7 εργαζόμενο/η στους υπεργολάβους κατά μέσον όρο, έως 1 προς 2,7.

3. Η σχέση με την πόλη

Η συγκέντρωση ορισμένων μονάδων έξω από τις πόλεις είναι αποτέλεσμα ιστορικών και τεχνολογικών εξελίξεων, που όμως ποτέ δεν κατάργησαν τις αποκεντρωτικές τάσεις και τη διάχυση άλλων μονάδων μέσα στις πόλεις και μάλιστα στα κέντρα τους. Η διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιστό των πόλεων δεν πρέπει να θεωρείται γενικά ως αναχρονισμός ή ένδειξη τεχνολογικής καθυστέρησης. Μπορεί για ορισμένους κλάδους και για ορισμένο είδος εταιρειών να είναι το αποτέλεσμα λογικών επιλογών χωροθέτησης που μεγιστοποιούν τα κέρδη αυτών των επιχειρήσεων. Τα παραδείγματα από τη Νέα Υόρκη, το Λος Άντζελες, το Λονδίνο, το Παρίσι, το Μιλάνο, τη Βαρκελώνη, την Μπολόνια, τη Φλωρεντία, το Πράτο, το Οπόρτο κ.ά. δείχνουν ότι σε διαφορετικές συνθήκες διαφορετικά μεγέθη πόλεων και διαφορετικοί βιομηχανικοί κλάδοι διαπλέκονται με τον αστικό ι-

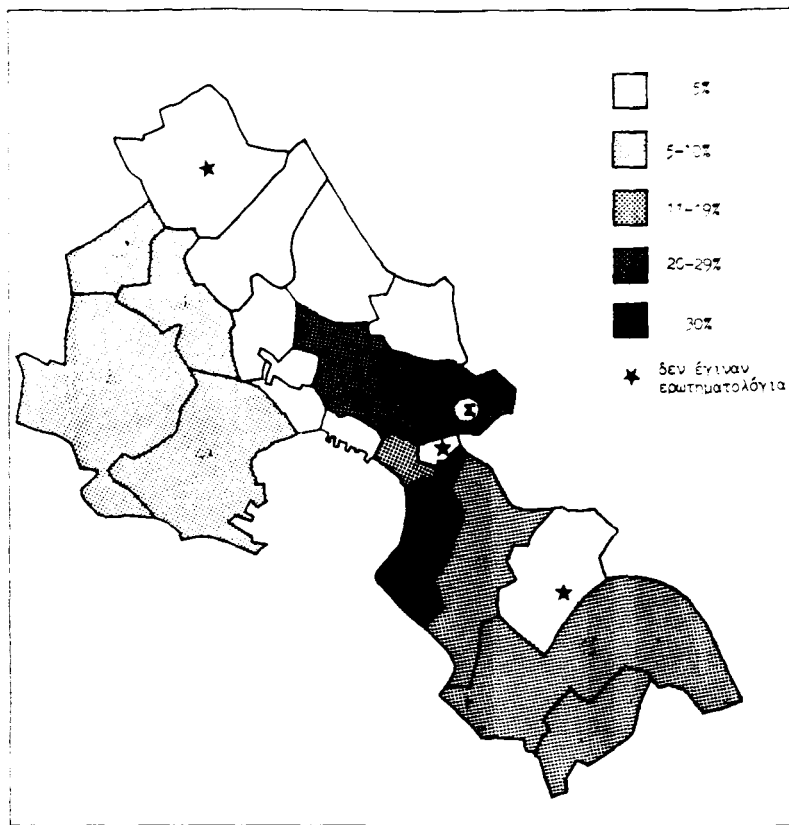
στό και αναπαράγουν τους σύγχρονους όρους ύπαρξης της «διάχυτης εκβιομηχάνισης» (Bagnasco, 1988· Scott, 1988).

Οι κλάδοι που αναπτύσσονται μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζονται από αδύνατες ή λιγοστές εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, έχουν όμως ανάγκες μιας ευέλικτης τοπικής αγοράς εργασίας και πολλών και πυκνών διαπροσωπικών σχέσεων. Αυτές οι συνθήκες μπορεί να οδηγήσουν σε μια διάχυση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω υπεργολαβικών σχέσεων, που διευρύνουν με τη σειρά τους τις αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των μονάδων και αναδεικνύουν νέες γεωγραφικές σχέσεις. Όσο υψηλότερο είναι το κόστος αυτών των αλληλοσυσχετίσεων τόσο οι μονάδες έχουν την τάση να συγκεντρώνονται μαζί σ' ένα τμήμα ή σε τμήματα της πόλης. Μ' αυτόν τον τρόπο η γεωγραφική εγγύτητα λειτουργεί σαν ασφάλεια —ιδίως για τις μικρότερες επιχειρήσεις— απέναντι στις αβεβαιότητες της αγοράς και στα καθημερινά προβλήματα

που προκύπτουν από την παραγωγή, την πληροφόρηση, τη διάθεση προϊόντων ή την ανεύρεση προσωπικού.

Στη Θεσσαλονίκη και για ορισμένους υποκλάδους των οποίων είχαμε επαρκή στοιχεία για τη γεωγραφική οργάνωση του συστήματος υπεργολαβιών και φασόν, τα δίκτυα που εντοπίστηκαν ήταν ιδιαίτερα πυκνά και διάχυτα στον ιστό της πόλης. Στο *χάρτη 3* φαίνονται οι επιχειρήσεις έτοιμου ενδύματος (υποκλάδος 243) και πλεκτικής (υποκλάδος 2363) που απασχολούν περισσότερα από πέντε άτομα και δίνουν φασόν σε εργαστήρια ή σε σπίτια (στοιχεία από τα μητρώα του ΕΒΕΘ και των Συνδέσμων Εξαγωγέων Φασόν Β. Ελλάδος και Πλεκτικής Β. Ελλάδος). Είναι εντυπωσιακή η συγκέντρωση των επιχειρήσεων αυτών στο κέντρο της πόλης, ένα πραγματικό «garment district» γύρω από την πλατεία Βαρδαρίου (σύνολο 615 επιχειρήσεων ή το 61,7% του συνόλου των επιχειρήσεων των εν λόγω υποκλάδων στην ΕΠΘ). Ο *χάρτης 4* δείχνει τις περιοχές όπου συγκεντρώνονται τα εργαστήρια και οι μεμονωμένες φασονίστριες που δουλεύουν στα σπίτια για λογαριασμό των επιχειρήσεων του *χάρτη 3*. Οι ποσοστιαίες αναλογίες αναφέρονται στο σύνολο των επιχειρήσεων φασόν στην ΕΠΘ, με πιθανότητα 85% (στοιχεία από την έρευνα με ερωτηματολόγιο).

Σε μία γειτονιά, στις Συκιές (βλ. το Σ στο *χάρτη 4*), έγινε αναλυτική έρευνα πεδίου σε τυχαίο δείγμα νοικοκυριών, από όπου προέκυψε το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό 10% των νοικοκυριών των οποίων κάποιο μέλος εργάζεται φασόν στο σπίτι. Δεδομένου ότι το δείγμα παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά, έχουμε ένα διάστημα εμπιστοσύνης από 6 έως 16%. Αυτό μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μία minimum και μία maximum υπόθεση, που κυμαίνεται από 600 έως 1.600 νοικοκυριά των οποίων κάποιο μέλος εργάζεται φασόν στο σπίτι. Δεν μπορούμε βέβαια να γενικεύσουμε τα συμπεράσματα από τις Συκιές για τις άλλες περιοχές του ΠΣΘ και της ΕΠΘ. Θέλουμε όμως να επισημάνουμε ότι οι άλλες ανατολικές περιοχές του *χάρτη 4* (Άνω και Κάτω Τούμπα, Χαριλάου, Μπότσαρη και, κυρίως, Καλαμαριά) παρουσιάζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση φασονιστριών από τις Συκιές και η μεθοδολογία μας, αν και προσπάθησε να προσεγγίσει το φαινόμενο στη γέννησή του, είναι σίγουρο ότι άφησε έξω πολλές κατηγορίες εργαζομένων και οδήγησε σε ποσοστά σαφώς υποεκτιμημένα. Αντίστοιχες έρευνες και χαρτογραφήσεις έγιναν για αρκετούς υποκλάδους, για τους οποίους είχαμε (σχετικά) πλήρη στοιχεία. Στο *χάρτη 5* φαίνονται οι επιχειρήσεις χυτηρίων και κατασκευής αμαξωμάτων φορτηγών αυτοκινήτων (> 5 άτομα) που παίρνουν ή δίνουν υπεργολαβίες,

ΧΑΡΤΗΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή εργαστηρίων και ατόμων σε σπίτια που αναλαμβάνουν φασόν σε έτοιμο ένδυμα και πλεκτό

ΠΗΓΗ: Επιτόπια έρευνα.

Οι διαφορές στις χωροθετικές επιλογές είναι φανερές σε σχέση με τους προηγούμενους *χάρτες*. Τέλος, στο *χάρτη 6* και στο *διάγραμμα 7* παρουσιάζεται λεπτομερώς η διάχυση των μονάδων φασόν στον αστικό ιστό μιας επιχείρησης υποδημάτων στη Θέρμη, καθώς και τα στάδια της παραγωγής που «δίνονται έξω».

Όσο πιο πυκνά και ανεπτυγμένα είναι αυτά τα δίκτυα της κάθετης και οριζόντιας παραγωγικής αποκέντρωσης, των βιομηχανικών διασυνδέσεων και των διαπροσωπικών σχέσεων, τόσο μεγαλύτερη είναι και η δυναμική της αστικής ανάπτυξης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Αυτό ισχύει κυρίως για μεσαίου μεγέθους πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, που δεν έχουν διοικητικές αρμοδιότητες εθνικού επιπέδου και δεν αποτελούν μητροπολιτικούς πόλους ενός διεθνούς ή ευρωπαϊκού δικτύου μεγαλοπόλεων. Ο *χώρος της πόλης είναι και χώρος βιομηχανικής παραγωγής*. Ο *χώρος* διαμορφώνεται και με τη σειρά του διαμορφώνει τις συνθήκες αναπαραγωγής ενός ή περισσότερων τοπικών παραγωγικών συστημάτων.

Το κύριο γνώρισμα ενός δυναμικού τοπικού παραγωγικού συστήματος σε μια αστική (ή ημι-αστική) περιοχή είναι ο υψηλός βαθμός αποκέντρωσης της παραγωγι-

κής διαδικασίας μέσω υπεργολαβιών και φασόν. Αυτό ισχύει και αντιστρόφως: οι υπεργολαβίες και το φασόν, και γενικά η αποκέντρωση της παραγωγής, αναπτύσσονται κυρίως σε περιοχές με πυκνό αστικό δίκτυο, όχι όμως απαραίτητα σε μεγάλες πόλεις (Mingione, Redclift, 1985). Οι μονάδες αυτές έχουν ανεπτυγμένες αλληλοσυνδέσεις με προμηθευτές εισροών για την παραγωγή και με κατασκευαστές ενδιάμεσων προϊόντων, δημιουργούν ζήτηση παροχής υπηρεσιών και οργανώνουν δίκτυα διανομής προϊόντων. Όλο αυτό το κύκλωμα επιδρά στην τοπική απασχόληση και στα τοπικά εισοδήματα, ιδιωτικά και δημοσίου, μέσω φορολογιών.

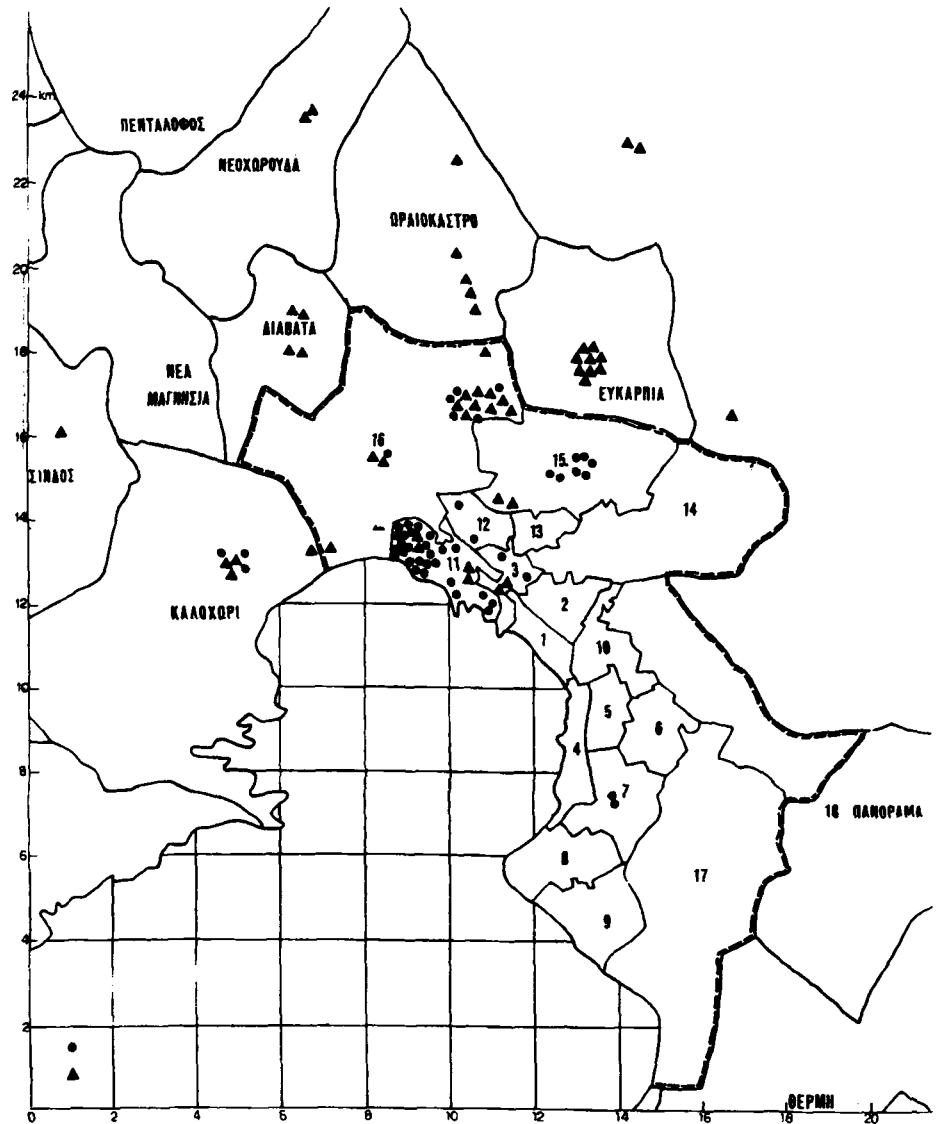
Οι γεωγραφικές αποστάσεις που ορίζουν ένα τέτοιο σύστημα είναι πολύ μικρές, για να αυξάνονται ακριβώς οι δυνατότητες προσωπικών επαφών με χαμηλό κόστος. Για παράδειγμα, η κεντρική περιοχή (*χάρτης 3*) που συγκεντρώνει το 61,7% των επιχειρήσεων-εντολέων στην ΕΠΘ, είναι μόλις 1000 επί 800 μέτρα και όλες σχεδόν οι βασικές εξυπηρετήσεις του διαγράμματος βρίσκονται μέσα σ' αυτήν την περιοχή. Εξάλλου, η πλειονότητα των υπεργολαβικών επιχειρήσεων/φασόν βρίσκονται σε μια ακτίνα 7-8 χιλιόμετρα από τους εκάστοτε εντολείς, και η μέση α-

ΧΑΡΤΗΣ 5

Υπεργολαβίες - φασόν: Γεωγραφική κατανομή μονάδων

Χυτήρια σιδήρου (υποκλάδος 356) και Κατασκευή αμαξωμάτων φορτηγών αυτοκινήτων (υποκλάδος 3833)

επιχειρήσεις χυτηρίων με > 5 άτομα που παίρνουν ή δίνουν υπεργολαβίες
επιχειρήσεις κατασκευής αμαξωμάτων φορτηγών αυτοκινήτων με > 5 άτομα που δίνουν υπεργολαβίες
ΠΗΓΗ: ΕΒΕΘ 1987, και ICAP 1988.

πόσταση συνεργείων φασόν από τις επιχειρήσεις του δείγματος ήταν 4,5 χιλιόμετρα. Τέλος, οι αναθέσεις φασόν σε σπίτια χαρακτηρίζονται στην πλειονότητά τους από μικρές αποστάσεις: η ενσωμάτωση της «γειτονιάς» και του «σπιτιού» στην παραγωγή γίνεται σε μια ακτίνα που δεν ξεπερνά το χιλιόμετρο. Εκτός, λοιπόν, των περιπτώσεων υπεργολαβιών ετοιμού ενδύματος και πλεκτών που γίνονται εκτός Θεσσαλονίκης, οι υπόλοιπες αναπτύσσονται με έναν αντιφατικό τρόπο μέσα στον αστικό ιστό, από τη μια πλευρά συμβάλλοντας στη διαπλοκή των χρήσεων και στη διατήρηση μιας καθημερινής ζωότητας στην πόλη, κι από την άλλη αναπαράγοντας τις απαράδεκτες εργασιακές σχέσεις και συνθήκες δουλειάς σε εργαστήρια και σπίτια.

Δημιουργείται έτσι μια ιεραρχία χώρων, που παρακολουθεί την ιεραρχία των αναγκών - ποιοτικών και χρονικών - της παραγωγής. Σε ένα πρώτο επίπεδο ο παγκόσμιος χώρος ενσωματώνει διαφορετικές εθνικές οικονομίες και «εθνικές» περιφέρειες όπου λειτουργούν οι επιχειρήσεις - εντολές, που ίσως κι αυτές να είναι μεγάλης κλίμακας υπεργολάβοι κάποιων επιχειρήσεων ή μεγάλων καταστημάτων του εξωτερικού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, στο χώρο της συγκεκριμένης πόλης ή περιφέρειας αναπτύσσεται ένα δίκτυο υπεργολάβων/φασόν, που αναλαμβάνουν τμήματα της παραγωγής της μεγάλης επιχείρησης. Τέλος, σ' ένα τρίτο επίπεδο, αυτό της γειτονιάς και του σπιτιού, μεμονωμένες φασονίστριες/ες δουλεύουν στο

σπίτι παίρνοντας δουλειά από τα μικρά συνεργεία. Στο πρώτο επίπεδο οι παραγγελίες αλλάζουν κάθε δύο-τρεις μήνες, στο δεύτερο κάθε εβδομάδα και στο τρίτο καθημερινά. Μ' αυτό τον τρόπο τα διάφορα νοικοκυριά στις γειτονιές της πόλης εργάζονται ως παράλληλοι, ανεξάρτητοι και αποκομμένοι εργαζόμενοι, ως ο τελευταίος κρίκος της παραγωγικής διαδικασίας ενός «παγκόσμιου εργοστασίου», όπως εύστοχα έχουν παρατηρήσει οι Fuentes και Ehrenreich (1984).

4. Τα θεμέλια του συστήματος: «κρυφή» εργασία και άτυπες εργασιακές σχέσεις

Η ανάθεση σε υπεργολάβους (επιχειρήσεις ή μεμονωμένα άτομα) τμημάτων της παραγωγής και η διάχυση αυτών των μονάδων στον ιστό της πόλης έχει θετικές επιπτώσεις (συνγά όμως μόνο ευκαιριακές) για τις επιχειρήσεις και την οικονομι-

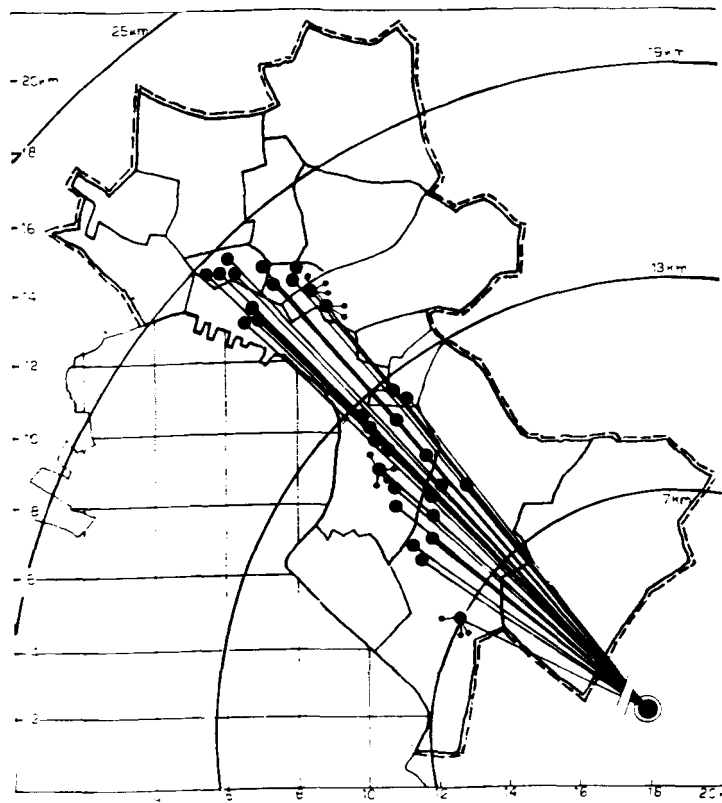
κή ζωή της πόλης. Αυτό όμως γίνεται με ένα σημαντικό κοινωνικό κόστος για τους εργαζόμενους και ένα περιβαλλοντικό κόστος για το σύνολο της πόλης. Τα συστήματα που περιγράψαμε οδηγούν σε άτυπες, «κρυφές», χωρίς έλεγχο εργασιακές σχέσεις, σε όλο και πιο δυσμενείς συνθήκες εργασίας και εκμετάλλευσης των εργαζομένων, κυρίως των γυναικών. Η αστάθεια της απασχόλησης (και αντίστοιχα του εισοδήματος) οδηγεί πολλούς/ές σε αναζήτηση δεύτερης, τρίτης κ.λπ. απασχόλησης για να καλύψουν την περίοδο ύφεσης, και σε «επιστράτευση» ολόκληρης της οικογένειας για να καλύψουν τις παραγγελίες την περίοδο αιχμής.

Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται ένα εργατικό δυναμικό «διαθέσιμο» σε κάθε στιγμή και υποχρεωμένο να αποδέχεται δυσμενείς έως απαράδεκτους όρους δουλειάς. Σ' αυτό το δυναμικό στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η διάχυτη εκβιομηχάνιση και με τη σειρά της αναπαράγει την ανάγκη ύπαρξής του.

Οι συνθήκες εργασίας όπως και η ίδια η σχέση εργασίας, το καθεστώς ασφάλισης, η εξασφάλιση και η αμοιβή της εργασίας διαφέρουν σημαντικά μεταξύ μεγάλων-μικρών μονάδων και από κλάδο σε κλάδο. Στις πολύ μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις χρησιμοποιείται, σε μόνιμη βάση ή σε περιόδους αιχμής, απλήρωτη συνήθως εργασία των μελών της οικογένειας, κυρίως των γυναικών. Η εργασία αυτή σπάνια δηλώνεται και καταγράφεται («συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη») και ακόμη σπανιότερα συνεπάγεται αμοιβή, ασφάλιση και status εργαζόμενης. Στους κλάδους εντάσεις εργασίας οι μισθοί είναι χαμηλοί, οι συνθήκες εργασίας κακές, η εργασία ανασφαλής και πολλές πρακτικές στα όρια της νομιμότητας. Για παράδειγμα, το 32% των επιχειρήσεων λειτουργούν σε μικρά, σκοτεινά, υγρά ημιυπόγεια, που δεν έχουν άδεια λειτουργίας βιοτεχνίας. Για όσες επιχειρήσεις κάνουν εξαγωγές – που είναι και οι πιο δυναμικές – οι συνθήκες είναι δυσμενέστερες, καθώς μεγαλώνει ο ανταγωνισμός από τρίτες χώρες ακόμα φθηνότερου εργατικού δυναμικού. Οι ανξάνομενες πιέσεις περνούν στους εργαζόμενους, και κυρίως στις εργαζόμενες, με συμπίεση των αμοιβών, μείωση των χρόνων παραγωγείας – παράδοσης, μη καταβολή ασφαλιστικών εισφορών και γενικότερα γενίκευση των όλο και πιο άτυπων σχέσεων εργασίας.

Η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας δεν είναι ίδια σε άλλους κλάδους, όπου η οργάνωση της παραγωγής και οι υπεργολαβίες/φασόν γίνονται με διαφορετικό τρόπο. Σε επιχειρήσεις που αναθέτουν υπεργολαβίες «εξειδίκευσης σε προϊόντα» (εξαρτήματα μηχανών, αυτοκίνητα, ηλεκτρονικά) οι συνθήκες εργασίας είναι καλύτερες και το ανδρικό προσωπικό των εργαστηρίων είναι συνδικαλισμένο και «προστατεύει» τα συμφέροντά του. Εδώ υπάρχουν και περιπτώσεις (π.χ. ΕΛΒΟ, εργοστάσια σιδήρου και ποτών) όπου η επιχείρηση εντολέας θέτει συγκεκριμένους όρους στον υπεργολάβο, ελέγχοντας έτσι έμμεσα και τις εργασιακές σχέσεις.

Όπως θα περίμενε κανείς, τα σημαντικότερα προβλήματα παρουσιάζονται σ' αυτές/ούς που εργάζονται στα σπίτια «με το κομμάτι» (φασόν).⁶ Οι περισσότερες γυναίκες που ρωτήθηκαν στη δειγματοληπτική έρευνα άρχισαν να δουλεύουν φασόν στο σπίτι τους «προσωρινά», κάτω από οικονομικές πιέσεις για να καλύψουν ζωτικές ανάγκες του νοικοκυριού. Στη συνέχεια όμως και επειδή πάντα δημιουργούνται νέες καταναλωτικές ανάγκες, συνέχισαν να δουλεύουν μέχρι και σε προχωρημένη ηλικία. Οι 28 στις 46 φασονίστριες/ες που δουλεύουν στο σπίτι εργάζονται πάνω από 8ωρο σε περιόδους κανονικής δουλειάς, ενώ σε περιόδους αιχ-

ΧΑΡΤΗΣ 6

Η γεωγραφική κατανομή των υπεργολαβίων μιας μεγάλης και σύγχρονης επιχείρησης υποδημάτων

ΠΗΓΗ: Επιτόπια έρευνα και κατάλογοι επιχείρησης.

Βιομηχανική μονάδα – εντολέας

Υπεργολαβική μονάδα

Άτομα που δουλεύουν σε σπίτια φασόν

Υπεργολαβικές σχέσεις

Ανάληψη υπεργολαβίων – φασόν από μακρινές αποστάσεις

μής όλες δήλωσαν εργασία πάνω από 8ωρο και 22 δήλωσαν πάνω από 12ωρο. Ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των συνεργείων και η μεγάλη προσφορά διαθέσιμου δυναμικού στα σπίτια δεν αφήνει περιθώρια διαπραγματεύσεως με τον εντολέα, με αποτέλεσμα στο τέλος της κοπιαστικής ημέρας το μεροκάματο των 8-12 ωρών να κυμαίνεται από 6.000-15.000 δραχμές, ανάλογα με το είδος δουλειάς (στοιχεία του 1989). Σύμφωνα με πανελλαδική έρευνα της ΔΗΜΕΛ για λογαριασμό της ΓΣΕΕ (1986) το 39% των εργαζόμενων φασόν δήλωσε ότι κερδίζει από την εργασία του έως 65.000 το μήνα (ετήσιος μέσος όρος) και μόνο το 11% πάνω από 100.000 δραχμές το μήνα. Η αξιολόγηση που έγινε στο δικό μας ερωτηματολόγιο στο αν η αμοιβή τους ήταν καλή, μέτρια ή κακή ήταν αντίστοιχα: 10%, 55%, 35%.

Τα είδη που κατασκευάζονται στα σπίτια στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ (τουλάχιστον αυτά που εντοπίσαμε), εκτός από τα κλασικά έτοιμα ενδύματα, τα πλεκτά, τα

φόντια παπουτσιών και τα κεντήματα, περιλαμβάνουν: συσκευασία τροφίμων, τμήματα ξυλίνων επίπλων, κατασκευή μεταλλικών και πλαστικών εξαρτημάτων επίπλων, τσάντες και ζώνες, δερμάτινες ζακέτες, ψεύτικα λουλουδία και μικροαντικείμενα δώρων, παιχνίδια, καρφώματα πολυτίμων πετρών σε κοσμήματα, συναρμολόγηση TV Games, συναρμολόγηση μηχανισμών ασανσέρ, συναρμολόγηση ηλεκτρικών αυτοματισμών για τη βιομηχανία, επιγραφές μεταλλικών κατασκευών και κατασκευή σφραγίδων. Η ακριβής ποσοτική εκτίμηση των δραστηριοτήτων αυτών είναι εξορισμού αδύνατη και μεταβάλλεται καθημερινά παρακολουθώντας τις ανάγκες της αγοράς. Ωστόσο, το Σωματείο Ιματισμού του ΕΚΘ και ο Σύνδεσμος Εξαγωγέων Φασόν Βορείου Ελλάδος υπολογίζουν (και το παραθέτουμε με κάθε επιφύλαξη) ότι δίπλα στις/στον 23.000 «επίσημα» εργαζόμενες/ους στο έτοιμο ένδυμα και το πλεκτό στη Θεσσαλονίκη το 1989, εργάζονται και άλλοι

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7
Διάγραμμα ροής της παραγωγής και διακίνησης επιχείρησης υποδημάτων στη Θέρμη

Στάδια παραγωγής και διακίνησης	Τόπος	Ποσοστό παραγωγής και διακίνησης
Σχεδιασμός μοντέλου	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Προσδιορισμός αναγκών σε ποιότητες + ποσότητες υλικών	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Αγορές α' υλών	Μακεδονία-Θράκη Εξωτερικό	30% 70%
Σχεδιασμός κομματιών κόσμητο δερμάτων (φυσικών + τεχνητών)	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Κόψιμο φόδρας	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Φόντια (ράψιμο-κόλλημα)	: 35 συνεργεία εκτός εργοστασίου σε Φοίνικα, Πυλαία, Καλαμαριά, Χαριλάου, Άνω και Κάτω Τούμπα, Κέντρο Τριανδρία, Συκιές, Νεάπολη, Πολίχνη, Μπότσαρη	100% (35% του συνόλου της παρ.)
πλέξιμο		
Καλαπόδι φορμάρισμα-μοντάρισμα τακούι	: Εργοστάσιο Θέρμης	
Διακοσμητικά	Εργοστάσιο Θέρμης 12 συνεργεία σε Πυλαία, Άνω και Κάτω Τούμπα, Κέντρο, Συκιές, Πολίχνη (5% του συνόλου της παραγωγής)	40% 60%
Φινίρισμα	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Πακετάρισμα	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
Πρωώθηση στην αγορά	: Εργοστάσιο Θέρμης	100%
		40% του συνόλου της παραγωγής δίνεται φασόν

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία ερωτηματολογίων της Ε.Ο.

20.000-35.000 «κρυφά» στα σπίτια και στα μικρά εργαστήρια.

Το 1986 ψηφίστηκε ο Νόμος 1684 που προβλέπει την υποχρεωτική ασφάλιση στο ΙΚΑ όσων δουλεύουν φασόν στο σπίτι, θεωρώντας ότι πρόκειται για μια ειδική μορφή εξηρημένης απασχόλησης. Η εφαρμογή όμως του νόμου ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη, γιατί συνάντησε την έντονη και οργανωμένη αντίδραση των εργοδοτών-εντολών και την επιφύλαξη των φασονιστριών/ών. Αντίθετα, το πρόσφατο νομοθέτημα στο πλαίσιο του νομοσχεδίου για την «ανάπτυξη» (Ιούλιος 1990, Ν. 1517) έχει ήδη αρχίσει να αξιοποιείται από εργοδότες και εργαζόμενους. Ο νόμος αυτός περιλαμβάνει άρθρα που νομιμοποιούν πανελλαδικά τις μέχρι τότε άτυπες πρακτικές των επιχειρήσεων και θεσμοθετούν την, έτσι κι αλλιώς, υφιστάμενη ευέλικτη αγορά εργασίας. Οι σημαντικότερες νέες ρυθμίσεις αφορούν την εφαρμογή της μερικής απασχόλησης, τη δυνατότητα λειτουργίας σε 24ωρη βάση και για επτά ημέρες όλων των επιχειρήσεων και την εισαγωγή του ευέλικτου ωραρίου εργασίας.

Οι ρυθμίσεις αυτές καθώς και οι «μη ρυθμίσεις», δηλαδή όλα όσα έπρεπε να κάνει το κράτος και οι τοπικές εξουσίες αλλά δεν τα κάνουν, συνδράμουν στην αναπαραγωγή των συνθηκών ύπαρξης της διάχυτης εκβιομηχάνισης. Μιας μορφής παραγωγής η οποία στην ακραία της έκφραση επιτυγχάνει το μείζον: από τη μία πλευρά κατακερματίζει τους εργαζόμε-

νους/ες και διαλύει τις συνδικαλιστικές οργανώσεις τους και, από την άλλη, εξαφανίζει την έννοια του εργοδότη-αφεντικού, του παραδοσιακού πόλου αντιπαράθεσης (ουσιαστικά και δικονομικά) των εργαζομένων. Αυτή η διπλή και ταυτόχρονη αλλαγή των όρων ύπαρξης των εργαζομένων ως συλλογικών κοινωνικών φορέων αποτελεί τη σημαντικότερη κοινωνική «καινοτομία» της διάχυτης εκβιομηχάνισης και οροθετεί τις δυσκολίες, σε επίπεδο θεωρίας και πρακτικής, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκύπτουν.

5. Τελικές παρατηρήσεις

Τα ερωτήματα τα οποία μένουν ανοικτά από την έρευνα που σύντομα περιγράψαμε είναι περισσότερα από τις απαντήσεις. Θα πρέπει όμως να συγκρατήσουμε την παρατήρηση ότι η διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη αποτελεί μία σημαντική συνιστώσα των μεγάλων αλλαγών που έχουν συμβεί τα τελευταία χρόνια. Η ανάλυση που προηγήθηκε προσπάθησε να μεταθέσει τα ενδιαφέροντα από τις ορατές πλευρές των προβλημάτων (βιομηχανικές απογραφές, βιομηχανική παραγωγή, πολεοδομικό χάος, κυκλοφορία, κ.ά.) σε κάποιες *αθέατες πλευρές* που συγκροτούν και αναπαράγουν το τοπικό παραγωγικό σύστημα της πόλης. Μέσα από τις υπεργολαβίες και το φασόν ενσωματώνεται στην οικονομική ζωή της πόλης ένας μεγάλος

αριθμός ατόμων και επιχειρήσεων που δεν καταγράφονται. Η ανάπτυξη του φαινομένου είναι καθοριστική για την πόλη, για τις συνθήκες της καθημερινής ζωής και την εμπειρία εργασίας μεγάλου αριθμού κατοίκων της.

Θα τελειώσουμε με επτά παρατηρήσεις οι οποίες κατά κάποιο τρόπο αποτελούν τις προϋποθέσεις λειτουργίας του συστήματος που περιγράψαμε, ή αλλιώς τις απαραίτητες συνθήκες ύπαρξης της διάχυτης εκβιομηχάνισης:

- Η διάχυτη εκβιομηχάνιση αναπτύσσεται εκεί όπου υπάρχει η αντίστοιχη τεχνολογία και τεχνογνωσία και όταν τα προϊόντα και η διαδικασία παραγωγής επιτρέπουν τη διάσπαση και διάχυση της παραγωγής στον ευρύτερο χώρο.
- Στη Θεσσαλονίκη αυτή η μορφή παραγωγής βρήκε πρόσφορο έδαφος από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και κυρίως από τις αρχές του 1980. λόγω της *πολυκλαδικής βιομηχανικής βάσης* της περιοχής, της παρουσίας μιας σχετικής *βιομηχανικής παράδοσης*, μιας οριακά ανεκτής *υποδομής* (τεχνικής και κοινωνικής) και ενός *εινοϊκού επιχειρηματικού κλίματος*.
- Τα δεδομένα αυτά συνδυάστηκαν και συνδυάζονται με τη σημαντική *ενεργειότητα της τοπικής αγοράς εργασίας*, που αξιοποιήθηκε από τις επιχειρήσεις και λειτούργησε σαν το *ενοποιητικό στοιχείο* μεταξύ των ε-

πίσμων και συνδικαλισμένων εργαζομένων στα εργοστάσια και των ανεπίσημα και κρυφά, χωρίς συνδικαλιστική κάλυψη, εργαζομένων στα εργαστήρια και στα σπίτια.

(δ) Απέναντι όμως στις ευελιξίες υπάρχουν και κάποιες διαχρονικές σταθερότητες, που αφορούν τις ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές των κρυφά εργαζομένων, τις έντονες διακρίσεις ως προς το φύλο, την έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης, τις μακρές περιόδους ανεργίας/υποαπασχόλησης και τις υλοβαθμισμένες συνθήκες εργασίας.

(ε) Το όλο σύστημα κινείται στα όρια μεταξύ νομιμότητας και διαφόρων «παραλείψεων» ή ακόμη και παρανομιών, γι' αυτό οι διαδικασίες ελέγχου και ρύθμισης από την πλευρά του κράτους, των δήμων και άλλων φορέων είναι καθοριστικής σημασίας. Η έλλειψη ελέγχου αποτελεί μια μορφή άμεσης επιδότησης αυτών των δραστηριοτήτων και είναι η sine qua non της αναπαραγωγής των.

(στ) Πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο περιορισμένος κρατικός ή δημοτικός έλεγχος βασίζεται, και ως ένα βαθμό νομιμοποιείται, από την *ιδιάζουσα κοινωνική «συννευχή»*, που υφίσταται όχι μόνο στις γειτονιές όπου αναπτύσσονται τα φαινόμενα που συζητάμε αλλά στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Από τη μία πλευρά οι διέξοδοι απασχόλησης στην επίσημη αγορά εργασίας περιορίζονται, και από την άλλη οι μη τυπικές έως παράνομες δραστηριότητες των πάσης φύσεως αυτοαπασχολούμενων τείνουν να γενικευθούν. Οι υπεργολαβίες και το φασόν αποτελούν τη μόνη επιλογή για χιλιάδες εργαζόμενες, και όποιες καταγγελλίες για χαμηλές αμοιβές ή για παράνομη λειτουργία ισοδυναμούν με ανεργία, έτσι, μια «συνωμοσία σιωπής» καλύπτει επιμελώς αυτά τα δίκτυα διάχυτης εκβιομηχάνισης.

(ζ) Τέλος, καθοριστικής σημασίας θα είναι η κρίση ή όχι των διαφόρων υποκλάδων στο πλαίσιο της ενοποιημένης ευρωπαϊκής αγοράς. Οι δυσκολίες είναι ήδη ορατές και τα αρνητικά συμπτώματα από την αμυντική χαρακτήρα πολιτική που αξιοποιούσε μόνο τον παράγοντα φθηνή εργασία, είναι ήδη μετρήσιμα σε πολλούς υποκλάδους. Οι πιθανές αλλαγές στη συμφωνία πολυτών, ο ανταγωνισμός με χώρες ακόμα χαμηλότερου εργατικού κόστους και το άνοιγμα των αγορών εργασίας της Ανατολικής Ευρώπης, θα δημιουργήσουν σοβαρές ανακατατάξεις σε βάρος των ελληνικών προϊόντων.

Η μέχρι τώρα ανάπτυξη και διάχυση των παραγωγικών δραστηριοτήτων που περιγράψαμε *αναδεικνύει, λοιπόν, τον αστικό χώρο ως ένα πρωτεύον στοιχείο της παραγωγής*. Κι αυτό δεν είναι ένα πωγύρισμα της ιστορίας ή μια καθυστέρηση, αλλά ένα σύγχρονο στοιχείο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης σε παγκόσμια κλίμακα, που έχει όμως τις ιδιαιτερότητες που αναλύσαμε για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Αποφεύγοντας τον διπλό κίνδυνο της ολικής παραγνώρισης του φαινομένου ή της αναγόρευσης του σε «λύση» (τύπου ευέλκτικης εξειδίκευσης), θα πρέπει να περιμένουμε και άλλες εμπειρικές μελέτες καθώς και συνθετικές θεωρητικές αναλύσεις, που θα βοηθήσουν στην πληρέστερη κατανόηση αυτού του σημαντικού και ιδιαίτερα επίκαιρου φαινομένου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το υλικό για το άρθρο αυτό προέρχεται αποκλειστικά από την αδημοσίευτη έρευνα των συγγραφέων με τίτλο: *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ: Επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης* (4 τόμοι), τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991. Η έρευνα έγινε για λογαριασμό του Οργανισμού Θεσσαλονίκης και ολοκληρώθηκε σε τρεις φάσεις, από το Μάρτιο του 1989 ως το Φεβρουάριο του 1991.
2. Ο όρος φασόν προέρχεται από το γαλλικό «*fasonnage*» και θα πρέπει να εισηχθεί στην Ελλάδα από τους πρόσφυγες ταπητουργούς-νηματοουργούς, που ήδη από τη Μικρά Ασία δούλευαν φασόν για φίρμες της Γαλλίας.
3. Το 1983 ήταν η τελευταία διαθέσιμη έρευνα της ΕΣΥΕ την εποχή που κάναμε τη μελέτη. Τα στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη είναι αδημοσίευτα και η στατιστική επεξεργασία για τη Θεσσαλονίκη και το σύνολο της χώρας είναι της ερευνητικής ομάδας.
4. Η επίτοια έρευνα έγινε στο διάστημα 1989-1990 και περιλάμβανε: (α) 15 συνεντεύξεις και συγκέντρωση υλικού για τις εσωτερικές υπεργολαβίες, κυρίως από μεγάλες επιχειρήσεις, (β) 140 ερωτηματολόγια σε αντιπροσωπευτικό δείγμα επιχειρήσεων που είχαν προεπιλεγεί ότι ενέχονται στο σύστημα υπεργολαβιών/φασόν, από το σύνολο των επιχειρήσεων του ΠΣΘ και της ΕΠΘ (μητρώα ΕΒΕΘ και καταγραφές ICAP), (γ) 46 ερωτηματολόγια σε άτομα που δουλεύουν φασόν στο σπίτι (επιλογή με τη βοήθεια του ΕΚΘ), και (δ) 17 συνεντεύξεις με κοινωνικούς φορείς της πόλης. Στο Δήμο Συκεών (εκτός από το Ρετζίκι) έγιναν: (α) 308 καταγραφές όλων των παραγωγικών μονάδων (ακριβή θέση στο οικοδομικό τετράγωνο) και σύντομο ερωτηματολόγιο για τις δραστηριότητες, (β) εντοπισμός ατόμων που δουλεύουν φασόν στο σπίτι, με τυχαίο δείγμα 101 ερωτηματολογίων (1,04% των νοικοκυριών), (γ) 28 ερωτηματολόγια σε μικρά συνεργεία και άτομα που δουλεύουν σε σπίτια. Όπου

μπορούσε να γίνει στατιστική επεξεργασία, αυτή έγινε με το πρόγραμμα SPSS.

5. Οι «εσωτερικές» υπεργολαβίες συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά στα μεγάλα εργοστάσια του ΠΣΘ. Οι υπεργολαβίες αυτές αφορούν βασικές παραγωγικές και βοηθητικές εργασίες που παλαιότερα τις εκτελούσαν μόνιμοι εργαζόμενοι, ή και ολόκληρα τμήματα παραγωγής. Η ανάπτυξη τους μειώνει σημαντικά το κόστος λειτουργίας των μεγάλων αυτών μονάδων, διασπώντας τον εργοστασιακό συνδικαλισμό και αυξάνει την ευελιξία της επιχείρησης ως προς τις διακυμάνσεις της αγοράς και τις απαιτήσεις των εργαζομένων. Ένα στα τρία μεγάλα εργοστάσια της ΕΠΘ λειτουργούν με αυτό το σύστημα.
6. Πρβλ. την εργασία των Βαΐου, Στρατηγάκη και Χρονάκη σ' αυτό το αφιέρωμα, και τις ομαδικές εργασίες: στη *Σύγχρονη Γυναίκα* Νο 60/1985, και στο *Κάπα*, Νο 17/1987. Για τη διεθνή εμπειρία, πρβλ.: S. Mitter (1986) *Common Fate-Common bond: women in the global economy*, Pluto Press, London.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαΐου Ντ., Χατζημηχάλης Κ. (1990) «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 77, σελ. 15-61.
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Α., Χατζημηχάλης Κ., Χρονάκη Ζ. (1991) *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο ΠΣΘ και την ΕΠΘ: Επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης* (4 τόμοι). Έρευνα για λογαριασμό του Οργανισμού Θεσσαλονίκης, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Bagnasco A. (1988) *La costruzione Sociale del Mercato*, il Mulino, Bologna.
- Fuentes A., Ehrenreich B. (1984) *Women in the global factory*, South end Press, London.
- Holmes J. (1986) «The organization and locational structure of production subcontracting», στο A.J. Scott, M. Störper (eds) *Production, Work, Territory*, Allen-Unwin, Boston (βλ. μετάφραση τμημάτων του άρθρου σ' αυτό το αφιέρωμα).
- Κάρκα-Αγγελίδη Γαβρ. (1989) «Η βιομηχανική αποκέντρωση από την Αθήνα και οι συνέπειές της στη χωρική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας», στο G. Burgel (επιμ.) *Η Νεοελληνική Πόλη*, Εξάντας, Αθήνα.
- Leontidou L. (1990) *The Mediterranean City in transition*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Mingione E., Redclift N. (1985) (eds) *Beyond Employment: household, gender and subsistence*, Blackwell, London.
- Παπαγιαννάκης Α., Μανωλόπουλος Ν., Χατζαντώνης Δ., Χατζημηχάλης Κ. (1986) *Δυνατότητες παραγωγικών επενδύσεων στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη*, ΜΕΤΕΚ ΑΕ, Αθήνα.
- Scott A.J. (1988) *Metropolis: from the division of labour to Urban form*, Univ. of California Press, Los Angeles.

Ο Ιλισός του Πλάτωνα

Για την ιδεολογική παρουσία του παρελθόντος στη σύγχρονη Αθήνα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ

Ο ΙΛΙΣΟΣ ήταν ένας χείμαρρος που διέσχισε το λεκανοπέδιο της Αθήνας στα ανατολικά της Ακρόπολης. Στις όχθες του ιδρύθηκαν τα αρχαία χρόνια πολλά ιερά, το Λύκειο (όπου δίδαξε ο Αριστοτέλης) και το Παναθηναϊκό Στάδιο. Αναπτύχθηκε δηλαδή μια σημαίνουσα δραστηριότητα του πνεύματος και του σώματος. Στις όχθες αυτές τοποθέτησε ο Πλάτωνας τη δράση του *Φαίδρου*, ενός από τους σπουδαιότερους Διαλόγους του. Στους αιώνες που ακολούθησαν τη ρωμαϊκή κυριαρχία, οι δραστηριότητες αυτές ατόνησαν, ύστερα έσβησαν και τα κτίρια ερειπώθηκαν.

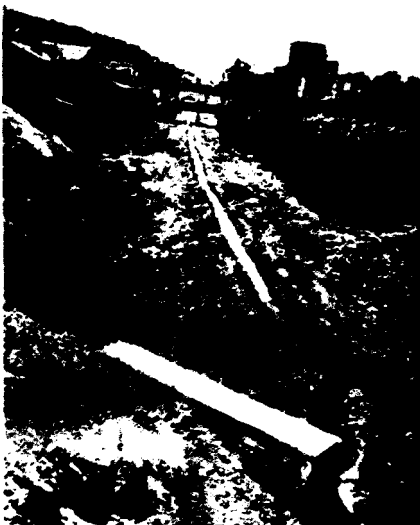
Όταν η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα της σύγχρονης Ελλάδας, τον 19ο αιώνα, και άρχισε η ανάπτυξη της στα μέτρα μιας μεγαλούπολης, ο χείμαρρος εντάχθηκε σταδιακά στον αστικό ιστό της, ανάμεσα στην αριστοκρατική συνοικία των Βασιλικών Ανακτόρων και τη λαϊκή συνοικία του Βαθρακονησίου, που αργότερα ονομάστηκε Παγκράτι. Όπως ήταν φυσικό, ο ακάλυπτος Ιλισός μετατράπηκε γρήγορα σε σημαντική εστία μόλυνσης, ενώ η κοίτη του αποτελούσε πλέον εμπόδιο στη συνέχεια της πόλης. Η επιταγή της εξυγίανσής του και της κάλυψής του με μια λεωφόρο, που θ' ανακούφιζε μελλοντικά κυρίως κυκλοφοριακά προβλήματα, ανέκυψε στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μέσα από πολλές προτάσεις, διαφωνίες και συζητήσεις, η επέμβαση πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50. Ο Ιλισός καλύφθηκε με τη λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου.¹ Δεν εξαφανίστηκε όμως, όπως ίσως θα περίμεναν πολλοί. Η αμυδρή ανάμνηση του φημισμένου παρελθόντος του και ιδιαίτερα οι σημαίνουσες αναφορές του Πλάτωνα στο ειδυλλιακό τοπίο του αποτέλεσαν τα θεμέλια ενός ιδεολογικού πλαισίου που χαρακτηρίζει ακόμα, στις μέρες μας, το γίγνεσθαι του περιβάλλοντος χώρου του. Τη συγκρότηση και το οδοιπορικό του πλαισίου αυτού θα προσπαθήσω να διερευνήσω σε τούτη τη μελέτη, που περιορίζεται στην ανάλυση κειμένων.

Θεωρώ πως ο Πλάτωνας μετέτρεψε τον Ιλισό, μέσα από τον *Διάλογο του Φαίδρου*, σε κύριο ιστορικό στοιχείο, ανεξάρτητα από την υλική ύπαρξη του ασήμαντου αυτού χείμαρρου. Πράγματι, ο Ιλισός δεν είχε τίποτε αξιο λόγου για να χαράξει τη μνήμη των Αθηναίων και των

Ξένων, εκτός ίσως από την Καλλιρρόη – την πηγή που κόπαζε τη δίψα τους – και κάποια σπάνια και καταστρεπτικά κατεβάσματα νερού. Βέβαια, ιερά, δημοσία κτίρια, κήποι και πολυτελείς επαύλεις βρίσκονταν τα αρχαία χρόνια πλάι στις όχθες του και διηγούνταν πολλές παραδόσεις σχετικές με αυτόν. Οι κατωσκεινές, όμως, που χάραζαν τον τόπο από μόνες τους, χάθηκαν γρήγορα και οι παραδόσεις λησμονήθηκαν. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν φαίνεται να δικαιολογεί τη φήμη που γνώρισε στους μοντέρνους χρόνους.

Διαπίστωση, αντίθετα, πως το ενδιαφέρον των φιλοσόφων και των ταξιδιωτών της Δύσης στράφηκε στον Ιλισό διαμέσου των αρχαίων κειμένων που μιλούσαν γι' αυτόν. Ο Ιλισός στο *διάλογο του Σωκράτη και του Φαίδρου* είναι κάτι περισσότερο απ' το θέατρο της δράσης. Είναι ο *τόπος του λόγου* και μπορεί να θεωρηθεί σαν αφετηρία ενός μεγάλου οδοιπορικού της *ιδέας του «γοραμμένου»* αυτού τόπου μέσα στη δυτική σκέψη. Ο Ιλισός του *Φαίδρου* έγινε, κατά κάποιο τρόπο, *αρχέτιπο*. Όχι όμως ενός συγκεκριμένου τόπου ή αντικείμενου, αλλά μιας κατάστασης που δεν έχει υλική υπόσταση. Είναι λοιπόν δυνατόν να παρακολουθήσει κανείς τις πολλαπλές επανεμφανίσεις του. Ενδιαφέρουν αυτές τη φανταστική τοπογραφία της Αθήνας (και της φιλοσοφίας) απ' ενός, και χρωματίζουν, απ' ετέρου, το πρόβλημα του χείμαρρου στη σύγχρονη Ελλάδα, όταν η μόλυνσή του και η επιταγή της εξυγίανσής του υποκινούσαν την ανάμνηση του «χαμένου αγαθού» και την επιθυμία της ανανέωσής του.

Από αυτή την οπτική γωνία ακριβώς θα ήθελα να «κοιτάξω», στις επόμενες σελίδες, τη γέννηση και την πορεία τούτης της ιδέας, ώστε να γίνει καλύτερα αντιληπτή η ιστορική (και σίγουρα ιδεολογική) διάσταση των προβλημάτων που έθεσε η (υλική και φανταστική) παρουσία του Ιλισού στη σύγχρονη εποχή. Η αρχή του οδοιπορικού τοποθετείται, συνελώς, στο *Διάλογο του Πλάτωνα*. Για μεγάλο διάστημα σε στάση, ξαναρχίζει στο 17ο και 18ο αιώνα, μα ενδιαφέρει περισσότερο τη μελέτη μου στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων. Θα μπορούσε να υποθεθεί πως η πορεία καταλήγει στο φυσικό της προορισμό με την ολοκλήρωση των έργων της εξυγίανσης. Όμως, η κατάργηση της ορατής πλευράς του Ιλισού δεν σταμάτησε

Ο Ιλισός το 1930. Αριστερά το Παγκράτι, δεξιά η συνοικία των Ανακτόρων. Στο βάθος διακοινούνται το Στάδιο και ο Αρδηττός. Στη μέση το γεφυράκι του Αγίου Σπυριδώνα.

μέρας, όταν η ζέση έχει πλέον μετριαστεί, ο Φαίδρος κι ο Σωκράτης επιστρέφουν στην πόλη.

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Διάλογος του Φαίδρου χειρίζεται μερικά θεμελιώδη θέματα της πλατωνικής φιλοσοφίας (και της δυτικής σκέψης). Κατ' αρχήν, την

Ο Ιλιός και ο Αρδήτιός στα 1890. Δεξιά το καφεθέατρο «Παράδεισος».

την πορεία της εικόνας του, που συνεχίζει να επανέρχεται μέσα σε μια νέα, αλλά πάντα ενδιαφέρουσα προοπτική.

α. Ο Διάλογος του Φαίδρου: «μια ευτυχισμένη μέρα καλοκαιριού»²

ΦΑΙΔΡΟΣ (ή περί του ωραίου: ηθικός). Ένας διάλογος του Πλάτωνα, που οι τόποι και οι συνθήκες του έχουν σημειωθεί με ακρίβεια, ενώ η μορφή χαρακτηρίζεται από αναμφισβήτητη δραματική πρόοδο. Βρισκόμαστε στην Αθήνα, το καλοκαίρι. Ο Σωκράτης συναντά τον Φαίδρο, που γυρίζει απ' του Λυσία ενθουσιασμένος από ένα λόγο του ρήτορα για τον έρωτα. Ο Σωκράτης ζητά να τον ακούσει. Εγκαταλείπουν τότε την πόλη και αναζητούν μια τοποθεσία που θα σταθεί ευνοϊκή στην ανάγνωσή του: τη σκιά ενός πλατάνου στις όχθες του Ιλισού. Ο Φαίδρος διαβάζει το λόγο του Λυσία. Ο Σωκράτης, παραμερίζοντας το περιεχόμενό του, κρίνει τη μέθοδο και τη μορφή (το περιεχόμενό). Αρχίζει κατόπιν, μόλις το ζητά ο φίλος του, έναν καινούργιο λόγο, επιδιώκοντας την αναδόμηση του προηγούμενου χωρίς να θίγει το περιεχόμενό του. Γρήγορα όμως σταματά και ξαναρχίζει με σκοπό, τούτη τη φορά, να αναδομήσει και το περιεχόμενό. Μετά τους διαδοχικούς αυτούς λόγους για τον έρωτα, οι δύο συνομιλητές συζητούν για τον λόγο καθ' εαυτόν. Στο τέλος της συζήτησής τους και της η-

προτροπή του Έρωτα: πρόκειται για τον Έρωτα των καλών γνώσεων, που απλώνεται από τα υλικά ως τα πραγματικά κάλλη, τις Ιδέες· ο Έρωτας αυτός του Ωραίου είναι και μια «ανάμνηση της ψυχής», ένα θείο δώρο που εμπνέει, μεταξύ άλλων, τη φιλοσοφική συζήτηση.³ Στη συνέχεια, τη *Διαλεκτική*, τη μόνη μέθοδο που επιτρέπει «ν' αντιληφθείς τα πράγματα μέσα στη μοναδικότητά τους και την πολλαπλότητά τους»⁴ και, συνεπώς, να επιζητήσεις την αλήθεια. Είναι το «μέσον για να μάθεις να σκέφτεσαι και να μιλάς».⁵ Και, τέλος, τις *αμφισιμίες* του λόγου, που αποτελούν το κύριο αντικείμενο του τελευταίου μέρους του Διαλόγου. Ο Πλάτων διακρίνει τον προφορικό και ζωντανό λόγο από τον αισθητό και ορατό αναπληρωτή του, τον «γραμμένο» λόγο, που θεωρεί σαν «φάρμακο» του άλλου του, γιατρικό και δηλητήριο παράλληλα.⁶ Διακρίνει ακόμα τον *στείρο* λόγο, που αποσκοπεύει στην αληθοφάνεια μόνο, από τον αναζητά τον «μετ' επιστήμης» λόγο, που αναζητά την αλήθεια. Ο τελευταίος αποτελεί το έργο εκείνων (των «φιλοσόφων», όπως τους ονομάζει) που αναζητούν την αλήθεια κάτω από την προτροπή του Έρωτα και σύμφωνα με τους κανόνες της Διαλεκτικής.⁷ Οι λόγοι τους (προφορικοί, είτε γεγραμμένοι), «αντί να μένουν άκαρποι φέρουν σπέρμα, από το οποίο θα φυτρώσουν άλλοι καρποί μέσα σε άλλες ψυχές, που θα εξασφαλίσουν στο διαρκές αναανεούμενο σπέρμα την αιωνιότητά».⁸

Ας έρθουμε τώρα στο ρόλο του τόπου

στην ανάπτυξη του Διαλόγου. Ο Πλάτωνας τοποθετούσε γενικά τους Διαλόγους του στην Αθήνα και συχνότερα στην Αγορά, μα σπάνια έδινε λεπτομέρειες για τις συνθήκες του περιβάλλοντος χώρου. Συχνά η συζήτηση άρχιζε *ex abrupto*. Ο Φαίδρος εισάγεται, αντίθετα, από μια περιγραφή του τόπου της συζήτησης, που μένει έκδηλα παρών ως το τέλος της. Επιπλέον, ο τόπος αυτός βρίσκεται έξω από τα τείχη της πόλης, μέσα στη φύση, σε ένα περιβάλλον χωρίς ανθρώπους, αναγκαστικά ξένο στον Σωκράτη, τον οικείο της Αγοράς και του περιβάλλοντος των ανθρώπων. Ο τόπος του Διαλόγου δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να μας αφήσει αδιάφορους. Η υπόθεση αυτή με προτρέπει να «ξαναρχίσω» την πορεία των δύο φίλων και να παρακολουθήσω τη συζήτησή τους, ώστε να προκύψει το ιδιαίτερο νόημα τούτης της «φιλοσοφικής» γεωγραφίας.

Ο Φαίδρος και ο Σωκράτης συναντήθηκαν κοντά στο Ολυμπίο και κατευθύνονται εκτός των τειχών για την ανάγνωση του λόγου του Λυσία. Μόλις βγαίνουν από την πόλη, προφανώς ανατολικά της, ο Φαίδρος ζητά από τον Σωκράτη να διαλέξει το μέρος όπου θα καθήσουν:

Σωκράτης: *Εμπρός λοιπόν και κύτταξε κιόλας πού θα καθίσωμε.*

Φαίδρος: *Βλέπεις εκείνη την πανύψηλη πλατάνα; (...) Εκεί είναι και ίσκιος και ελαφρό αεράκι και χλόη για να καθίσωμε ή, αν θέλωμε, να γείρωμε καταγής.*

Σωκράτης: *Εμπρός λοιπόν.»*

Τη στιγμή αυτή αρχίζει να διηγείται ο Σωκράτης, ύστερα από προτροπή του φίλου του, το μύθο της αρπαγής της νύμφης Ωρείθυιας:

Φαίδρος: *Για πες μου Σωκράτη, από τον Ιλιό, από εδώ κάπου δεν λένε πως άρπαξε ο Βορέας την Ωρείθυια;*

Σωκράτης: *Έτσι λένε.*

Φαίδρος: *Άρα απ' εδώ λοιπόν; Είναι δα και το νεράκι γεμάτο χάρη κι ολοκάθαρο και διάφανο και λες πως είναι καμωμένο για να παίζουν πλάι του παρθένες.*

Σωκράτης: *Όχι απ' εδώ, αλλ' απ' εκεί κάτω, δύο περίπου ή τρία στάδια απ' εδώ, εκεί όπου περνάμε το ποτάμι για να πάμε στο ιερό της Άγρας; εκεί κάπου είναι και κάποιος βωμός του Βορέα.*

Φαίδρος: *Δεν τον έχω στο νου μου: ωστόσο πες μου, μα τον Δία, Σωκράτη, εσύ πιστεύεις πως είναι αληθινό αυτό το μυθολόγημα;*

Σωκράτης: *Μα αν δεν πίστευα, όπως οι σοφοί, δεν θα 'κανα τίποτε το παράλογο; και θα σοφίζομουν και θα έλεγα πως κάποιο δυνατό φύσημα του Βορέα, την ώρα που έπαιζε με τη Φαρμα-*

κεία, την έρριξε κατά τους βράχους εκεί κοντά, κι αφού πήγε από τέτοιο θάνατο, βγήκε ο λόγος πως την άρπαξε ο Βορέας.¹⁰

Τη στιγμή που ολοκληρώνεται η διήγηση της απαγωγής της Νύμφης φτάνουν οι δύο φίλοι στην τοποθεσία που ζητούσαν, και στη θέα της αναφωνεί ο Σωκράτης από θαυμασμό:

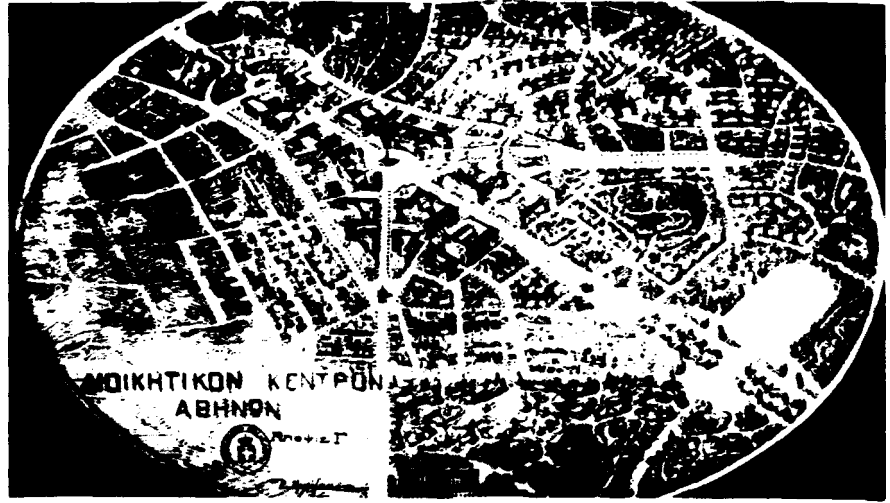
Σωκράτης: *Μα την Ήρα, όμορφο μέρος. Και η πλατάνα αυτή εδώ έχει πικνό ολόγηρα τον ίσκιο και είναι ψηλή, και της λυγαριάς το ύψος και ο ίσκιος είναι πανόμοια, και καθώς είναι στην ακμή τ' ανθού της γεμίζει τον τόπο μ' ευωδιά: η πηγή πάλιν όλη χάρη αναβρύζει εδώ κάτω από την πλατάνα κρύο νερό, που το νοιώθεις κιόλας στα πόδια. Και φαίνεται από τα αγάλματα και τις κόρες πως είναι τόπος ιερός, αφιερωμένος σε κάποιες Νύμφες και στον Αχελώο. Κι αν ακόμα θέλης, το αεράκι του τόπου αυτού είναι τόσο καλόδεχτο και ευφραίνει πολύ: και καλοκαιρινό όπως είναι και ελαφρό συνοδεύει απαλά το τραγούδι των τζιτζικιών. Μα την πιο πολλή χάρη την έχει η γλόη, που πάει τόσο απαλά προς τα πάνω και είναι τόσο πλούσια, που αν ξεπλωθής κάτω θα έχεις θαυμάσιο προσκέφαλο.¹¹*

Ολοκληρώνεται έτσι η περιγραφή των τόπων και η εισαγωγή στην ανάγνωση του λόγου για τον έρωτα, που ακολουθεί. Ο Λυσίας υποστηρίζει σε αυτόν πως καλύτερα είναι να οικοδομείς τις σχέσεις σου με τους άλλους δίχως έρωτα, παρά με έρωτα. Αφού τον άκουσε ο Σωκράτης, κάνει μερικές παρατηρήσεις για τα ελαττώματα της μεθόδου της σύνταξης του και κάτω από την πίεση του Φαίδρου, που επικαλείται τη θεότητα του Πλάτωνα,¹² αρχίζει ένα δικό του (δεύτερο) λόγο. Θέλει να αποδείξει την κριτική του ακολουθώντας άλλη μέθοδο, χωρίς ν' αμφισβητήσει το επιχείρημα του προηγούμενου λόγου. Όσο προχωρά όμως, τόσο περισσότερο νιώθει να παρασύρονται τα λόγια του από μια θεία δύναμη του τόπου, και διακόπτει για λίγο, δηλώνοντας στον συνομιλητή του: «Αληθινά θεϊκός μοιάζει να είναι αυτός ο τόπος».¹³ Ξαναρχίζει μα διακόπτει πάλι, εκφράζοντας την αδυναμία του να συνεχίσει, κάτω από την επιρροή των Νυμφών, ένα λόγο που θεωρεί μομφή κατά του Έρωτα: «Εγώ περνώντας αυτό το ποτάμι φείγω».¹⁴

Ο Σωκράτης φαίνεται να θεωρεί πως η πανέμορφη και τόσο άγνωστη σε αυτόν φύση κατοικείται από έναν κόσμο αόρατο και μαγευτικό, που μπορεί να τον κάνει να μιλά χωρίς να είναι ο μόνος κύριος των λόγων του. Κατηγορεί μάλιστα το Φαίδρο πως τον παρέσυρε στις όχθες του «μαγι-

κού ποταμιού»¹⁵ και προσπαθεί, αυτός που γνώριζε τον εαυτό του εντός των τειχών μόνο, να ελευθερωθεί διασχίζοντας ξανά τον Ιλισό, στην αντίθετη διεύθυνση, εκείνη της πόλης (του). Μια νέα όμως θεία επέμβαση τον συγκρατεί:

Σωκράτης: (...) ενόμισα πως ακούω κά-

Το «Διοικητικό Κέντρο» σύμφωνα με το Νέο Σχέδιο των Αθηνών, της επιτροπής Καλλιγιά (1924).

ποια φωνή απ' εδώ γύρω, που δεν μ' αφήνει να φύγω προτού ξαναγίνω αγνώστ, γιατί αμάρτησα στο θεό για κάτι. (...) Εγώ λοιπόν, (...) επειδή φοβάμαι τον ίδιο τον Έρωτα, επιθυμώ, ας είπω έτσι, μ' έναν καθαρίο λόγο να ξεπλύνω την αρμύρα που γέμισε την ακοή μας.¹⁶

Αρχίζει, λοιπόν, ο Σωκράτης μια παλινοδία (τρίτος λόγος), όπου θα πλέξει το εγκώμιο του Έρωτα, του θεού που είναι η πηγή της (φιλοσοφικής, στην περίπτωση μας) έμπνευσης.

Η συζήτηση ξαναρχίζει μόλις τελειώνει ο (τρίτος) λόγος. Είναι μεσημέρι και αναρωτιέται ο Σωκράτης αν πρέπει να διακόψουν για ν' αναπαυθούν, μα επικαλούμενος το μύθο των τζιτζικιών απαντά από μόνος του αρνητικά. Δημιούργημα του Πλάτωνα, ο μύθος τούτος θεωρείται από τον Λέον Ροβιν σαν άξονας του Φαίδρου:¹⁷

Σωκράτης: (...) λένε πως τα τζιτζικία ήταν άνθρωποι κάποτε, πριν ακόμα να γεννηθούν οι Μούσες. Όταν όμως γεννηθήκανε οι Μούσες και πρωτοφάνηκε το τραγούδι, τόσο πια μερικοί απ' αυτούς τότε τους ανθρώπους τα χάσανε απ' την τέχνη, που τραγουδώντας αμέλησαν να φάνε και να πουν και, χωρίς να το νοιώσουν, πεθάνανε. Απ' αυτούς γεννήθηκε το γένος των τζιτζικιών παίρνοντας τούτο το βραβείο από τις Μούσες, δηλαδή να μην έχη αφ' ότου γεννηθή καμμιά ανάγκη για τροφή, αλλά χωρίς να τρώη και να πίνη, ν' αρχίξη ευθύς να τρα-

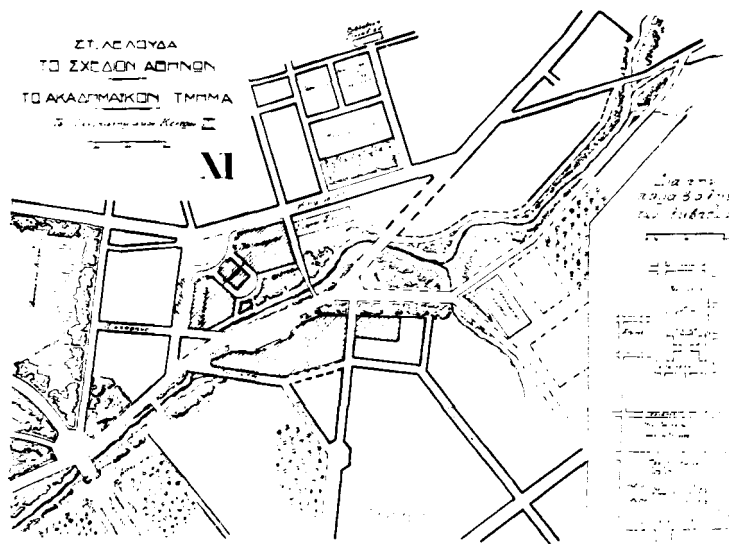
γουδάη ως που να πεθάνη, κι έπειτα πηγαίνοντας στις Μούσες να τους φέρη είδηση ποιός από τους ανθρώπους εδώ κάτω πουν απ' αυτές τιμίες (...) στην προεβύτατη, την Καλλιόπη, και στην Ουρανία, που έρχεται έπειτα απ' αυτήν, αγγέλλον εκείνους που περνούνε τη ζωή τους με φιλοσοφία (...).¹⁸

Τα τζιτζικία είχαν συνδεθεί πιο πάνω με τις τοπικές επιρροές, που «μαγείναν» το λόγο του Σωκράτη. Τώρα κοιμίζον τη σκέψη του φιλόσοφου. Ανταμείβουν, όμως, εκείνους που ανθίστανται στα θέληγιά τους. Αφού ο Φαίδρος και ο Σωκράτης δεν προδώσαν τη φιλοσοφία πηγαίνοντας να κοιμηθούν, τα τζιτζικία θα το πουν στις Μούσες. Ο γάμος «μαγείνει» και τούτη τη φορά. Το μάγεμά του αποδεικνύεται, λοιπόν, άλλοτε ευμενές και άλλοτε δυσμενές. Η επιρροή του τόπου αποκτά μια αμφισημία ανάλογη με εκείνη του φάρμακου (γιατρικό ή δηλητήριο).

Εισάγεται έτσι το τελευταίο μέρος του Φαίδρου, όπου μελετώνται ο λόγος και οι αμφισημίες του: θέματα πολύ σημαντικά, που δεν με απασχολούν με αυτή τη μελέτη. Ο Διάλογος τελειώνει την ώρα που δροσίζει. Οι δύο φίλοι ετοιμάζονται να φύγουν με μια προσευχή που απευθύνει ο Σωκράτης στους θεούς του τόπου, για να τους ευχαριστήσει:

Σωκράτης: *Αγαπήτέ μου Πάνα και σεις οι άλλοι θεοί αυτού εδώ τον τόπου, δώστε μου να γίνω όμορφος μέσα μου. Πλούσιος όμως να μου φαίνεται ο σο-*

που περιέγραψε ο Πλάτωνας, παρά με την ιδεατή της αναπαράσταση. Ο βίος του κειμένου απελευθέρωσε, εξάλλου, την περιγραφή του τόπου από το μόνο πραγματικό του υπόβαθρο, τον Ιλισό. Οι δύο τόποι, ο γραμμένος Ιλισός και ο πραγματικός Ιλισός, ακολούθησαν έκτοτε τους ανε-

Το «Ακαδημαϊκό Τμήμα», σύμφωνα με το Σχέδιο των Αθηνών, του Στιζλιανού, Αιλιόυδα (1929).

φός. Και χρυσού πλήθος νάχω όσο μήτε να σηκώση μήτε να βασιτάξη ημπορεί επάνω του άλλος παρά ο φρόνιμος.¹⁹

Έγινε, πιστεύω, κατανοητό πως ο Φαίδρος και ο Σωκράτης δεν βρίσκονταν στη διάρκεια του διαλόγου τους κάπου, σε μιαν αφηρημένη φύση. Η φύση που τους περιέβαλλε, ο τόπος της συζήτησης, ήταν εντελώς συγκεκριμένος (ως προς το σημαίνον κατ' αρχήν) και στενά συνδεδεμένος με την ανάπτυξη των φιλοσοφικών ζητημάτων. Ή, θα 'λεγε κανείς αντιστρέφοντας τη σχέση αυτή, πως «τα θέματα, οι τόποι με την έννοια της ρητορικής, ήταν επιμελώς εγγεγραμμένα, ήταν σκηνοθετημένα. Και [πως] μέσα στη θεατρική αυτή γεωγραφία, η ταυτότητα του τόπου υπάκουε σε μια αναγκαιότητα και σε έναν υπολογισμό δίχως λάθη».²⁰ Ο τόπος, η ειδυλλιακή φύση που κατοικιόταν από τον μαγικό της κόσμο, συμμετείχε λοιπόν στη σπορά του «μετ' επιστήμης λόγου», της φιλοσοφίας. Ο λόγος του Σωκράτη άνθιζε σε αυτόν χώρο στην ευμενή επιρροή των τοπικών θεοτήτων. Ήταν ένας ζωογόνος τόπος που μπορούσε να μεταμορφώσει το λόγο σε λόγο του τόπου. Ο τόπος ήταν, επιπλέον, γεωγραφικά συγκεκριμένος, με αποτέλεσμα να αποκτήση γρήγορα ο Ιλισός – ο ασήμαντος χείμαρρος δηλαδή – μια αναμφισβήτητη αίγλη, αποτελώντας για τη δυτική σκέψη έναν τόπο του λόγου, έναν τόπο της φιλοσοφίας. Οι προστιθέμενες αυτές αξίες είχαν, όμως, πολύ μικρότερη σχέση με την πραγματική φύση

ξάρτητους δρόμους τους. Ο πρώτος, διασπαρμένος σε όλο τον κόσμο, εμφυνεύθηκε με κάθε τρόπο, στο χώρο της φαντασίας. Ο δεύτερος, μοναδικός μες στην ακινησία του και υποταγμένος στη διαρκή μεταβολή των εποχών και των αιώνων, ξέφευγε αδιάκοπα από την πλατωνική περιγραφή του. Στο επόμενο μέρος της μελέτης μου θα παρακολουθήσω μερικά προβλήματα που θέτουν οι συναντήσεις των «οδοπορικών» των δύο αυτών τόπων, εστιάζοντας σε εκείνες που σχετίζονται περισσότερο με το ζήτημα της κάλυψης του Ιλισού, που αποτέλεσε την αφορμή της έρευνάς μου.

β. Οι αναμνήσεις/επανεμφανίσεις του Διαλόγου: η παρουσία του παρελθόντος

Ο Διάλογος του Φαίδρου άφησε σίγουρα ίχνη σε αρχαία κείμενα. Δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί, όμως, πως οι απλές αναφορές στον Ιλισό, στις τοπικές θεότητες του και τους μύθους του πηγάζουν από τον Πλάτωνα. Για παράδειγμα, ο Πανσανίας αναφέρει, στην *Περιήγηση της Αττικής*, το μύθο της απαγωγής της Ωρείθυιας, δίχως να προσδιορίζει την πηγή του, που μπορεί να ήταν μια προφορική παράδοση. Ο Φαίδρος, ή οποιοδήποτε άλλο κείμενο της εποχής, πιθανά χαμένο. Συνεπώς, η αναζήτηση της επανεμφάνισης των τόπων του Διαλόγου στα αρχαία κείμενα είναι πολύπλοκη, χωρίς να είναι

τόσο χρήσιμη στην ανάλυση. Μπορεί λοιπόν να παραλειφθεί.

Η *Περιήγηση* του Πανσανία, που οδήγησε στις όχθες του Ιλισού τους περισσότερους ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν την Αθήνα στους μοντέρνους χρόνους, μας ενδιαφέρει από μια άλλη οπτική γωνία. Ήταν κατά κάποιον τρόπο ο κατάλογος των σημαντικών στοιχείων της αρχαίας πόλης, που έπρεπε να δει κάθε επισκέπτης. Ανάμεσά τους, οι όχθες του Ιλισού κατείχαν ιδιαίτερη θέση. Η περιγραφή του χείμαρρου και της κοίτης του είναι θεμελιωδώς διαφορετική από εκείνη του Φαίδρου. Ο Πανσανίας αριθμεί ορατούς τόπους. Η τοποθεσία απ' όπου απήγαγαν τη Νύμφη υποδεικνύεται για να ιδωθεί («θέας άξιον»), μα το νόημα του μύθου δεν ενδιαφέρει τον επισκέπτη των φαινομένων. Ο Πλάτωνας περιγράφει, αντίθετα, την άορατη πλευρά των τόπων. Τον ενδιαφέρει ο συμβολισμός των μύθων και των θεοτήτων του ειδυλλιακού τοπίου, για να μπορέσουν να εκφραστούν οι συνθήκες της έμπνευσης και του λόγου. Η διαφορά είναι ουσιώδης. Αν η *Περιήγηση* του Πανσανία μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί από πολλούς ταξιδιώτες σαν οδηγός των ερειπίων της παλιάς Αθήνας, ο Πλάτωνας δεν επέτρεπε ανάλογη χρήση της δικής του περιγραφής του Ιλισού. Η αναφορά του στον χείμαρρο ήταν ένα (σημαίνον) συμπλήρωμα του φιλοσοφικού περιεχομένου του Διαλόγου, ενώ εκείνη του Πανσανία εγγραφόταν στο πλαίσιο μιας αναπαράστασης της πραγματικότητας.

Ο τόπος αυτής της «ευτυχημένης μέρας καλοκαιριού» ανήκει λοιπόν στον ίδιο τον λόγο, σε ένα πεδίο που δεν έχει πραγματικό τόπο ύπαρξης. Γι' αυτό θεωρώ πως οι προσπάθειες για να εντοπιστεί με ακρίβεια το γήπεδο δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον. Βέβαια, πολλοί συγγραφείς προσπάθησαν, στην αρχή του 20ού αιώνα, να εντοπίσουν τους τόπους τούτους στην κοίτη του υπάρχοντος χείμαρρου. Τα συμπεράσματα των ανασκαφών του 1893 έδειξαν, όμως, πως η κοίτη των κλασικών χρόνων είχε μετατεθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους, προς εκείνη που υπήρχε ακόμα στο τέλος του 19ου αιώνα.²¹ Είναι συνεπώς προφανές πως η θέση της συζήτησης του Σωκράτη με το Φαίδρο δεν μπορούσε σε καμιά περίπτωση να τοποθετηθεί στην εποχή μας, αν ποτέ είχε τόπο, εκεί όπου αναζητήθηκε: στην ορατή και επισκέψιμη κοίτη του Ιλισού. Από την άλλη, η ανάπτυξη της σύγχρονης πόλης μετέτρεψε τελείως την κατάσταση. Ο χώρος των περιπάτων του 18ου αιώνα καλύφθηκε με σπίτια και ο χείμαρρος, εστία μόλυνσης πλέον, είχε χάσει τη μαγεία των ερειπίων του παρελθόντος. Ο οδηγός του Πανσανία γινόταν λοιπόν διπλά άχρηστος. Αντίθετα, η περιγραφή του Φαίδρου αναδύεται στη θέση του όχι πλέον

σαν σπασμένοι καθρέφτης της πραγματικότητας, αλλά σαν ανάμνηση του «χαμένου αγαθού», που καθέννας επιθυμούσε να ξαναβρεί με τη βοήθεια της φαντασίας του.

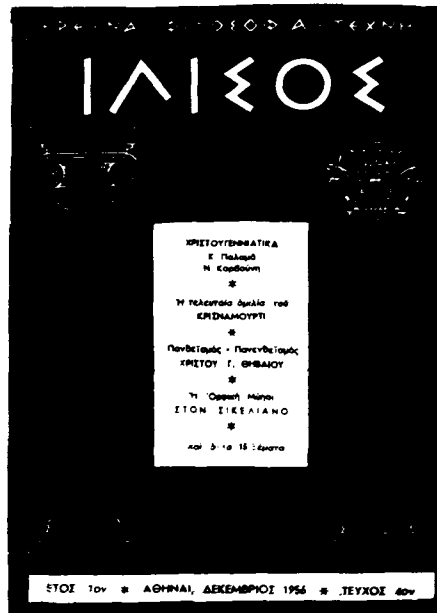
Πολλοί Έλληνες και ξένοι συγγραφείς άντλησαν από το Φαίδρο τα παραθέματά τους για την αρχαία και τη νέα Αθήνα. Ειδικά το απόσπασμα που εκφράζει το θαυμασμό του ο Σωκράτης στη θέα του Ιλισού, («Μα την Ήρα, όμορφο μέρος...»²²), χρησιμοποιήθηκε συχνότατα, ακόμα και χωρίς έκδηλη αναφορά στον χειμάρρο.

Ο Michel Lheritier, για παράδειγμα, αφού παρουσίασε, στην *Πολεοδομική Μελέτη* του για την Αθήνα,²³ τις γενικές γραμμές του σχεδίου που ετοιμάζε την εποχή εκείνη η Επιτροπή του Νόμου 1709 υπό τον Π. Καλλιγά,²⁴ ονειρεύεται τη «Νέα Αθήνα» που θα προέκυπτε από την εφαρμογή του. Καταλήγει λοιπόν υποστηρίζοντας πως η *μελλοντική* αυτή πόλη, «η πάντα αγαπημένη από τον ήλιο Αθήνα, η πάντα διαπερασμένη από τη φύση, θα μοιάσει ίσως έτσι περισσότερο στην Αθήνα του Αδριανού και σ' εκείνην του Πλάτωνα, που έλεγε για τα περίχωρά της: "Μα την Ήρα, όμορφο μέρος..."»²⁵ Το παράθεμα αυτό, που κλείνει τη μελέτη σαν προσευχή, υπενθυμίζει την εξιδανικευμένη φύση που περιέγραψε ο Πλάτωνας για να επιτρέψει την υπόσχεση ενός ιδανικού μέλλοντος. Η φύση που είχε προκαλέσει το θαυμασμό του Σωκράτη γίνεται έτσι *μοντέλο*, αντι-χώρος της σύγχρονης πόλης και, σε ένα βαθμό, χαμένος παράδεισος. Το νέο σχέδιο της Αθήνας, η πολεοδομία που επικαλείται ο συγγραφέας, όφειλε να συντελέσει ώστε να ξαναβρεθεί στο μέλλον το μοντέλο αυτό. Ο παράδεισος, όμως, είναι μόνο χαμένος. Οι δύο άκρες της σχέσης (το πρωταρχικό και το μελλοντικό) ανήκουν στο χώρο της φαντασίας και της ιδεολογίας.

Ο Gustave Fougères, αντίθετα, χρησιμοποιεί το ίδιο απόσπασμα μιλώντας μας μόνο για τον Ιλισό: «Δεν θα μπορούσε να ξεχωρίσει κανείς την περιοχή των οχθών του Ιλισού από τη Νέα Αθήνα. Ήταν, στα χρόνια του Σωκράτη, ένας θαυμάσιος περίπατος που περιγράφει με ποιητικό τρόπο ο Πλάτωνας στην αρχή του *Φαίδρου*. Βέβαια, ο Ιλισός ήταν τότε λιγότερο απιτηλό ρυάκι απ' τις μέρες μας. Περιτοιχισμένος από πλατάνια και χλοοτάπητες, πρόσφερε στους πολίτες, που 'χε κουράσει η πνιγερή ατμόσφαιρα της πόλης, ένα αγροτικό (*rustique*) καταφύγιο, όπου μοσχοβολούσαν ανθισμένα *agnus castus* και *πικροδάφνες*. Από τις ρίζες των δέντρων ανέβλυζαν πηγές, και μπορούσε να ξεκουραστεί ο Σωκράτης στο χορτάρι, αναπνέοντας τη δροσερή πνοή τους (...) Σήμερα, που λείπουν το νερό, η χλόη και οι πηγές, οι εσπερινές αναθυμιάσεις του ξερού χειμάρρου αρχούν στην ευτυχία των

Αθηναίων που συχνάζουν στα υπαίθρια καφενεία και τον "Παράδεισο" του Ιλισού».²⁶

Στο παράδειγμα αυτό θεμελιώνεται μια άλλη σχέση ανάμεσα στην πόλη και το χειμάρρο, που γίνεται, κατά κάποιο τρόπο, προϋπόθεση και εγγύηση της επιβίω-

Εξώφυλλο του περιοδικού «Ιλισός».

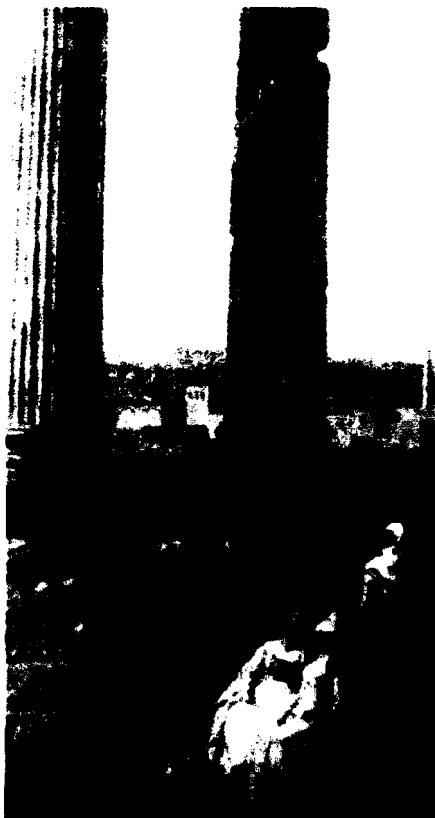
σης της κλασικής και αιώνιας Αθήνας στη Νέα Αθήνα. Η «παρουσία» της αμυδρής ανάμνησής της εξασφαλίζεται από την επικοινωνία του (γραμμένο από τον Πλάτωνα) ειδυλλιακού τοπίου και του (πραγματικού και ορατού από τον Fougères) άθλιου τοπίου των οχθών του Ιλισού. Ο «Παράδεισος», σαν επιγραφή καφε-θεάτρου, μαρτυρεί τη μόνη δυνατή «παρουσία» του ειδυλλιακού παρελθόντος στον σύγχρονο τόπο.

Οι περισσότεροι οδηγοί της Αθήνας αναπαρήγαν και αυτοί το απόσπασμα του Πλάτωνα και έδιναν, μερικές φορές, μια σύντομη περιγραφή του περιπάτου του Φαίδρου και του Σωκράτη, ή της απαγωγής της Νύμφης Ωρεΐθειας.²⁷ Γινόταν έτσι ο γραμμένος τόπος – στους *Guides Bleus*, για παράδειγμα – μια *antiquité*, ένα «θέας άξιον» για τον επισκέπτη του σύγχρονου πραγματικού τόπου.

Ο Léon Robin προσπάθησε να χαράξει την ακριβή διαδρομή του περιπάτου του Φαίδρου και του Σωκράτη χρησιμοποιώντας τις τοπογραφικές ενδείξεις του Πλάτωνα και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Οι δύο διαδρομές που πρότεινε²⁸ είναι πιθανές, αλλά θα μπορούσαν να καθοριστούν και άλλες, λιγότερο ή περισσότερο διάφορες κι αποδεκτές. Μόνο ένα είναι όμως σίγουρο: ο Φαίδρος και ο Σωκράτης περπάτησαν στην *κοίτη του Ιλισού*, στα ανατολικά της Αθήνας, κοντά στο Ολυμπείο και στο ιερό της Άγρας, ενώ η λαμπρότητα και η φήμη που απόκτησε ο χειμάρρος εξαιτίας του Διαλόγου τους, α-

πλώθηκαν σε όλο το κομμάτι του Ιλισού που βρίσκεται κοντά στους λόφους της Άγρας και του Αρδηττού. Ο Robin αναγνώρισε πράγματι, λίγο παρακάτω, πως η ουσία της τοπογραφικής του αναζήτησης δεν βρισκόταν στην ακριβή εντόπιση της συνάντησης στη σύγχρονη κοίτη: «Σήμερα – γράφει – η πηγή *φράχτηκε*, δεν υπάρχουν πια σκιές, η κοίτη δεν αυλακώνεται από ρυάκια διάφανου νερού. Έχεις όμως την ευχαρίστηση να κάνεις μαζί με τον φιλόσοφο τον περίπατο αυτό σε ένα περιβάλλον, τον οποίοι την ποίηση μετέφερε με τόση *εναισθησία*».²⁹ Το πρόβλημά του δεν ήταν, λοιπόν, να υποδείξει τον τόπο της συζήτησης στο σύγχρονο τοπίο, αλλά να επισκεφθεί άλλη μια φορά το κείμενο του Πλάτωνα περπατώντας στην κοίτη του Ιλισού, ακόμα και αν δεν ήταν σίγουρος πως βάδιζε στα χνάρια του Σωκράτη. Πιθανότατο είναι, εξάλλου, ο Φαίδρος κι ο Σωκράτης να μην περπάτησαν ποτέ παρέα για να συζητήσουν στις όχθες του Ιλισού. Ο Πλάτωνας μπορούσε να 'χει φανταστεί το περιβάλλον αυτό, για να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες του Διαλόγου του.

Με ανάλογο τρόπο, η θέληση να φέρει κανείς πάλι στη μνήμη του το «χαμένο αγαθό» (το φυσικό και φιλοσοφικό, το υλικό και άυλο κάλλος) δικαιολογεί το προσκύνημα πολλών ανθρώπων της εποχής μας στις όχθες του Ιλισού. Δεν υπάρχει καμιά ρεαλιστική θέληση, καμιά προσπάθεια να «ιδωθεί» ο τόπος (που γράφηκε μόνο). Μπορούσε εξάλλου να τον δει κα-

νείς καλύτερα διαβάζοντας («βλέποντας» με τη φαντασία του). Ας αφήσουμε όμως τον Robin, που αναζητούσε τον Ιλισό μέσα από τις σπουδές του για τον Πλάτωνα, κι ας προσεξούμε τις απόψεις μερικών Αθηναίων που τους απασχολούσε το μέλλον, το γίνεσθαι της πόλης τους.

Το παράδειγμα του Δημήτρη Καμπούρογλου είναι αναμφίβολα ενδιαφέρον. Αυτός ο ερωτευμένος με την Αθήνα ιστορικός, αφιέρωσε στον Ιλισό δύο χρονικά, δημοσιευμένα το 1922 σε μια συλλογή σύντομων κειμένων,³⁰ συσχετίζοντας το χειμάρρο της εποχής του με εκείνον των αρχαίων χρόνων. Στο πρώτο από αυτά, «Αι κόγγκαι του Πανός», διαμαρτύρεται για την αδιαφορία των ανθρώπων για τον Ιλισό και επικαλείται το ένδοξο παρελθόν του για να προκαλέσει την εναισθησία της «κοινής γνώμης»: «Ο Ιλισός ζητεί από την ελευθέραν Ελλάδα προστασίαν. Μη λησμονήτε, ότι κάποτε ήτο και αυτός Θεός του Τόπου (...). Και αι σκιάι των Αρχαίων ειδωλολάτρων, (...) και αι ψυχαί των παλαιών Χριστιανών, (...) και αυτοί οι βάτραχοι, (...) παρακαλούν να παύση επί τέλους το ασεβές εκεί άδιασμα όλων των πολυσύνθετων χωμάτων, με τα οποία παραγεμίζουν του καλλιτεχνικωτάτου των Αθηνών τοπίου την κοίτην, παρά την οποίαν, δεξιά και αριστερά, ήσαν τοποθετημένα πάσαι του αρχαίου κόσμου αι ωραιότητες».³¹ Ύστερα από την εισαγωγή αυτή, ο συγγραφέας καταπιάνεται με τη διήγηση μιας «από τα ωραιάς παραδόσεις της αρχαιότητος, την

οποίαν δεν κατώρθωσε να την ανοστεύση, όπως άλλας, η πολλή και κακή χρήσις: ο περίπατος του Σωκράτους με τον Φαίδρον».³² Περιορίζεται όμως στην περιγραφή της ουδέτερης εικόνας των τόπων, παραγνωρίζοντας το φιλοσοφικό περιεχόμενο του Διαλόγου. Υποθέτει κατόπιν πως ο Πλάτωνος, στη σκιά του οποίου θα ἔχαν καθήσει ο Φαίδρος κι ο Σωκράτης, θα πρέπει να βρισκόταν πλάι στο γεφυράκι του Ἁγίου Στυρίδωνα, και αρχίζει να περιγράφει το σύγχρονό του τοπίο: «Μεταβαίνομεν εις την θέσιν αυτήν και σήμεραν, ὅ,τι δε βλέπομεν είναι ανώτερον πάσης εκπλήξεως και πάσης φρίκης. (...) Και το σπήλαιον και οι βράχοι κατεκερματίσθησαν, ιδρυθέντος εκεί προχείρου λατομείου, προμηθεύσαντος λίθους δι' αθλίας τινάς οικοδομάς, παρατεταγμένας εις το ὕψος και καλυπτούσας την γελοιοτήτά των με τενεκέδες του πετρελαίου, ενώ ἄυπνοι οι θολοί κρουνοί του νεροχύτου φιλοδωρούν εις τον Ιλισόν πάσαν αυτών την ρυπαρίαν.

Ούτε Πλάτανοι ούτε αίγειροι υπάρχουν πλέον, ξερριζωθέντες από την πρότινον ετών συμβάσαν μεγάλην πλημμύραν, και ξυλευθέντες υπό των εχόντων ανάγκην ξύλων.

Η κατάχωσις εδώ κυρίως (...) της κοίτης του Ιλισού, μέσα από τα χαλίκια της οποίας ένα πενήκρον και υπόπτου διαυγείας ρυάκιον κατορθώνει να ρέη, γεννά πρόσθετον πόνον εις τους μη λησμονούντας, ότι ο Ιλισός υπήρξε κάποτε θεός του Τόπου (...).³³

Το δεύτερο χρονικό είναι ένας περίεργος διάλογος με τον σημαίνοντα τίτλο: «Μετά την κηδείαν (Διάλογος)». Δύο φίλοι πάνε να περπατήσουν και να συζητήσουν στις όχθες του Ιλισού, μετά μια κηδεία στο γειτονικό νεκροταφείο της Αθήνας. Ο ένας απ' αυτούς αρχίζει να μιλά για τον τόπο δανειζόμενος τις φράσεις του από τον Σωκράτη, και ο άλλος απαντά επικαλούμενος διαρκώς την πραγματική κατάσταση του χειμάρρου.

– Τι λιποτύρι ωστόσο είναι αυτό σήμερα. Τα τζιτζίκια ελύσσαξαν.

– Να ένα ωραίον καταφύγιον. Εκεί, στον πυκνόφυλλον Πλάτανον.

– Δεν βλέπω τίποτε. Μια παλινόλευκα βλέπω.

– Οφείλει να είναι Πλάτανος.

– Απάνω στην χλόη εκεί θα καθήσωμε. Μπορούμε μάλιστα και να ξαπλωθούμε.

– Εσύ αδερφέ με κοροϊδεύεις... Τα παλινόχорта του ενός και του άλλου, που τα σκόρπισαν οι σκουπιδιαραίοι και τα μάζεψ' εδώ ο άνεμος, μου τα λες χλόη! Και προτείνεις να καθήσωμε απάνω σ' αυτά και να ξαπλωθούμε κι όλας!... Ούτε ο σκύλος μου δε θάκανε τέτοιο χωρατό!»³⁴

Ο διάλογος συνεχίζεται στο ίδιο πνεύμα. Ο υποτιθέμενος Σωκράτης προσπαθεί

να συνταυτίσει τους τόπους του Φαίδρου (δίχως να το καταφέρει πάντα) διηγείται το μύθο της απαγωγής της Ωρείθυιας από τον Βορέα και κάνει μια προσευχή στον Πάνα, ανάλογη με εκείνη που έκλινε το Διάλογο του Πλάτωνα: «Ω αγαπητά Παν, που μια φορά σε ελάτρευαν εδώ, χάρισέ μου τουλάχιστον την εσωτερικήν της ψυχής ευμορφία, αφού όλα όσα βλέπω γύρω μου, και τα οσφραίνομαι δυστυχώς, αποτελούν το κορούφωμα πάσης ασχημίας...».³⁵ Ο φίλος του, που παίζει το ρόλο του Φαίδρου, του θέτει αφελείς ερωτήσεις και του υπενθυμίζει, με τις παρατηρήσεις του, το σύγχρονο κόσμο όπως είναι στ' αλήθεια, τόσο μακρινός από την εποχή του Πλάτωνα.

Στα δύο αυτά χρονικά ο Καμπούρογλου επικαλείται το ειδυλλιακό τοπίο του Φαίδρου σαν ένα χαμένο Παράδεισο, που επιβαλλόταν η ανάμνησή του από την κρίσιμη κατάσταση της φύσης του Ιλισού, και, ταυτόχρονα, σαν μια υπόσχεση ή σαν ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον. Το κοινό σημείο αφητηρίας τους είναι η ορατή και αισθητή πραγματικότητα του Ιλισού στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Με τον ίδιο τρόπο, η αναφορά στους τόπους που περιγράφει ο Πλάτωνας δεν ξεπερνά τη σφαίρα του ορατού. Ο συγγραφέας ανακαλύπτει εκεί ένα φυσικό κόσμο (επινοήση της φαντασίας), σε σύγκριση με τον οποίο αποκτά ο χειμάρρος το μεγαλύτερο μέρος της νοσηρότητάς του. Πράγματι, αυτή δεν ορίζεται ορθολογικά. Τα απορρίμματα, οι βρώμες, η δυσοσμία είναι «κακά» σε σχέση με τα «καλά» του παρελθόντος (καιείς δεν μιλά για τους άλλους βρώμικους χειμάρρους της Αθήνας, που υστερούσαν σε ιστορικές μνήμες). Μέσα στην προοπτική αυτή, η επίκληση του πρωταρχικού και η σύγκρισή του με το σύγχρονο συμμετέχουν ήδη στη θεραπεία της νοσηρότητας, που μόνο το πρωταρχικό μπορούσε να καθορίσει. Με την έννοια αυτή, τα χρονικά του Καμπούρογλου είναι δύο θεραπευτικές επεμβάσεις στο «σώμα» του χειμάρρου: η ιατρική των λέξεων.

Η ανθυγιεινή κατάσταση του χειμάρρου έθετε πράγματι σημαντικά τεχνικά προβλήματα. Απασχολούσε παράλληλα τόσο τον ιστορικό και τον φιλόσοφο (η αναζήτηση των πλατωνικών τόπων έχανε τη μαγεία της εξαιτίας της σύγχρονης πραγματικότητας), όσο και τον γιατρό ή τον μηχανικό (το ορθολογικό τους βλέμμα διέκρινε μόνο τον νοσηρό χαρακτήρα ενός ακάλυπτου χειμάρρου σε αστική περιοχή). Μια εξυγιαντική επέμβαση φαινόταν λοιπόν αναγκαία στους περισσότερους απ' αυτούς. Ποια όμως;

Στα Σχέδια των Αθηνών, που προτάθηκαν στα χρόνια του μεσοπολέμου, ο Ιλισός έχει ξεχωριστή θέση. Εκείνο της Επιτροπής Καλλιγά, για παράδειγμα, κάλυ-

πτε το μεγαλύτερο μέρος του χείμαρρου με μια μεγαλοπρεπή λεωφόρο, αφήνοντας ακάλυπτο, για ιστορικούς λόγους, το κομμάτι που βρισκόταν κοντά στο Στάδιο.³⁶ Ο Στυλιανός Λελοῦδας διαμόρφωσε, αντίθετα, μια ακάλυπτη κοίτη που θα θύμιζε την περιγραφή του Πλάτωνα, συγκεντρώνοντας κοντά στις όχθες τα ιδρύματα καλλιέργειας του πνεύματος και του σώματος, αναφερόμενος με τον τρόπο αυτό στα Γυμνάσια της αρχαιότητας.³⁷ Στις μελέτες αυτές αντιπαρατάχθηκαν πολλά επιχειρήματα, που είχαν για λέξεις κλειδιά την ιστορία, την αισθητική και την τεχνική. Πολλοί δεν μπορούσαν να φανταστούν την Αθήνα χωρίς την ιστορική εικόνα – μνήμη του Ιλισού. Η εξυγίανση του χείμαρρου ήταν, στα μάτια όλων, το αναγκαίο φάρμακο για την αποκατάσταση της παρουσίας του παρελθόντος. Ήταν, παράλληλα, μια τεχνική αναγκαιότητα που επέβαλλε τη διοχέτευση υδάτων και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος. Όσοι αποδέχονταν το συνδυασμό των δύο αυτών απόψεων (γιατί πολλοί αγνοούσαν τη μετατροπή του φημισμένου Ιλισού σε «οχετό» επικαλούμενοι την ηθική, και άλλοι δεν δίσταζαν να εξαφανίσουν τα ίχνη του, μέσα στο «μοντερνισμό» τους) πρόσθεταν μια πρωταρχική προϋπόθεση: η αισθητική της διαμόρφωσης θα έπρεπε να λάβει υπόψη της το παρελθόν του χείμαρρου και ν' αναπαράγει, στο μέτρο του δυνατού, την εικόνα – ανάμνηση των πλατωνικών τόπων.

Οι γραμμένοι τόποι του Πλάτωνα είχαν αποκτήσει, στην αρχή του αιώνα, μια επικαιρότητα που παρενέβαινε σαν καθοριστικός παράγοντας στα διάφορα σχέδια διαμόρφωσης του Ιλισού. Η παρουσία αυτή του παρελθόντος ήταν για τον αρχιτέκτονα, ή τον πολεοδόμο, μια πιθανή αφετηρία που είχε τη θέση της πλάι στην τεχνική επιταγή. Το συναντήσαμε στα Σχέδια της Επιτροπής Καλλιγά και του Λελοῦδα και το συναντάμε πάλι στις προτάσεις του Κίμωνι Λάσκαρι, ενός αρχιτέκτονα που υποστηρίξε το 1939, και ξανά το 1950, πως ο χείμαρρος θα έπρεπε να καλυφθεί από ένα «ειδυλλιακό βουλεβάρτο», αποκαθιστώντας «τους τόπους των πλατωνικών διαλόγων σε αστικό περιβάλλον».³⁸ Όμως, η κάλυψη του Ιλισού πραγματοποιήθηκε στην αρχή της δεκαετίας του '50, δίχως να ληφθεί υπόψη η «ιστορική» και ιδεολογική πλευρά των μελετών αυτών.³⁹ Μια μεγάλη λεωφόρος για την κυκλοφορία αυτοκινήτων εξαφάνισε την κοίτη, ή τουλάχιστον το ορατό της τμήμα. Μόνο οι αναμνήσεις των τόπων του Φαίδρον επιβίωσαν της ταφής αυτής του φαινομένου τους. Μετατέθηκαν, δηλαδή, στο φανταστικό χώρο της ιδεολογίας, όπου βρήκαν τη μόνη δυνατή θέση τους.

Διαπίστωση, για παράδειγμα, πως ένα

νέο «περιοδικό ελευθέρας σκέψεως», προσανατολισμένο στη φιλοσοφία και την τέχνη, πρωτοεκδόθηκε το 1956, αμέσως μετά την κάλυψη του Ιλισού από τη λεωφόρο. Ο τίτλος του, *Ιλισός*, και το περιεχόμενό του, που επικαλείται την αρχαιότητα, είναι αναμφίβολα σημαίνοντα στοιχεία.

Βινιέτα του περιοδικού «Ιλισός».

χεία. Ο Αχ. Τζαζόπουλος είχε αναλάβει να ερμηνεύσει την επιλογή του τίτλου τούτου στο άρθρο του «Ο Ιλισός: πνευματικόν κέντρον της αρχαιότητος».⁴⁰ «Ο περιφημος ποταμός των αρχαίων Αθηνών Ιλισός», έγραφε, «από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι της σήμερον δεν έπαυσε να μνημονεύεται από τους συγγραφείς ως μεταφορική εικών, εκτάκτως ζωηρά και ιδιαίτερα βαρυσήμαντη. Πράγματι, ο μικρός την κοίτην ποταμός αυτός, πνευματικώς από την αρχαίαν θρησκευτικήν μυστηριακήν παράδοσιν, μετουσίωσεν εις το όνομά του εξαιρετικήν ακτινοβολίαν – την ανυπέροβλητον πνευματικότητα των Αθηνών (...)».⁴¹ Ο συγγραφέας αναφέρεται κατόπιν στους τοπικούς θεούς, στην απαγωγή της Ωρειθίας και στο μεγάλο αριθμό ιερών που βρισκόνταν στις όχθες του, αλλά θεωρεί πως «το θαυμασιώτερον εξ όλων των χαρακτηριστικών της παριστάσειον περιοχής είναι η εκλογή, την οποίαν έκαμε, κατά τον Πλάτωνα, ο μέγας φιλόσοφος Σωκράτης, διά να συνομιλήσῃ εκεί με τον μαθητήν του Φαίδρον περί έρωτος και ωραιότητος».⁴² Παραθέτει, στη συνέχεια, αποσπάσματα από τον Διάλογο όπου περιγράφονται οι τόποι, και συμπεραίνει πως ο Ιλισός εκφράζει «την περιληπτικήν έννοιαν του κέντρον του μεγάλου πνευματικού κόσμου των Αθηνών».⁴³ Η διαπίστωση του αυτή αιτιολογεί, κατά τη γνώμη του, την επιλογή του τίτλου του νέου περιοδικού. Ο Τζαζόπουλος καταλήγει υποστηρίζοντας πως «πρέπει ο χώρος αυτός όχι να διαφυλαχθεί, αλλά και

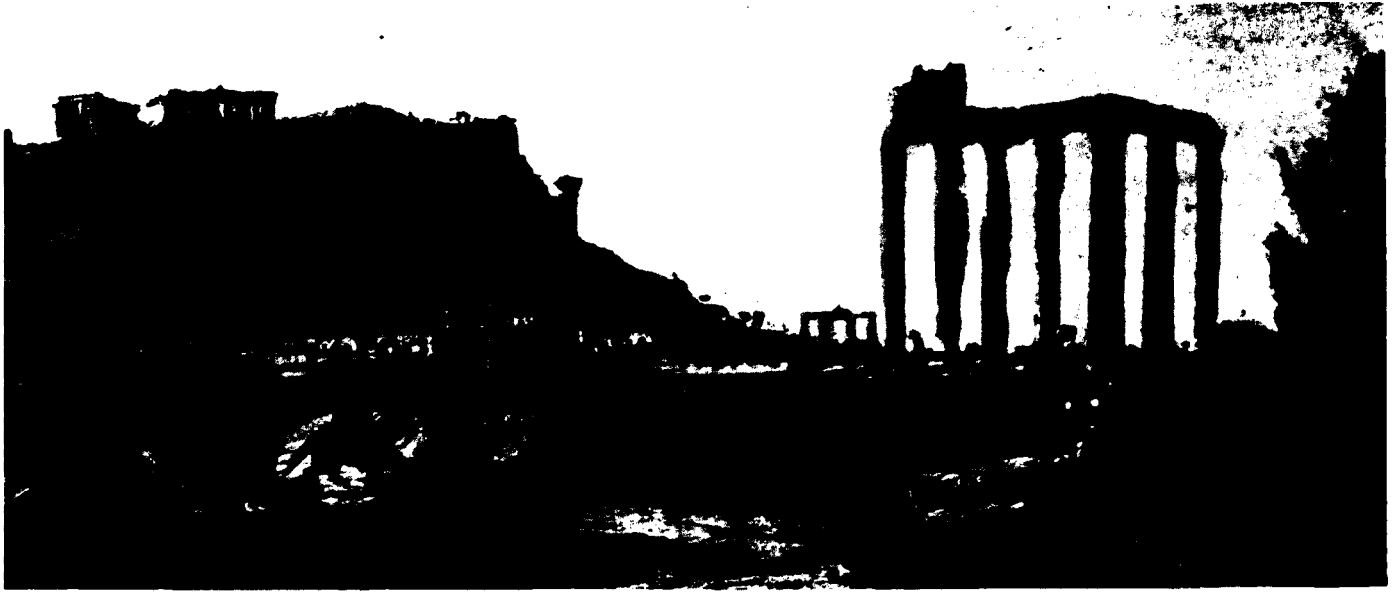
να διαμορφωθεί, όπως ήτο εις την αρχαιότητα. Σκιά, αεράκι, χλόη, πλατάνια, ιερών του Πανός, επιγραφή αναμνηστική του πλατωνικού διαλόγου (...)».⁴⁴

Το άρθρο αυτό, όπου δεν συναντά κανείς την παραμικρή αναφορά στην (προγενέστερη) νοσηρότητα του χείμαρρου, είναι, πιστεύω, ιδιαίτερα σημαντικό. Ο συγγραφέας όχι μόνο εξηγεί τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή του τίτλου του νέου περιοδικού, αλλά κυρίως θεμελιώνει τη μετατόπιση των αναμνήσεων του τοπίου του Φαίδρον, την επομένη της κάλυψης του Ιλισού, από το πεδίο του φαινομένου σε εκείνο της ιδεολογίας. Ενώ ο Ιλισός έχει «ταφεί», ζητά τη δημιουργία ενός μνημείου που να θυμίζει όχι το νοσηρό χείμαρρο (τον πραγματικό τόπο που δεν υπήρχε πλέον), αλλά το γραμμένο από τον Πλάτωνα τόπο: «Σκιά, αεράκι, χλόη, πλατάνια, ιερών του Πανός» και – έσχατη επανεμφάνιση του μόνου δυνατού φαινομένου του γραμμένου τόπου – μια «επιγραφή αναμνηστική του πλατωνικού διαλόγου». Το υπερβολικά ρεαλιστικό αυτό μνημείο, που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, δεν θα ήταν τόπος, αλλά γραφή (που θα υποδεικνυαν σαν «άξιον θέας» οι καλοί «οδηγοί» των Αθηνών. Οριστικό φάρμακο και δηλητήριο για τον πραγματικό τόπο στον οποίο αναφερόταν ο Πλάτωνας: ο τάφος του Ιλισού).

Με τις νέες αυτές συνθήκες απέμεινε στον Ιλισό το πεδίο της ιδεολογίας μόνο, όπου αναζωπυρώθηκε η παρουσία του από το 1956 κιόλας (που ασφαλιστήθη-

τεύουσα αυτή της οποίας «το μέλλον μάταια αναζητά την ανατροπή του παρόντος».⁴⁷

Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο Παράδεισος είναι χαμένος και δεν προβάλλεται πλέον πάνω από το κρινόμενο παρόν σαν μια υπόσχεση για το μέλλον. Σημαντι-

κε η Λεωφόρος), με την έκδοση του *Ιλισού*. Ο γραμμένος τόπος ακολούθησε το δρόμο του, ενώ οι επανεμφανίσεις του πασιγνώστου χωριού του Σωκράτη (230b, c) δεν συνδέονταν πλέον με την πραγματική και σύγχρονη κατάσταση του χείμαρρου. Δεν έπαψαν να αποτελούν, όμως, την ανάμνηση και την επίκληση του χαμένου Παράδεισου προς σε μιαν Αθήνα που βρίσκονταν σε κρίση και υπό κριτική. Από τα πιο κοντινά στη μελέτη μου παραδείγματα της κατεύθυνσης αυτής, είναι το άρθρο «Ο Λόφος» του Άγγελου Ελεφάντη.⁴⁵

Ο λόφος είναι ο Αρδηττός, και ο συγγραφέας αρχίζει το κείμενό του παραθέτοντας, στα αρχαία ελληνικά, το χωριό όπου θαυμάζει ο Σωκράτης την ομορφιά των οχθών του Ιλισού. Παρατηρεί, κατόπιν, πως «ο παραδεισένιος τόπος που περιγράφει ο Πλάτωνας βρίσκεται στην καρδιά του νεφοσκεπούς άστεως, κάπου ανάμεσα στο λόφο του Αρδηττού και τις ρημαγμένες στήλες του Ολυμπίου Διός, εκεί όπου τώρα ρέει η οδός Καλλιρρόης και δεν ρέουν πια τα νερά του Ιλισού».⁴⁶ Και αφού το θέμα της συζήτησης ήταν ο εξωραϊσμός του λόφου, στηρίζεται σε αυτό ο συγγραφέας, θεωρώντας πως ο Αρδηττός αποτελεί τη μόνη ορατή ανάμνηση του πρωταρχικού παρελθόντος της Αθήνας, για να αναπτύξει τις ιδέες του για τη σύγχρονη πόλη και για το μέλλον της. Υποστηρίζει πως και μόνο η παρουσία του άθικτου αυτού μέρους του χαμένου παρελθόντος είναι μια *τίψη* για την Αθήνα που απλώνεται στους πρόποδες του, την πρω-

κότερη, όμως, για τη μελέτη μου είναι η ανανέωση της παρουσίας, στο πεδίο του φανταστικού, του ειδυλλιακού Ιλισού που περιέγραψε ο Πλάτωνας, σαν μια αναπόφευκτη παρουσία του παρελθόντος (έστω και σαν *τίψη*) για τις συνοικίες που αναπτύχθηκαν κοντά του στους μοντέρνους χρόνους, και σαν αναγκαία αναφορά για την κατανόηση του αστικού χώρου της σύγχρονης Αθήνας, στην ιδεολογική της διάσταση.

Ολοκληρώνοντας την παρακολούθηση του οδοιπορικού του πλατωνικού Ιλισού, που σίγουρα θα συνεχίσει την πορεία του – είτε στο πλαίσιο της ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων, είτε στην παραζάλη των Ολυμπιακών Αγώνων – χάρη στη ναρκισσιστική νοσταλγία κάποιων κατοίκων του κλεινού άστεως, κρίνω αναγκαίο να επιμείνω σε ένα βασικό συμπέρασμα που προέκυπτε διαρκώς από τις διαδοχικές αναγνώσεις των σύγχρονων κειμένων. Σε αυτά, όπως και στον Πανσανία, η αναφορά στον Ιλισό αφορούσε ορατούς τόπους μόνο. Περιοριζόταν στο φαινόμενο του αρχαίου Ιλισού (του οποίου δεν διαθέτουμε, βέβαια, άλλη αναπαράσταση από τη γραπτή περιγραφή του Πλάτωνα). Μαζί του συγχρινόταν ο σύγχρονος τόπος. Ο πλατωνικός Ιλισός, σαν *ιδέα* και *φιλοσοφικός τόπος*, δεν προβλημάτιζε τους συγχρόνους, που δεν τον αντιλαμβάνονταν έτσι και αντιμετωπίζαν τη *γραφή* του σαν πιστή απεικόνιση κενή μηνύματος – σαν μια παλιά φωτογραφία, θα 'λεγε κανείς. Ο πλατωνικός Ιλισός λεί-

πει από τα κείμενά τους, που αποτελούν συνεπώς *στείο λόγο*, περιορισμένο στον ιδεολογικό χειρισμό των φαινομένων – σε αντίθεση προς τον *μετ' επιστήμης λόγο*, που αναζητά την αλήθεια με τη βοήθεια της Διαλεκτικής και την προτροπή του Έρωτα. Τον *λόγο* που θεμελιώνει ο Διάλογος του Σωκράτη και του Φαίδρου στις όχθες του πνευματικού, αθέατου και, συνεπώς, *αληθινού* – με την έννοια του Πλάτωνα – Ιλισού. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Cf. Παναγιώτη Τουρνικιώτη, «Βασιλέως Κωνσταντίνου versus Ιλισός: Περί γενεαλογίας της αστικής μορφής», στο *Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται* 1940-1985, κατάλογος έκθεσης, Υπουργείο Πολιτισμού – Σύλλογος Αρχιτεκτόνων ΔΑΣ, Αθήνα 1985, σελ. 91-97.
2. Ο Διάλογος αυτός, που θεωρήθηκε για μεγάλο διάστημα νεανικό και κακογραμμένο έργο, είναι, σύμφωνα με τον Léon Robin, μεταγενέστερος του *Συμποσίου* και της *Πολιτείας*. Βλέπε σχετικά την εισαγωγή του στην έκδοση Bydé του Φαίδρου (αρχαίο κείμενο και μετάφραση του L. Robin, Les Belles Lettres, Paris 1933, 7η ανατύπωση, 1970), όπου παραπέμπω για τις ερμηνείες και το πρόβλημα της σύνθεσης του Διαλόγου. «Μια ευτυχισμένη μέρα καλοκαιριού» είναι ο τίτλος που έδωσε ο Wilamowitz-Moellendorf στο κεφάλαιο που αφιέρωσε

- στο *Φαίδρο* (Platon² I, σελ. 459, αναφέρεται από τον L. Robin στην εισαγωγή του στο *Φαίδρο*, op. cit., σελ. IX).
3. Βλέπε ιδιαίτερα την παλινοδια του Σωκράτη (*Φαίδρος*, 243e sq). Βλέπε ακόμα, Léon Robin, *La Théorie Platonicienne de l'Amour*, 1908, δεύτερη έκδοση, Paris, PUF, 1964.
 4. Πλάτων, *Φαίδρος*, 266b.
 5. Ibid.
 6. Ibid. 274b sq. Βλέπε σχετικά την ανάλυση του Jacques Derrida για το «Φαρμακείο του Πλάτωνα», στο *La Dissémination*, Editions du Seuil, Paris 1972, σελ. 69-198 (έλλην. μετ. Πλάτωνος *Φαρμακεία*, Άγρα, Αθήνα 1990).
 7. Cf. Πλάτων, *Φαίδρος*, 275d sq.
 8. Ibid. 277a. Δική μου μετάφραση.
 9. Ibid. 229a, b. Μετάφραση Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1971, σελ. 401.
 10. Ibid. 229b, c. Μετάφραση Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, op. cit. σελ. 401-3. Η συγγή παράθεση του μύθου αυτού σε πολλά κείμενα, ως τις μέρες μας, δεν φαίνεται τυχαία. Ο Σωκράτης ήθελε πιθανότατα να εκφράσει με αυτόν, από τα πρώτα κιόλας βήματα του περιπάτου, στη θέα και μόνο του Ιλισού (της φύσης), την αδιαφορία του για τις ορθολογικές ερμηνείες των μύθων και για την άψυχη και υλική πλευρά μιας φύσης ανηγμένης στο μέτρο της αληθοφάνειας. Ο Jacques Derrida προτείνει, από την πλευρά του, μια ερμηνεία σύμφωνα με την οποία «η Φαρμακεία παρέσυρε στο θάνατο, με το παιχνίδι της, μια αγνότητα παρθενική, μια ανέγγιχτη ψυχή». Με την πράξη αυτή μπόρεσε για πρώτη φορά το φάρμακο θεωρούμενο σαν γιατρικό και δηλητήριο ταυτόχρονα, στο σώμα του ζωντανού λόγου (*La Dissémination*, op. cit. σελ. 78). Σημειώνω πως η Ωρείθνια φερόταν σαν «δρομέας των ορέων» και η Φαρμακεία σαν Νύμφη μιας ιαματικής ή δηλητηριώδους πηγής κοντά στον Ιλισό.
 11. Πλάτων, *Φαίδρος*, 230b, c. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 405. Τονίζω ιδιαίτερα τη σημασία της περιγραφής αυτής για την ανάλυσή μου. Θα αναφερθώ σχετικά παρακάτω.
 12. Ibid. 236e.
 13. Ibid. 238c. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 427.
 14. Ibid. 242a. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 437.
 15. Ο Σωκράτης δεν φοβάται βέβαια τις τοπικές θεότητες. Όπως παρατηρεί ο Robert Lenoble, «δεν καταπιανόταν με τους μαγικούς θεούς των πηγών, των νεφών και των δασών, γιατί δεν τους είχε απλά ανάγκη» (*Histoire de l'Idée de Nature*, Albin Michel, Paris 1969, σελ. 63). Χειρίζεται, όμως, τον αόρατο αυτό κόσμο για να αποκτήσει την αυτονομία του απέναντι στα πράγματα: «Il conçoit et il raisonne» (ibid, σελ. 62).
 16. Πλάτων, *Φαίδρος*, 242b, 243d. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 439, 443.
 17. L. Robin, εισαγωγή στο *Φαίδρο*, op. cit. σελ. XXXVII.
 18. Πλάτων, *Φαίδρος*, 259b, c, d. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 493-95.
 19. Ibid. 279b, c. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 567-69.
 20. J. Derrida, *La Dissémination*, op. cit. σελ. 77. Μετάφραση δική μου.
 21. Α. Σκιά, «Περί της εν τη κοίτη του Ιλισού ανασκαφής», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1893, σελ. 111.
 22. 230b. Cf. supra, σελ. 6.
 23. Michel Lheritier, «La nouvelle Athènes. Etude d'Urbanisme», στο *Vie Urbaine*, No 10, Paris 1921, σελ. 309-45.
 24. Ο Lheritier αναφέρεται μόνο στον Γάλλο αρχιτέκτονα Hebrard, που συμμετείχε στην *Επιτροπή*. Το Σχέδιο τούτο, που συνδέθηκε με το όνομα του Καλλιγά, δημοσιεύθηκε το 1924 απ' το Υπουργείο Συγκοινωνιών.
 25. M. Lheritier, «La nouvelle Athènes. Etude d'Urbanisme», op. cit. σελ. 345. Μετάφραση δική μου.
 26. G. Fougères, Athènes, Paris, H. Laurens, 1912, σελ. 150.
 27. Guides-Joanne, *Grèce I - Athènes et ses environs*, Paris, Hachette, 1896, σελ. 116. Les Guides Bleus, *Grèce*, Paris, Hachette, 1956, σελ. 141. Les Guides Bleus, *Athènes et ses environs*, Paris, Hachette, 1962, σελ. 129. Alex. Philadelphus, *Monuments d'Athènes, Guide Archéologique, Historique, Artistique*, Athènes, χωρ. ημερ., σελ. 191sq.
 28. L. Robin, εισαγωγή στην έκδοση Budé του *Φαίδρου*, op. cit., σελ. Xsq.
 29. Ibid. σελ. XII. Υπογράμμιση δική μου.
 30. Δ. Καμπούρογλου, *Αι Παλαιαί Αθήναι*, Αθήνα, Βασιλείου, 1922.
 31. Ibid. σελ. 30.
 32. Ibid. σελ. 31.
 33. Ibid. σελ. 33. Υπογράμμιση δική μου.
 34. Ibid. σελ. 47.
 35. Ibid. σελ. 49.
 36. Op. cit.
 37. Σ. Λελοιάς, *Αθήναι αι ενγύστεραι, Αστιδομική μελέτη και σχέδιον πόλεως διά τας Αθήνας, το επτίνειον και τα άλλα εξαρτήματα αυτής*, Αθήνα, Π. Σακελλάριος, 1929, σελ. 145-47.
 38. Κ. Λάσκαρις, «Η Κάλυψις του Ιλισού», *Τεχνικά Χρονικά*, No 171, Αθήνα 1939. Κ. Λάσκαρις, «Ιλισός», *Τεχνικά Χρονικά*, No 308, Αθήνα 1950.
 39. Cf. Παναγιώτη Τουρνικιώτη, «Βασιλέως Κωνσταντίνου versus Ιλισός: Περί γενεαλογίας της αστικής μορφής», op. cit.
 40. Αχ. Τζαζόπουλος, «Ο Ιλισός, Πνευματικόν Κέντρον της Αρχαιότητος», *Ιλισός* No 3, Αθήνα 1956.
 41. Ibid. σελ. 232.
 42. Ibid. σελ. 233.
 43. Ibid. σελ. 234.
 44. Ibid. σελ. 235.
 45. Α. Ελεφάντης, «Ο Λόφος», *Ο Πολίτης*, No 54, Αθήνα 1982.
 46. Ibid. σελ. 61.
 47. Ibid. σελ. 65.

Περιφερειακή ανάπτυξη και τοπικές κοινωνίες (...Περί επικουρικότητας, εταιρικών σχέσεων, ενδογενούς ανάπτυξης και άλλων...)*

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΡΑΚΑΣ

*«Επιτάχυνση της ιστορίας δεν είναι μόνο το τα-
χι' πρόσμμα από το χθες στο αύριο· είναι και η
ταχί'τατη επιστροφή του προ-χθες στο σήμερα»*
R. DEBRAY

ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της χώρας πρέπει να επιταχυνθούν ώστε η Ελλάδα να συμβαδίσει, στα χρόνια που έρχονται, με τους εταίρους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο δρόμο για την οικονομική και πολιτική ενοποίηση. Το αίτημα είναι καθολικό. Η πρόκληση είναι ιστορική.

Οι πάντες συμφωνούν ότι η ανάπτυξη πρέπει να επιδιώξει και την αποκέντρωση. Απαιτείται αναστροφή των εξελίξεων που οδήγησαν τις περιφέρειες σε παρακμή, που δημιούργησαν το γεω-οικονομικό και γεω-πολιτικό υδροκεφαλισμό. Ο υδροκεφαλισμός έχει διαταράξει, στη χώρα μας, ζωτικές κοινωνικές και οικολογικές ισορροπίες. Το αναπτυξιακό άλμα προς τα εμπρός πρέπει συγχρόνως να είναι και άλμα προς την περιφέρεια.

Στον αφορισμό του R. Debray – που αποτυπώνουμε κάτω από τον τίτλο αυτού του άρθρου – μπορεί να προσδώσει κανείς, κατά την περίπτωση, είτε αρνητική είτε θετική ερμηνεία.

Η αρνητική εκδοχή αφορά τις προσπάθειες για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό που έχουν μόνο τεχνικό-διοικητικό χαρακτήρα, δίχως αντίστοιχα κοινωνικά και πολιτικά ερείσματα. Αφορά τις προσπάθειες «βιασμού της ιστορίας». Η αντιστεκόμενη στον εκσυγχρονισμό κοινωνία εκδικείται: αντί της προσδοκώμενης πρόόδου εμφανίζει τάση οπισθοδρόμησης. Είναι η «... επιστροφή του προχθές στο σήμερα» με συμπτώματα και φαινόμενα νεοβαρβαρισμού.

Η θετική εκδοχή αφορά τις προσπάθειες για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό που διεξάγονται μέσα σε ευνοϊκό και κατάλληλο κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό κλίμα. Η «επιστροφή του προχθές στο σήμερα» αφορά την επικαιροποίηση και αξιοποίηση γόνιμων εμπειριών και παραδόσεων του παρελθόντος.

Οι σκέψεις αυτές γίνονται με αφετηρία τις προσδοκίες που το πανελλήνιο έχει αναποθέσει στα σχέδια περιφερειακής ανάπτυξης, με τα οποία επιδιώκεται ο ταχύρρυθμος παραγωγικός και υποδομικός εκσυγχρονισμός της χώρας μας.

Η αξιοποίηση των διαρθρωτικών πολιτικών και των χρηματοδοτικών ενισχύ-

σεων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας βρίσκεται – και δικαίως – στο κέντρο του εθνικού ενδιαφέροντος. Θα ήταν όμως μέγα σφάλμα αν η φροντίδα για την επιτυχία των σχεδίων περιφερειακής ανάπτυξης σταματούσε στα ζητήματα χρηματοδότησης και στην οργάνωση των υπηρεσιών που προγραμματίζουν τα διάφορα έργα και παρακολουθούν την υλοποίησή τους.

Χωρίς αμφιβολία, το θέμα της χρηματοδότησης, ιδιαίτερα η αδυναμία του δημοσίου να καλύπτει την απαραίτητη συμμετοχή του, είναι θεμελιώδες. Αναμφισβήτητη η επάρκεια των δημοσίων υπηρεσιών αποτελεί βασική προϋπόθεση για την προώθηση των προγραμμάτων. Εντούτοις, τα ζητήματα αυτά συνιστούν αναγκαίες όχι όμως και ικανές συνθήκες για την επιτυχή έκβαση της προσπάθειας για την «επιτάχυνση της ιστορίας» προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

Δε θα πρέπει να αγνοείται η βασική αρχή που ορίζει την οικονομική ανάπτυξη κυρίως ως κοινωνική διεργασία και δευτερευόντως ως τεχνικό-διοικητική διαδικασία.

Τα σχέδια ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, τα περιφερειακά προγράμματα κινδυνεύουν να βρεθούν στο κενό αν δεν διαθέτουν ερείσματα στις τοπικές κοινωνίες. Τα έργα υποδομής, οι επενδύσεις, τα διάφορα προγράμματα πρέπει να ενσωματώνουν γνήσιες τοπικές πρωτοβουλίες, τοπικές παραγωγικές προσπάθειες και θυσίες. Οι εξωγενείς παρεμβάσεις πρέπει να συναντούν και να συμπληρώνουν τις ενδογενείς πρωτοβουλίες. Προς τι τα κίνητρα και οι επιδοτήσεις όταν δε συμβαδίζουν με εντόπια προθυμία, για αποταμίευση, επένδυση, επιχειρηματικότητα. Προς τι τα μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος και των παραδοσιακών οικισμών όταν δε συναντούν το τοπικό ενδιαφέρον. Προς τι τα εκπαιδευτικά προγράμματα όταν τείνουν να καταξιοθθούν κοινωνικά οι παρα-οικονομικές και παρα-οικονομικές και δραστηριότητες. Προς τι οι εξωγενείς επενδύσεις όταν δε δένουν οργανικά με τις τοπικές οικονομίες. «Καθεδρικούς ναούς στην έρημο» αποκάλεσαν ειρωνικά οι αναπτυξιολόγοι τα μεγάλα βιομηχανικά έργα – έντασης κεφαλαίου – που δεν είχαν καμιά οργανική σύνδεση με τον άμεσο οικονομικό και κοινωνικό τους περίγυρο. Προς τι τα συγκοινωνιακά έργα, όταν καταλή-

GABINET PORTRAIT

* Στο άρθρο αυτό εκφράζει αυστηρά προσωπικές του απόψεις.

γουν σε παρηκμασμένες περιοχές. Όταν απλώς αυξάνουν την ελικοινωνιακή εμβέλεια του κέντρου (χτυπητό παράδειγμα οι «ιπτάμενοι» καθηγητές και σπουδαστές των περιφερειακών ΑΕΙ). Προς τι τα μέτρα για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, όταν η δημόσια επιδότηση και προστασία αποτελούν τις μοναδικές παραμέτρους που επηρεάζουν την παραγωγική συμπεριφορά των αγροτών. Προς τι η απορρόφηση των κονδύλων, από τα διαρθρωτικά και άλλα ταμεία, όταν τα έργα και τα εισοδήματα που δημιουργούνται συντελούν στην ανεξέλεγκτη και άναρχη επέκταση του τσιμέντου, του πλαστικού, του αυτοκινήτου, που καταστρέφουν φύση, οικισμούς, πολιτισμό, συνειδήσεις. Ο επιδοτούμενος νεοβαρβαρισμός δημιουργεί στην κοινωνία που εγκαθίσταται, λόγω των τεχνικών και υλικών μέσων που κινεί, την ψευδαίσθηση του εκσυγχρονισμού. Παράλληλα όμως γίνονται όλο και περισσότερο αισθητά τα συμπτώματα της κοινωνικής και πολιτισμικής παρακμής. Το οικονομικό και τεχνικό θαύμα καταρρέει στη συνέχεια. Η παρηκμασμένη κοινωνία δεν διαθέτει κατάλληλη συγκρότηση και ρυθμιστικούς μηχανισμούς για να διαχειριστεί ομαλά και να καταναείμι το κόστος και τα οφέλη του τεχνικού εκσυγχρονισμού.

Ο κοινωνικός ιστός στη χώρα μας εμφανίζει ρήξεις, φθορές και ασυνέχειες. Η οικονομική ανάπτυξη συναντά εμπόδια. Η οικολογική καταστροφή προχωράει. Ακριτικές περιοχές της χώρας βρίσκονται στο στόχαστρο γειτονικών επιβουλών. Η παρακμή και η αποδιοργάνωση των τοπικών κοινωνιών συνδέονται άμεσα με τα προβλήματα αυτά και τους κινδύνους που περιλαμβάνουν.

Πολύς λόγος γίνεται κατά καιρούς για τις τοπικές κοινωνίες. Δυστυχώς, το ζήτημα εξετάζεται κυρίως από την εκλογική πολιτικο-κομματική του πτυχή και τελείως δευτερευόντως από άποψη αναπτυξιακής δυναμικής.

Οι τοπικές κοινωνίες έχουν, ως γνωστόν, πλούσια και γόνιμη παράδοση στη νεοελληνική ιστορία. Κατ' αρχήν στήριξαν στην περίοδο της τουρκοκρατίας την οικονομική και πολιτισμική επιβίωση και ανάπτυξη του έθνους. Η οικονομική απογείωση βασίστηκε, πρώτον, στην κινητοποίηση του ενδογενούς ανθρώπινου και παραγωγικού δυναμικού – χωρίς κίνητρα και επιδοτήσεις – και στην κατάλληλη αξιοποίηση του διεθνούς οικονομικού και εμπορικού περιβάλλοντος. Αποφασιστικός συντελεστής προόδου ήταν ο οικονομικός και γεωγραφικός τους απεγκλωβισμός με το εμπόριο, τη ναυτιλία, την ίδρυση παροικιών στη Μεσόγειο, τα Βαλκάνια, την Ευρώπη, στις υπερπόντιες, αργότερα, χώρες. Βασικός μοχλός ανάπτυ-

ξης ήταν η τοπική αυτοδιοίκηση και η κοινωνική αυτο-οργάνωση. Δημογεροντίες, εκκλησιαστικές επιτροπές, συνεταιρισμοί και συνεργατικές, συνάφια, συντεχνίες, σχολικές εφορίες, φιλανθρωπικά σωματεία, εκπαιδευτήρια, αποτέλεσαν τους πυρήνες της κοινωνικής συγκρότη-

σης, της οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης του ελληνισμού. Η τοπική κοινότητα είναι κατά τον μεγάλο Έλληνα κοινωνιολόγο Δημ. Δανιηλίδη «το σημαντικότερο πολιτικό δημιούργημα του Νεοελληνισμού, βασικό κύτταρο της εθνικής συνοχής και συγκροτήσεως».¹

Κάθε σχέση για αναβίωση του παρελθόντος είναι φανερό ότι θα ήταν εξωπραγματική. Εντούτοις, η ιστορία και οι εμπειρίες του παρελθόντος δείχνουν ότι ο ελληνικός χαρακτήρας μπορεί να παραμερίσει τις αντικοινωνικές του πτυχές, τη μοιρολατρεία, την ξενοφοβία, την παθητικότητα ή την ασιδοσύνη, και να αναπτύσει τις κοινωνικά δημιουργικές και πνευματικές του πτυχές όταν υπάρξουν κατάλληλες συνθήκες. Συνθήκες που κεντρίζουν το ενδιαφέρον του και τον καθιστούν προσωπικά υπεύθυνο για την τύχη του αλλά και για τις τύχες των γύρω του. Όταν οι επιπτώσεις της ατομικής του συμπεριφοράς είναι απτές και αισθητές στον κοινωνικό περίγυρο. Όταν οι επιπτώσεις της συλλογικής κοινωνικής δράσης έχουν αισθητό αντίκτυπο στην προσωπική καθημερινή του ζωή. Όταν η οικονομική και κοινωνική του προκοπή εξαρτώνται άμεσα από τις προσωπικές του επιλογές και από τη συνεργασία με τους διπλανούς του. «Φυσιολογικό εκχέλισμα του εγώ» ονόμασε ο Δανιηλίδης¹ τη δημιουργική κοινωνική συλλογική δράση των Ελλήνων, στην προσπάθειά του να εξηγήσει αυτό που από πρώτη όψη θεωρείται ασυμβίβαστο, δηλαδή την αρμονική συν-

παρξη ατομισμού και κοινοτισμού στη νεοελληνική κοινωνία.

Ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών στην περιφερειακή αλλά και στη συνολική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας είναι απόλυτα καθοριστικός. Σήμερα είναι αποδιοργανωμένες. Τα εκφυλιστικά φαινόμενα που παρατηρούνται στην ελληνική κοινωνία – και που με ιδιαίτερη αναλυτική διεσδοτικότητα παρουσίασε πρόσφατα ο Κ. Καλλιγιάς σε σειρά άρθρων του – έχουν ρίζες και στη διάλυση των τοπικών επαρχιακών κοινωνιών. Η μαζοποίηση των πληθυσμών στα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στο πολεοδομικό τέρας της πρωτεύουσας, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό και στη διάβρωση της αστικής κοινωνίας. Το κέντρο με τη σειρά του, χάρη και στα σύγχρονα επικοινωνιακά μέσα, «μεταδίδει και διαδίδει στην περιφέρεια τα μαζικής παραγωγής πολιτισμικά υπο-προϊόντα, τις «αξίες» του νεοπλουτισμού, του λαϊκισμού, την ασιδοσύνη κ.ά. Το πατερναλιστικό πολιτικό και το διοικητικό σύστημα συντήρησαν τους πελατειακούς μηχανισμούς.

Οι τοπικές κοινωνίες «διαπαιδαγυούνται» με άκριτες και άκρατες καταναλωτικές συνήθειες. Οι τοπικές κοινωνίες δεν έχουν αρμοδιότητες και ευθύνη να δημιουργήσουν και να διαχειριστούν τα αγαθά που θέλουν να απολαύσουν. Ο λαϊκισμός και ο πατερναλισμός παράγουν διεκδικήσεις και πιέσεις μέσω των μηχανισμών πολιτικής πατρωνείας και πελατείας. Διεκδικήσεις με τις οποίες συχνά

δεν συνειδητοποιούνται οι αρχές και τα προβλήματα του κοινωνικού κόστους που συνοδεύουν τις επιθυμητές παροχές.

Το πώς μπορεί να σπάσει ο φαύλος κύκλος του κοινωνικού εκφυλισμού δεν είναι αντικείμενο αυτού του άρθρου. Εντούτοις, είναι φανερό ότι οποιοσδήποτε προσπάθειες πρέπει να έχουν κατά προτεραιότητα δύο αιχμές: Πρώτον: την παιδεία, και δεύτερον την τοπική αυτοδιοίκηση.

Σε πόσες και ποιες βαθμίδες θα λειτουργεί η τοπική αυτοδιοίκηση είναι θέμα σημαντικό. Κατά την άποψή μας, σημαντικότερο ζήτημα είναι το είδος και το περιεχόμενο της αυτοδιοίκησης, με ποιες αρμοδιότητες, ποιους οικονομικούς πόρους και ποιες ευθύνες θα λειτουργήσει.

Είναι σκόπιμο να επανέλθουμε στα διαρθρωτικά προγράμματα που στηρίζει και χρηματοδοτεί η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αλλά επίσης να υπενθυμίσουμε τις αρχές λειτουργίας και συγκρότησης που προωθεί με τα κράτη-μέλη και τις περιφέρειες.

Οι αρχές της «επικουρικότητας», των «εταιρικών σχέσεων» και των τοπικών πρωτοβουλιών είναι βασικά συστατικά της νέας κοινοτικής αναπτυξιακής και λειτουργικής αντίληψης.^{3,4}

Η αρχή της «επικουρικότητας» (subsidiarite) θέλει κατά την περίπτωση οι πολιτικές, διοικητικές αποφάσεις και ευθύνες να ανήκουν στη βαθμίδα εκείνη που

τις καθιστά κοινωνικά και οικονομικά πιο αποτελεσματικές.

Η αρχή της «εταιρικής σχέσης» (partenariat) θέλει τα αναπτυξιακά προγράμματα να έχουν χαρακτήρα προγραμματικών συμβάσεων μεταξύ περιφερειών (ή της κατάλληλης βαθμίδας τοπικής αυτοδιοίκησης) – κρατών – Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Η υπογράμμιση των «τοπικών πρωτοβουλιών» κρίνεται ως η κινητήρια δύναμη για την αξιοποίηση του «ενδογενούς ανθρώπινου και πλουτοπαραγωγικού δυναμικού» των περιφερειών.

Οι πιο πάνω αρχές είναι αυτές που δίνουν περιεχόμενο στην αρχή της κοινωνικής και οικονομικής συνοχής και αλληλεγγύης που προωθεί η Κοινότητα. Συνοχής που λειτουργεί στη βάση δικαιωμάτων, ευθυνών, υποχρεώσεων και προγραμματικών συμφωνιών που ρυθμίζουν τις σχέσεις της κοινωνίας με τους πυρήνες της.

Θεωρίες θα πουν όσοι επιμένουν να αντιμετωπίζουν την περιφερειακή ανάπτυξη σαν κατάλογο έργων ή σαν διανομή επιδοτήσεων, όσοι αγνοούν ή περιφρονούν την κοινωνική διάσταση του εγχειρήματος.

Το ζωντάνεμα των τοπικών κοινωνιών είναι θέμα που πρέπει να συγκεντρώσει την ευρύτερη πολιτική και κοινωνική συναίνεση. Στα πεδία της γνήσιας τοπικής αυτοδιοίκησης και κοινωνικής αυτοορ-

γάνωσης μπορεί να γίνει γόνιμη σύνθεση ατομικισμού και ιδιωτικής πρωτοβουλίας από τη μια μεριά, συλλογικής δράσης και κοινοτισμού από την άλλη.

Ας σκεφτούμε, τέλος, ότι οικονομικός εκσυγχρονισμός δε γίνεται χωρίς κατάλληλα κοινωνικά και πολιτισμικά ερείσματα. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δ. Δανιηλίδης: *Η Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία*. Αθήνα 1934.
2. Κ. Καλλιγιάς: Μάζα και «ΐζηματοποίηση». *Καθημερινή* 12/8/90.
3. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: *Το Μέλλον του Αγροτικού Κόσμου*. COM (88) 501 τελικό.
4. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: *Κοινοτική Πρωτοβουλία LEADER. SEC (90) 1602 τελικό*.

«Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα»

Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΧΟΥΤΣΙΚΟΥ

Σε συνεργασία με την

ANNA ΜΠΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΛΗ

Θεωρητικά προλεγόμενα

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ υπάρχει μια μακρά παράδοση η κατανάλωση στον αγροτικό χώρο να αντιμετωπίζεται ως σύμπτωμα και ταυτόχρονα ως συντελεστής της γενικότερης παθολογίας που διέπει τη διάρθρωση του αγροτικού με τον αστικό χώρο. Με πρώτο διδάξαντα τον Καραβίδα, θεωρείται ότι οι καταναλωτικές βλέψεις και δαπάνες του αγροτικού νοικοκυριού υπαγορεύονται από άκριτο μιμητισμό αστικών προτύπων, σύμπτωμα ετερονομίας και παθητικότητας του χωριού στη σχέση του με την πόλη. Η υπερεπένδυση της αγροτικής οικογένειας, στην προσπάθειά της να μιμηθεί τα αστικά πρότυπα και να εισχωρήσει στην πόλη, εμφανίζεται ως ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας αποδυνάμωσης για την αγροτική εκμετάλλευση. Στις προσεγγίσεις αυτές η ερμηνεία των μορφών που παίρνει η κατανάλωση στον αγροτικό χώρο αντλείται περισσότερο από το χαρακτήρα της σχέσης του χωριού με την πόλη, παρά από την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της κάθε αγροτικής τοπικής κοινωνίας.

Κατά κανόνα, οι αναφορές στην εσωτερική δυναμική της κοινωνίας του χωριού περιορίζονται στην ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις οικογενειακές μονάδες για γόητρο και κοινωνική ανέλιξη πυροδοτεί την τάση απομίμησης αστικών προτύπων.¹ Αντίθετα, η δυναμική των σχέσεων στο εσωτερικό κάθε οικογενειακής μονάδας δεν έχει μέχρι τώρα αντιμετωπιστεί ως αναλυτικά σημαίνουσα για τη διαμόρφωση των καταναλωτικών συμπεριφορών,² πράγμα που ωστόσο δεν εμποδίζει να διατυπώνονται διάφορες εικασίες για το ρόλο των γυναικών. Υπάρχει διάχυτη η πεποίθηση ότι η αγρότισσα είναι σημαντικός συντελεστής στον τρόπο που η κατανάλωση γίνεται κρίκος μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου, και ότι συμβάλλει σημαντικά στην παθολογία αυτού του φαινομένου. Μ' άλλα λόγια, θεωρείται ότι οι γυναίκες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες στην έλξη της πόλης και των αστικών προτύπων κατανάλωσης. Η τάση αυτή των γυναικών αποδίδεται συχνά σε μια γενικότερη παθητικότητα, σύστοιχη με τη διττή υποτέλεια της κοινωνικής υπόστασης και την υποτέλεια του ρόλου των.

Στην αντίληψη που ερμηνεύει την καταναλωτική συμπεριφορά με αναφορά σε υποτέλεια, παθητικότητα και μιμητισμό, διακρίνει κανείς συσχετισμούς με τα ευρύτερα εκείνα θεωρητικά ρεύματα που προσεγγίζουν το σύγχρονο καταναλωτικό φαινόμενο από τη σκοπιά της κοινωνικής παθολογίας.

Στις θεωρήσεις αυτές η κατανάλωση παρουσιάζεται ως καταναγκασμός σε περιτύλιγμα υπόσχεσης και ως αλλοτρίωση με όψη δράσης. Υπογραμμίζεται η εξεπάτηση και ο ετεροπροσδιορισμός του σύγχρονου καταναλωτή: Το άτομο δεν προσδιορίζει τις ανάγκες του βάσει των πραγματικών συνθηκών της ζωής του. Ωθείται στην αγορά περιττών αγαθών από την έλξη τυποποιημένων φαντασιώσεων και από την πίεση του ανταγωνισμού για γόητρο, που η κοινωνία το περιβάλλει με την αίγλη της προόδου.

Δεν είναι πρόθεσή μας στο άρθρο αυτό να συνοψίσουμε ούτε, κυρίως, να αντικρούσουμε στο σύνολό της τη μεγάλη αυτή κριτική παράδοση, η οποία φώτισε τα διλήμματα και τα αδιέξοδα που συνεπάγεται η ανάπτυξη της υλικής πλευράς της ύπαρξης.³

Ωστόσο πιστεύουμε ότι η προσέγγιση αυτή δεν προσφέρει τα εργαλεία για την ανάλυση της σημασίας συγκεκριμένων καταναλωτικών πρακτικών. Όποιο και να 'ναι το ιδιαίτερό τους περιεχόμενο και το συγκεκριμένο τους ιστορικό, οι επιλογές του καταναλωτή ανάγονται τελικά στις ίδιες κινητήριες δυνάμεις και αποτιμώνται παρόμοια ως προς τις επιπτώσεις τους. Ακόμα, οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της ψευδούς συνείδησης, τόσο κεντρικές σ' αυτή την παράδοση, ακυρώνουν το ψυχικό και γνωστικό περιεχόμενο που δίνει στις πράξεις του ο ίδιος ο καταναλωτής. Τα άτομα εκλαμβάνονται, σχεδόν αξιωματικά, ως άβουλα και αγόμενα, ενώ ο ερευνητής παρατηρεί τις συμπεριφορές αφ' υψηλού, ως γνώστης που «ξέρει καλύτερα».

Σ' αυτή την αντιμετώπιση της κατανάλωσης, τα τελευταία χρόνια έχει συγκροτηθεί ένας αντίλογος που προσπαθεί να αποκαλύψει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα χρησιμοποιούν το συμβολισμό των καταναλωτικών αγαθών.

Οι θεωρίες αυτές, οι οποίες αρθρώθηκαν κυρίως κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, προσεγγίζουν τα προϊόντα της αγοράς σε συνάρτηση με τις κοινωνικές

τους σηματοδοτήσεις, ως κώδικες οι οποίοι αποτυπώνουν τις ιδιότητες που αποδίδονται σε όσους ανήκουν σε κάθε κοινωνική κατηγορία και οι οποίοι παραπέμπουν στις προδιαγραφές των συμπεριφορών που αρμόζουν σε κάθε κοινωνική ταυτότητα. Γενικότερα θεωρείται ότι τα προϊόντα καθιστούν ορατές τις συμβάσεις, τις αξίες και τις ιδεολογίες του κάθε κοινωνικοπολιτιστικού συστήματος. Έτσι, με τις επιθυμίες του για συγκεκριμένα αγαθά, με τις επιλογές στις οποίες προβαίνει, με τον τρόπο που χρησιμοποιεί τα αποκτήματά του, το άτομο δηλώνει ποιος είναι και ποιος θέλει να είναι, δοκιμάζεται με τα «μπορώ», τα «θέλω» και τα «πρέπει» που συναρτώνται με την κοινωνική του ταυτότητα, και καθιστά ορατές όχι μόνο στους άλλους αλλά και στον ίδιο του τον εαυτό τη θέση του, τις τοποθετήσεις και τις προθέσεις του ως προς τις όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας που το αφορούν.⁴ Οι θεωρίες αυτές δίνουν, δηλαδή, μεγάλη έμφαση στη συμβολική διάσταση της κατανάλωσης, την οποία δεν περιορίζουν στο συμβολισμό ως γόητρο ούτε την υποβιβάζουν ως υποκατάστατο του πραγματικού.

Οι νεότερες αυτές προσεγγίσεις θέτουν ως ζητούμενο εκείνο που οι «κλασικές» θεωρίες για την κατανάλωση εκλάμβαναν ως δεδομένο, τη σημασία δηλαδή που έχουν για το άτομο οι καταναλωτικές δραστηριότητες. Πιστεύοντας ότι το θέμα αυτό παραμένει ανοιχτό για τον ελληνικό αγροτικό χώρο, όπως εξάλλου και για την ελληνική κοινωνία γενικά, θελήσαμε να το προσεγγίσουμε στο επίπεδο του συγκεκριμένου. Στο άρθρο αυτό θα παρουσιάσουμε μερικά από τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε σ' ένα χωριό της Βοιωτίας.⁵

Η συλλογή των στοιχείων

Στόχος μας ήταν να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η αγρότισσα παρεμβαίνει και ρυθμίζει πρακτικές οι οποίες συγκροτούνται σε άμεση αναφορά με την ικανοποίηση των αναγκών του νοικοκυριού και με την απόκτηση αγαθών (είτε αυτά είναι αντικείμενα, είτε υπηρεσίες).

Το κύριο ερώτημα που διατρέχει τη μελέτη μας είναι: Τι δηλώνεται και τι διακυβεύεται ως προς τις προδιαγραφές της γυναικείας ταυτότητας, τις ισορροπίες των σχέσεων στο νοικοκυριό και την ιεράρχηση των φύλων, κάθε φορά που εκφράζεται μια ανάγκη, καθορίζεται μια προτεραιότητα ή αποκτάται ένα συγκεκριμένο καταναλωτικό αγαθό;

Προκειμένου να διεισδύσουμε στη λογική της καταναλωτικής συμπεριφοράς αναζητήσαμε τους συνδετικούς άξονες των

επιμέρους καταναλωτικών στόχων, πράγμα που ισοδυναμεί με την ιχνηλάτηση στρατηγικών.⁶

Για την επιτόπια έρευνα διαλέξαμε μια κοινότητα με κυρίαρχα αγροτική φυσιογνωμία, σε απόσταση μικρότερη των 30 χλμ. από τη Θήβα. Εδώ οι βιομηχανίες

της περιοχής είναι προσιτές και η πρόσβαση στην πόλη εύκολη. Από την άλλη μεριά, το χωριό δεν βρίσκεται τόσο κοντά στις βιομηχανικές ζώνες του κάμπου και τη Θήβα, ώστε να αλλοιώνεται ο γεωργικός του χαρακτήρας ή να εξελίσσεται σε δορυφόρο της πόλης.

Στο χωριό εφαρμόζεται πολυκαλλιέργεια, και ως εκ τούτου υπάρχει εμπειρομένη παράδοση συμμετοχής των γυναικών στη γεωργική παραγωγή. Τέλος, με 1.350 κατοίκους (381 νοικοκυριά) το χωριό είναι αρκετά μεγάλο ώστε να παρουσιάζει πολυμορφία συνθηκών, χωρίς ωστόσο να αναπτύσσει φυσιογνωμία κομπόλης.

Εγκατασταθήκαμε στο χωριό τον Αύγουστο του 1985 και μείναμε ως το Μάρτιο του επόμενου χρόνου. Το κύριο σώμα του υλικού αντλήθηκε από την επαφή μας με 30 νοικοκυριά. Σε κάθε νοικοκυριό η κυρίως σχέση μας ήταν με τη νεότερη παντρεμένη γυναίκα. Συγκεντρώσαμε το υλικό μας τμηματικά, στη ροή συχνών συναναστροφών και κατά την εξέλιξη της προσωπικής μας σχέσης με την κάθε γυναίκα. Κάναμε όμως συζητήσεις και με τον άντρα της καθώς και με άλλα μέλη του νοικοκυριού.

Μένοντας στο χωριό, κουβεντιάζοντας, συμμετέχοντας, παρατηρώντας, είχαμε τη δυνατότητα να εντάξουμε την καταναλωτική συμπεριφορά στη συνολική ισορροπία συγκεκριμένων σχημάτων ζωής και να παρακολουθήσουμε πώς συγκεκριμένες κινήσεις στον τομέα της κατανάλω-

σης διαμορφώνουν συμπεριφορές σε άλλους τομείς της ζωής, και αντίστροφα.

Το κλειδί από μέσα

Ο μελετητής που θέλει να στοιχειοθετήσει την κυριαρχία της πόλης και την παθητικότητα του χωριού δεν θα βρει ίσως πουθενά αλλού τόσο άφθονο υλικό όσο στην όψη των κτισμάτων. Τα σπίτια του χωριού εγγράφουν, θα έλεγε κανείς, στο χώρο την προσπάθεια για εξομείωση με το αστικό που αδυνατεί να ολοκληρωθεί.

Εκείνο που χαρακτηρίζει το σύνολο σχεδόν των κτισμάτων του οικισμού είναι μια ίδια βασική τάση, που δεν προσεγγίζει την κατοικία ως ενότητα αλλά ως άθροισμα «εισαγόμενων» αντικειμένων κατανάλωσης τα οποία, σε μεγάλο βαθμό, παραπέμπουν σε ανομοιογενή αστικά πρότυπα ή και ιδεοληψίες που ποτέ δεν λειτούργησαν (όπως η στενή συνεχής περιμετρική βεράντα της μέσης νεοελληνικής κατοικίας).

Διαδοχικές προσθήκες και «πανωσκήματα», επιμέρους εκσυγχρονισμοί και βελτιώσεις στην πλειονότητα των κτισμάτων προβάλλουν το χωριό σε μια κατάσταση εκκρεμότητας: τίποτε δεν φαίνεται τελειωμένο και τίποτε δεν είναι οριστικό.

Ωστόσο, όποιος παρακολουθήσει το ιστορικό των επιμέρους κινήσεων που έδωσαν στο κάθε σπίτι τη μορφή του, διαπιστώνει κάτω από την αδέξια απομίμηση του αστικού επιδέξιες διαπραγματεύσεις

«χωριστούν τα τσουνάκια» και να χτιστεί ο δεύτερος όροφος για κείνη και τον άνδρα της. «Τώρα και πλακάκια θα βάλω κι ό,τι θέλω. Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα».

Σε μια πρώτη αποτίμηση, ο λόγος της Δήμητρας εύκολα θα χαρακτηριζόταν ως

του νοικοκυριού της και μαζί την αυτονομία του ζευγαριού έναντι των γονιών.

Από την άλλη μεριά, η Δήμητρα στήνει το σκηνικό για να επαναπροσδιοριστεί ο οικιακός χώρος ως πεδίο όπου άνδρας και γυναίκα θα οικοδομήσουν μια δική τους κοινωνικότητα, μαζί, ως ζευγάρι. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς εδώ ότι βρισκόμαστε σ' ένα χωριό όπου κατά παράδοση ο άνδρας χρησιμοποιεί το σπίτι ως ορμητήριο, ως τόπο ανεφοδιασμού για την έξοδό του στην «αγορά», αποκλειστικά ανδρικό έδαφος, όπου θα βιώσει την κοινωνικότητά του και θα χτίσει το γόητρό του.

Τοποθετημένο στον αντίποδα του κλειστού και παγωμένου σαλονιού που ανοίγει μόνο σε επίσημες γιορτές, το ανοιχτό σαλόνι όπου θα μαινοβγαίνουν οι φίλοι δηλώνει το συμπλησιασμό του ζευγαριού. Η απαραίτητη διάνοιξη των συνόρων που χωρίζει τον γυναικείο από τον ανδρικό χώρο αποτυπώνεται στη συνένωση της κουζίνας, το κατ' εξοχήν βασίλειο της γυναίκας, με το σαλόνι μέσω του πάγκου με τα ποτά – εξαρτήματα ανδρικής ταυτότητας.

Τα σχέδια της Δήμητρας διέπονται από μια σαφή, έστω και όχι κατ' ανάγκην συνειδητή, στρατηγική. Πρόκειται για κινήσεις που προωθούν την αυτονομία της πυρηνικής ή έναντι της διευρυμένης οικογένειας. Η έρευνα έδειξε ότι η αντιπαλότητα των δύο αυτών οικογενειακών σχημάτων είναι καθοριστική για την ύπαρξη των γυναικών στο χωριό σήμερα και κατευθύνει τις πρακτικές τους στον τομέα της διάθεσης των οικογενειακών πόρων. Η σημερινή κατάσταση μπορεί να περιγραφεί ως τεταμένη συνύπαρξη και ασταθής ισορροπία μεταξύ 'πρακτικών και αντιλήψεων που προϋποθέτουν την ενότητα γονιών και παντρεμένων γιων με πρακτικές και αντιλήψεις που προωθούν την αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας.

Ιδεατό παρελθόν και συγκρουσιακό παρόν

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η οργάνωση του νοικοκυριού στη βάση της διαγενεϊκής ενότητας έχει ποτέ λειτουργήσει στην αμιγή μορφή με την οποία εμφανίζεται στις συνειδήσεις ως πόλος αναφοράς. Αυτό που έχει σημασία είναι πως το σχήμα αυτό αποτελεί την ιδεατή «τάξη των πραγμάτων» με την οποία οι γυναίκες συνδιαλέγονται, είτε από τη θέση της πεθεράς –η οποία προσπαθεί να κρατήσει κατά το δυνατόν ακέραιη και αναλλοίωτη την ενιαία υπόσταση της διαγενεϊκής μονάδας– είτε από τη θέση της νύφης – η οποία προσπαθεί να θεμελιώσει την αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας.

Θα πλησιάσουμε το σχήμα της διαγε-

ταυτότητας και σχέσεων.

Στο σημείο αυτό εισέρχεται επί σκηνής η Δήμητρα, αγρότισσα 30 ετών. Το σκηνικό είναι το εξής: Βρισκόμαστε στο σπίτι της, όπου κατοικεί με τον άνδρα της και τα παιδιά της. Το σπίτι είναι πανωσήκωμα, που έχει προστεθεί στο πατρικό του συζύγου της, όπου ζούσαν όλοι μαζί μέχρι πρότινος. Το εσωτερικό του σπιτιού είναι ημιτελές και η Δήμητρα μας εξηγεί τα σχέδιά της για τη διαρρύθμιση και τη διακόσμηση του χώρου: Η κουζίνα και το σαλόνι θα διαμορφωθούν ως ενιαίος χώρος. Στον διαχωριστικό πάγκο θα μπουν τα ποτά. Στο δάπεδο θα μπουν πλακάκια Ιταλίας και οι τοίχοι θα επενδυθούν με ξύλο. Τα πλακάκια θυμίζουν στη Δήμητρα τις διαρκείς αψιμαχίες με την πεθερά, όταν ζούσαν όλοι μαζί, για θέματα διακόσμησης και εξοπλισμού του πατρικού σπιτιού. Στις απαιτήσεις της Δήμητρας να καλυφθούν οι «πολλές ελλείψεις» του πατρικού σπιτιού, η πεθερά απαντούσε «κι έτσι που είναι το σπίτι δε σε πιάνει τ' αγιάζι» και πως «καλά θά 'καναν αν τι τέτοιες πολυτέλειες να κοιτάζουν ν' αγοράσουν κανένα οικόπεδο για τα παιδιά». Οι αψιμαχίες βέβαια με την πεθερά επεκτεινόταν, στην κουβέντα της Δήμητρας, και σε άλλα θέματα όπως «τα λούσα» («'Ασπρη ζακέτα θα πάρεις; Τι είσαι; Κορίτσι είσαι ή παντρεμένη με παιδιά;») Η Δήμητρα αναπολεί το απόγευμα όταν, πάνω σε μια έντονη σύγκρουση με αφορμή την επιμονή της να στρωθεί το δάπεδο της κουζίνας με πλακάκια, αποφασίστηκε να

μία ακόμα άκριτη απομίμηση αστικότητας ή έκφραση ανταγωνισμού για γόητρο μέσα από την κατανάλωση.

Μια άλλη όμως ανάγνωση μας επιτρέπει να δούμε πως η γυναίκα αυτή χρησιμοποιεί τα αγαθά της πόλης για να αλλάξει τη δυναμική των οικογενειακών σχέσεων. Τα αγαθά της πόλης δίνουν στη νέα γυναίκα υλικό που της επιτρέπει να προβεί σε σειρά κινήσεων: ως προς τα πεθερικά της, η Δήμητρα διαφοροποιεί και οροθετεί ενώ συγχρόνως επιχειρεί κινήσεις συμπλησιασμού ως προς τον άνδρα της.

Το γεγονός ότι η Δήμητρα διεκδικεί καταναλωτικούς στόχους, σε αντίθεση με την πεθερά, έχει πολύ ευρύτερες επιπτώσεις από μια πρόσκαιρη διαταραχή στις σχέσεις των δύο γυναικών.

Η διαμάχη πλακάκια – οικόπεδο για τα παιδιά δίνει μορφή και περιεχόμενο στην αίσθηση πως οι γενιές δεν συμφωνούν. Τα αντικείμενα καθιστούν ορατές τις αντιθέσεις νύφης και πεθεράς και τις εγγράφουν στο χώρο. Η Δήμητρα συμβάλλει στο να αναφανεί η ασυμφωνία των γενεών ως ενδημικό γνώρισμα των μεταξύ τους σχέσεων και να περιληφθεί η ασυμφωνία αυτή στους κοινωνικούς ορισμούς της πραγματικότητας. Αποκαλύπτοντας το ασύμβατο των στόχων, η νέα γυναίκα τεκμηριώνει το ανάρμοστο της συνένωσης των δύο γενεών σε ενιαία οικογενειακή μονάδα. Ακόμη, βγάζοντας το κλειδί από την καθιερωμένη του θέση στο εξωτερικό μέρος της πόρτας και τοποθετώντας το από μέσα, διεκδικεί έλεγχο των συνόρων

νεϊκής ενότητας ως σύστημα στο οποίο ισορροπίες σχέσεων και προδιαγραφές ταυτότητας συμπλέκονται με τη συγκρότηση της οικιακής οικονομίας.

Το μοντέλο διαγενεϊκής ενότητας στηρίζεται στους δεσμούς των γονιών με τους παντρεμένους γιους. Ο γάμος αποκόπτει τις κόρες από τον πατρικό οίκο. Με τον αρραβώνα το «κορίτσι» θα εισέλθει στο νοικοκυριό του άνδρα της. Με το γάμο θα πάρει ως προίκα «ό,τι είναι να πάρει» από τη γονική περιουσία, και οι λογαριασμοί θα κλείσουν. Ως προς τα αγόρια, αντίθετα, το σύστημα λειτουργεί κατά τρόπο που διαωνίζει τους δεσμούς με τον πατρικό οίκο.

Αχρωγονιαίος λίθος της διαγενεϊκής ενότητας είναι η συμβίωση ενός παντρεμένου γιου με τους γονείς. Ο γιος αυτός, κατά κανόνα ο μικρότερος, θα φροντίσει τους γονείς στα γεράματά τους και θα κληρονομήσει το πατρικό σπίτι. Για κάθε άλλο παντρεμένο γιο που θα μείνει στο χωριό, οι γονείς οφείλουν να χτίσουν ένα σπίτι.

Η οικονομία του κάθε ξεχωριστού νοικοκυριού που εδραιώνεται με το γάμο διαπλέκεται με την οικονομία του πατρικού νοικοκυριού με ποικίλους τρόπους, τους οποίους δεν θα αναλύσουμε εδώ. Αυτό που ενδιαφέρει να τονίσουμε είναι ότι ακόμη και οι γιοι που εγκαθιδρύουν ξεχωριστό νοικοκυριό δεν αυτονομούνται πλήρως από τον πατρικό οίκο. Στο μοντέλο της διαγενεϊκής ενότητας ο γάμος δεν επιφέρει την κοινωνική ενηλικίωση του ζευγαριού.

Το άλλο θεμέλιο του μοντέλου διαγενεϊκής ενότητας είναι η συλλογική ευθύνη του νοικοκυριού για την αποκατάσταση του κάθε παιδιού. Στο κάθε παιδί πρέπει να δοθούν τα εφόδια που θα του εξασφαλίσουν μια ζωή όσο γίνεται καλύτερη από εκείνη που έζησαν οι γονείς.

Οι υποχρεώσεις αυτές εμφανίζονται στις συνειδήσεις ως επιβεβλημένες από την τάξη των πραγμάτων, κι όχι ως ατομικές δεσμεύσεις ή επιλογές. Μέσα σ' αυτήν τη λογική θεωρείται δεδομένο ότι όλα τα μέλη του νοικοκυριού συμπράττουν στην προσπάθεια να αποκατασταθεί η κάθε κόρη κι ο κάθε γιος όπως αρμόζει («το κάθε αδέρφι δουλεύει για τ' αδέλφια του», «η μια νύφη φτιάχνει την άλλη») καθώς και ότι όλοι συναινούν ως προς τους στόχους για τους οποίους θα διατεθεί το εισόδημα.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφερθούμε στις συνθήκες της αγροτικής εκμετάλλευσης στο χωριό, για να δείξουμε πώς μέσω αυτών ισχυροποιούνται οι προδιαγραφές των ρόλων.

Ο κλάρος είναι μικρός, ανομοιογενής και κατατεμαχισμένος. Η κάθε οικογενειακή εκμετάλλευση εφαρμόζει πολυκαλλιέργεια. Αρκετές καλλιέργειες δεν

είναι πλήρως εκμηχανισμένες, και ως εκ τούτου εξαρτώνται από τη γυναικεία εργασία. Ακόμα, η δομή της παραγωγής απαιτεί συμπράξεις με τρίτους, προκειμένου να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι δυνατότητες του κάθε κλήρου.

Οι συνθήκες αυτές στηρίζουν μια

αντίληψη περί «αντικειμενικών αναγκών», η οποία νομιμοποιεί τις κοινωνικές επιταγές για τους ρόλους ανδρών και γυναικών, όπως και για τις σχέσεις στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Η συνταγή, η οποία διαμορφώθηκε σε συνθήκες οικονομικής ανέχειας και η οποία μέχρι πρόσφατα εμφανιζόταν ως αυτονομία, ήταν μία: «δουλειά, οικονομία, συμφέρουσες συμπράξεις και έξυπνοι συνδυασμοί».

Στη συνταγή αυτή υπάρχει μια επιταγή, κοινή για όλους: η επιζητούμενη μεγιστοποίηση των εξόδων απαιτεί από τον καθένα τη μέγιστη προσφορά εργασίας. Μέσα, όμως, σ' αυτό το πλαίσιο οι ρόλοι ανδρών και γυναικών διαφοροποιούνται ριζικά: στη συνείδηση του χωριού ως προς τις ενέργειες του άνδρα προέχει η εικόνα της συμβολής του στην αύξηση των εσόδων, ενώ ως προς τις ενέργειες της γυναίκας προέχει η εικόνα της συμπίεσης των εξόδων.

Δεν θα εμβαθύνουμε εδώ στο πολιτισμικό σκεπτικό βάσει του οποίου προσδιορίζεται η ανδρική συμβολή. Επισημαίνουμε μόνο ότι αλυσιδωτές πολιτισμικές κατασκευές αναθέτουν στον άνδρα τις «συμφέρουσες συμπράξεις» και τους «έξυπνους συνδυασμούς» που απαιτεί η συνταγή της αξιοποίησης του κλήρου, και συνδέουν «το καλό της οικογένειας» με την οικοδόμηση του ανδρικού γοήτρου στην «αγορά», κατ' εξοχήν χώρο των ανδρών.

Μια βασική παράμετρος του ανδρικού γοήτρου –το λεγόμενο «πρόσωπο» του άν-

δρα– είναι η συμμετοχή στα κεράσματα και στις διασκεδάσεις της αγοράς, πράγμα που σημαίνει ότι για το καλό, πάντα, της οικογένειας ο άνδρας επιβάλλεται να είναι «πολύεξοδος».

Αντίθετα, στην εικόνα της γυναικείας εργασίας κυριαρχεί το στοιχείο της μείωσης του κόστους παραγωγής. Οι αναφορές των συνομιλητών μας στη συμβολή της γυναίκας παραπέμπουν κατά κύριο λόγο σε «οικονομία στα μεροῦ' άματα». Δεν είναι μόνο ότι η αγρότισσα που δουλεύει στον οικογενειακό κλήρο «αξίζει όσο τρεις εργάτριες». Είναι και ότι κινητοποιεί ένα δίκτυο εργατικών χειρών, «τα δανεικά», το οποίο λειτουργεί με βάση τις ανταλλαγές εργασίας.

Κεντρικό, επομένως, στοιχείο των παραστάσεων που συγκροτούν τη γυναικεία ταυτότητα είναι: γυναίκα = εξοικονόμηση + δουλειά.

Την εξίσωση αυτή την ξαναβρίσκουμε και στον τομέα της κατανάλωσης, όπου οι παραπάνω προδιαγραφές απονέμουν στη γυναίκα το ρόλο του αποταμιευτή. Εκεί που ο άνδρας οφείλει να είναι «πολύεξοδος», η γυναίκα οφείλει να είναι «οικονόμα». Η επιταγή αυτή συνεπάγεται και τη μεγιστοποίηση της εργασίας της γυναίκας μέσα στο νοικοκυριό. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο είναι αυτονόητο ότι τα έξοδα που σχετίζονται με την ίδια περιορίζονται στο ελάχιστο. Στην περίπτωση της γυναίκας η «στέρηση» είναι δεδομένη, αφού συνδέεται με την εξοικονόμηση που «φτιάχνει» το αύριο. Στο παραδοσιακό μοντέλο το

ρά αποκοπές: αποκοπή από το πατρικό της περιβάλλον, αποκοπή από τα παιδιά της (δεδομένου ότι η φύλαξη των βρεφών και η ανατροφή των παιδιών εν γένει ανατίθενται στην πεθερά, αφού η νύφη εργάζεται στα χωράφια), αποκοπή από το προϊόν της εργασίας της, που προορίζεται

δίπτυχο «δουλειά – στέρηση» συνιστά ενότητα που προσιδιάζει στην ίδια τη φύση της γυναίκας. Και βέβαια από τη στιγμή που το ιδεολόγημα αυτό παραπέμπει στη «φύση» της γυναίκας, αποσπά και τη συναινεσή της.

Είναι εμφανές ότι το μοντέλο που πραγματευόμαστε προϋποθέτει ιεράρχηση των φύλων, η οποία βασίζεται στη διαίρεση του κοινωνικού χώρου σε ανδρικές και γυναικείες σφαίρες. Στο πλαίσιο των γενικών αυτών προδιαγραφών, καθοριστικός παράγοντας των όρων ύπαρξης της γυναίκας είναι η θέση της μέσα στο πλέγμα των οικογενειακών σχέσεων: η γυναίκα – πεθερά βρίσκεται τοποθετημένη διαμετρικά αντίθετα από τη γυναίκα – νύφη. Ο γάμος του γιου επιφέρει την κοινωνική ενηλικίωση της πεθεράς, όχι όμως και της νύφης. Η νύφη είναι «η τελευταία». Θεωρείται το ξένο στοιχείο, γεγονός που αυτομάτως την ορίζει και ως επικίνδυνη για τη συνοχή του νοικοκυριού. Οριζόμενη ως επικίνδυνη επιβάλλεται να ελεγχθεί. Οι προδιαγραφές της ταυτότητας «νύφη» στηρίζονται στην εξίσωση: γάμος = εισαγωγή σ' ένα ήδη διαμορφωμένο καθεστώς = προσαρμογή.

Η γυναίκα – νύφη, είτε συγκατοικήσει με τους γονείς του άνδρα της είτε εγκατασταθεί σε νέο σπίτι (που τις περισσότερες φορές γίνονται με το πατρικό του άνδρα), βρίσκεται σ' ένα περιβάλλον κατ' αρχήν εχθρικό προς αυτήν, στερημένη από όλους τους φυσικούς της συμμαχούς. Το status της νύφης ορίζεται από μια σει-

για την εξυπηρέτηση στόχων μιας οικογενείας στην οποία η ίδια ορίζεται ως ξένη, αποκοπή τέλος και από τον άνδρα της.

Πέρα από το σύστημα ιεράρχησης των φύλων που βασίζεται στη διατήρηση των αποστάσεων ανάμεσα στους ανδρικούς και τους γυναικείους χώρους, η λογική του μοντέλου διαγενεϊκής ενότητας αντιστρατεύεται το δεσμό του γιου με το «ξένο» στοιχείο – τη γυναίκα του, δεδομένου ότι το όλο μοντέλο στηρίζεται στην προτεραιότητα του δεσμού του γιου με τον κορμό της γονικής του οικογένειας. Γενικά, η νύφη είναι ο πόλος που δέχεται όλα τ' αρνητικά φορτία του συστήματος. Η μόνη παρηγοριά της υποταγμένης νύφης είναι ότι, με τον καιρό, θα γίνει πεθερά.

Στο μοντέλο που περιγράψαμε, οι υλικές συνθήκες, η διαμόρφωση των σχέσεων στο εσωτερικό του νοικοκυριού και ο ρόλος της γυναίκας εμφανίζονται ως άμεσα αλληλεξαρτώμενες και αλληλοσυντηρούμενες πτυχές της πραγματικότητας και το όλο σχήμα εμπεδώνεται σε πολύ συγκεκριμένες παραστάσεις.

Η εικόνα που έχουν οι άνθρωποι στο χωριό για τη σημερινή κατάσταση δεν εμφανίζει τόση συνοχή. Όλοι συμφωνούν πως τα πράγματα έχουν αλλάξει ριζικά. Κοινός τόπος στο λόγο των συνομιλητών μας είναι η θεαματική βελτίωση των υλικών συνθηκών και οι εξίσου θεαματικές αλλαγές στο συσχετισμό δυνάμεων μέσα στο νοικοκυριό: «τα κορίτσια δεν ρωτάνε κανέναν», «οι νέες δε θέλουν τη δουλειά»,

«οι νέες δε θέλουν τους γέροντες». «Ισότητα».

Το χωριό βρίσκεται σε αμηχανία απέναντι στις νεωτεριστικές αυτές συμπεριφορές, τις οποίες δυσκολεύεται να νομιμοποιήσει ανάγοντάς τις στη λογική των σημερινών συνθηκών. Το χωριό, π.χ., δεν βλέπει το λόγο γιατί η ευημερία αυτή καθ' εαυτή επιβάλλει νέες σχέσεις στο εσωτερικό του νοικοκυριού, ούτε θεωρεί ότι οι όποιες αλλαγές στις συνθήκες καλλιέργειας επιβάλλουν την αναθεώρηση ανδρικών και γυναικείων ρόλων. Είναι διάχυτη η αίσθηση ότι οι αλλαγές στις συμπεριφορές ακολουθούν μια δική τους τροχιά, συχνά απογειωμένη από την πραγματικότητα του χωριού. Το χωριό αποδίδει τις νέες νοοτροπίες σε μίαν επεισοιακή «εξέλιξη», τόπος της οποίας θεωρείται βέβαια η πόλη.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μίαν αντιπαράθεση ανάμεσα σε ένα επιτόπιο, συγκροτημένο μοντέλο νοικοκυριού, κατακυρωμένο από τη λογική της οικογενειακής εκμετάλλευσης, και σε ένα μοντέλο νοικοκυριού το οποίο ανάγεται στην πόλη, και ως εκ τούτου νομιμοποιείται μόνο στο μέτρο που η «εξέλιξη» ως προϊόν της πόλης αναγνωρίζεται ως αξία προς κατάκτηση. Το μοντέλο όμως αυτό είναι συγκεκριμένο και περιβάλλεται από ερωτηματικά, ακριβώς γιατί θεωρείται ότι πηγάζει από μια εξωγενή αλλαγή νοοτροπιών και όχι από τη λογική των όρων της ζωής στο χωριό.

Η αμηχανία του χωριού εντείνεται από το γεγονός ότι και η ίδια η έννοια της εξέλιξης δεν έχει ακόμη κρυσταλλωθεί σε σαφή και διακριτά πρότυπα, με αποτέλεσμα οι νέες συμπεριφορές να μην μπορούν πάντοτε να αξιολογηθούν με σαφήνεια.

Στο σημείο αυτό εισέρχεται η κατανάλωση: τα αντικείμενα, λειτουργώντας ως συγκεκριμένες αναφορές, προσφέρουν τα εργαλεία που δίνουν υπόσταση στην έννοια της εξέλιξης.

Η κατανάλωση ως στρατηγική

Η έρευνα έδειξε ότι τα καταναλωτικά αγαθά προσφέρουν στις νέες γυναίκες υλικό για να μορφοποιηθούν, να εδραιώσουν και να νομιμοποιήσουν τις νοοτροπίες της «εξέλιξης». Το προβάδισμα σ' αυτή τη λειτουργία φάνηκε να ανήκει στις γυναίκες 26-35 ετών.

Οι γυναίκες της ηλικιακής αυτής ομάδας έχουν και τα κίνητρα και τα όπλα για να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα. Η ίδια η ηλικία τους και, κυρίως, η μητρότητα καθιστούν επιτακτικό το αίτημα της κοινωνικής ενηλικίωσής τους. Η σημερινή οικονομική ευεξία, από την άλλη μεριά, τους παρέχει τη δυνατότητα να διαπραγα-

ματευθούν το αίτημά τους και μέσω των καταναλωτικών αγαθών.

Η στρατηγική των γυναικών εστιάζεται, κατά κύριο λόγο, στην εδραίωση πρακτικών που προωθούν την αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας. Προκειμένου να επιτευχθεί η αυτονομία αυτή χρειάζεται να κλονιστούν οι βασικές αρχές πάνω στις οποίες έχει χτιστεί το διευρυνόμενο σχήμα. Και εδώ το πρώτο που πρέπει να αναθεωρηθεί είναι το αξίωμα της συναίνεσης των γενεών, ως προς τους στόχους για τους οποίους θα διατεθεί το εισόδημα του νοικοκυριού.

Η μάχη δίνεται κυρίως στο πεδίο των αγαθών εκείνων που σηματοδοτούν προσωπική ευχαρίστηση και μείωση του φόρτου εργασίας για τη γυναίκα. Έξοδα για την εμφάνιση ή για πλεντήριο ρούχων εμφανίζονται στις διηγήσεις των νέων γυναικών ως κεντρικά σημεία αναφοράς. Απαιτήσεις του είδους αυτού αποτελούν όμως και κινήσεις επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας γυναίκα - αγρότισσα, γυναίκα - νύφη, δεδομένου ότι υπονομεύουν τις προδιαγραφές αγρότισσα = στέρηση = απεριόριστη προσφορά εργασίας, ή νύφη = υποταγή.

Ο συμβολισμός αυτός είναι σαφής στις πρωταγωνίστριες. Δεν είναι τυχαίο που οι απαιτήσεις της νύφης οδηγούν σε συγκρούσεις οι οποίες προλειάνουν το έδαφος για την αποκοπή του ζευγαριού από τον κορμό της γονικής οικογένειας.

Ωστόσο, στην προσπάθειά της να διεκδικήσει στόχους που δεν εμπίπτουν στους αυτονόητα θεμιτούς, η γυναίκα χρειάζεται τη σύμφωνη γνώμη του άνδρα. Διαπιστώσαμε ότι με τις κινήσεις τους στην αγορά των καταναλωτικών αγαθών οι γυναίκες επιζητούν συμπληρωσισμό και σύσφιξη των προσωπικών δεσμών ανάμεσα στο ζευγάρι. Η κάθε κίνηση εμπεδώνει ταυτόχρονα και τη νέα διάσταση του οικιακού, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο του επιζητούμενου ιδανικού της πυρηνικής οικογένειας: η γυναίκα, ο άνδρας και τα παιδιά να έχουν μια κοινή ζωή, πέρα από την παραγωγή έργου. Έτσι, χρησιμοποιώντας το συμβολισμό των καταναλωτικών αγαθών, οι γυναίκες προσπαθούν να εισχωρήσουν σε εδάφη τα οποία παραδοσιακά ορίζονται ως αποκλειστικά ανδρικά, συγχρόνως όμως προβαίνουν και σε κινήσεις προσέλευσης των ανδρών στον εσωτερικό, ήτοι γυναικείο, οικογενειακό χώρο. Η διεκδίκηση των νέων γυναικών να συμμετέχουν σε βραδινές εξόδους στην ταβέρνα (χώρος που, ως μέρος της «αγοράς», ορίζεται ως ανδρικός), η διεκδίκηση για άμεση πρόσβαση στο χρήμα (εξάρτημα της ανδρικής ταυτότητας), οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους διατλέκουν το ανδρικό γόητρο με αντικείμενα που ανήκουν στο εσωτερικό του σπιτιού (θέρμανση, πλακάκια, επι-

πλα), η μάχη να εδραιωθεί ως θεσμός η οικογενειακή «παραθέριση», αποτελούν επιμέρους κινήσεις οι οποίες, αθροισόμενες, σηματοδοτούν τη νέα ενότητα του ζευγαριού.

Σε όλες αυτές τις κινήσεις λανθάνουν και επαναπροσδιορισμοί ταυτότητας. Το

αίτημα, π.χ. της παραθέρισης παίρνει τις σωστές του διαστάσεις αν το δει κανείς και ως κίνηση που υπονομεύει την εξίσωση αγρότισσα = δουλειά, δεδομένου ότι οι περισσότερες καλλιέργειες που απαιτούν τη συμμετοχή της γυναίκας είναι θερινές.

Στις ποικίλες καταναλωτικές κινήσεις, που συγκροτούν την καθημερινότητα των νέων γυναικών στο χωριό, διαφαίνεται μια συνεπής και συγχροτημένη στρατηγική - η οποία, βέβαια, κατά κανένα τρόπο δεν εμφανίζεται στις συνειδήσεις ως κάποιο μακροχρόνιο σχέδιο που αφορά την ταυτότητα και τις κοινωνικές σχέσεις.

Η στρατηγική αυτή λειτουργεί ως σύστημα πολλαπλών συντεταγμένων, σε συνεχή μεταξύ τους ανάδραση. Αιτούμενο: η κοινωνική ενηλικίωση της γυναίκας. Προϋποθέσεις: η αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας = αποκοπή του άνδρα από τη γονική οικογένεια = σύσφιξη των δεσμών της πυρηνικής οικογένειας = συμπληρωσισμός των φύλων = όμοιαση των γυναικείων με τον ανδρικό χώρο. Κοινός παρονομαστής: ο επαναπροσδιορισμός της γυναικείας ταυτότητας προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των δυνατοτήτων.

Μένει να σχολιάσουμε ένα τελευταίο σημείο. Στόχος των γυναικών δεν είναι η ανατροπή της ιεράρχησης των φύλων. Ωστόσο, εκ των πραγμάτων, η γυναικεία στρατηγική του συμπληρωσισμού διαταράσσει την ισχύουσα ιεράρχηση - η οποία εδράζεται κατά κύριο λόγο στο διαχωρι-

σμό των φύλων - έστω και αν, όπως τελικά διαπίστωσαν αρκετές συννομήτριές μας, το πυρηνικό σχήμα προωθεί νέες μορφές εξάρτησής από τον άνδρα.

Ας δούμε τώρα ποια όπλα διαθέτουν οι γυναίκες για να πετύχουν τους στόχους των. Πρώτο όπλο των γυναικών, η σημερινή οικονομική ενεξία του χωριού. Δεύτερο, η αλλαγή των συλλογικών παραστάσεων ως προς τη θέση της γυναίκας, αλλαγή την οποία οι γυναίκες έχουν πλέον τη δυνατότητα να επικαλεσθούν νομιμοποιητικά. Κύριος σύμμαχος και αρωγός τους η πόλη, μέσω του κύρους που προσδίδει στην πυρηνική οικογένεια και στην ίδια την κατανάλωση.

Αναπόφευκτα όμως η στρατηγική των νέων γυναικών προσκρούει και σε σοβαρές δυσκολίες. Η ανατρεπτικότητα των κινήσεών τους δεν διαφεύγει την προσοχή κανενός. Ως εμπόδιο των γυναικών όμως δεν ορθώνεται μόνο η εχθρότητα εκείνων που θίγονται έμμεσα ή άμεσα, αλλά και αταστολές που ηγάζουν από τον ίδιο τους τον εαυτό.

Οι γυναίκες είναι εμπλεγμένες σ' ένα διμέτωπο αγώνα: πρέπει να υπερβούν κατ' αρχήν τις αντιστάσεις που σχετίζονται με την αποκοπή του άνδρα από τον οικογενειακό κορμό, αλλά συγχρόνως πρέπει να υπερβικήσουν και το φόβο του άνδρα μπροστά στο συμπληρωσισμό των φύλων, που υπονομεύει την εξουσία του. Και στα δύο αυτά μέτωπα, η γυναίκα εμφανίζεται ως στοιχείο διαιρετικό και ανατρεπτικό της καθιερωμένης τάξης

πραγμάτων. Κι αυτό είναι ένα εξαιρετικά τρωτό σημείο αφού αναιρεί μίαν από τις βασικότερες επιταγές της γυναικείας ταυτότητας, που τη θέλει στοιχείο προσαρμογής και εξασφάλισης της οικογενειακής αρμονίας και συνοχής. Και θα ήταν λάθος να φανταστεί κανείς ότι κάτι τέτοιο δεν αντιπροσωπεύει μίαν αντίφαση και για τις ίδιες τις γυναίκες, ή ότι δεν βιώνουν κι αυτές συγκρουσιακά τις ίδιες τους τις πράξεις.

Κάτω από αυτό το πρίσμα εξηγούνται και οι αντιφάσεις στη συμπεριφορά των γυναικών, αντιφάσεις που μια βιαστική αντιμετώπιση θα τις απέδιδε σε σύγχυση προτύπων. Αναφερόμαστε εδώ σ' ένα φαινόμενο, που το συναντήσαμε συχνά στο χωριό, γυναίκες που σ' ένα μέτωπο τολμούν να κινηθούν αιρετικά ως προς τα ισχύοντα, σε άλλα μέτωπα φροντίζουν να δώσουν όλα τα χεγγύα υποταγής στις παραδοσιακές προδιαγραφές του ρόλου των. Θα έλεγε κανείς ότι οι γυναίκες αυτές κινητοποιούν ένα μηχανισμό αντιστάθμισης. Για παράδειγμα, γυναίκες που διεκδικούν το δικαίωμα προσωπικών εξόδων τόσο έντονα που να τους αποδίδεται το ανδρικό κατηγορημα της «πολυέξοδης», αντισταθμίζουν την απαίτησή τους αυτή με εντατικοποίηση της εργασίας τους, τόσο μέσα όσο και έξω από το σπίτι, παραπέμποντας με τον τρόπο αυτό και πάλι στην παραδοσιακή εξίσωση: γυναίκα \Leftrightarrow εργασία \Leftrightarrow οικονομία. Για όλους αυτούς τους λόγους οι γυναίκες εμφανίζονται να κινούνται ταλαντευόμενες και οπισθοχωρώντας στα σημεία.

Άλλωστε οι νέες γυναίκες δεν είναι οι μόνες που βιώνουν την κατανάλωση συγκρουσιακά. Για τους άνδρες η κατανάλωση σηματοδοτεί την οικονομική ευρωστία της οικογένειας, η οποία παραπέμπει άμεσα στο ανδρικό γόητρο, ταυτόχρονα όμως η κατανάλωση αποτελεί σημείο ενός κόσμου που αμφισβητεί την εξουσία τους.

Για τους μεγαλύτερους, η κατανάλωση απειλεί να ακυρώσει τις αξίες με τις οποίες έζησαν και για τις οποίες πάλεψαν, ταυτόχρονα όμως δικαιώνει τους κόπους τους «για ένα καλύτερο μέλλον των παιδιών».

Συνοψίζοντας

Από όσα προηγήθηκαν φάνηκε, ελπίζουμε, η συνθετότητα του καταναλωτικού φαινομένου στο χωριό. Οποιοδήποτε νόημα των κινήσεων που κάνουν οι γυναίκες στην αγορά των καταναλωτικών αγαθών δεν εξαντλείται στην προσπάθεια εξομοίωσης με τα αστικά σχήματα.

Δεν διανοείται βέβαια κανείς να παραγνωρίσει το ειδικό βάρος της αναφοράς στον αστικό τρόπο ζωής ως προσανατολιστικό γνώμονα για τις καταναλωτικές επι-

λογίες των γυναικών και του αγροτικού νοικοκυριού γενικά. Ωστόσο οι πρακτικές κατανάλωσης, οι οποίες τόσο συχνά έχουν αποτιμηθεί ως ανορθολογικές δίνοντας λαβή να επιβεβαιωθεί το στερεότυπο του αποδιαρθρωμένου και ετερόνομου αγροτικού χώρου, φάνηκε, ελπίζουμε, ότι διέπονται από μια λογική η οποία συνδέεται, σχεδόν νομοτελειακά, με τις υλικές, κοινωνικές και συμβολικές όψεις της ζωής στο χωριό.

Η έρευνα έδειξε ότι, ανεξάρτητα από το κατά πόσον οι επιλογές αυτές είναι ή δεν είναι απομίμηση αστικών προτύπων, τα άτομα χρησιμοποιούν την κατανάλωση για να δηλώσουν τις καταφάσεις και τις αμφισβητήσεις τους, τις αποδοχές και τις διεκδικήσεις τους απέναντι στους όρους της ίδιας της ύπαρξής τους. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Καραβίδας γράφει χαρακτηριστικά: «... Ό,τι όμως απέτελεσαν εμπόδιον ανυπέροβλητον (στο σχηματισμό σοβαρού αγροτικού κεφαλαίου), τούτο ήτο ή έλλειψις γεωργικής συνειδήσεως... παρ' αυτή ταύτη τή γεωργική τάξει μας... άγαριστος αὐτή πρὸς τὴν ἐξ ἧς ἀποζή ἐργασίαν, διαθέτει καὶ τό παραμικρὸν κέρδος εἰς σκοποὺς ἔξω τῆς ἐπιχειρήσεως, διὰ νὰ σπουδάσῃ τὰ τέκνα τῆς νομικῆ, διὰ νὰ μετοικήσῃ εἰς τὴν πόλιν, διὰ νὰ κάμῃ γαμβροὺς ἐπιστήμονας κ.λπ., διὰ νὰ μιμηθῇ τοὺς αστικούς τρόπους ζωῆς, δημιουργοῦσα ἀνάγκας καὶ ἔξεις ἀντιθέτους πρὸς ἐκείνας πού, ἁρμονικὰ πληρούμεναι καὶ ἔκκαλωπιζόμεναι, αὐταὶ καὶ μόνον προσιδιάζουν εἰς τὰ γεωργικὰ εἶδη ζωῆς». Κ. Α. Καραβίδα, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, φωτ. ανατύπωση από την έκδοση του 1931, εκδ. Παπαζήση, σελ. 6-7. Βλ. επίσης τη συσχέτιση παθολογίας της αγροτικής εκμετάλλευσης με παθητικό μιμητισμό αστικών προτύπων κατανάλωσης και τον ανταγωνισμό οικογενειακών μονάδων στον Β. Καραποστόλη, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985, σελ. 95-143.
2. Εξαιρέση αποτελεί ο Β. Καραποστόλης, ο οποίος έχει υπογραμμίσει την ανάγκη να προχωρήσει η έρευνα στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Β. Καραποστόλης, *op. cit.*, σελ. 105.
3. Η κριτική θεώρηση της κατανάλωσης, η οποία βρήκε την πλέον διάσημη έκφρασή της στα έργα των φιλοσόφων της σχολής της Φρανκφούρτης, έχει μακρά ιστορία στη δυτική σκέψη. Για επισκοπήσεις της βιβλιογραφίας βλ. Miller D., *Material Culture and Mass Consumption*, Oxford, Blackwell, 1987. McCracken G.D., *Culture and Consumption a new approach*, Indiana, Indiana University Press, 1988. Bratlinger P., *Bread and Circuses: theories of Mass Culture as Social Decay*, Ithaca, Cornell University Press, 1983.

4. Ενδεικτικά βλ. Douglas M. and Isherwood B., *The World of Goods, Towards an Anthropology of Consumption*, New York, Basic Books, 1979. Sahlin M., *Culture and Practical Reason*, Chicago, University of Chicago Press 1976, καθώς και Miller, *op. cit.*, McCracken, *op. cit.*
5. Η έρευνα αυτή χρηματοδοτήθηκε από την ΑΤΕ στο πλαίσιο του προγράμματος ανάθεσης ερευνητικών μελετών σε εξωτερικούς συνεργάτες. Η έκθεση των αποτελεσμάτων παραδόθηκε υπό τον τίτλο «Συμμετοχή και λειτουργία της αγρότισσας στις αποφάσεις της οικογένειας για τη διάθεση του οικογενειακού προϋπολογισμού». Αθήνα, Οκτώβριος 1987.
6. Η αναλυτική προσέγγιση που υιοθετούμε εντάσσεται στις θεωρητικές θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται και αναλλάθεται διαρκώς από τις πράξεις των ατόμων και από τις σημασίες που επενδύονται σε κάθε πράξη. Ενδεικτικά βλ. Berger B. & Luckmann Th., *The Social Construction of Reality*, London, Penguin, 1979. Rose A. (ed.) *Human Behaviour and Social Process: An Interactionist Approach*, Boston, Houghton Mifflin, 1962. Β. Καραποστόλης, *Μορφές της Κοινωνικής Δράσης*, Θεμέλιο, 1984.
7. Π.χ. Rosaldo M.Z., *Woman, Culture and Society - A theoretical overview* στο Rosaldo M.Z. & Lamphere L. (eds), *Woman Culture and Society*, Stanford University Press, Stanford 1974, σελ. 17-42. Edholm F., Harris O., Young K., *Conceptualizing Women*, *Critique of Anthropology* 3 (9,10) 1977, σελ. 101-123. Bourque S. C. & Warren K. B., *Women of the Andes, Patriarchy and Social Change in Two Peruvian Towns*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1981, σελ. 40-85. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Πολίτης, Αθήνα 1984, σελ. 57-67. Dubisch J. (ed.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων

BANA TENTOKALH

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ αυτό, όπως όλα τα πράγματα, έχει την ιστορία του. Αποτελεί την αναθεωρημένη εκδοχή του πρώτου μέρους από δύο μακροσκελέστατα άρθρα. Στο πρώτο, το πιο γενικό, εισάγεται η οπτική του γυναικείου ζητήματος στο χώρο.¹ Στο δεύτερο, το πιο εξειδικευμένο, εισάγεται η κατά φύλο διαίρεση του χώρου και του χρόνου στην οικογένεια.² Ύστερα από αλυσιδωτές αναθεωρήσεις, που αποκλειστικό κριτήριο είχαν την «αφαίρεση», προέκυψε το υπόψη κείμενο. Η σημερινή μορφή του δεν είναι, φυσικά, η τελευταία. Το ενδιαφέρον όμως της ιστορίας του περιορίζεται και εξαντλείται μόνο στο κρίσιμο σημείο των τέλους: δηλαδή, στη συμβατική αλλά και αυθαίρετη συγχρόνως διακοπή των διαδοχικών και αλληπάληλων αφαιρέσεων, οι οποίες με ιλιγγιώδη ρυθμό όδευαν στην αναιρέση ολόκληρων του κειμένου. Η διακοπή αυτή βέβαια κρίθηκε αναγκαία τότε μόνο, όταν ο «κίνδυνος» της αναιρέσης έγινε πλέον εντελώς ορατός. Αποφασίστηκε δε τότε μόνο, όταν ο «κίνδυνος» αυτός υπερεκράσθηκε από την πλαστή, ενδεχομένως, ανάγκη της διάσωσής του. Η διασωθείσα βέβαια (προς στιγμήν τουλάχιστον) μορφή του κειμένου δεν συνεντάγεται αναγκαστικά – πόσο μάλλον δεν διεκδικεί – τη βελτίωσή του. Απλώς και μόνο διεκδικεί τη συντόμευσή του... Λίγο πριν από την εξ ολοκλήρου αναιρέση.

Τι είναι το «γυναικείο ζήτημα»: Γιατί υπάρχει; Σε τι συνίσταται; Γιατί σήμερα κάποιες γυναίκες το αντιμετωπίζουν με σοβαρότητα, κάποιες άλλες με σκεπτικισμό, ενώ οι περισσότεροι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, με «αβάσταχτη ελαφρότητα»; Τι έχουν συνειδητοποιήσει οι μεν, που δεν έγινε αντιληπτό από τους δε;

Συνιστά ένα ζήτημα ανισότητας, όπως τόσα άλλα στις κοινωνίες που ζούμε: Είναι αρκετό για τον εφησυχασμό μας, αφού το ονομάσουμε «κατά φύλο ανισότητα» να την προσθέσουμε στη σειρά των άλλων κοινωνικών ανισοτήτων, όπως η ταξική (π.χ. αστικής – εργατικής τάξης), η φυλετική (π.χ. λευκής – μαύρης φυλής) και τόσες άλλες, τις οποίες είτε αγνοούμε είτε απλώς προσπερνάμε;

Είναι ένα εντελώς καινούργιο ιστορικό φαινόμενο, ή είναι σύμφυτο με την παρουσία του ανθρώπου πάνω στη γη; Τα στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας, από την «άγρια κατάσταση» και τη «βαρβα-

ρότητα» ως τον «πολιτισμό», για να θυμηθούμε τον Morgan και τον Engels, χαρακτηρίζονται από κάποια μορφή του «γυναικείου ζητήματος» ή όχι;

Αν και τα αλυσιδωτά αυτά ερωτήματα διατυπώνονται στη χώρα μας σχετικά πρόσφατα, μόνο τα τελευταία δεκαπέντε περίπου χρόνια, απαντήσεις σε πολλά από αυτά προϋπάρχουν, προερχόμενες όμως έξω από τα ελλαδικά σύνορα. Στο κείμενο αυτό δεν πρόκειται να απαντηθεί το φάσμα των παραπάνω ερωτημάτων, όχι μόνο γιατί είναι πολλά, ούτε γιατί τα περισσότερα από αυτά είναι υπό διερεύνηση και επιδέχονται πάνω από μία ερμηνείες. Στο κείμενο αυτό δεν επιχειρείται τόσο η απάντηση των ερωτημάτων, όσο η επαναδιατύπωση του περιεχομένου τους – και μάλιστα όχι του καθενός αποσπασματικά. Κρίνεται σκόπιμο να προσδιορισθεί, να οροθετηθεί και να διερευνηθεί το περιεχόμενο της συνισταμένης, στην οποία όλα τα παραπάνω ερωτήματα ανάγονται ή, πιο απλά, της ραχοκοκαλιάς που τα ενώνει. Σύμφωνα με την υπόθεση που διατρέχει το κείμενο αυτό, όλα τα διατυπωμένα ερωτήματα αποτελούν τις συνιστώσες ενός ενιαίου φαινομένου, το οποίο παραπάνω ονομάστηκε «γυναικείο ζήτημα». Στην πορεία, όμως, αυτού του κειμένου ζητείται ο επαναπροσδιορισμός και η επαναδιατύπωσή του με όρους και παραμέτρους καινούργιες, με καινούργια επίσης οπτική πάνω στα, κατά τα άλλα, «ίδια δεδομένα» που υπάρχουν γύρω μας. Μέσα από την αποσύνθεση και αποσυναρμολόγηση των «ίδιων δεδομένων» ζητείται η επανασύνθεση και η εκ νέου συναρμολόγησή τους, και ενδεχομένως η μετονομασία τους.

Το «γυναικείο ζήτημα» λοιπόν συνιστά πρόβλημα προς επίλυση, αλλά όχι απαραίτητα, κυρίως από τη στιγμή της διαπίστωσης ότι «η γυναίκα δεν γεννιέται, αλλά γίνεται». Αυτή η μικρή φράση, που οφείλεται στη S. de Beauvoir και χρονολογείται από το 1949, αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία του «γυναικείου ζητήματος». Η συγκρότηση της ταυτότητας του γυναικείου φύλου αναλύθηκε για πρώτη φορά με τόσο ολοκληρωμένο τρόπο ως το αποτέλεσμα όχι απλώς του βιολογικού της καθορισμού, αλλά κυρίως του κοινωνικού: «Καμά βιολογική, ψυχολογική ή οικονομική μοίρα δεν προσδιορίζει τη θέση που κατέχει σήμερα στην κοινωνία το ανθρώπινο θηλυκό. Είναι ο πολιτισμός σαν

νικό πεδίο, αλλά κατέστη δομικό συστατικό στη φιλοσοφική συζήτηση γύρω από τη συνθήκη του μεταμοντερνισμού.³ του οποίου η χρονική αφηγηρία τοποθετείται στην ίδια με την παραπάνω ιστορική περίοδο, των δεκαετιών '60 και '70.

Η συγκρότηση της ταυτότητας όχι μό-

θούν εδώ όλες αυτές οι ομάδες των θεωριών, πριν αναφερθώ σε ορισμένες από αυτές, οφείλω να επισημάνω ότι καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα του οποίου η μία ακραία τιμή καλύπτεται από τις απόψεις του βιολογικού ντετερμινισμού, και η άλλη από τις θέσεις της κοινωνικής εκμάθησης και της κοινωνιοπολιτισμικής δομικής. Κατά την πρώτη, η ταυτότητα των δύο φύλων καθορίζεται αποκλειστικά βιολογικά· κατά την τελευταία, πέρα από τον κατ' αρχήν βιολογικό προσδιορισμό, η ταυτότητα των δύο φύλων καθορίζεται κοινωνικά. Στην πορεία αυτού του κειμένου θα αναφερθούν, επιγραμματικά βέβαια, τρεις από τις θεωρητικές προσεγγίσεις της τελευταίας ομάδας, στην οποία σήμερα θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι απόψεις των M. Mead και S. de Beauvoir.

Ο κοινωνικός καθορισμός της ταυτότητας των δύο φύλων διερευνήθηκε από τη σκοπιά της αναθεώρησης του μαρξισμού από σειρά μελετητών, πρωτεύουσα θέση ανάμεσα στις οποίες κατέχει η G. Rubin (1975). Προς αντικατάσταση των μαρξιστικών όρων «τρόπος αναπαραγωγής» και «πατριαρχία», η G. Rubin εισάγει τον πολύ περιεκτικό όρο, από την άποψη της κοινωνικής διαδικασίας, «σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων» (sex-gender system).

1. Κάθε κοινωνία διαθέτει, εκτός από έναν τρόπο παραγωγής σύμφωνα με τον οποίο παράγονται τα προς το ζην προϊόντα, και ένα «σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων». «Το σύστημα αυτό περιλαμβάνει τρόπους με τους οποίους το βιολογικό φύλο μεταλλάσσεται σε πολιτισμικά προσδιοριζόμενο φύλο, έναν κατά φύλο καταμερισμό εργασίας, κοινωνικές σχέσεις για την παραγωγή των φύλων ή των κόσμων με βάση το φύλο, κανόνες και διευθετήσεις για επιλογή σεξουαλικού αντικειμένου και αντιλήψεις για την παιδική ηλικία: είναι σαν τον τρόπο παραγωγής μιας κοινωνίας, ένα θεμελιακό, καθοριστικό συστατικό στοιχείο της κοινωνίας, κοινωνικά κατασκευασμένο, που υπόκειται σε αλλαγή και ανάπτυξη».⁴

2. Κοινωνικοποίηση (socialization) είναι ένας όρος, που χρησιμοποιείται κυρίως στην Κοινωνική Ψυχολογία για να προσδιοριστεί η διαδικασία μέσω της οποίας ένα άτομο μαθαίνει να προσαρμόζεται στην ομάδα, αποκτώντας την κοινωνική συμπεριφορά την οποία εκείνη εγκρίνει. Ο όρος αυτός αναλύθηκε από την H. Weinreich (1978) ως «η μετάβαση συμπεριφορών, ρόλων, στάσεων και πεποιθήσεων από μία γενιά στην επόμενη. Ένα σύνολο διαφορετικών ανθρώπων, με ένα σύνολο διαφορετικών σχέσεων επηρεάζουν το

σύνολο που παράγει αυτό το πλάσμα, κάτι ανάμεσα σε αρσενικό και ευνούχο, που ονομάζεται θηλυκό».⁵ Είναι εκπληκτικό και συγχρόνως αποθαρρυντικό πόσο διατηρεί την επικαιρότητα και τη φρεσκάδα της η καινοτόμος, όχι μόνο για την εποχή της αλλά ακόμη και για τη δική μας, άποψη της S. de Beauvoir, μολοντί έχει συμπληρώσει 40 χρόνια. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να μνημονευθεί και να τονιστεί η εξίσου σημαντική συμβολή της ανθρωπόλογου M. Mead, η οποία μάλιστα ήταν και προγενέστερη (1935, 1949),⁶ ή αργότερα των K. Millett (1970), Sh. Firestone (1972) κ.ά.,⁷ στο θέμα του κοινωνικού καθορισμού της γυναικείας ταυτότητας, πέρα από τον κατ' αρχήν βιολογικό προσδιορισμό.

Από τότε η θεωρία γύρω από το «γυναικείο ζήτημα» αναπτύχθηκε, συγκροτήθηκε, αποτέλεσε επιστημολογικό αντικείμενο, όχι αυτοδύναμο και αυτόνομο από τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά διερευνώντας τες έθεσε καινούργιους όρους ως προς την οπτική τους και την υπόθεση εργασίας τους. Ως ξεκίνημα της θεωρίας, που σημειώθηκε με εκρηκτικό τρόπο στο τέλος της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70 σε χώρες μεταβιομηχανικής ανάπτυξης όπως οι ΗΠΑ, στάθηκε εκείνη τη στιγμή των κινήσεων αμφισβήτησης, κατά την οποία η πρακτική τους μεταλλάχθηκε σε εμπειρική καταγραφή. Η θεωρία του «γυναικείου ζητήματος», με τη ραγδαία εξέλιξή της μέχρι σήμερα, δεν περιορίστηκε στο επιστημο-

νο του γυναικείου αλλά και του ανδρικού φύλου, όπως ήταν αναμενόμενο, αποτέλεσε κεντρικό πρόβλημα προς διερεύνηση στη θεωρία του «γυναικείου ζητήματος». Ένα πλήθος από θεωρητικές προσεγγίσεις προερχόμενες κυρίως από την Ψυχολογία, την Εκπαιδευτική Ψυχολογία, την Κοινωνική Ψυχολογία και την Κοινωνιολογία ερμηνεύουν τους τρόπους, τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους το κάθε φύλο συγκροτεί όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που προσιδιάζουν στην ταυτότητά του. Βέβαια, πρέπει να τονιστεί ότι παρά την πληθώρα αυτών των ερμηνευτικών θεωριών, το πρόβλημα της μεταβίβασης των κατά φύλο χαρακτηριστικών στο συγκεκριμένο κάθε φορά άτομο παραμένει πολυσύνθετο, πολύπλοκο, ανοιχτό ακόμη στη διερεύνηση και στη συζήτηση. Όλες οι υπάρχουσες θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν διαφορετικές επιστημολογικές αφητηρίες, ανήκουν δηλαδή σε συγγενείς μα διαφορετικές επιστήμες και κατατάσσονται σε ομάδες ανάλογα με τα κοινά ή διαφορετικά σημεία των παραδοχών τους. Σύμφωνα με την J. Sayers (1987) ανήκουν σε τέσσερις ομάδες: τον βιολογικού ντετερμινισμού, την ψυχαναλυτική, τη γνωστική αναπτυξιακή και της κοινωνικής εκμάθησης.⁸ Σύμφωνα με την H. Lips (1988) ανήκουν σε πέντε ομάδες: την εξελικτική, την κοινωνιοπολιτισμική δομική, την ψυχαναλυτική, τη γνωστική αναπτυξιακή και της κοινωνικής εκμάθησης.⁹ Επιπλέον φυσικά είναι αδύνατο να παρατε-

αναπτυσσόμενο άτομο με το παράδειγμα, την άμεση επιταγή και τη σιωπηλή, ανέκφραστη προσδοκία». Βέβαια, αυτές οι συμπεριφορές, οι ρόλοι, οι στάσεις, οι πεποιθήσεις, που μεταβιβάζονται από μια γενιά στην επόμενη μέσα από το παράδειγμα, την άμεση επιταγή και τη σιωπηλή, ανέκφραστη προσδοκία, εμπεριέχουν αναπόφευκτα τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στο κάθε φύλο. «Σταδιακά, το παιδί εσωτερικεύει αυτά που έμαθε... Οι παράγοντες της κοινωνικοποίησης έχουν στερεότερες πεποιθήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά που αρμόζουν στο κάθε φύλο. Η κοινωνικοποίηση των κατά φύλο ρόλων αντανακλά τις προσδοκίες που βασίζονται σε αυτές τις πεποιθήσεις».¹¹

3. «Κατά φύλο υποκειμενικότητα» είναι ο πολύ ενδιαφέρων όρος που εισάγουν οι M. Barrett και M. McIntosh (1987) για τον προσδιορισμό του συνόλου των ατομικών χαρακτηριστικών τα οποία συγκροτούν τις δύο συλλογικότητες: την ανδρική και τη γυναικεία. Θέτουν προς εξέταση το ζήτημα της υποκειμενικότητας, για το οποίο ο μαρξισμός δεν έχει δώσει απαντήσεις αφού, κατ' αυτόν, τα υποκείμενα είναι κυρίως συλλογικότητες και όχι άτομα: «Η θεωρητικοποίηση της υποκειμενικότητας είναι, φυσικά, η θεωρητικοποίηση ενός ιστορικά καθορισμένου φαινομένου. Η ενασχόληση με την υποκειμενικότητα τείνει να είναι χαρακτηριστικό της αστικής κοινωνίας και ταιριάζει πολύ με τον ατομισμό που διαποτίζει τον πολιτισμό μας. Όμως η κοινωνικά φυλετική διαφορά φαίνεται να χαρακτηρίζει ακόμα και αυτόν τον πολύ βασικό προσανατολισμό. Γιατί ο ατομισμός για τον οποίο μιλάμε είναι ουσιαστικά αρσενικός».¹¹

Και στις τρεις παραπάνω διατυπώσεις η έμφαση βέβαια δίνεται στον καθοριστικό ρόλο της κοινωνίας (και όχι της φύσης ή της βιολογίας) πάνω στις «δεδομένες» διαφορές ανάμεσα στα φύλα. Χαρακτηρίζω τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως «δεδομένες», γιατί μολονότι η άποψη για τον κοινωνικό τους καθορισμό είναι πλέον παλιά, η απήχησή της στο σύνολο της κοινωνικής πρακτικής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μέχρι σήμερα μάλλον πενιχρή. Έτσι, λοιπόν, μπορώ να παρατηρήσω ότι όσο οι κατά φύλο διαφορές θεωρούνται δεδομένες τόσο η κοινωνική τους προέλευση, αποδιδόμενη στη βιολογική, ταυτίζεται μαζί της. Κατά συνέπεια, όχι μόνο αποσιωπώνται οι διαδικασίες κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων, αλλά αντίθετα αποδίδονται ρόλοι και μάλιστα άνισοι στα ήδη «κοινωνικά διαφοροποιημένα» φύλα.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, συνάγεται ότι η ταυτότητα των δύο φύλων συγκροτείται, καθορίζεται κοινωνικά σύμφωνα με ένα «σύστημα κοινωνικής δόμησης» κατά την G. Rubin, σύμφωνα με διαδικασίες «κοινωνικοποίησης» κατά την H. Weinreich, με αποτέλεσμα τη δια-

μόρφωση των δύο «κατά φύλο υποκειμενικότητων» κατά τις M. Barrett και M. McIntosh. Οι διαδικασίες όμως της μεταλλαγής του βιολογικού φύλου σε κοινωνικό πρέπει να διευκρινισθεί ότι δεν συνιστούν μια ομάδα κανόνων, η οποία μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά με έναν μηχανιστικό τρόπο. Γιατί αυτό θα σήμαινε ότι οι ρόλοι των δύο φύλων προϋπάρχουν στην κοινωνία και ότι το μόνο έργο της κοινωνικοποίησης που συντελείται είναι η απόδοση στους ανθρώπους των ρόλων τους, όπως ακριβώς αποδίδονται οι ρόλοι στους ηθολογικούς ήθους έργου, του οποίου το σενάριο είναι ήδη γραμμένο. Οι περισσότεροι θεωρητικοί, όχι μόνο του «γυναικείου ζητήματος» αλλά και της κοινωνικοποίησης των παιδιών, φαίνεται να συμφωνούν ότι το πρόβλημα της μεταλλαγής του βιολογικού φύλου σε κοινωνικό παραμένει ανοιχτό, όπως εξάλλου αναφέρθηκε και προηγουμένως. Πρέπει γι' αυτό το λόγο να σημειωθεί ότι «ερμηνείες που βασίζονται σε "patterns" "προελετημένου" κοινωνικοποίησης (το πιο διαδεδομένο είδος ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών και κοινωνιοψυχολογικών ερμηνειών) είναι από μόνες τους ανεπαρκείς να υπολογίσουν, πρώτον, πόσο συνεκτικά και ακλόνητα διατηρούνται οι ψυχολογικές δεσμεύσεις στην κατά φύλο διαφορά και, δεύτερον, πώς η ταυτότητα του φύλου ή οι προσδοκίες για το ρόλο του φύλου συγκροτούνται στη συνείδηση του ανθρώπου για τον εαυτό του».¹² Κατά την άποψη της N. Chodorow, η ανεπάρκεια

αυτή συμπληρώνεται ή καλύπτεται «με την εμπειρία της κρίσιμης διαφοροποίησης ανάμεσα στην ανδρική και τη γυναικεία ανάπτυξη, η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες διεθνώς είναι υπεύθυνες για τη φροντίδα των μικρών παιδιών και για την κοινωνικοποίηση (τουλάχιστον) σε μεγαλύτερη ηλικία των κοριτσιών».

Η διατύπωση της N. Chodorow ότι «οι γυναίκες διεθνώς είναι υπεύθυνες για τη φροντίδα των μικρών παιδιών και για την κοινωνικοποίηση... των κοριτσιών», καθώς επίσης και η διατύπωση της G. Rubin, που αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι «κάθε κοινωνία διαθέτει εκτός από έναν τρόπο παραγωγής... και ένα "σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων"», περιέχουν μια κοινή θέση, μια κοινή άποψη: τον διαπολιτισμικό χαρακτήρα του κοινωνικού καθορισμού του βιολογικού φύλου. Βέβαια στην ανάλυση της G. Rubin, παρούσα είναι εκτός από τη διαπολιτισμική διάσταση και η ιστορική, η οποία εξειδικεύεται παραπέρα από τη N. Chodorow: «Το γεγονός ότι η κοινωνία μας διαθέτει έναν τρόπο παραγωγής και ένα "σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων" δεν την διαφοροποιεί από προηγούμενες κοινωνίες ή από σύγχρονες μας μη βιομηχανικές».¹³ Εντοπίζει την ιστορική συνέχεια του φαινομένου αυτού όχι μόνο ανάμεσα σε κοινωνίες με διαφορετική οικονομική ανάπτυξη, αλλά και ανάμεσα σε κοινωνίες διαφορετικών χρονικά περιόδων.

του όρου και διαδικασίες, πραγματοποιεί αυτές τις αξιολογήσεις».¹⁷

Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν και οι θεωρητικοί A. Ferguson και N. Folbre (1981), N. Hartsock (1983) και C. Mackinnon (1982). Στις θεωρητικές τους απόψεις υποστηρίζεται ότι ένα βασικό είδος αν-

Το βιολογικό φύλο λοιπόν μεταλλάσσεται σε κοινωνικό με διαδικασίες, τις οποίες κάθε κοινωνία ή σχεδόν κάθε κοινωνία διαθέτει, ή, τέλος, η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων συνιστά ένα ιστορικό και διαπολιτισμικό φαινόμενο.

Παρόμοια με την παραπάνω άποψη υποστηρίζουν οι M.Z. Rosaldo (1974), Z.R. Eisenstein (1981) και Sh.B. Ortner (1974). Η M.Z. Rosaldo υποστηρίζει ότι κάθε πολιτισμός αξιολογεί «ασύμμετρα» τα δύο φύλα.¹⁴ Η Z.R. Eisenstein, ότι η πατριαρχία και η γυναικεία καταπίεση συνιστούν ένα συνεχές ιστορικό φαινόμενο διεθνώς.¹⁵ Η Sh.B. Ortner, αναλύοντας το ζήτημα της γυναικείας «υποταγής», το εντοπίζει σε κάθε μορφή κοινωνίας, και γι' αυτό το χαρακτηρίζει διαπολιτισμικό:¹⁶ «Το γεγονός ότι η "γυναικεία υποταγή" παρατηρείται σε κάθε τύπο κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και σε κοινωνίες κάθε βαθμού πολυπλοκότητας, καταδεικνύει ότι βρισκόμαστε απέναντι σε κάτι εντελώς άκαμπτο, ακόμη ανεξιχνίαστο, εναντίον του οποίου όμως δεν μπορούμε να αντιδράσουμε ούτε διευθετώντας εκ νέου τους ρόλους του κοινωνικού συστήματος ούτε καν αναδομώντας ολόκληρη την οικονομική δομή». Βέβαια, όταν η Sh.B. Ortner επιχειρηματολογεί ότι «σε κάθε γνωστό πολιτισμό οι γυναίκες θεωρούνται υποδεέστερες των ανδρών», εννοεί ότι οι αξιολογήσεις είναι προϊόντα του ίδιου του πολιτισμού: «Εννοώ ότι κάθε πολιτισμός, με τους δικούς

θρώπινης δραστηριότητας, που σηματοδοτεί την παραγωγή και αναπαραγωγή του φύλου και τη σεξουαλικότητα, εντοπίζεται σε όλες τις κοινωνίες και έχει διαπολιτισμική ερμηνευτική αξία.¹⁴

Βέβαια, αυτό που ενδιαφέρει στη συνέχεια δεν είναι μόνο η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων ως διαδικασία, αλλά και ως αποτέλεσμα στην τελική συγκρότηση των ψυχολογικών χαρακτηριστικών που προσιδιάζουν στο κάθε φύλο. Γιατί, όπως ίσως έχει αρχίσει να γίνεται αντιληπτό, η διαδικασία για την κοινωνική δόμηση των δύο φύλων δεν συντελείται *in abstracto*, διαμορφώνοντας δύο διαφορετικές ταυτότητες κατά τρόπο ώστε καθεμία απ' αυτές να συνιστά μια συμπαγή και αδιαχώριστη ολότητα. Απεναντίας, καθεμία συνιστά ένα σύνολο από ψυχολογικά χαρακτηριστικά διαφορετικά μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρούμενα. Το κάθε χαρακτηριστικό έχει διαμορφωθεί, καλλιεργηθεί, ενισχυθεί ιστορικά μέσα σε κοινωνικούς θεσμούς (όπως κυρίως η οικογένεια και η εκπαίδευση) σε συνθήκες καταμερισμού εργασίας, χώρου και χρόνου σύμφωνα με ένα πολιτισμικό σύστημα αξιών, που ποικίλλει είτε από εποχή σε εποχή είτε από κοινωνία σε κοινωνία. Το «αξιοπερίεργο» είναι ότι παρ' όλες τις ιστορικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε εποχής και κοινωνίας, κάποια από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά αποδίδονται στο ένα φύλο, ενώ άλλα στο άλλο. Έτσι συγκροτούνται δύο ομάδες ψυχολογικών χαρακτηριστικών, όπως «εκφρα-

στικότητα», «συγκινησιακότητα»,¹⁹ «οικειότητα», «τάση για επικοινωνία σε μικρή ομάδα», «φόβο για επιτυχία (άμεσα ανταγωνιστική)»,²⁰ «παροχή μητρικής φροντίδας»,²¹ τα οποία καταχωρούνται μάλλον ως γυναικεία χαρακτηριστικά. Ως ανδρικά αντίστοιχα καταχωρούνται η «απουσία εκφραστικότητας»,²² «εξυπνάδα», «επιχειρησιακότητα»,¹⁹ «απουσία οικειότητας», «ανταγωνιστικότητα», «δίψα για επιτυχία», «τάση για κριτική».²⁰

Ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά φαίνεται ότι παίζει τον σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας: η «παροχή κοινωνικής μητρότητας, παροχή μητρικής φροντίδας» (mothering). Η σημασία αυτής της έννοιας, κατά τη N. Chodorow, δεν περιορίζεται στη βιολογική μητρότητα την οποία μόνο οι μητέρες μπορούν να παρέχουν στα παιδιά τους. Επεκτείνεται στη «συναισθηματική στήριξη» και «κατασκευή του εγώ», που οι γυναίκες παρέχουν στους άνδρες τους.²³ Αναλύοντας ιστορικά αυτή την έννοια, η N. Chodorow καταδεικνύει «πως κατέστη ένα θεμελιώδες, καθοριστικό στοιχείο της οικογένειας, και κατ' επέκταση της κοινωνικής δόμησης του ενός φύλου σε κάθε κοινωνία». Γιατί, όπως έχει προηγουμένως αναφέρει, «δεν παρατηρείται διαφοροποίηση ανάμεσα στις δικές μας βιομηχανικές ή μεταβιομηχανικές κοινωνίες από άλλες προβιομηχανικές ως προς το ότι και οι μεν και οι δε διαθέτουν έναν τρόπο παραγωγής και ένα σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων. Η διαφοροποίηση ξεκινά από το σημείο προβολής στις προβιομηχανικές κοινωνίες της δικής μας ιστορίας (των βιομηχανικών και μεταβιομηχανικών κοινωνιών δηλαδή), κατά την οποία η υλική παραγωγή έχει προοδευτικά εγκαταλείψει το σπίτι, ενώ η οικογένεια έχει εξωφανιστεί ως παραγωγική οικονομική οντότητα. Ως συνέπεια οι άνδρες και οι γυναίκες κατά κάποιον τρόπο διαμοίρασαν τη δημόσια και οικειακή σφαίρα μεταξύ τους».²⁴ Η οικογένεια όμως αποτελεί έναν από τους κυριότερους, αν όχι τον κυριότερο θεσμό-μηχανισμό,²⁵ μέσα από τον οποίο το βιολογικό φύλο μεταλλάσσεται σε κοινωνικό. «Η οικογένεια και η συγγένεια (με τη δομή τους) διαμορφώνουν τη βάση του συστήματος για την κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων και παράγουν το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα»,²⁶ σύμφωνα με την G. Rubin. Στην οικειακή σφαίρα, λοιπόν, οι γυναίκες παρέχουν κοινωνική μητρότητα στα παιδιά και στους άνδρες τους. Ως εκ τούτου τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που απαιτούνται από αυτές είναι πράγματα η εκφραστικότητα, συγκινησιακότητα, οικειότητα, τάση για επικοινωνία σε μικρή ομάδα (η οικογένεια είναι σαφώς μια μι-

κή ομάδα). Η δημόσια σφαίρα, καταχωρημένη στους άνδρες, απαιτεί από αυτούς απαραίτητα επιχειρησιακότητα, εξυπνάδα, λογική, απουσία οικειότητας, ανταγωνιστικότητα, δίψα για επιτυχία. Οι άνδρες αναπτύσσουν τα ψυχολογικά αυτά χαρακτηριστικά, τα οποία σύμφωνα με το πολιτισμικό σύστημα αξιών κάθε κοινωνίας θεωρούνται ικανότητες, και για έναν πρόσθετο λόγο: έχουν ήδη προσλάβει διαμέσου της φροντίδας, της στοργής, της συγκινησιακότητας, της οικειότητας και της συναισθηματικής στήριξης όλη την παρεχόμενη σ' αυτούς «κοινωνική μητρότητα».

Στη διάκριση των κατά φύλο ψυχολογικών χαρακτηριστικών φαίνεται πως συμφωνούν και άνδρες θεωρητικοί της κοινωνιολογίας, όπως οι E. Durkheim, J. Parsons, και γυναίκες θεωρητικοί του γυναικείου ζητήματος. «Οι μεν πρώτοι όμως θεωρούν τη διάκριση αυτή λειτουργική αναγκαιότητα για την ύπαρξη της οικογένειας ως κοινωνικής ομάδας. Οι δε δεύτεροι, ως μια πολιτισμική ερμηνεία μιας ασφαλούς αντανάκλασης των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες ενεργούν και σκέφτονται. «Γιατί από τη μια πλευρά οι γυναίκες, εργαζόμενες σε ένα κοινωνικό σύστημα που αποτρέπει την υλοποίηση των ενδιαφερόντων και των σκοπών τους, υποχρεώνονται να αναπτύσσουν τρόπους θεώρησης, αισθημάτων και ενέργειας, τα οποία εμφανίζονται ως διαισθητικά και μη συστηματικά, με μια ευαισθησία προς τους άλλους ανθρώπους, που επιτρέπει σ' αυτές να επιβιώνουν. Γιατί, από την άλλη πλευρά, οι άνδρες εισέρχονται σε έναν κόσμο με σαφείς κοινωνικές σχέσεις, ώστε να εμφανίζονται ως διανοούμενοι, ορθολογιστικοί ή επιχειρησιακοί. Ακόμη το γεγονός ότι οι γυναίκες αποκλείονται από αυτόν τον κόσμο συντελεί στο να φαίνονται ότι σκέφτονται και συμπεριφέρονται με έναν άλλο τρόπο».²⁷

Ο «άλλος» τρόπος σκέψης, ο «άλλος» τρόπος συμπεριφοράς των γυναικών δεν είναι άλλος από κείνον τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς, που δομήθηκε ιστορικά μέσα από τους θεσμούς, τους μηχανισμούς, τις διαδικασίες της κοινωνίας, που ένα μικρό τους δείγμα επιγραμματικά επισημάνθηκε εδώ. «Η γυναίκα είναι το αντίθετο, το "έτερο" του άνδρα, είναι "μη-άνδρας" (non-man), ελαττωματικός άνδρας, της έχει αποδοθεί²⁸ μια κατά βάση αρνητική αξία σε σχέση με την αρσενική πρώτη αρχή. Εξίσου όμως ο άνδρας είναι αυτό που είναι μόνο χάρη στον συνεχή αποκλεισμό αυτού του έτερου ή αντίθετου, ορίζοντας τον εαυτό του σε αντίθεση με αυτό, και ως εκ τούτου η όλη του ταυτότητα εμπλέκεται και εκτίθεται σε κίνδυνο από την ίδια τη χειρονομία, με την οποία επιχειρεί να αποδείξει τη μοναδική,

αυτόνομη ύπαρξή του. Η γυναίκα δεν είναι έτερο μόνο με την έννοια κάποιου που ο άνδρας αδυνατεί να κατανοήσει, αλλά ένα έτερο που συνδέεται στενά με αυτόν ως εικόνα του τι δεν είναι, και συνεπώς ως βασική υπενθύμιση του τι είναι. Επομένως, ο άνδρας τη χρειάζεται ακόμη και

καθώς την απορρίπτει, εξαναγκάζεται να δώσει μια θετική ταυτότητα σε αυτό που θεωρεί μη υπάρχον. Η ύπαρξη του άνδρα όχι μόνο εξαρτάται παρασιτικά από τη γυναίκα, και από την πράξη του αποκλεισμού και της υποταγής της, αλλά ένας λόγος για τον οποίο ένας τέτοιος αποκλεισμός είναι απαραίτητος είναι ότι ίσως τελικά η γυναίκα δεν είναι τόσο ένας άλλος. Ίσως αντιπροσωπεύει κάποια ιδιότητα του άνδρα, την οποία είναι ανάγκη να καταπιέσει, να την εξορίσει πέρα από την ύπαρξή του, να την υποβιβάσει σε μια ασφαλής ξένη σφαίρα πέρα από τα δικά του σαφώς καθορισμένα όρια. Ίσως ό,τι βρίσκεται έξω βρίσκεται κατά κάποιο τρόπο και μέσα, ό,τι είναι ξένο και οικείο – έτσι ώστε ο άνδρας χρειάζεται να αστυνομεύει το απόλυτο όριο μεταξύ των δύο περιοχών, τόσο άγρυπνα όσο το αστυνομεύει ακριβώς επειδή είναι πάντα πιθανό να παραβιαστεί, ίσως είναι πάντα ήδη παραβιασμένο, και είναι πολύ λιγότερο απόλυτο απ' ό,τι δείχνει να είναι».²⁹ Η παραπομπή αυτή δεν προέρχεται από καμιά «αγριεμένη» φεμινίστρια, που κατέγραψε με τον πλέον αφαιρετικό, γλαφυρό όμως, τρόπο τα βιώματα και τα συναισθήματα μιας ζωής. Προέρχεται από τον Άγγλο θεωρητικό της λογοτεχνίας, καθηγητή του Cambridge, T. Eagleton. Είναι εκπληκτικά διεισδυτική, νομίζω, η ανάλυση και διερεύνηση του «άλλου» τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς, όχι μόνο όπως αποδίδεται από το υποκείμενο της ιστορίας, τον άνδρα, προς τη γυναίκα, αλλά κυρίως ό-

πως εσωτερικεύεται και κατ' επέκταση όπως βιώνεται από την ίδια τη γυναίκα, σε βαθμό που να ταυτίζεται, αν και άνθρωπος, με το «άλλο».

Ο προσδιορισμός, επομένως, του «άλλου» σε ό,τι αναφέρεται στη γυναικεία σκέψη και συμπεριφορά συνιστά πρόβλημα προς επίλυση, ή πιο σωστά προς άρση. Η άρση αυτή θα είναι μάλλον αμφίδρομη. Θα εστιάζεται δηλαδή σε δύο σημεία αφετηρίας: την κοινωνία αφ' ενός, αλλά και την ίδια τη γυναίκα αφ' ετέρου. Το παρόν κείμενο, μονομερώς βέβαια, καταναλώθηκε με την πρώτη αφετηρία της κοινωνίας, επιχειρώντας μια πρώτη καταγραφή και διερεύνησή της. Αποσιώπησε συνειδητά τη δεύτερη αφετηρία, της ίδιας της γυναίκας δηλαδή. Εξάλλου δεν έχει καν προσεγγίσει την καταγραφή των ατομικών της χαρακτηριστικών, τα οποία συγκροτούνται σε μια ενιαία ολότητα, η οποία εντελώς σχηματικά αλλά και απλοποιητικά ονομάζεται γυναικεία ταυτότητα. Αν και θεωρείται η καταγραφή του ατομικού παράγοντα εξίσου τουλάχιστον αναγκαία με τον κοινωνικό, προκειμένου να προσδιορισθεί η ταυτότητα του γυναικείου φύλου, παρ' όλα αυτά το κείμενο αυτό δεν υπεισέρχεται στην πιο αρμόδια (για την καταγραφή αυτή) περιοχή της Ψυχολογίας, για λόγους αυστηρά μεθοδολογικούς. Από την ανίχνευση της αμφίδρομης και (πολυθρυλούμενης) διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στον κοινωνικό και ατομικό παράγοντα για τη δόμηση της ταυτότητας του γυναικείου φύλου απλώς

προτάσει (προς στιγμινή τουλάχιστο) τον κοινωνικό.

Περιορίζεται λοιπόν η πρόταση για την άρση του προσδιορισμού του «άλλου», εξίσου μονομερώς αλλά εξ αντικειμένου πλέον, στην ίδια την αφετηρία της κοινωνίας, στην οποία «ο άνδρας είναι η θεμελιακή αρχή και η γυναίκα το αποκλεισμένο αντίθετο αυτής της αρχής. Όσο, επομένως, μια τέτοια διάκριση παραμένει ακλόνητη στη θέση της, το όλο σύστημα μπορεί να λειτουργεί αποτελεσματικά».³¹ Κατά συνέπεια, στην κοινωνική δόμηση του «άλλου» τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς της γυναίκας, ή πληρέστερα στην κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων, προτείνεται η «αποδόμησή» της. «Αποδόμηση (deconstruction)», κατά τον T. Eagleton, «είναι το όνομα που έχει δοθεί στην κριτική διαδικασία με την οποία μπορούμε να υπονομούσουμε εν μέρει ορισμένες αντιθέσεις της κοινωνίας, με βάση τις οποίες κοινωνικοποιούνται τα άτομα, και στην προκειμένη περίπτωση τα δύο φύλα».³² Προτείνεται λοιπόν η «αποδόμηση» του τρόπου με τον οποίο ο μεν άνδρας δομείται ως η θεμελιακή αρχή της κοινωνίας, η δε γυναίκα ως το αποκλεισμένο «άλλο» αυτής της αρχής. Βέβαια, δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να θεωρηθεί ότι ο όρος «αποδόμηση» περιορίζεται αποκλειστικά στα δύο φύλα. Απεναντίας προσδιορίζει ένα ολόκληρο φιλοσοφικό ρεύμα, βασικός εκπρόσωπος του οποίου είναι ο J. Derrida. Ο J. Derrida αναλύει τη λέξη «αποδόμηση» (deconstruction) ως μια λέξη, που δεν σχετίζεται με τη λέξη «καταστροφή» (destruction), αλλά με τη λέξη «ανάλυση» (analysis).³²

Στο τέλος της μελέτης αυτής τοποθετείται η πρόταση, η οποία όμως εντελώς αντιφατικά με την καταγραφή που προηγήθηκε, δηλαδή του κοινωνικού παράγοντα στον καθορισμό του φύλου, εκλαμβάνει συγκεκριμένη μορφή απευθυνόμενη στον ατομικό παράγοντα της γυναίκας, στην ίδια τη γυναίκα, στην κάθε γυναίκα, με τα ποικίλα και όχι ομοιόμορφα ατομικά χαρακτηριστικά, με τους διαφορετικούς βαθμούς ευαισθησίας, εκφραστικότητας, συγκινησιακότητας, διάθεσης για επικοινωνία, φροντίδας, αλλά την ίδια στιγμή, χωρίς αμφιβολία, με τους επίσης διαφορετικούς βαθμούς εξυπνάδας, επιχειρησιακότητας, κριτικής, ανταγωνιστικότητας, με τόσα άλλα χαρακτηριστικά που απλώς δεν καταγράφηκαν εδώ (αλλά σε άλλες μελέτες) με όλα τα άλλα, που ίσως δεν έχουν καταγραφεί ακόμη. Επαναλαμβάνεται λοιπόν στο σημείο αυτό η πρόταση του T. Eagleton για την «αποδόμηση» του κοινωνικά δομημένου φύλου, χωρίς βέβαια να προσδιορίζεται το περιεχόμενό της. Το περιεχόμενό της θα προσ-

διορίζεται από την ίδια τη γυναίκα και θα ποικίλλει από γυναίκα σε γυναίκα. Θα ποικίλλει, γιατί τα κοινωνικά αποδιδόμενα χαρακτηριστικά στη γυναίκα δεν προσλαμβάνονται αυτά καθ' εαυτά από όλες τις γυναίκες, ούτε και στον ίδιο βαθμό. Ίσως εξαιτίας του ατομικού παράγοντα των γυναικών. Σ' αυτόν εξάλλου εναποτίθενται και όσες από τις ελπίδες για την «αποδόμηση» των δύο φύλων μπορεί να έχουν περιωσθεί. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τεντοκάλη Β., «Η διαπολιτισμικότητα του "γυναικείου ζητήματος" στο χώρο». *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, Τεύχος 20, 1989 Απρίλιος-Μάιος, σελ. 36-40.
2. Tentokali V., «The division of space and time by gender within the family», *Proceedings of the Third International and Interdisciplinary Forum on Built Form and Culture Research: Intercultural Processes*, Arizona State University, Tempe Arizona, 1989, 9-12 November.
3. De Beauvoir S., *The Second Sex*. Pan Books: London, 1988 (1947), σελ. 295.
4. Mead M., *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Routledge and Kegan Paul: NY NY, 1963 (1935).
- Mead M., *Male and Female: A Study of sexes in a Changing World*, W. Morrow: NY NY, 1968 (1949).
5. Weddon Chris, *Feminist Practice and Post-structuralist Theory*, Basil Blackwell: NY NY, 1989.
6. Flax J., «Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory», Nicholson L.J. (ed.), *Feminism-Postmodernism*, Routledge: NY NY, 1990, σελ. 39-62.
7. Sayers J., «Psychology and Gender Divisions», Weiner G. and Arnot M. (eds.), *Theories of Gender Difference*, Hutchinson: London, 1987, σελ. 26-36.
8. Lips H., *Sex and Gender*, Mayfield: CA, 1988, σελ. 27-52.
9. Rubin G., «The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex», Reiter R.R. (ed.), *Toward an Anthropology of Women*, Monthly Review Press: NY NY, 1975, σελ. 159.
10. Weinreich H., «Sex-Role Socialization», Chetwynd J. and Hartnett O. (eds.), *The Sex-Role System*, London, 1978.
11. Barrett M., McIntosh M., *Η αντικοινωνική οικογένεια*, Κάλβος: Αθήνα, 1987 (1982).
12. Chodorow N., «Family Structure and Feminine Personality», Rosaldo M.Z., Lamphere L. (eds.), *Woman, Culture and Society*, Stanford University Press: Stanford CA, 1974, σελ. 43.
13. Chodorow N., «Mothering, Male Dominance and Capitalism», Eisenstein Z.R. (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, Monthly Review Press: NY NY, 1979, σελ. 85.
14. Rosaldo M.Z., «A Theoretical Overview».

- Rosaldo M.Z., Lamphere L. (eds.), *Woman, Culture and Society*, Stanford University Press: Stanford CA, 1974, σελ. 19.
15. Eisenstein Z.R., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Longman: NY NY, 1981, σελ. 22.
16. Ortner Sh.B., «Is Female to Male as Nature is to Culture?», Rosaldo M.Z., Lamphere L. (eds.), op. cit., σελ. 67.
17. Ortner Sh.B., op. cit., σελ. 69.
18. Σημείωση στο: Yeatman A., «A Feminist Theory of Social Differentiation», Nicholson L. (ed.), *Feminism-Postmodernism*, Routledge: NY NY, 1990, σελ. 291.
19. Rosaldo Z.M., op. cit., σελ. 30.
20. Gilligan K., «Woman's place in Man's Life Cycle», *Harvard Educational Review*, Vol. 49, No 4, 1979, November, σελ. 431-466.
21. Chodorow N., «Mothering, Male Dominance and Capitalism», op. cit., σελ. 87.
22. Sattel J.W., «The Inexpressive Male: Tragedy or Sexual Politics?», *Social Problems*, 23, 1976, σελ. 469-47.
23. Chodorow N., «Mothering, Male Dominance and Capitalism», op. cit., σελ. 102.
24. Chodorow N., op. cit., σελ. 85.
25. Κυριότεροι θεσμοί-μηχανισμοί κοινωνικοποίησης θεωρούνται η οικογένεια, το σχολείο, οι ομάδες ομηλίκων, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το επάγγελμα.
- Νασιάκου Μ., *Η ψυχολογία σήμερα*, Παπαζήσης: Αθήνα, 1982, σελ. 63.
- Έρικσον Ε., *Παιδική ηλικία και κοινωνία*, Καστανιώτης: Αθήνα, 1975.
- Richards M. (ed.), *The Integration of a Child into a Social World*, Cambridge University Press: Cambridge, 1974.
- Cairns R., *Social Development: The Origins and Plasticity of Interchanges*, Freeman: San Francisco CA, 1979.
26. Chodorow N., op. cit., σελ. 85.
27. Rosaldo M.Z., «A theoretical Overview», op. cit., σελ. 30.
28. Η υπογράμμιση είναι δική μου.
29. Eagleton T., *Literary Theory. An Introduction*, Basil Blackwell: Oxford, 1979 (1983), σελ. 132.
- Eagleton T., *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Δ. Τζιόβας, Μ. Μαυρωνάς (ελλ. μετάφρ.), Οδυσσεύς: Αθήνα, 1989, σελ. 200-201.
30. Eagleton T., op. cit., σελ. 132.
31. Ασκώντας οξεία κριτική στον δομισμό ο T. Eagleton διατυπώνει: «Η αποδόμηση έχει αντιληφθεί ότι οι δυαδικές αντιθέσεις, με βάση τις οποίες έχει την τάση να λειτουργεί ο δυαδισμός, αντιπροσωπεύουν έναν τρόπο αντίληψης χαρακτηριστικό των ιδεολογιών. Στις ιδεολογίες αυτές να χαράζουν αυστηρά όρια μεταξύ του αποδεκτού και του μη αποδεκτού, μεταξύ του εγώ και του μη εγώ, της αλήθειας και του ψεύδους, της σημασίας και της έλλειψής της, της λογικής και της τρέλας, του κεντρικού και του περιφερειακού, της επιφάνειας και του βάθους. Είναι αδύνατο, όπως έχω πει, να παρακάμψουμε αυτόν το μεταφυσικό τρόπο σκέψης, δεν μπορούμε να εκτοξευθούμε πέρα από αυτή τη δυαδική συνήθεια σκέψης σε ένα χώρο έξω από τη μεταφυσική». Eagleton T., op. cit., σελ. 133.
32. Derrida J., *Dissemination*, The University of Chicago Press: Chicago 111, 1981.

Η απομυθοποίηση του οικονομικού «θαύματος» της κας Θάτσερ στη γλώσσα των αριθμών

Μια εισαγωγή στη θατσερική περιπέτεια της ελληνικής οικονομίας*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΜΟΥΡΓΚΕΛΗΣ

Εισαγωγή

Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ της κας Θάτσερ από την ηγεσία του συντηρητικού κόμματος και την πρωθυπουργία της Μεγάλης Βρετανίας έχει πλέον ανοίξει το δρόμο για τη μελέτη του έργου της στην ιστορία, δίνοντας έτσι την ευκαιρία για ψυχραιμες θεωρήσεις της περιώνυμης οικονομικής πολιτικής της που δεν θα καταναλώνονται στη φιλάθλη επίκληση συνθημάτων. Κάτι τέτοιο είναι, πιστεύουμε, ιδιαίτερα χρήσιμο για τη χώρα μας, καθώς δεν είναι λίγοι οι παράγοντες του κυβερνώντος κόμματος που έχουν αναγορεύσει τον «Θατσερισμό» σε οραματικό πρότυπο, ενώ από την άλλη μεριά οι λίγες αναλύσεις για την ουσία της πολιτικής της κας Θάτσερ έχουν παραμείνει στη σφαίρα της αποσπασματικότητας (π.χ. Γ. Μαρίνος, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 25.1.90, Ν. Μουζέλης, *Το Βήμα* 11.2.90, Α. Κεφαλός, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 12.4.90, Χ. Ιωάννου, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 23.8.90). Έτσι, μια όσο το δυνατό πιο ολοκληρωμένη καταγραφή των αιτιών και των αποτελεσμάτων από τη μακρόχρονη παρουσία της κας Θάτσερ στην ηγεσία της Μεγάλης Βρετανίας δίνει τόσο τη δυνατότητα να αποκαλυφθεί η ουσία της πολιτικής της, όσο και μια πρόγευση αυτών που πρόκειται να επέλθουν στη χώρα μας από την εφαρμογή μιας νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής «θατσερικού» τύπου.

Ειδικότερα, στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε να παραθέσουμε μια πλήρη-κατά το δυνατόν- εικόνα του Θατσερισμού μέσα από την αποτίμηση των αλλαγών που έχουν επέλθει στην οικονομία του Ηνωμένου Βασιλείου, από την εντεκάχρονη και πλέον παρουσία του Συντηρητικού Κόμματος της κας Θάτσερ στην κυβέρνηση. Η αποτίμηση των αλλαγών θα γίνει με τη μελέτη της πορείας (α) της παραγωγικότητας, (β) των δεικτών της ανεργίας και του πληθωρισμού, και (γ) του βαθμού ανισοκατανομής του εισοδήματος, στη διάρκεια αυτών των χρόνων.¹

Η αναφορά στους δείκτες που περιγράφουν τους ενδιάμεσους στόχους μιας οικονομικής πολιτικής, όπως ισοζύγιο πληρωμών, νομισματική επέκταση, δημοσιονομικό έλλειμμα, ιδιωτικές επενδύσεις κ.λπ., καθώς και μια πρώτη μελέτη των συνεπειών από την ένταξη της στεργιλίας στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα

(ΕΝΣ), θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τη δυναμική της οικονομίας της Μεγάλης Βρετανίας, που διαμορφώθηκε από τον θατσερικό νεοφιλελευθερισμό.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας για τις συνέπειες της πολιτικής της κας Θάτσερ, θα καταγράψουμε κάποιες προσωπικές εκτιμήσεις για το ορατό μέλλον της βρετανικής οικονομίας, έτσι όπως αυτό προδιαγράφεται από τα υπάρχοντα προβλήματα και τις τρέχουσες εξελίξεις στη διεθνή συγκυρία (κρίση στον Περσικό Κόλπο και ανατίμηση του πετρελαίου). Έτσι θα προκύψει και μια απάντηση στο εάν είναι βάσιμες οι θέσεις εκείνων που υποστηρίζουν ότι η αντιστροφή των αρνητικών συνεπειών της πολιτικής της κας Θάτσερ είναι απλώς ζήτημα χρόνου (Α. Κεφαλός, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 26.7.90). (Σημειωτέον ότι ο πληθωρισμός για το τρίμηνο Ιουλίου-Σεπτεμβρίου βρέθηκε κοντά στο 11%, ενώ σύμφωνα με το βρετανικό υπουργείο Εργασίας ο αριθμός των ανέργων στο τετράμηνο Απριλίου-Ιουλίου αυξήθηκε κατά 10.900 και βρισκόταν στο ύψος του 1.629.000.)²

Στο τελευταίο μέρος θα επιχειρήσουμε μια σκιαγράφηση των συνεπειών για την ελληνική οικονομία –ιδιαίτερα για τη βιομηχανία– από την εφαρμογή της νεοφιλελεύθερης, θατσερικού τύπου, πολιτικής από την κυβέρνηση της ΝΔ.

Τα αποτελέσματα της οικονομικής πολιτικής της κας Θάτσερ

α. Παραγωγικότητα

Η αύξηση της παραγωγικότητας στον βιομηχανικό τομέα είναι ένα από τα αναμφισβήτητα θετικά που επιτεύχθηκαν στη διάρκεια της πρωθυπουργίας της κας Θάτσερ. Η συγκριτική πορεία του δείκτη της παραγωγικότητας εμφανίζεται στον πίνακα 1 (για μια εκτεταμένη αναφορά στο ρόλο της πολιτικής της κας Θάτσερ στην αύξηση της παραγωγικότητας βλ. Χ. Ιωάννου, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 23.8.90). Η μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας των μεγάλων βιομηχανικών κρατών (όπως και του συνόλου της ΕΟΚ) στην περίοδο 1979-1983 εξηγείται από το γεγονός ότι οι οικονομίες αυτές έφτασαν τα όρια παραγωγικότητας που τους επέτρεπε η παραγωγική τους δομή. Ωστόσο η παραγωγικότητα του Ηνω-

* Ευχαριστώ τους καθηγητές κ. Γ. Κριμτά, Α. Πανεθυμιτάκη και Γ. Στουρνάρα για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους. Βέβαια, η ευθύνη για τις απόψεις και όποια λάθη καταγράφονται στο άρθρο αυτό είναι αποκλειστικά δική μου.

λαγές στην οργάνωση της παραγωγής επέφεραν μεγαλύτερη ελαστικότητα στην κατανομή των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία (mapping levels), ή και μείωση του αριθμού των απασχολούμενων στα διάφορα στάδια της παραγωγής (Boakes, 1988), ενώ πολλαπλασιάστηκαν

μένου Βασιλείου υπολειπόταν αυτής των άλλων βιομηχανικών χωρών κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και του '70, δημιουργώντας εύλογες προσδοκίες για αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης της στα κατοπινά χρόνια.

Ως κύρια αιτία για την «αναμενόμενη» αύξηση της παραγωγικότητας στη δεκαετία του '80 πολλές μελέτες προβάλλουν τις αλλαγές που επήλθαν στην οργάνωση της παραγωγής κατά τη θαλασσοειδή περίοδο, καθώς έχει αποδειχθεί ότι αυτή δεν οφείλεται ούτε σε κάποια μεταβολή στην ποιότητα των επενδύσεων, και άρα του συντελεστή κεφάλαιο (Englander και Mittelstadt, 1988), ούτε στην υπόθεση ότι βιομηχανίες με χαμηλή παραγωγικότητα έκλεισαν στην περίοδο της κρίσης 1979-81 (compositional effect, Oulton, 1987). Αλ-

τα κίνητρα της εργοδοσίας για την προώθηση μέτρων που βελτίωναν την παραγωγικότητα. Έχει υπολογισθεί ότι ο βαθμός προσπάθειας των απασχολούμενων στη βιομηχανία (effort) αυξήθηκε κατά 5,6 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ των ετών 1980-84 (Bennet A. και Smith-Gavine S., 1987).

Ωστόσο εύλογα προκύπτει πλέον το ερώτημα τι συνετέλεσε στην αλλαγή αυτή της οργάνωσης της παραγωγής, και άρα στη συνεπακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας. Δύο υποθέσεις έχουν προταθεί: Η πρώτη υποστηρίζει τη γνωστή άποψη ότι οι νομοθετικές αλλαγές και η γενικότερη πολιτική των κυβερνήσεων της κας Θάτσερ μείωσαν τελικά τη δύναμη των εργατικών συνδικάτων. Το γεγονός αυτό μαζί με την αυξανόμενη ανεργία ο-

δήγησε στην ήττα του συνδικάτου των ανθρακωρύχων το 1985 και στην κατοπινή υποχώρηση των εργατικών κινητοποιήσεων. Σημαντικός επίσης προβάλλει ο ρόλος της απελευθέρωσης της αγοράς εργασίας, που θεσμοθετήθηκε την περίοδο αυτή. Η δεύτερη υπόθεση υποστηρίζει ότι το αρνητικό σοκ που διήλθε η βρετανική οικονομία την περίοδο 1979-81 (στη διετή διάρκεια της οποίας η παραγωγή έπεσε κατά 3,5 ποσοστιαίες μονάδες και η απασχόληση κατά 5,7 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ στις άλλες χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ η ένταση όσο και η διάρκεια των αρνητικών αυτών σοκ ήταν ευδιάκριτα μικρότερη)³ σε συνδυασμό με τη μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και την υπερτίμηση της στερελίνης διαμόρφωσε τις συνθήκες για καλύτερη οργάνωση της παραγωγής και αύξηση της παραγωγικότητας. Συγκεκριμένα, εργαζόμενοι και εργοδότες υποχρεώθηκαν εκ των πραγμάτων να υιοθετήσουν σύγχρονες μεθόδους στην οργάνωση της παραγωγής, για να αποφύγουν την ανεργία οι πρώτοι και τη χρεοκοπία ή το κλείσιμο οι δεύτεροι.

Από εμπειρικές μελέτες δεν συνάγεται ότι μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη πως η μείωση της δύναμης των συνδικάτων οδήγησε σε μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Αντιθέτως, υπάρχουν εργασίες που διαπιστώνουν θετική συνεισφορά των εργατικών συνδικάτων στην αύξηση της παραγωγικότητας (Nickell, Wadhvani και Wall, 1989). Μια πιθανή εξήγηση γι' αυτό αφορά το γεγονός ότι επιχειρήσεις με ισχυρά συνδικάτα κατόρθωσαν να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους περισσότερο από επιχειρήσεις με αδύναμα συνδικάτα, γιατί υπερκέρασαν πιο πολλές αποτελεσματικές μορφές οργάνωσης παραγωγής στη διάρκεια της θαλασσοειδούς περιόδου.

Το σενάριο που βασιίζεται στην υπόθεση του σοκ τυγχάνει μεγαλύτερης υποστηρίξεως από τις εμπειρικές μελέτες. Επιχειρήσεις με τις δυσμενέστερες επιπτώσεις στη διάρκεια της διετίας 1979-81 επέδειξαν μεγαλύτερη παραγωγικότητα τα κατοπινά χρόνια (Layard και Nickell, 1990). Πάντως, ο συγκερασμός των δύο υποθέσεων προβάλλει πιθανότερος καθώς εξηγεί και τη διάρκεια της παρατηρούμενης αύξησης της παραγωγικότητας. Το αρνητικό σοκ κατά το 1979-81 ανάγκασε εργοδότες και εργαζομένους να αποδεχθούν πιο αποτελεσματικές μορφές οργάνωσης παραγωγής ενόσω η αυξημένη ανεργία, σε συνδυασμό με τη μειωμένη δύναμη των εργατικών συνδικάτων, διατήρησε την πίεση προς τους εργαζόμενους για αυξημένες επιδόσεις. Ταυτόχρονα, οι υψηλοί μισθοί που επικράτησαν λόγω της ανεργίας συνετέλεσαν θετικά στην αύξηση της παραγωγικότητας.

Συμπερασματικά, η αύξηση της παρα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Παραγωγικότητα (output per worker)

	Ετήσιος ρυθμός αύξησης (%)			
	66-73	73-79	79-83	83-88
Ην. Βασίλειο	3.2	1.3	2.3	1.8
ΕΟΚ (9)	4.2	2.2	1.2	2.2
ΟΟΣΑ (λοιπές)	3.0	1.1	1.3	1.8
ΗΠΑ	1.2	0.0	0.2	1.3
Ιαπωνία	7.9	2.9	2.4	3.4
Σουηδία	2.8	0.5	0.9	1.9
ΟΟΣΑ (Σύνολο)	3.5	1.5	1.3	1.9

Πηγή: Layard και Nickell, 1990.

γωγικότητας εν μέρει μόνο μπορεί να αποδοθεί στις αντισυνδικαλιστικές επιλογές της κας Θάτσερ.

β. Πληθωρισμός - ανεργία και ο ρόλος του πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας

Η δραστική μείωση του πληθωρισμού αποτελεί το δημοφιλέστερο κατόρθωμα της οικονομικής πολιτικής της κας Θάτσερ. Η μείωση αυτή αιτιάζεται στην περιοριστική δημοσιονομική - νομισματική πολιτική της περιόδου, στη δραματική αύξηση της ανεργίας και, βεβαίως, στο γεγονός ότι η Μεγάλη Βρετανία μετά το 1979 εδραίωσε τη θέση της ως μία από τις βασικότερες χώρες εξαγωγής πετρελαίου (από το 1980 το Ηνωμένο Βασίλειο είναι καθαρά εξαγωγός χώρα (net exporter), με μόνη εξαίρεση το 1988). Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε το ρόλο του πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας - που έτυχε πλήρους εκμεταλλεύσεως στην περίοδο της κας Θάτσερ - στις εξελίξεις του μετώπου ανεργία - πληθωρισμός, μια και αυτός ο παράγοντας διαφοροποιεί τη Μεγάλη Βρετανία από τις άλλες χώρες-μέλη της ΕΟΚ.

Εμπειρικές μελέτες έχουν δείξει ότι οι ευνοϊκές επιπτώσεις που είχε η εκμετάλλευση του πετρελαίου στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της χώρας δικαιολογούν μια μέση ανατίμηση της λίρας, κατά τη διάρκεια της θατσερικής περιόδου, της τάξεως του 12% περίπου (Bean, 1987- Layard και Nickell, 1990). Η εκτίμηση αυτή στηρίζεται στην υπόθεση ότι η δημοσιονομική και νομισματική πολιτική θα παρέμεναν τέτοιες ώστε να παράγουν το ιστορικά καταγεγραμμένο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα αυτής της ανατίμησης, με δεδομένο ότι το επίπεδο της ανεργίας θα παρέμενε το ίδιο, είναι ότι ο πληθωρισμός βρίσκεται κατά 4% (National Institute Model) έως 11% (Layard και Nickell, 1990) χαμηλότερα απ' ό,τι θα ήταν εάν εξέλπε ο παράγοντας πετρέλαιο της Βόρειας Θάλασσας (η διαφορά των εκτιμήσεων των δύο μελετών οφείλεται στο

στατικό χαρακτήρα της πρώτης· Layard και Nickell, 1990).

Στη βάση, εξάλλου, της πιο ρεαλιστικής υπόθεσης ότι το επίπεδο του πληθωρισμού θα παρέμενε στα καταγεγραμμένα επίπεδα, οι επιπτώσεις από το πετρέλαιο δικαιολογούν τη μείωση της ανεργίας κα-

τά 2% (Layard και Nickell, 1990).

Τέλος, στην περίοδο Θάτσερ λόγω του πετρελαίου το καθαρό εισόδημα των εργαζομένων (take home pay) αυξήθηκε συνολικά 4% κατά μέσο όρο. Η αύξηση αυτή οφείλεται τόσο στη μείωση της φορολογίας των εισοδημάτων που έγινε δυνατή λόγω της αύξησης των κρατικών εισφορών από το πετρέλαιο, όσο και στη μείωση των τιμών των εισαγόμενων προϊόντων, που έτσι δεν συνεισέφεραν ιδιαίτερα πιεστικά στη διαμόρφωση της ανόδου του δείκτη τιμών.

Παρά τον σημαντικά θετικό ρόλο του πετρελαίου στη διαμόρφωση του πληθωρισμού, γεγονός παραμένει ότι η βρετανική οικονομία χαρακτηρίζεται ακόμα από εγγενείς πληθωριστικές πιέσεις (τελευταία έκθεση ΟΟΣΑ για τη βρετανική οικο-

νομία). Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και η αύξηση των μέσων ωρικών αμοιβών (που έφτασε να βρίσκεται σταθερά στο επίπεδο του 7.5% στην περίοδο 1982-87, ενόσω η ανεργία βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα) αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις γι' αυτό.

Μια πιθανή εξήγηση για τις απογοητευτικές επιδόσεις στο μέτωπο του πληθωρισμού κατά τη μετά το 1982 περίοδο αφορά το γεγονός ότι η στρατιά των ανέργων που δημιουργήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '80 έπαιξε περιθωριακό ρόλο στην αγορά εργασίας (οι επί μακρόν άνεργοι αρκέστηκαν στο παρεχόμενο επίδομα ανεργίας, ενώ ταυτόχρονα η μη ανανέωση των γνώσεων - προσόντων τους ελάττωνε ολοένα τις πιθανότητες της επαναπρόσληψής τους)· έτσι δεν άσκησε καμία πίεση για την αύξηση της απασχόλησης, και συνεπακόλουθα για τη μείωση των μισθών και των τιμών. Με άλλα λόγια, στη διάρκεια της πρωθυπουργίας της κας Θάτσερ το φυσιολογικό επίπεδο ανεργίας αυξήθηκε, πλήττοντας κυρίως μισθοσυντηρητους (η ανεργία των ηλικιωμένων ανδρών στη Μεγάλη Βρετανία είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στη Γαλλία, τη Γερμανία ή την Ιταλία).

Συμπερασματικά, δίχως να θέλουμε να μειώσουμε τη σημασία των επιλογών της κας Θάτσερ στον τομέα της νομισματικής πολιτικής και της αλλαγής των εργασιακών σχέσεων, νομίζουμε ότι οι κύριοι παράγοντες της μείωσης του πληθωρισμού είναι η αύξηση της ανεργίας και η εκμε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

	Ανεργία (%)		Πληθωρισμός Ετήσιος ρυθμός αύξησης (%)	
	79	88	79	88
Ην. Βασίλειο	4.7	8.8	13.2	5.6
ΕΟΚ (9)	4.7	9.3	8.9	3.1
ΟΟΣΑ (λοιπές)	5.7	6.7	8.0	3.7
ΗΠΑ	5.8	5.6	8.8	3.3
Ιαπωνία	2.1	5.6	1.5	1.8
Σουηδία	2.1	1.7	8.3	5.8
ΟΟΣΑ (Σύνολο)	5.4	7.5	8.3	3.5

Πηγή: Layard και Nickell, 1990.

ται για τη διαμόρφωση των δύο τελευταίων λόγων.

β. Το φορολογικό σύστημα έγινε λιγότερο προοδευτικό. Οι άμεσοι φόροι (φόρος εισοδήματος και ασφαλιστική εισφορά) ενός ατόμου έφταναν το ακόλουθο ποσοστό των συνολικών του εσόδων.

τάλλευση του πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας.

γ. Ανισοκατανομή εισοδημάτων

Κατά τη διάρκεια της προϋπουργίας της κας Θάτσερ η εισοδηματική κατανομή έχει διευρυνθεί (Layard και Nickell, 1990). Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους:

α. Τα ακαθάριστα εισοδήματα διανέμονται περισσότερο άνισα από ό,τι στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, μεταξύ των ετών 1979-1988 τα πραγματικά συνολικά εβδομαδιαία εισοδήματα των πλήρως απασχολούμενων αυξήθηκαν ως εξής:

Άνδρες	
Υψηλόμισθοι	1% της κλίμακας 60%
Υψηλόμισθοι	10% της κλίμακας 38%
Χαμηλόμισθοι	10% της κλίμακας 12%
Γυναίκες	
Υψηλόμισθοι	10% της κλίμακας 46%
Χαμηλόμισθοι	10% της κλίμακας 18%

Οι λόγοι αυτής της διαφοροποίησης είναι:

i. η αύξηση της ζήτησης για εργαζόμενους υψηλής ειδίκευσης και η ταυτόχρονη μείωση της ζήτησης για εργαζόμενους χαμηλής ειδίκευσης·

ii. η μειωμένη προσφορά εργαζομένων υψηλής ειδίκευσης·

iii. η αύξηση της ανεργίας μεταξύ των εργαζομένων χαμηλής ειδίκευσης·

iv. η θεομοθέτηση της ευρύτερης απελευθέρωσης στην αγορά εργασίας.

Είναι σαφές ότι η κα Θάτσερ ευθύνε-

Άνδρες, για εισοδήματα ίσα με το 300% του μέσου εισοδήματος
70-79 40%
80-85 33%

Άνδρες, για εισοδήματα ίσα με το 50% του μέσου εισοδήματος
24%
24%

Έτσι η αύξηση των πραγματικών καθαρών συνολικών εβδομαδιαίων εισοδημάτων των πλήρως απασχολούμενων μεταξύ των ετών 1979-1988 παίρνει τη μορφή:

Άνδρες,
υψηλόμισθοι 10% της κλίμακας 73%
χαμηλόμισθοι 10% της κλίμακας 13%

Η εισοδηματική ανισοκατανομή γίνεται μεγαλύτερη αν λάβουμε υπόψη μας τα άτομα που δεν έχουν κάποιο εισόδημα. Αυτό προκύπτει επειδή η άνοδος της ανεργίας αύξησε τον αριθμό των ατόμων που το εισόδημά τους βρίσκεται στο επίσημο ελάχιστο επίπεδο ή και κάτω απ' αυτό. Κατά τους Layard και Nickell (1990), στα έξι πρώτα χρόνια της προϋπουργίας Θάτσερ ο αριθμός των ατόμων που είχαν εισόδημα ίσο ή και μικρότερο του επίσημου ελαχίστου αυξήθηκε κατά 55%.

δ. Η ένταξη της στερλίνας στο ΕΝΣ

Η ένταξη της στερλίνας στο ΕΝΣ προκάλεσε πολλές συζητήσεις και διαφωνίες στο συντηρητικό κόμμα, και για πολλούς την παραίτηση της κας Θάτσερ. Οι υποστηρι-

κτές της ένταξης –και εσωκομματικοί αντίπαλοι της κας Θάτσερ– την αποζητούσαν ως μέτρο καταπολέμησης των έντονων πληθωριστικών πιέσεων, το οποίο δεν αυξάνει την ανεργία. Ωστόσο, με την τελική πράξη της ένταξης το μόνο που επιτεύχθηκε ήταν να επιδεινωθεί το εμπορικό ισοζύγιο της Μεγάλης Βρετανίας, σε βαθμό που δεν δικαιολογείται από τη γενικότερη διεθνή ύφεση, αυξάνοντας τελικά τις ήδη ισχυρές πληθωριστικές πιέσεις (τον Σεπτέμβριο το εμπορικό έλλειμμα ήταν μεγαλύτερο από αυτό του Απριλίου 1987, παρά τις θετικές επιπτώσεις από την κρίση στον Περσικό Κόλπο και την ανατίμηση του πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας).⁴ Και αυτό γιατί η παγίωση των ορίων διακύμανσης της στερλίνας σε σχέση με τα νομίσματα των βασικών ανταγωνιστριών της Μεγάλης Βρετανίας χωρών-μελών της ΕΟΚ είχε συνέπεια τη μετάθεση του κέντρου βάρους για τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας των βρετανικών προϊόντων σε ζητήματα παραγωγικότητας και κόστους παραγωγής, όπου η βρετανική οικονομία παρουσιάζει ακόμα χαρακτηριστικές υστερήσεις. Αυτές οι υστερήσεις αποκαλύπτουν τελικά με τον καλύτερο τρόπο την προβληματικότητα της οικονομικής πολιτικής της κας Θάτσερ και την αποτυχία της, καθώς μετά έντεκα χρόνια δεν κατόρθωσε να διαμορφώσει την οικονομική δομή που θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες του διεθνούς ανταγωνισμού, παρά το κόστος της ανεργίας και της σφρξίκνωσης της παραγωγικής βάσης που επέβαλε στη χώρα της.

ε. Ενδιάμεσοι στόχοι

Ωστόσο για να σκιαγραφήσουμε καλύτερα τη βρετανική οικονομία και τη δυναμική της απαιτείται να εξετάσουμε τους ενδιάμεσους στόχους της οικονομικής πολιτικής. Ειδικότερα θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι:

i. το ιδιαίτερα διευρυνμένο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (παρά την αύξηση των τιμών του πετρελαίου) ασκεί έντονες πληθωριστικές πιέσεις·

ii. η δημοσιονομική πολιτική (παρά το δημοσιονομικό πλεόνασμα) είναι ουδέτερη·

iii. με δεδομένο το άνοιγμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, η βρετανική κυβέρνηση χρησιμοποιεί τα αυξημένα επιτόκια για να αποφύγει περαιτέρω αύξηση του πληθωρισμού (τα επιτόκια κυμαίνονται σήμερα γύρω στο 15%). Η πολιτική των υψηλών επιτοκίων, που επηρεάζει συστατικά την οικονομία (ο ρυθμός μεταβολής της εγχώριας ζήτησης σημείωσε πτώση κατά 3,4% το 1989 και παρέμεινε αμετάβλητος το πρώτο εξάμηνο του 1990, ενώ ο ρυθμός της νομισματικής επέκτασης περιορίστηκε στο 4,9%), προβλέπεται να

παραμένει ενεργός λόγω του ιδιαίτερου υψηλού πληθωρισμού και παρά την αύξηση της τιμής του πετρελαίου και την πρόσφατη ανατίμηση της λίρας. Η αναμενόμενη προεκλογική μείωσή τους κατά μία μονάδα δεν είναι ικανή να επηρεάσει τις επενδύσεις, αλλά θεωρείται αναγκαία για να ελαφρυνθούν τα βάρη των καταναλωτών:

iv. οι βιομηχανικές επενδύσεις μειώθηκαν τον τελευταίο ενάμιση χρόνο, οπότε έληξε η περίοδος ανάκαμψής τους, που άρχισε το 1981.

Το μέλλον

Τα ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν σε σχέση με κάποιες προβλέψεις για το άμεσο μέλλον αφορούν το:

i. εάν η αύξηση της παραγωγικότητας θα συνεχιστεί, και μάλιστα με υψηλούς ρυθμούς:

ii. εάν ο πληθωρισμός θα εξακολουθήσει την ανοδική πορεία της τελευταίας περιόδου, αναγκάζοντας τη βρετανική κυβέρνηση σε περαιτέρω αύξηση των επιτοκίων: άμεσες επιπτώσεις αυτής της πολιτικής είναι η μείωση του εισοδήματος των εργαζομένων -λόγω αύξησης των τοκοχρεολυσίων από τα ευρέως διαδεδομένα στεγαστικά δάνεια (mortgages)- το οποίο επιδεινώνεται από την εφαρμογή του κατά κεφαλήν φόρου (poll tax), μειώνοντας και την εκλογική πελατεία του Συντηρητικού Κόμματος:

iii. εάν η ανεργία θα παραμένει στα ίδια επίπεδα ή θα εκτιναχθεί ώστε να διατηρηθεί ο πληθωρισμός στο χαμηλότερο δυνατό ποσοστό.

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν, οι εκτιμήσεις για το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας (η ανοδική τάση της βρίσκεται σε ύφεση μετά το 1985) δεν μπορούν να είναι αισιόδοξες. Σε αυτό συντείνει και το ότι ο σημερινός ηγέτης των συντηρητικών κ. Μέιτζορ, σαν γνήσιος διάδοχος της κας Θάτσερ, είναι αποφασισμένος να ακολουθήσει την ίδια «φιλοσοφία» στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής.

Οι θετικές επιπτώσεις του σοκ 1979-81 και της συνεργασίας εργοδοτών - εργαζομένων για την αποκατάσταση της αντα-

γωνιστικότητας των επιχειρήσεων φαίνεται πως έχουν φθάσει τα όρια της απόδοσής τους, και πάντως αποκαλύφθηκε πως δεν είναι αρκετές για την αποκατάσταση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας των βρετανικών προϊόντων υπό όρους ελεύθερου ανταγωνισμού. Η περαιτέρω αύξηση

της παραγωγικότητας εξαρτάται κυρίως από το βαθμό ειδικευσης του εργατικού δυναμικού και από την αναβάθμιση της ποιότητας του νέου επενδύμενου κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η διατήρηση των υψηλών ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας εξαρτάται πλέον από την πρόθεση της βρετανικής κυβέρνησης και των επιχειρήσεων να προχωρήσουν τόσο σε δαπάνες για την εκπαίδευση των εργαζομένων, ώστε να εξασφαλιστεί και η ποιοτική άνοδος της ειδικεισής τους αλλά και η αύξηση του αριθμού των ειδικευμένων, όσο και σε επενδυτικές δαπάνες που θα στοχεύουν στην τεχνολογική αναβάθμιση του λειτουργούντος κεφαλαίου. Με δεδομένα (α) τη στενότητα ρευστότητας της οικονομίας αυτή την περίοδο, και (β) το γεγονός ότι η απόδοση τέτοιων προγραμμάτων ειδικευσης του εργατικού δυναμικού και επενδύσεων είναι μια μακροχρόνια διαδικασία, δεν μπορούμε να είμαστε αισιόδοξοι για κάτι τέτοιο. Αυτό γίνεται

εξάλλου αντιληπτό και από τον πίνακα 3, όπου παρουσιάζεται η πορεία της ποσοστιαίας μεταβολής του δείκτη παραγωγής ανά ώρα στη βιομηχανία μεταξύ αντίστοιχων τριμήνων.

Στο μέτωπο του πληθωρισμού (που για τους οπαδούς του θατσερικού νεοφιλελευθερισμού αποτελεί τον κριτή της επιτυχίας μιας οικονομικής πολιτικής), έντονα αναμένονται οι πιέσεις καθώς σωρεία εργατικών συμβάσεων που υπογράφηκαν το τελευταίο διάστημα επέτρεπαν αυξήσεις μισθών που υπερέβαιναν το τρέχον επίπεδο του πληθωρισμού (με βάση στοιχεία του βρετανικού υπουργείου Εργασίας, την περίοδο Ιουνίου-Σεπτεμβρίου ο πληθωρισμός των μισθών κατά μέσο όρο ήταν πάνω από 10%). Βέβαια, τα υψηλά επιτόκια που μείωσαν τη ζήτηση, η ανατίμηση του πετρελαίου που ισχυροποιεί τη στερλίνα δημιουργώντας εύλογες προσδοκίες για τη μείωση, τελικά, του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της χώρας και η ένταξη του βρετανικού νομίσματος στο ΕΝΣ, έχουν συμβάλει στην ύφεση των πληθωριστικών πιέσεων. Όμως, όπως έχουμε αναφέρει, σε αντιστάθμισμα της ύφεσης αυτών των πιέσεων -και όχι του πληθωρισμού- το επίπεδο της ανεργίας παρουσιάζει ήδη αυξητικές τάσεις. Γίνεται έτσι σαφές ότι οι αρνητικές συνέπειες της πολιτικής της κας Θάτσερ δείχνουν περισσότερο να εμμένουν παρά να αντιστρέφονται στην πορεία του χρόνου, αποδεικνύοντας πως τελικά για τον θατσερισμό η ανεργία είναι

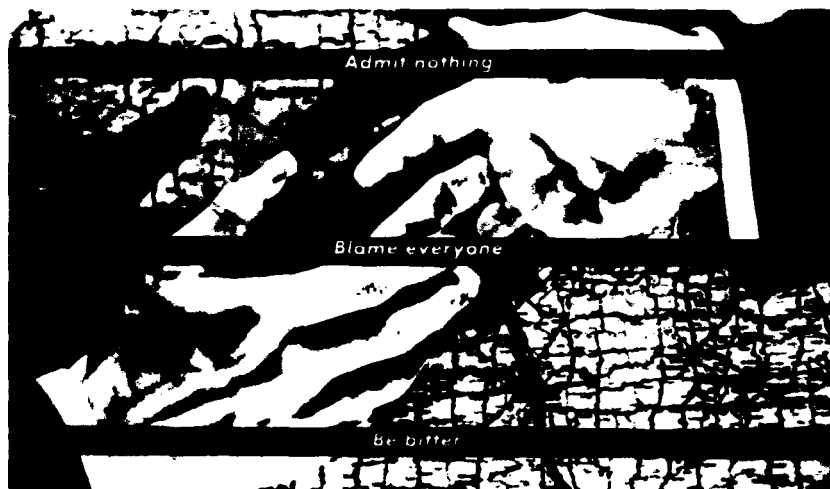
ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ρυθμός μεταβολής της παραγωγής ανά ώρα στη βιομηχανία (%) μεταξύ αντίστοιχων τριμήνων

1987.1	7.1	1988.1	5.4	1989.1	6.0	1990.1	1.4
2	5.8	2	4.6	2	5.5		
3	6.4	3	4.8	3	3.1	2	2.8
4	3.3	4	5.5	4	2.5		

Πηγή: *Economic Trends*, Sept. 1990.

Θατσερισμός και ελληνική πραγματικότητα

Στη βάση των όσων έχουν προηγηθεί προκύπτει εύλογα το ερώτημα για το ποιες θα είναι οι συνέπειες στην ελληνική οικονομία από την εφαρμογή μιας θατσερικής

το κύριο νόμισμα εξαγοράς κάθε μείωσης του τιμάρθιμου.

Συμπέρασμα

Η μελέτη των παραγόντων που έχουν συνεισφέρει στη διαμόρφωση του σημερινού προσώπου της βρετανικής οικονομίας, θεωρούμε ότι δεν επιτρέπει να υπερτιμάμε την αποτελεσματικότητα των οικονομικών επιλογών της κας Θάτσερ, πολύ δε περισσότερο να τις ανάγουμε σε πρότυπο αναφοράς. Αυτό γίνεται πρόδηλο εάν λάβουμε υπόψη μας τις σημερινές δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η οικονομία του Ηνωμένου Βασιλείου, που κάθε άλλο παρά δημιουργούν αισιοδοξία για τις προοπτικές της. Τόσο η περιορισμένη ανταγωνιστικότητα των βρετανικών προϊόντων που αποκαλύπτεται από τη διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου μετά την ένταξη της στερλίνας στο ΕΝΣ, όσο και η εμμονή των έντονων πληθωριστικών πιέσεων, η αύξηση της ανεργίας και η ισχυρή αρνητική συσχέτιση πληθωρισμού - ανεργίας, παρά το χαμηλό επίπεδο απασχόλησης (σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΟΚ), αποκαλύπτουν σημαντικές αδυναμίες στην οικονομική πολιτική της κας Θάτσερ για τη διαχείριση των προβλημάτων της βρετανικής οικονομίας. Οι αδυναμίες δε αυτές γίνονται πιο δραματικές εάν αναλογιστούμε τα πλεονεκτήματα που απολάμβανε και απολαμβάνει η κα Θάτσερ από την εκμετάλλευση του πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας,

παραλλαγής όπου

- η αντιπληθωριστική πολιτική στηρίζεται στη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος, τη συγκράτηση των μισθών και την αυστηρή νομισματική πολιτική που αυξάνει το κόστος του χρήματος
- η εφαρμογή μιας αντισυνδICALιστικής πολιτικής στο όνομα της απελευθέρωσης της αγοράς εργασίας στοχεύει στην επιβολή της εργασιακής ειρήνης και στην εξασφάλιση χαμηλού κόστους εργασίας
- η εισοδηματική πολιτική είναι μια πολιτική αυστηρής λιτότητας, που πλήττει άμεσα τους μισθοσυντηρητους και εξασθενίζει την κατανάλωση
- η συναλλαγματική πολιτική, δέσμια του στόχου για μείωση του ελλείμματος, κρατάει υπερτιμημένη τη δραχμή υποσκάπτοντας την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων στις διεθνείς αγορές
- η μείωση του ρόλου του κράτους στη λειτουργία της οικονομίας προβάλλει σαν πανάκεια και στρατηγική επιλογή αρχαικής σημασίας
- η πιθανότητα ανακάλυψης πετρελαίου δεν συμπεριλαμβάνεται ούτε σε σενάρια επιστημονικής φαντασίας.

Τα πρώτα αποτελέσματα είναι ήδη ευδιάκριτα καθώς έχουν επισημανθεί και από τις ίδιες τις οργανώσεις του επιχειρηματικού κόσμου (ανοικτή συνεδρίαση του διοικητικού συμβουλίου του ΕΒΕΑ, 21.11.90). Η μείωση της ζήτησης, που έχει επέλθει λόγω της εισοδηματικής και νομισματικής πολιτικής όσο και λόγω της συναλλαγματικής πολιτικής που έχει πλήξει

τις εξαγωγές ενώ κάνει τα εισαγόμενα προϊόντα έως και φθηνότερα των εγχωρίων για τους Έλληνες καταναλωτές, δημιουργεί τους όρους ενός αρνητικού σοκ στην παραγωγή. (Ο γενικός δείκτης βιομηχανικής παραγωγής που εκδίδεται από την ΕΣΥΕ, κατά το διάστημα Ιανουαρίου-Ιουνίου '90 έπεσε κατά 7%.) Φυσικό επακόλουθο είναι, βέβαια, η αύξηση της ανεργίας, που γίνεται ακόμα μεγαλύτερη εξαιτίας της μείωσης της απασχόλησης στις προβληματικές επιχειρήσεις.

Η κατάσταση αυτή, όπως και στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας την περίοδο 1979-81, διαμορφώνει πραγματικά τους όρους για την αύξηση της παραγωγικότητας ως μια από κοινού προσπάθεια εργοδοτών και εργαζομένων για την αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας των παραγόμενων προϊόντων, και άρα για την επιβίωση των επιχειρήσεων και της απασχόλησης που αυτές παρέχουν. Ωστόσο είμαστε σκεπτικοί στο εάν και κατά πόσο η αντισυνδICALιστική πολιτική της ΝΔ θα επιτείνει τη θετική αυτή συνέπεια, λόγω της μικρότερης δύναμης των εργατικών συνδικάτων. Και αυτό, γιατί η συσχέτιση του ποσοστιαίου ρυθμού μεταβολής της παραγωγικότητας στη βιομηχανία με συντελεστές που μετρούν τη δύναμη των εργατικών συνδικάτων ως συνάρτηση των απεργιών τους δραστηριοτήτων στην περίοδο μετά τη μεταπολίτευση, βρέθηκε σε προσωπικές μας μελέτες στατιστικά ασήμαντη.

Όμως και αυτή ακόμα η διέξοδος της αύξησης της παραγωγικότητας με την αμοιβαία προσπάθεια εργοδοτών και εργαζομένων είναι οριακή, καθώς αργά ή γρήγορα η αύξηση της παραγωγικότητας θα συναντήσει το φράγμα που θέτει η ξεπερασμένη τεχνολογία του κεφαλαίου χημικού εξοπλισμού στη βιομηχανία και η χαμηλή ειδίκευση των εργαζομένων. Έτσι θα προκύψει η ανάγκη για αύξηση των επενδύσεων τόσο σε κεφάλαιο όσο και στον ανθρώπινο τομέα (π.χ. επιμόρφωση εργαζομένων), που όμως πανθομολογούμενως δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί όταν τα επιτόκια δανεισμού κυμαίνονται γύρω στο 30%. Αποτέλεσμα θα είναι (ή είναι) οι επενδυτικές δραστηριότητες να περιοριστούν σε εταιρείες με κάποια πρόσβαση σε φτηνή χρηματοδότηση, δηλαδή σε αυτές που έχουν εισέλθει ή θα προλάβουν να εισέλθουν στο χρηματιστήριο, σε αυτές που θα παραχωρήσουν μέρος ή και το σύνολο των μετοχών τους σε ισχυρότερες εταιρείες του εσωτερικού ή του εξωτερικού. Ενώ για τις εταιρείες που δεν θα εξασφαλίσουν φτηνή χρηματοδότηση ή μερική ή ολική εξαγορά, το μέλλον θα είναι απλώς το κλείσιμο. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον α priori περιορισμό του ρόλου του κράτους που επαγγέλλεται ο θατσερικός νεοφιλελευθε-

ρισμός, θα μονιμοποιήσει τη συρρίκνωση της ζήτησης, επιτείνοντας μακροχρόνια τα αποτελέσματα της μείωσης της παραγωγικής βάσης και αυξάνοντας τον αριθμό των ανέργων.⁷ Από την άλλη μεριά, η αναγκαστή μείωση των μισθών που θα κάνει δυνατή τη συγκράτηση της παρασφάλσης σε αποδεκτά επίπεδα θα 'ναι τόσο μεγάλη ώστε, όπως συνέβη και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες που βρέθηκαν σε ανάλογη θέση, θα εγείρει: (α) τη διακριτική διαφωνία των ίδιων των εργαζομένων (συνιστώντας μια από τις βασικές αιτίες της κρίσης του συνδικαλιστικού κινήματος), (β) την «παράβλεψη» από την πλευρά των κομμάτων, καθώς κανείς δεν θα 'ναι διατεθειμένος να διεκδικήσει ή να συνδράμει στη μείωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων εν ονόματι της αύξησης του βιοτικού επιπέδου των ανέργων. Κάτι τέτοιο θα μειώσει τελικά την πίεση που μπορεί να προέλθει από την αγορά εργασίας για τη μείωση του πληθωρισμού αμοιβών και τιμών.

Έτσι όχι μόνο το αντιστάθμισμα για την όποια μείωση του πληθωρισμού θα είναι τελικά η ανεργία, αλλά και το ύψος της φαίνεται πως θα 'ναι δυσανάλογα μεγάλο. Το γεγονός αυτό επιτείνει τους φόβους πως, όπως και στη Μεγάλη Βρετανία, η νέα «ισορροπία» της ελληνικής οικονομίας θα βρεθεί σε ένα σημείο υψηλού πληθωρισμού και ιδιαίτερα αυξημένης ανεργίας.

Η κοινωνία των δύο ταχυτήτων –όπως εξάλλου και στη Μεγάλη Βρετανία– όπου από τη μια μεριά θα βρεθούν οι φτωχοί και οι άνεργοι και από την άλλη οι φορείς (εργαζόμενοι και εργοδότες) της λειτουργίας της συρρικνωμένης οικονομίας, απολαμβάνοντας τα οφέλη μιας ιδιαίτερα αυξημένης εισοδηματικής ανισοκατανομής, θα 'ναι η νέα πραγματικότητα.

Παράλληλα η «νέα» θέση της χώρας μας στον παγκόσμιο οικονομικό χάρτη θα καθοριστεί αποκλειστικά εξωγενώς, περιοριζόμενη στη διατήρηση κάποιων κλάδων και βιομηχανικών μονάδων (όσων επιβιώσουν από το αρνητικό σοκ) και στην ανάπτυξη όποιων καινούργιων θα επιλέξουν οι διεθνείς επιχειρήσεις να εγκαταστήσουν στην Ελλάδα. Αυτό έρχεται σαν φυσικό επακόλουθο του γεγονότος ότι το κράτος υπό τη θαλασρική νεοφιλελεύθερη λογική αποποιείται κάθε παρεμβατική του λειτουργία (π.χ. στην κατέθυνση της ανάπτυξης νέων βιομηχανιών είτε μέσω επιδοτήσεων προς την ιδιωτική πρωτοβουλία είτε και αυτοδύναμα, όπως έχει συμβεί στην Ιαπωνία και τη Γερμανία). Έτσι, στο όνομα της ελευθερίας στη λειτουργία των αγορών, χάνεται ο μοναδικός μοχλός επαναδιαπραγμάτευσης και αναβάθμισης της διεθνούς οικονομικής θέσης της χώρας.

Με λίγα λόγια, η απώλεια παραγωγι-

κών δυνατοτήτων με την αύξηση των ανέργων (και τη δυσανάλογη μείωση του πληθωρισμού) και τη μείωση στη βιομηχανική παραγωγή, η ιδιαίτερα διευρυμένη ανισοκατανομή του εισοδήματος και η απεμπόληση κάθε δυνατότητας παρέμβασης στους μηχανισμούς που καθορίζουν τη θέση της χώρας μας στη διεθνή οικονομική σκηνή, θα είναι οι βασικές συνέπειες από την εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών της κας Θάτσερ από την κυβέρνηση της ΝΔ. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η προσέγγιση που υιοθετούμε στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ανάλυση των καθηγητών R. Layard και Nickell S. (1990) για τις οικονομικές επιδόσεις της οικονομικής πολιτικής της κας Θάτσερ.
2. Τα στατιστικά στοιχεία που παρουσιάζονται στο κείμενο προέρχονται από διάφορες εκδόσεις των *Financial Times*.
3. Είναι αξιοσημείωτο ότι ύστερα από το αρνητικό αυτό σοκ και καθ' όλη τη διάρκεια της κας Θάτσερ παρουσιάζεται μείωση της βιομηχανικής παραγωγής (για μια σύγκριση της αποβιομηχάνισης της βρετανικής οικονομίας βλέπε Ν. Μουζέλης, *Το Βήμα* 11.2.90). Όπως έχει δείχθει (Bean, 1987), αυτό μπορεί να αιτιολογηθεί από το συνδυασμό της συσταλτικής δημοσιονομικής – νομισματικής πολιτικής της κας Θάτσερ, και της εκμετάλλευσης του πετρελαίου της Β. Θάλασσας. Η αύξηση του πλούτου, λόγω της υψηλότερης τιμής του πετρελαίου, αύξησε την κατανάλωση. Όμως σε μια ανοιχτή οικονομία –όπως της Μεγάλης Βρετανίας– όπου τα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικά, η ανατίμηση της λίρας (λόγω της υψηλής τιμής του πετρελαίου) οδήγησε σε αύξηση της κατανάλωσης των φθηνότερων πλέον, εισαγόμενων βιομηχανικών αγαθών και σε δυσχερέστερους όρους εξαγωγής των βρετανικών βιομηχανικών προϊόντων. Έτσι, το τελικό αποτέλεσμα ήταν η μεταφορά πόρων από την περιορισμένης κερδοφορίας πλέον βιομηχανία στον τομέα των υπηρεσιών (Dutch disease, ονομάστηκε έτσι μετά την ολλανδική εμπειρία με το φυσικό αέριο).
4. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η στερόλινα κυμαίνεται σταθερά κοντά στο ελάχιστο όριο που της επιτρέπει το ΕΝΣ, παρά τα υψηλά επιτόκια και την ανατίμηση του πετρελαίου λόγω της κρίσης, σε μια προσπάθεια τόνωσης των εξαγωγών.
5. Η εναλλακτική λύση της υποτίμησης της δραχμής ή και του καθορισμού της ισοτιμίας της ελεύθερα ως άμεση συνέπεια θα έχουν την τεράστια διόγκωση του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών και την περαιτέρω εκτίναξη του πληθωρισμού, που θα εξανεμίσει όποιο συγκριτικό πλεονέκτημα προκαλέσει στους Έλληνες εξαγωγείς.
6. Για τη μέτρηση της «δύναμης» των εργατικών συνδικάτων χρησιμοποιήσαμε τις μετα-

βλητές που πήραμε από το ILO: «αριθμό απεργιών», «αριθμό εργαζομένων που απήργησαν», «αριθμό ημερών εργασίας που χάθηκαν λόγω απεργίας», και τους δευτερογενείς δείκτες «απεργιοί ανά απεργία», «απεργιοί ανά ημέρα απεργίας» και «χαμένες ημέρες ανά απεργία». Τα στοιχεία για το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας στη βιομηχανία τα πήραμε από τις ετήσιες εκθέσεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Σε όλες τις περιπτώσεις ο συντελεστής γραμμικής συσχέτισης των εκάστοτε δύο μεταβλητών ήταν στατιστικά ασήμαντος, αλλά πάντως αρνητικός.

7. Μια φυσική συνέπεια της αυξημένης ανεργίας θα 'ναι βέβαια η διόγκωση της παραοικονομίας, καθώς αυτή θα προσφέρει προσοδοφόρο διέξοδο απασχόλησης των ανέργων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bean C. (1987). «The Impact of North Sea Oil», από το βιβλίο *The performance of the British Economy*, Dornbusch R. και Layard R., eds Clarendon Press Oxford.
- Bennet A. Smith - Gavine S. (1987). «Index of percentage Utilisation of Labour», Bulletin to Co-operating Firms, No 52, Leicester Polytechnic, mimeo.
- Boakes K. (1988). «Britain's Productivity Miracle – More to Come», Greenwell Montague Gilt-Edged, Economic Research Paper No 1084.
- Englander A.S. και Mittelstadt A. (1988). «Total Factor Productivity: Macroeconomic and Structural Aspects of the Slowdown», OECD, *Economic Studies* No 10, όπως επίσης OECD, *Economic Outlook*, 42, Dec. 1987.
- Layard R. και Nickell S. (1990). «The Thatcher Miracle?», Disc. Paper No 315, *Centre for Economic Policy Research*.
- Nickell S. – Wadhvani S. και Wall M. (1989). «Unions and Productivity Growth in Britain, 1974-86: Evidence from UK Company Account Data», *LSE, Centre for Labour Economics*, Disc. Paper No 353.
- Oulton N. (1987). «Plant Closures and the Productivity Miracle in Manufacturing», *National Institute Economic Review*.

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

ΤΑΚΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ

Υγεία στην προσχολική ηλικία:
Εικόνα νοσηρότητας και ανάγκες
πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας

Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί,
Αθήνα, 1991, σελ. 306

ΣΥΧΝΑ σχολιάζεται το γεγονός ότι, για ένα αποτελεσματικό σύστημα υγείας, απαιτείται «πολιτική βούληση» και «χρήματα». Σπάνια, όμως, επισημαίνεται ότι η αποτελεσματικότητα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την καταγραφή και αναγνώριση των αναγκών (και της νοσηρότητας) σε μια δεδομένη κοινότητα ή στην κοινωνία ευρύτερα.

Σχεδιάζω υπηρεσίες υγείας σημαίνει ανταποκρίνομαι στις κοινωνικές ανάγκες χωρίς να ξοδεύω άσκοπα (η γνωστή προσέγγιση του cost-effectiveness).

Το βιβλίο του Τάκη Παναγιωτόπουλου και των συνεργατών του είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα όχι μόνο μιας καλοσχεδιασμένης εμπειρικής έρευνας, αλλά και μιας ορθολογιστικής προσέγγισης που έχει πολλά να προσφέρει στο σχεδιασμό της πρωτοβάθμιας περίθαλψης.

Κύριο θέμα αυτής της μελέτης είναι η εικόνα νοσηρότητας που παρουσιάζουν παιδιά της προσχολικής ηλικίας στο Δήμο Περάματος Πειραιώς. Η μελέτη εκπονήθηκε από το Νοέμβριο του 1986 έως τον Ιανουάριο του 1987 και αποτέλεσε τον κύριο κορμό της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα.

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε δώδεκα αυτοτελή κεφάλαια, το καθένα από τα οποία περιλαμβάνει μια ουσιαστική κάλυψη των ευρημάτων και συμπεράσματα για κάθε ενότητα που ερευνήθηκε.

Τα δύο πρώτα κεφάλαια περιέχουν την εισαγωγή και τη μεθοδολογία. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στα κοινωνικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά του δείγματος, ενώ τα δύο επόμενα περιέχουν στοιχεία για την υγεία της οικογένειας, καθώς και λεπτομέρειες για θέματα όπως η εγκυμοσύνη, ο τοκετός και ο θηλασμός. Τα κεφάλαια 6, 7 και 8 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αναφέρονται στη σωματική υγεία, την ψυχοκινητική ανάπτυξη, την ακοή, την όραση και σε προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών.

Η χρήση των υπηρεσιών υγείας και η κατανάλωση φαρμάκων αποτελούν τη θεματολογία των κεφαλαίων 9 και 10. Στα δύο τελευταία κεφάλαια του βιβλίου (11 και 12) σχολιάζονται η εκλεκτική κατανομή της αρρώστιας και τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης.

Παρουσιάζοντας το παραπάνω βιβλίο θα αναφερθώ στα στοιχεία που, κατά τη γνώμη μου, εμφανίζουν όχι μόνο στενό επιστημονικό, αλλά ευρύτερο ενδιαφέρον.

Από τα πιο σημαντικά στοιχεία αυτού του βιβλίου είναι το γεγονός ότι βασίζεται σε εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο. Αυτό σημαίνει ότι τα συμπεράσματα της μελέτης είναι προϊόντα συγκεκριμένης επιστημονικής μεθοδολογίας και στατιστικής ανάλυσης. Κατά συνέπεια, τόσο η εικόνα νοσηρότητας που παρουσιάζει το δείγμα των παιδιών που εξετάστηκαν, όσο και οι προτάσεις του συγγραφέα για μια συνολική αντιμετώπιση των φαινομένων νοσηρότητας βασίζονται σε επιστημονικά επιχειρήματα και όχι σε γνώμες ή απλές παρατηρήσεις. Η τεράστια σημασία της επιστημονικής τεκμηρίωσης είναι ευνόητη· ιδιαίτερα στη χώρα μας, όπου προφανής είναι η έλλειψη επιστημονικών επιχειρημάτων σ' έναν τόσο ευαίσθητο τομέα όσο ο σχεδιασμός υγείας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο συγγραφέας παραθέτει συγκριτικά στοιχεία, κυρίως από ελληνικές και αγγλικές επιδημιολογικές έρευνες, γεγονός που επιτρέπει στον αναγνώστη να σχηματίσει μια πληρέστερη εικόνα για την κάθε ενότητα.

Εξάλλου, σημαντικά στοιχεία αποτελούν η παρατιθέμενη βιβλιογραφία, οι ουσιαστικοί πίνακες και τα εργαλεία που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας και οι συνεργάτες του (π.χ. ερωτηματολόγια) για τη συλλογή των στοιχείων της έρευνας. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να αποδειχθούν πολύτιμα, ιδιαίτερα για τον επιστήμονα/ερευνητή που θα θελήσει είτε να επαναλάβει την έρευνα ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα (οι λόγοι επανάληψης είναι ευνόητοι), είτε να χρησιμοποιήσει τα ίδια εργαλεία σε παρόμοια έρευνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Μέθοδοι», ο συγγραφέας παραθέτει με σχολαστικότητα και ακρίβεια τη μεθοδολογία που ακολούθησε για την εκπόνηση αυτής της εργασίας. Το κεφάλαιο αυτό είναι καθοριστικής σημασίας για την ερμηνεία των ευρημάτων της έρευνας.

Συνοψίζοντας, η μελέτη του Τάκη Παναγιωτόπουλου είναι οργανωμένη κατά τρόπο ώστε να καλύπτονται όλες οι πτυχές του θέματος, η εύληπτη δε γλώσσα, στην οποία διατυπώνεται, επιτρέπει την προσέγγισή της και από τον μη ειδικευμένο επιστήμονα.

Ο σχεδιασμός, η εκτέλεση, η ανάλυση των στοιχείων της έρευνας και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της φέρουν τη

σφραγίδα του σχολαστικού επιστήμονα, με πλήρη γνώση του αντικειμένου του. Άξιος ιδιαίτερης προσοχής είναι άλλωστε και ο ρεαλισμός που χαρακτηρίζει τις προτάσεις του συγγραφέα για το σχεδιασμό υπηρεσιών και την οργάνωση πρωτοβάθμιας φροντίδας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ασφαλώς το ενδιαφέρον και η επιστημονική εγκυρότητα του σχολιαζόμενου βιβλίου: υποθέτω ότι οι κυριότεροι παράγοντες που συνέβαλαν στην επιτυχία αυτού του βιβλίου, εντοπίζονται στην επιστημονική κατάρτιση του συγγραφέα και των συνεργατών του, στη συμβολή του Ιδρύματος Ερευνών για το παιδί, που φιλοξένησε την εργασία του και ίσως – γιατί όχι... – στην αγγλοσαξωνική του μεταπτυχιακή παιδεία.

Πριν ολοκληρώσω αυτή την παρουσίαση, θα ήθελα να αναφερθώ σε κάποιες αδυναμίες του βιβλίου. Μία απ' αυτές είναι η πολύ περιορισμένη ανάπτυξη των θεμάτων «Η εξέλιξη των αντιλήψεων για τη φύση της αρρώστιας» και «Η αποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας», που αναφέρονται στο πρώτο κεφάλαιο.

Τα παραπάνω θέματα, επειδή ακριβώς σχετίζονται με κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες, είναι πολύ δύσκολο να αναπτυχθούν σε μία και μιάμιση σελίδα αντίστοιχα.

Μια δεύτερη αδυναμία εντοπίζεται στο κεφάλαιο 11, με τίτλο «Η εκλεκτική κατανομή της αρρώστιας».

Ο συγγραφέας, κατά τη γνώμη μου, παραλείπει να σχολιάσει την ουσιαστική σχέση μεταξύ κοινωνικής τάξης και φαινομένων νοσηρότητας. Μια τέτοια αναφορά/συζήτηση θα ήταν αποκαλυπτική των οικονομικοπολιτικών διαστάσεων που παρουσιάζουν τα φαινόμενα νοσηρότητας.

Στο σημείο αυτό χρήσιμο είναι, πιστεύω, να γίνει μνεία της μελέτης των P. Townsend και N. Davidson με τίτλο *Inequalities in Health* (The Black Report) 1982, Penguin Books. Πρόκειται για την πιο σημαντική και επιστημονικά τεκμηριωμένη κριτική που ασκήθηκε στο Εθνικό Σύστημα Υγείας της Μ. Βρετανίας από το 1942, η οποία αναφέρεται στη σχέση υγείας – κοινωνικής τάξης. Η απουσία αναφοράς σ' αυτή την εργασία γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην, κατά τα άλλα, τόσο πλούσια βιβλιογραφία που παραθέτει ο συγγραφέας.

Τελειώνοντας, εύχομαι το βιβλίο του Τάκη Παναγιωτόπουλου να μελετηθεί κυρίως από όσους θέλουν να πιστεύουν ότι ασχολούνται με το σχεδιασμό και την παροχή υπηρεσιών υγείας. ■